مۇھەممەت ئوسمان

قانلىق ئېدىر

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

مۇھەممەت ئوسمان

قانلىق سەھەر

(تارىخىي رومان)

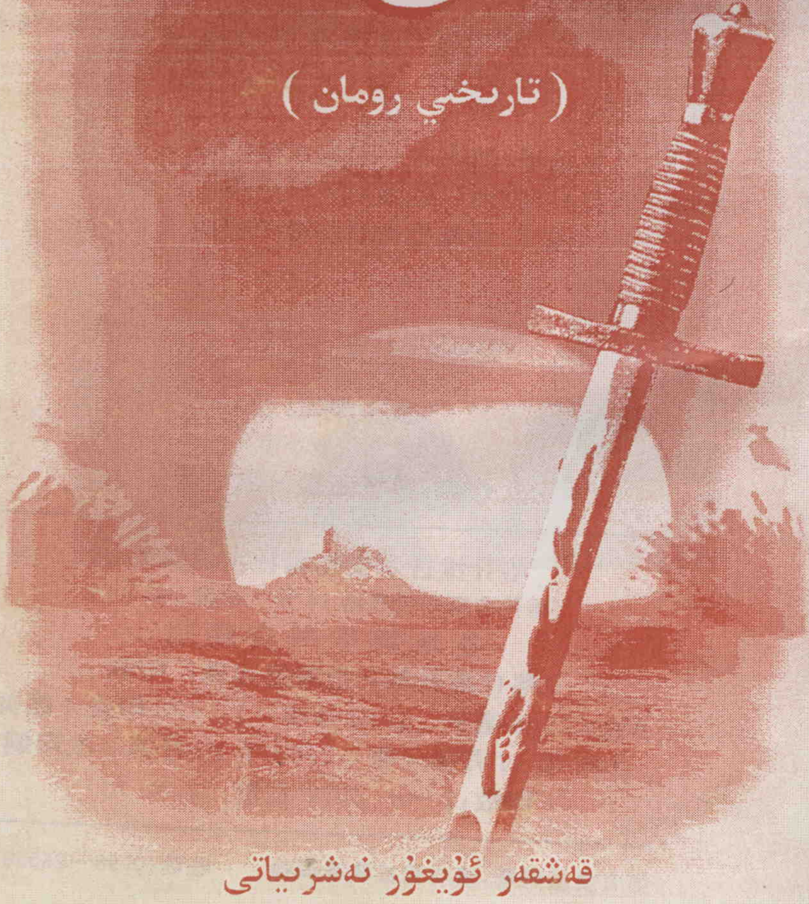

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

血染的山丘/莫汗迈提·欧斯曼著.—喀什:喀什维吾尔文出版社,2003.9
ISBN 7—5373—1199—4

Ⅰ.血… Ⅱ.莫… Ⅲ.长篇小说—中国—当代—维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ.I247.5

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2003)第 085336 号

责任编辑:图尔迪·亚米古尔
责任校对:阿尔祖姑丽·斯迪克
技术编辑:姑丽巴哈尔·麦麦提依明

血染的山丘
(长篇历史小说)
作者:莫汗迈提·欧斯曼

喀什维吾尔文出版社出版发行
(喀什市塔吾古孜路 14 号 邮编:844000)
各 地 新 华 书 店 经 销
喀什维吾尔文出版社印刷厂印刷
850×1168 毫米 1/32 开本 11.625 印张 4 插页
2003 年 11 月第 1 版 2003 年 11 月第 1 次印刷
印数:1——3070 定价:18.50 元

如有质量问题,请与我社联系调换 电话:0998—2653927

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب ناتونۇش يىگىت 1
ئىككىنچى باب يوپۇقسىز تاۋۇت 16
ئۈچىنچى باب تۆھمەت 45
تۆتىنچى باب قاراڭغۇ كۈنلەر 61
بەشىنچى باب سىرلىق شاپائەت 76
ئالتىنچى باب لەھەت ئىچىدىكى ھايات 90
يەتتىنچى باب خەيرلىك بىر كۈن 101
سەككىزىنچى باب يۇرتىغا سەپەر 124
توققۇزىنچى باب ئۆلۈم چاڭگىلىدىن قۇتۇلغانلار 143
ئونىنچى باب ئاغۇدىكى مەخپىي سۆز 162
ئون بىرىنچى باب يېڭى يېتەكچى........................ 181
ئون ئىككىنچى باب ئاخىرقى قارار 197
ئون ئۈچىنچى باب كۈتۈش 208
ئون تۆتىنچى باب شەۋۋالنىڭ 15 ـ كۈنى 221
ئون بەشىنچى باب دەسلەپكى چېكىنىش 233
ئون ئالتىنچى باب ئادەتتىكىدىن قىسقا بىر كۈن 248

ئون يەتتىنچى باب ئۆز مۆشتىدا يېرىلغان باش 262
ئون سەككىزىنچى باب تاقالغان شەھەر 270
ئون توققۇزىنچى باب ئوت ئىچىدىن كەلگەن كۆلكە ... 280
يىگىرمىنچى باب بوھراندىكى نالە ـ زار 298
يىگىرمە بىرىنچى باب ئوتلۇق قەسەم 308
يىگىرمە ئىككىنچى باب قان ئىزدىگۈچىلەر 323
يىگىرمە ئۈچىنچى باب ئالماشقان باش.................... 332
يىگىرمە تۆتىنچى باب تۇيۇقسىز زەربە 341
يىگىرمە بەشىنچى باب قانلىق ئېدىر 353

بىرىنچى باب

ناتونۇش يىگىت

كۆز ئاخىرلىشىپ قىش يېتىپ كېلىشىگىلا ھاۋانىڭ جۇدۇنى ئۆرلىدى، قوغۇشۇندەك بۇلۇتلار يەكەن ئاسمىنىنى قاپلاپ، قۇياش نۇرىنى توسۇۋالغان ئىدى. سوغۇق يىللاردىكىدىن بۇرۇنراق چۈشۈپ، كۈندىن - كۈنگە كۈچەيگەن شىۋىرغان يېتىم - يېسىر، غېرىب - غۇرۋالارنى غەمگە چۆمدۈردى. كىشىلەر قىشنى قانداق چىقىرىش ئۈستىدە قايغۇرۇشاتتى. كۈنلۈك ئىشلەپ تاپقىنىنى ئۇدۇللۇق يەپ، كېچىنى لەمپە ئاستىدا ئۆتكۈزگەنلەر بولسا، نەدە پاناھلانغۇدەك جاي باركىن دېگەندەك، دالدىلارغا كۆز يۈگۈرتۈشەتتى.

يوقسۇللارنىڭ تارتىۋاتقان جاپاسى ئازلىق قىلغاندەك، ئۈچ كۈندىن بۇيان چۈشۈۋاتقان قار تېخىچە توختىمايۋاتاتتى. «قار خۇدانىڭ قەھرى، يامغۇر خۇدانىڭ رەھمىتى» دېگەن گەپنى كىم ئېيتقان بولغىيدى، شىۋىرغانلىق قار ئۆز قەھرىنى ئۆي - ماكانسىز بىچارىلەرگە سانجىيتتى.

كەڭ ئېتىزلار، باغ - ئورمانلار، ئىمارەت - ئۆگزىلەر، ھەتتا پۈتۈن كائىنات كافۇردەك ئاپئاق خالاتقا پۈركىنىپ، گويا قاچاندۇر بىر كۈنى يۈز بېرىدىغان ئېچىنىشلىق تراگېدىيە ئۇ-

چۈن ئالدىنئالا تەزىيە بىلدۈرۈۋاتقان ماتەمداردەك تۈيغۇ
بېرەتتى.

جىمجىت، قاراڭغۇ كېچىنى پەقەت ئاپئاق قار غۇۋا يورۇ-
تۇپ تۇراتتى. تەننى شۈركۈندۈرىدىغان مۇشۇنداق سۈرلۈك كې-
چىدە تېخى تاڭ شەپىسى بولماي تۇرۇپلا، سوغۇق تەسىرىدىنمۇ
ياكى هايات قايغۇلىرىنىڭ ئەندىشىسىدىنمۇ، ئەيتاۋۇر، توخۇلار
جىمىلىقنى بۇزۇپ، ئارقا - ئارقىدىن چىللاشقا باشلىدى. توخۇ-
لار هامان تاڭ ئاتىدىغانلىقىدىن بەلگە بېرىپ خېلىدىن كېيىن
ئەزان ئاۋازى ئاڭلاندى، ئاندىن يەكەن شەھىرىدىكى 114 مەس-
چىتنىڭ مەزىنلىرى خۇددى كېلىشىۋالغاندەكلا تۈن جىمجىتلى-
قىنى بۇزۇپ، كىشىلەرنى غەپلەت ئۇيقۇسىدىن ئوي-
غاتتى. ئۆي - ئۆيلەردە چىراغ ياندى، قارا چىراغلارنىڭ پىلىل-
دىغان نۇرلىرى ئىشىك يوچۇقلىرىدىن ئاران - ئاران كۆرۈنەت-
تى. ئارقىدىن ئىشىكلەر غىچىلداپ ئېچىلىپ، ئادەملەرنىڭ
قېقىلىپ يۆتىلىشلىرى، بوۋاقلارنىڭ يىغىسى، ئانىلارنىڭ پەپى-
لىگەن ئاۋازى كەلدى. دېمەك، ئەل يېڭى بىر كۈننى كۈتۈۋې-
لىش هەلەكچىلىكىدە مورىلاردىن چىقارغان ئاچچىق تۈتۈنلەر قار
ئۇچقۇنلىرىغا ئارىلىشىپ ئاستا - ئاستا غايىب بولۇۋاتاتتى.

ئۇزاق ئۆتمەي كىشىلەرنىڭ كوچىلاردىكى قېلىن قارنى
غارسىلدىتىپ دەسسەپ ئۇياقتىن - بۇياققا مېڭىۋاتقان ئاياغ تى-
ۋىشلىرى كۆپىيىشكە باشلىدى. بۇلار كوچا - كوچىلاردىن چى-
قىپ، بامدات نامىزىنى ئۆتەش ئۈچۈن مەسچىتكە كېتىۋاتقانلار
ئىدى.

شۇنداق قىلىپ، تاڭ ئاتتى، كوچىلاردا ئادەملەر كۆپەيدى.
خوتۇن - قىزلار ئىشىك ئالدىلىرىدىكى قارلارنى سۈپۈرگىلى
تۇردى. يەكەن شەھىرىدە قەدىمدىن تارتىپ كۈندۈزلىرى مازار-
دا، كېچىلىرى بازاردا خوجايىنلىق قىلىشقا ئۆگىنىپ كەتكەن،

تورپاقتەك يوغان، قاۋاشقا ئانچە مەيلى يوق، ئادەملەردىن تەپتار-
تىپمۇ كەتمەيدىغان لالما ئىتلار كۆپ بولۇپ، شۇ تاپتا خۇددى
ئەلنى كۆزگە ئىلمايدىغان سىپاھلاردەك ناۋايخانا، ئاشپۇزۇل،
قاسساپ بازىرى قاتارلىق جايلارنى تىنتىپ يۈرۈشەتتى. يېنىدىن
ئۆتكەنلەرگە مەنسىتمىگەن نەزەردە قاراپلا قوياتتى.

تاڭ شەپىقى تارقاش بىلەن بامدات نامىزى تاماملاندى،
جامائەت نامازدىن يانغاندا مەسچىت ھويلىسىدىكى قارىياغاچ دەرى-
خىنىڭ غولىغا چەمبەرچاس باغلانغان يالاڭۋاشتاق، ئوتتۇرا
بوي، كىيىملىرى جۇل - جۇل، پۇتىغا كالا تېرىسىدىن تىكىل-
گەن چورۇق كىيىۋالغان، مۇسكۇلىدىن بىر خىل كۈچ تېمىپ
تۇرغان گەۋدىلىك بىر يىگىت يۈز - كۆزلىرى پەرق ئەتكۈسىز
دەرىجىدە قىپقىزىل قانغا بويىلىپ، بېشى ئۆلۈك چۈجىنىڭكى-
دەك ساڭگىلىغان ھالدا تۇراتتى. ئۇنىڭ ئىككى تەرىپىدە بېشىغا
ئۇچلۇق موزا، ئۇچىسىغا ئوخشاش فورما كىيىۋالغان ئىككى
چېرىك بىلەن ئېگىز بوي، ئاقپىشماق، سېرىق ساقال، كۆك
كۆز، 40 ياشلاردىكى رەۋزەشەب بېگى① ھېكىم ئۇياقتىن -
بۇياققا مېڭىپ يۈرەتتى.

جامائەت تەقى - تۇرقى يەكەنلىككە ئوخشايدىغان يىگىتنىڭ
پاجىئەلىك ھالىنى كۆرۈپ ھاڭ - تاڭ قالدى. جامائەتتە ئەنسىز-
لىك پەيدا بولۇشقا باشلىدى: «يەنە كىمنى تۇتار، نېمە گۇناھ
قىلغان بولغىيدى؟ ئۇزايىدىن ھېچ ئوغرىغا ئوخشىمايدۇ، ئوغرى
بولسا بۇنچە يېلىڭ - يوپۇڭ قالارمىدى؟ چاكاردەك قىلىدۇ،
بايىنىڭ چىشىغا تېگىپ قويغان بولۇشى مۇمكىن، ئەتىگەندە ئۇنى
بۇ يەرگە ئېلىپ كېلىپ شېرىكىنى تاپمىز دېيىشكەن ئوخشاي-
دۇ، قىيناقتا چىدىماي بىرەرسىمىزنى چىشلەپ تارتىپ قالسا

① رەۋزەشەب بېگى — كۈن - تۈن ئامبىلى.

نەس باسقىنى شۇ! خۇدايىم ساقلا، ئىسمىمىزنىمۇ بىلمەيدىغان تۇرسا. ئەگەر ئۇنداق نامەردلەردىن بولغىنىدا بۇنچە ئازاب تارتقۇچە باشقىلارغا دۆڭگەپلا قۇتۇلغان بولاتتى...» چىرايىنى ئەندىشە قاپلىغان كىشىلەرنىڭ خىيالىدىن ئاشۇنداق ساراسىمىلىك ئويلار ئۆتمەكتە ئىدى. ھودۇقۇپ كەتكەن جامائەت بۈگۈن كۈن چىقىشقا قاراپ دۇئا قىلىدىغان ئادىتىنىمۇ ئۇنتۇپ قالدى. شۇ چاغدا بىردىنلا رەۋزەشەب بېگى ھېكىم:

— جامائەت! بۇ ئادەمنى تونۇمسىلەر!؟ — دېدى باغلاقلىق يىگىتنى كۆرسىتىپ.

— ...

— سىلەردىن سوراۋاتىمەن، بۇ ئادەمنى تونۇمسىلەر؟ — رەۋزەشەب بېگى كۆرسەتكۈچ بارمىقى بىلەن يىگىتنىڭ ئېڭەك ئاستىدىن يۇقىرى ئىتتىرىپ كۆتۈردى.

ئاڭغۇچە يىگىتمۇ سەل ھوشىغا كەلگەن ئىدى. ئۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ، نۇرغۇن ئادەمنىڭ ئۆزىگە تىكىلىپ تۇرغانلىقىنى كۆردى. ئۇنىڭ پۈتۈن بەدىنى سىرقىراپ قاتتىق ئاغرىۋاتاتتى، قامچا زەربىدىن يېرىلغان چېكىسىدىكى جاراھىتى تۇز قويغاندەك ئېچىشاتتى، ئىككى بىلىكى مۈرىسىدىن كېسىپ تاشلانغاندەك سېزىمىنى يوقاتقان ئىدى. ئارغامچا پېتىپ بوغۇم - بوغۇم بولۇپ كەتكەن قوللىرى جۇۋىنىڭ يېڭىنى ئەسلىتەتتى. بىچارىنىڭ بىردىنلا چىرايى كۆكىرىپ، بېشى ساڭگىلىدى، پۇتلىرى يېرىم تىزلانغان ھالدا ئارغامچىنىڭ كۈچى بىلەنلا قارىياغاچ غولىغا ئېسىلىپ قالدى. چېرىكلەردىن بىرى رەۋزەشەب بېگىگە مەلۇمات تەرىقىسىدە ئېيتتى:

— ئۆلدى!

يەنە بىر چېرىك تۇتقۇنىنىڭ بۇرنىغا بىگىز بارمىقىنى تەگكۈزۈپ تەستىقلىدى.

جامائەت دەۋرەپ بىر - بىرىنى ئىتتىرىشىپ يېقىنلاشماقتا ئىدى.

— چېكىنىڭلار! — رەۋزەشەب ھېكىمبەگ گېلىنى كې-رىپ، جامائەتنى توستى، ئاندىن چېرىكلەرگە بۇيرۇق چۇشۇر-دى، — تېز يېشىڭلار!

باغلاقتىن بوشىتىلغان يىگىتنىڭ تىرىك ياكى ئۆلۈكلۈكى-نى بىلگىلى بولمايتتى. يۈزلىرى قانغا بويالغان ئىدى، قاپقارا قاش - كىرپىكلىرى بىلەن خەت تارتقان بۇرۇتلىرى تېخى ئەمدىلا 20 ياشتىن ئاشقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. ياش-لىقنىڭ قىرانلىق پەسلىگە قەدەم قويغان ناتونۇش يىگىتنىڭ خەۋپلىك ئەھۋالى جامائەتنى ئەندىشىگە سالماقتا ئىدى.

— ئېلىپ كېتىڭلار! — رەۋزەشەب ھېكىمبەگ چېرىكلەرگە قول شىلتىپ بۇيرۇق بەردى.

چېرىكلەر قانداق كۆتۈرۈپ مېڭىشنى بىلمەي تۇرغاندا، ئىمام ئاخۇنۇم يول كۆرسەتتى:

— ئاۋۇ تاۋۇتنىڭ ئۈستىنى ئېلىۋېتىپ، شوتىسىغا سېلىڭ-لار! قېنى ساۋۇر، ئابدۇرەھمان، تاۋۇتنى ئېلىپ كېلىڭلار! بىكار تۇرغۇچە بىكار ئىشلە دەپتىكەن، ساقچىلارغا ياردەملىشىپ ئاپىرىشىپ بېرىڭلار!

تۇتقۇن يىگىتنى تاۋۇتقا ياتقۇزغاندا، ئۇ گويا راستىنلا مۇردىغا ئوخشاپ قالدى. جامائەت ئىچىدىن 80 ياشلار ئەتراپىدى-كى پاكىز قىرىغان بىر بوۋاي چىقىپ سالماق قەدەم بىلەن تاۋۇتنىڭ يېنىغا كېلىپ:

— رازى بول، ئوغلۇم! «كىمنىڭ ئەزىزى كىمگە خار بولماپتۇ»، سېنىڭمۇ ئاتاڭ، ئاناڭ بار بولغىيدى، بۇ ھالىڭنى بىلسە ئۆزلىرىنى قويارغا يەر تاپالماي، يۈرەكلىرى پارە - پارە بولۇپ كېتەر، خەير، ئاللا پاناھىدا ساقلىغاي! — دەپ، ئۇچى-

سىدىكى جۇۋىسىنى سېلىپ ئاۋايلاپ يېپىپ قويىدى. ئۇنىڭ كۆز ياشلىرى مەڭزىنى بويلاپ سىرغىپ ساقاللىرىدىن مەرۋايىتتەك تۆكۈلمەكتە ئىدى. بۇ ھالدىن جامائەتنىڭ دىللىرى ئېرىپ، بىچارە يىگىتنىڭ پاجىئەسى ئۈچۈن ئۇھسىنىپ ھەسرەت چېكىشتى. جامائەت ئارىسىدىكى ياشلاردىن بىرنەچچىسى ئۆزلۈكىدىن پەيدائي بولۇپ تاۋۇتنى كۆتۈرۈپ ماڭدى. ئەمما، ئۇلار ئۇردا مەھكىمىسىگە بېرىشنىمۇ، زاراتگاھلىققا بېرىشنىمۇ بىلمەيتتى. ئەسلىدە زاراتگاھلىققا ئاپىرىلىشتىن بۇرۇن مېيىتنىڭ نامىزى چۈشۈرۈلۈشى كېرەك ئىدى، لېكىن بۇ يىگىتنىڭ نامىزى چۈشۈرۈلمىگەنلىكى ئۇلارنى گاڭگىرىتىپ، باشلىقنىڭ كۆزىگە قاراشقا مەجبۇر قىلدى.

ئۇ چېرىكلىرىگە:

— ئېلىپ مېڭىشىمامسەن! دەپ كاركىرىدى. چېرىكلەرنىڭ بىرسى تاۋۇتنىڭ ئالدىنى، بىرسى كەينىنى كۆتۈرۈپ يۈرۈپ كەتتى.

— دىققەت! — رەۋزەشەب بەگ كۆپچىلىككە تەرتىپ ساقلاشنى ئاگاھلاندۇرۇپ ۋارقىرىدى، — سىلەر بۇ مۇتتەھەمنىڭ كىملىكىنى بىلمەيسىلەرغۇ! ئۇنداق بولسا قۇلىقىڭلارنى دىڭ تۇتۇپ ئاڭلاڭلار ئەمسە!

ئۇ مانجۇچە فورمىنىڭ يېڭىدىن بىر پارچە خەتنى چىقىرىپ ئوقۇشقا باشلىدى:

«ئامۇخاسقا يېتىپ مەلۇم بولغايكىم، گۇناھكار توختى، پەيزاۋاتلىق، بۇ يىل 24 ياش، ئاتا - ئانىسىدىن كىچىك يېتىم قېلىپ، ئانا تەرەپ تۇغقىنى سامساق دولاننىڭ قولىدا چوڭ بولغان، 10 يېشىدا پەيزاۋاتتىكى گۆرۈكەش مانجۇغا مالاي بولۇپ، ئات باققان. ئارىدىن بەش يىل ئۆتكەندە، سامساق دولان يەكەن سەككىز شەھەرنىڭ ھۆكۈمرانى ۋە بەگلىرىگە نارازى

بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى خاقانىنىڭ ئادىللىقىغا شەك كەلتۈرگەن-لىكى ئۈچۈن ھەپسىگە ئېلىنىپ، ئۆز ئەجىلى بىلەن زىنداندا ئۆلگەن. توختى ئۆچ ئېلىش نىيىتىدە گۆرۈخانىدىكى مانجۇدىن مانجۇچە تىل - يېزىقنى ئۆگىنىپ يامان غەرەزدە يۈرگەن، مانجۇ تىلىنى بىلگەچكە 〈توختى مانجۇ〉 دەپ نام ئالغان. بۇ قېتىم يەكەنگە تۇغقان ئىزدەپ كېلىپ، كوچىدا كېتىۋاتقان لەشكەرلەر-نى بارمىقىنى چىنەپ ساناۋاتقانلىقىنى تىڭتىڭچىلار سېزىپ قال-غان. سوراققا تارتقاندا جاھىللىق قىلىپ گۇناھىنى تەن ئالمى-غان. مەزكۇر ئۆتكۈزگەن گۇناھى ئۈچۈن ھەپسىگە ئېلىندى. كىمكى ئەمر - پەرمانغا ئاسىيلىق قىلىپ، پەيغەمبەر ئەۋلادى شاھ باھادىرخان ئەفرىدۇن ۋاڭ ئالىيلىرىغا يامان غەرەزدە بولى-دىكەن، توختىغا ئوخشاش كۈنگە قالىدۇ. ئۆزى ھەپسىگە ئېلى-نىپ، مال - مۈلكى خەزىنىگە تاپشۇرۇلىدۇ، ئەرلىرى ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىنىپ، خوتۇن - قىزلىرى پاشالىق قىلىنىدۇ.»

رەۋزەشەب ھېكىمبەگ پالاڭ قەغىزىگە يېزىلغان خەتنى ئو-قۇپ تۈگىتىپ، ئاۋايلاپ يۆگەپ، يەنە چاپىنىنىڭ يېڭىگە سال-دى، ئاندىن تۇرۇپلا بىر ئىش يادىغا كەلگەندەك چىرايىنى پۈ-رۈشتۈرۈپ:

— بۈگۈن سۆزىمىز مۇشۇ يەرگىچە بولسۇن، بۇنىڭدىن كېيىن قەيەردىن چاتاق چىقىدىكەن، شۇ تەۋەدىكى مەسچىتنىڭ ئىمامى بىلەن ھېسابلىشىمەن، شەرئەتتە «ھۆكۈمەتنىڭ ئەمرى-نى تۇتماق ۋاجىپ» دېيىلگەن. ئىمام ئاخۇنۇم بۇنى ھەممە مۇسۇلمانلارغا ئوبدان ئۆگىتىشى لازىم! — دېدى - دە، مەسچىت-نىڭ قارشى تەرىپىدىكى ئۈجمە شېخىغا باغلاقلىق ئېتى تەرەپكە بۇرالدى.

ئىمام:

— ھوي! — دەپ يېنىغا قارىشىغا، بوي - تۇرقى ۋىجىك،

يۈزلىرى قورۇق، شالاڭ ساقاللىق، تاز چىراي بىرسى ئات تەرەپكە ماڭدى. بۇ ئادەم مەسچىتنىڭ مەزىنى سۇلتان سوپى ئىدى.

رەۋزەشەب ئامبال ھېكىمبەگ چوڭ سۆزلىسىمۇ ئىچىدە جىددىيلىشىۋاتاتتى. سەۋەبى، توختىنى ئۈچ كۈندىن بۇيان ئۆزى سوراق قىلىپ، ئۇرۇش، ئېسىش، گاڭزىغا بېسىش قاتارلىق قىيناش ۋاستىلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئىشلەتتى. ئەمما، ھەرقانچە ئۇرۇنۇپمۇ دەلىل - ئىسپات بولغۇدەك بىرەر ئىقرارغا ئېرىشەلمىدى. ئەگەر ئۇ بىرەر پاكىتنى قولغا كەلتۈرۈپ توختىنىڭ ئىسيانچى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ چىقىدىغان بولسا، مۇھەممەت ئەفرىدۇن ۋاڭ تەرىپىدىن دەرىجىسى ئۆستۈرۈلۈپ، چوڭ مەنسەپكە مۇشەررەپ بولۇشىدا گەپ يوق ئىدى.

«توختى ئۆلگەن بولسىچۇ؟»

رەۋزەشەب ئامبال ھېكىمبەگنىڭ نەزىرىدە بىرەر ئادەمنىڭ ئۆلۈم - كۆرۈمى بىر چىۋىننىڭ ھايات - ماماتچىلىك ئانچىكى ئىش بولىسىمۇ، بىراق توختى ئۆلسە ئۇنداق ئاسان قۇتۇلالمايتتى. چۈنكى، بۇ ئىشتىن ئەفرىدۇن ۋاڭ خەۋەر تاپقان ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ قورقۇنچاقلىقىغا باقماي، ئۇششاق ئىشلارغىچە كۆڭۈل بۆلەتتى. ياقا يۇرتتىن كەلگەن يېقىن كىشىلىرىدىنمۇ ئېھتىيات قىلاتتى. سىياسىي گۇناھكارلارنىڭ بىرسىنىمۇ تىرىك قالدۇرمىغاننىڭ ئۈستىگە، ئەۋلادلىرىنىمۇ بىر باھانىلەرنى تېپىپ يوقىتاتتى. ئوردا ئىشلىرىغىمۇ تەجرىبىلىك بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنىڭ ھىيلە - مىكىرلىرىنى ئۆزلەشتۈرگەن ئىدى.

ئەفرىدۇن ئەسلىدە مۇھەممەد سەئىدۋاڭنىڭ ئوغلى بولۇپ، مۇھەممەد سەئىدۋاڭ مەلۇم دېھقانلار قوزغىلىڭى جەنۇبىي شىنجاڭنى ئىلكىگە ئالغاندا ئۆلگەن، ئوغلى مۇھەممەت ئەفرىدۇن

ئالتە ياشتا قالغان ئىدى. مۇھەممەد سەئىدۋاڭ ئۆلۈپ توققۇز ئاي ئۆتكەندە، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى قەشقەرنى ئىشغال قىلىپ، ئالدى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ سادىق كىشىسى مۇھەممەد سەئىدنى سۈرۈشتۈرۈش ئارقىلىق ئوغلى ئەفرىدۇننىڭ ھايات ئىكەنلىكىنى بىلدى ھەمدە چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارى «خەبەر ئامبال جۇڭتاسى» تەرىپىدىن چىڭ سۇلالىسى خاقانىغا مەلۇم قىلىنىپ، ئۇنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنى تىنجىتىپ تىزگىنلەشتىكى ئۈمىد چىرىغىنى يورۇتۇۋەتتى. چۈنكى، چىڭ سۇلالىسى يەرلىك خەلقلەرنى باشقۇرۇشتا شۇ مىللەتلەرنىڭ خائىنلىرىنى قامچا قىلىپ، بېيجىڭدا تۇرۇپ كۆزلىگەن يەرگە ئۇرالايتتى. «ئات ئايلىخانىغا، يول سارىخانىغا» دېگەندەك، يەرلىك غالچىلارنى مەنسەپ بىلەن گوللاپ، شۇلار ئارقىلىق خەلقنىڭ قان - تەرىنى شورايتتى. ئاڭسىز خەلق ھەممە ئىشنى ئۆز ئەمەلدارلىرىدىن كۆرەتتى، «ھالۋىنى ھېكىم يېدى، تاياقنى يېتىم» دەپ، ھە دېسە ئۆز مەنپەئىتىنىلا كۆزلەيدىغان چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى ۋاقتى كەلگەندە غالچىلارغا قاراپمۇ قويمايتتى. شۇنداقتىمۇ مۇھەممەد سەئىدۋاڭ ئەجدادلىرىدىن تارتىپ سادىقلىق بىلەن خىزمەت كۆرسىتىپ كەلگەنلەر ئىدى، شۇڭا خاقانىنىڭ ئۇنى سۈرۈشتۈرۈپ ئۆزى يارلىق چۈشۈرۈشى بىكار ئەمەس ئىدى. ئۇ خاقاندىن يارلىق كەلگۈچە خەبەر ئامبال جۇڭتاسىنىڭ سايىسىدا كۈتۈپ تۇردى. ھەش - پەش دېگۈچە ئارىلىقتا بىرقانچە ئاي ئۆتۈپ كەتتى. كېيىنرەك يارلىق چۈشۈپ، ئەفرىدۇن «جاساق جۇنۋاڭ» لىق مەنسەپ بىلەن، ئۆز يۇرتى تۇرپانغا ۋاڭ بولدى. بۇ چاغدا ئۇ تېخى كىچىك بولغاچقا، ھاكىمىيەت باشقۇرۇشنى بىلمەيتتى، خانىنىڭ يارلىقى بىلەن مەخسۇس كىشى تەيىنلىنىپ، خەبەر ئامبال جۇڭتاسىنىڭ قولىدا تەربىيىلەندى. چىڭ سۇلالىسى تۇرپان، قۇمۇل خەلقلىرىگە «ئالتە شەھەر»

لىككە قارىغاندا بىر قەدەر ئىشىنەتتى، شۇ ۋەجدىن جەنۇبىي شىن-
جاڭغا تەيىنلىنىدىغان ئەمەلدارلار تۇرپان، قۇمۇلدىن تاللىنات-
تى. ئۇلار چىڭ سۇلالىسىنىڭ دىگەن يېرىدىن چىقىپ، كۆتكە-
نىدىن نەچچە ھەسسە ئاشۇرۇپ خىزمەت كۆرسىتەتتى. ئەفرى-
دۇن مەنسەپ تۇتۇش يېشىغا يەتكەندىن كېيىن، بېيجىڭ خانى
چاقىرتىپ مەخسۇس قوبۇل قىلدى ۋە ئۇچ ئوتۇغات بەردى.
شۇنىڭ بىلەن شەرىئەتتە سەئىد ئەۋلادىغا ھەرقانداق گۇناھ ئۆت-
كۈزسىمۇ ئۆلۈم جازاسى بېرىش جايىز بولمىغىنىدەك، ئەفرى-
دۇن ئۇچ ئوتۇغات خاسىيىتىدە تەڭ دەرىجىلىك مەنسەپدارلاردىن
پەرقلىنىپ، ئالاھىدە ئىشەنچ ئىمتىيازىغا ئېرىشتى، ھەممە يەر-
لىك خان - ۋاڭلاردىن ئۇستۇن تۇرىدىغان ئىلى جاڭجۇنىمۇ
ئۇنىڭ ئاغزىغا قارايتتى. بۇنداق پەۋقۇلئاددە مەنسەپ ئۇنىڭ
يۇرىكىنى كۆندىن - كۆنگە يوغىناتتى، خانغا تۆھپە تەييارلاش
يولىدا سېلىنغان ئالۋان - ياساق، باج - سېلىقنىڭ دەستىدىن
تۇرپان خەلقى قۇرۇق ئۇستىخانغا ئايلىنىپ قالدى.

ئەفرىدۇن مۇشۇنداق يول بىلەن نۇرغۇن ئالتۇن - كۇ-
مۇش، سوۋغا - سالاملارنى توپلاپ، 1852 - يىلىنىڭ بېشىدا
ئىشەنچلىك مۇلازىملىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا خاقاننىڭ ھوزۇرىغا
يەنە بىر قېتىم بېرىپ، كۆرسەتكەن خىزمىتىنى ئاپارغان بايلىق
بىلەن ئىپادىلىدى. بۇ نۆۋەت چىڭ سۇلالىسى خانى ئەفرىدۇننىڭ
ئەجدادلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ ئالاھىدە ساداقەت بىلدۇرگىلى
بېيجىڭغا كەلگەنلىكىدىن مەمنۇن بولۇپ، ئۇنىڭغا مانجۇچە كى-
يىم - كېچەك تەقدىم قىلدى، نەچچە كۇن ئوردىدا تۇرغۇزۇپ
ھاردۇقى چىقىپ بولغاندىن كېيىن، خوتەن، يەكەن، يېڭىسار،
قەشقەر، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، كۇچا، قاراشەھەردىن ئىبارەت
سەككىز شەھەرنىڭ ئومۇمىي ۋالىيلىقىغا تەيىنلەپ يولغا سالدى.
شۇنىڭدىن باشلاپ خاقاننىڭ ئىلتىپاتىغا جاۋاب قايتۇرۇش ئۇچۇن

يۇرت - يۇرتلاردىكى يەرلىك ئەمەلدار ۋە فېئودالللارنى يۆلەپ تۇرغۇزۇپ، ئۇلارنى ئۆز مۇددىئاسىنىڭ ۋاستىسىگە ئايلاندۇر-دى. سەككىز شەھەر خەلقى ئەزەلدىن كۆرۈپ باقمىغان زۇلۇم-لارغا ئۇچراپ، جاندىن تويۇش دەرىجىسىگە يەتتى، ئەمما قانداق قۇتۇلۇش نادان خەلقنىڭ قولىدىن كەلمەيتتى. ئەفرىدۇننىڭ خىزمىتى خاقانغا بەك ياراپ كەتكەنلىكتىن، 1856 ـ، 1857 - يىللىرى ئىلگىـرى - ئاخىـر بولۇپ، «سۇلا ئامبال جۇنۋاڭ خان»، «جاۋباجىـى جىـىن جۇمەن جاساق جۇنۋاڭ شاھ باھادىر-خان»، «ئىنانچىخان» مەنسەپلىرىنى بېرىپ، تېخىمۇ جان كۆي-دۇرۇپ ئىشلەشكە رىغبەتلەندۇردى. ئەفرىدۇننىڭ ئويلايدىغىنى بايلىق توپلاپ خاقاننىڭ سۇلۇكىدىن ئۆتۈش ئىدى. لېكىن، شۇن-داقتىمۇ دائىم گۇدرەت ئىچىدە يۈرۈۋاتاتتى. قاچان بولمىسۇن بىر كۈنى، ئەجدادلىرىدىن تارتىپ يىغىلىق بىلەنلا ئۆتكەن بۇ قارام خەلقنىڭ ئۆزىگە قارشى توپىلاڭ كۆتۈرۈشىدىن ئەنسىرەيت-تى. شۇڭا، جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنىڭ خۇراپىيلىققا بېرىلىش-تەك ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ ئىتائەت قىلدۇرۇش قارارىغا كەلدى - دە، ئۆزىنى «سەئىد» ئەۋلادى (پەيغەمبەر ئەۋلادى) غا چىقاردى. ئۇ ئەڭ يېقىن ئادەملىرىگىمۇ ئىشەنمەيتتى. بۇ دەۋردە شەھەر - شەھەردە ھەپسىگە ئېلىنغانلار كۈندىن - كۈنگە كۆپىيىۋاتاتتى. بەگ - دورغىلارغا يانغان، ئوردىنىڭ كەينىدىن غەيۋەت قىلغان، سىياسىي جەھەتتە گۇمانلىق دەپ قارالغان كى-شىلەر تۇتۇپ كېتىلدىمۇ، بولدى، ئىككىنچىلەپ كۆرۈنمەيتتى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى مەمۇرىيەت تۈزۈمىدە ئا-لىي ھوقۇق ئىلى جاڭجۈنىنىڭ قولىدا ئىدى. ئۇنىڭ قول ئاستى-دىكى مۇئاۋىن ۋالىي دەرىجىلىك بىر مەسلىھەتچى ئامبال قەشقەر تەرەپنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. مەسلىھەتچى ئامبال يەكەندە تۇراتتى. ئۇ، ئىچكى ئىشلارنى باشقۇرۇشتا تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇ-

بىدىكى ئەڭ چوڭ ئەمەلدار ھېسابلانسىمۇ، ئەمما دىپلوماتىيە ئىشلىرىدا ئىلىدىكى جاڭجۇنگە بويسۇناتتى. ئىلىدىكى جاڭجۇنلا بېيجىڭ بىلەن مۇناسىۋەت قىلالايتتى. بۇ مەمۇرىي ئەمەلدارلار-نىڭ قول ئاستىدا يەنە ياردەمچى ئامبال ۋە ئەمەلدارلار بار ئىدى.

ئىلگىرىكى شەھەرلەردىن سىرت «خەنچىڭ» دەپ ئاتىلىدى-غان يېڭى شەھەرلەر تەسىس قىلىنغان بولۇپ، بۇ قورغانلاردا خەنزۇ، مانجۇ، تۇڭگانلاردىن تەركىب تاپقان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تۇرغۇزۇلاتتى. ھەربىي قوشۇنلارغا ئاساسلىقى مانجۇ ۋە خەنزۇلاردىن ھەربىي ئەمەلدار قويۇلاتتى. يۇقىرىراق دەرىجى-لىك ئەدلىيە ئورۇنلىرى ۋە مەمۇرىي ۋەزىپىلەرگىمۇ ئادەتتە بويسۇنغان مىللەتلەردىن باشلىق تەيىنلەنمەيتتى.

دەرىجىسى تۆۋەنرەك ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسىنى يەكەن خا-نى ياكى شۇ يەردە تۇرۇشلۇق باش خان ئامبال تەيىنلەيتتى. بۇنداق ئەمەلدارلار پۈتۈنلەي دىگۈدەك مۇسۇلمانلاردىن بولاتتى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئېھتىيات يۈزىسىدىن ئالتە شەھەر-لىكلەرنى ھەرگىز ئۆز يۇرتىدا مەنسەپكە قويمايتتى. ئەگەر بىرەر يەكەنلىكنى مەنسەپكە قويماقچى بولسا، چوقۇم ئۆز يۇرتىدىن يىراقراق جايغا بېرىشى شەرت ئىدى. مۇسۇلمانلار ئىچىدە ئالىي مەنسەپ ھېسابلانغان ھاكىمبەگلىك ئاتاقتا چىڭ سۇلالىسى ئىچ-كىرىدىن ئەۋەتكەن خان ئامبالنىڭ دەرىجىسى بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ، خاس ساقچى قىسىملىرىنىڭ ھەممىسى مانجۇلار ئى-دى. ئادەتتىكى ئىش بېجىرگۈچىلەرلا يەرلىك خەلقتىن قويۇلات-تى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئەدلىيە مەمۇرىيىتى، مالىيە، ئاشلىق، تاموژنا، باج ۋە شەھەر - بازارلاردىكى ئوقەت بېجى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى يەرلىك ئەمەلدارلار باشقۇرات-تى. خان ئامبال پەقەت سىياسىي ئىشلار ئۈستىدىكى مۇھىم نازارەتچىلىك مەسئۇلىيىتىنى ئۆتەيتتى، مىللەتلەر ئارا دەۋا

ئىشلىرى يۈز بەرگەندىلا ئاربلىشاتتى، چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدار-لىرى گەرچە هاكاۋۇر بولسىمۇ، ئەفرىدۇن ۋاڭغا يول قويۇپلا قالماستىن، بەلكى يېقىندىن قوللايتتى. يەرلىك، مىللىي ها-كىمىيەتلەر چىڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى شەھەرلەردە تۇرۇشلۇق خان ئامباللىرىدىن كۆپ زالىم بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ قىلمىشلى-رىغا يارىشا پات - پات بېشىنى يەپ تۇراتتى. ئەگەر يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ هاكىمبەگلىرى ياكى خانلار كىشىلەرنىڭ نەزىرى-دىن چۈشۈپ قالىدىغان ئەهۋال كۆرۈلسە، خان ئامبال ئۇلارنى دەرهال ئالماشتۇراتتى. خان ئامبال هېچقانداق گۇناهى يوق دەپ قارىغاندىمۇ، تەرتىپنى ساقلاش ياكى ۋەقە چىقىپ قېلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش يۈزىسىدىن ئۇلارنى باشقا جايلارغا يۆتكىۋېتەتتى. چۈنكى، خان ئامبال تەرتىپ ساقلاش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغاچ-قا، زىددىيەت ئۇلغىيىپ كەتسە قورال ئىشلىتىشكە توغرا كېلەت-تى، شۇڭا ۋەزىيەتنىڭ هاكىمىيەتكە پايدىسىز تەرەپكە يۈزلىنىپ قېلىشىدىن قورقۇپ، ئۆزىنى ئادىل كۆرسىتىشكە تىرىشاتتى. بۇ، يەرلىك خەلقلەرنىڭ ئىشەنچىسىنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ ئەپ-چىل چارىسى ئىدى، يەرلىك ئەمەلدارلار بىر - بىرلىرى بىلەن جېدەللىشىپ قالسىمۇ، خان ئامبالغا دادلىناتتى.

ئەفرىدۇن بىۋاستە چىڭ سۇلالىسى خانى تەرىپىدىن تەيىن-لەنگەن ئالاهىدە ئىمتىيازلىق خان بولغاچقا، خان ئامبال يول قويۇش بىلەن نازارەتنى تەڭ ئېلىپ باراتتى. ئۇ كۆنسايىن پەيدا قىلىۋاتقان يېڭى - يېڭى ئالۋان - سېلىقلار خەلقنى قاقشاتقانسې-رى خان ئامبال بىرەر چوڭ ۋەقە يۈز بېرىپ قېلىشىدىن ئەنسى-رىسىمۇ، يەنىلا ئۇنىڭ ئىشلىرىنى «يامان» غا چىقىرىپ جاكجۇڭ-گە يوللىمايتتى. چۈنكى، بۇنىڭ هەممىسى چىڭ سۇلالىسى ئۇچۇن ئىنكەنلىكىنى بىلەتتى. يەرلىك خەلق بولسا ئۆزىگە كېلى-ۋاتقان زۇلۇم - سىتەمنىڭ يىلتىزىنى يەرلىك ئەمەلدارلاردىن

كۆرەتتى.

ئەفرىدۇن ھاكىمىيەتنىڭ ئامان - ئېسەنلىكى ئۈچۈن شۇن-داق جان كۆيدۈرەتتىكى، بىرەرسى مەلۇم بىر سىياسىي گۇناھ توغرۇلۇق مەلۇمات يەتكۈزسە ياكى بۇ جەھەتتە ئاز - تولا خىز-مەت كۆرسەتسە، ئۇنىڭغا كاتتا مۇكاپاتلار بېرىپ، ئەمەل - مەنسەپلەرگە تەيىنلەيتتى.

رەۋزەشەب ئامبال ھېكىم ئاشۇنداق خام تەمە بىلەن مۇكاپات ئېلىش غەرىزىدە، يەكەنگە كېلىپ قالغان ياقا يۇرتلۇق توختىنى تۇتۇپ «سىياسىي گۇناھكار» دېگەن توقۇمنى توقۇپ، ئەفرىدۇن-غا مەلۇم قىلغان ئىدى. ئەگەر ھېچقانداق پاكىتقا ئېرىشەلمىگەن ئەھۋالدا توختى ئۆلسە، ئۇ ئاسان قۇتۇلالمايتتى. شۇڭا، جاما-ئەتكە قىلىدىغان گەپ - سۆزنى قىسقارتىپلا ئېتىغا مىنىپ زىندان تەرەپكە تىكىۋەتتى.

جامائەتنىڭ كۆز ئالدىدىن توختىنىڭ ئېچىنىشلىق ھالى نېرى كەتمەيتتى، گەرچە ئاغزىدىن چىقىرالمىسىمۇ، كۆپچىلىكى توختىغا ھېسداشلىق بىلدۈرمەكتە ئىدى. لېكىن، ئۇنىڭ ئۆلۈك - تىرىكلىكىگە بىرنېمە دېيەلمەيتتى. جامائەت ئىچىگە تىنغان ھالدا بىردىن، ئىككىدىن تارقىلىپ، ئاتا-بوۋا، قوۋم - قېرىنداشلىرىنىڭ قەبرىسىنى يوقلاپ، روھىغا دۇئا - تەكبىر قىلىش ئۈچۈن زاراتگاھلىققا قاراپ مېڭىشتى. كىچىنى شەھەر كوچىلىرىدا تىمىسقىلاپ ئۆتكۈزگەن لالما ئىتلار ئادەملەرنىڭ زاراتگاھلىقنى تېزرەك بىكارلاپ بېرىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈپ، گۈمۈرۈلگەن گۆر، پۇچۇق گۈمبەزلەردىكى ئۇۋىلىرىغا يول ئېلىشقان ئىدى.

قەبرىستانلىقنىڭ ئۇيەر - بۇيەرلىرىدە ئىت غاجاپ تاشلىۋەت-كەن ئادەم سۆڭەكلىرى كۆزگە چېلىقىپ تۇرسىمۇ، كۆمۈپ قويغۇچىلار چىقمايتتى. كىشىلەر ئىتنىڭ چاڭگىلىدىكى ئادەم

ئۇستىخانلىرىنى كۆرگەندە بىر - بىرلىرىگە: «بۇ، قوي يىللىق ئادەم چېغى، قوي يىللىق ئادەمنىڭ ئۆلۈكىنى ئىت يەپ كېتەر-مىشكەن!» دېيىشىپ ئۆتۈپ كېتىشەتتى. ئەپسۇسكى، بۇنىڭ قەبرە قوپۇرۇپ پۈختىراق دەپنە قىلىشقا قۇربى يەتمەي شامگۆر-گە كۆمۈلگەن، ھاياتلىقىدا زالىملار، ئۆلگەندە بولسا لالما ئىتلار غاجاپ، ھەر ئىككى ئالەمدە خورلۇق كۆرمىگەن يوقسۇز بىچارى-لەرنىڭ ۋە ئىگىسىز يېتىم - يېسىرلارنىڭ ئۇستىخانلىرى ئىكەن-لىكىنى ھېچكىم ئويلىمايتتى. ئۆزلىرىنىڭ نېمە بولۇشىنى تې-خىمۇ بىلمەيتتى. زاراتگاھلىقتىن قايتقانلارنىڭ بىر قىسمى ئۆي-لىرىگە كىرىپ كەتكەندىن باشقا، كۆپچىلىكى ساۋۇر، ئابدۇ-رەھمانلار تاۋۇتنى قايتۇرۇپ كەلگەندە، ناتونۇش يىگىتنىڭ خە-ۋىرىنى ئاڭلاش ئۈچۈن يەنە مەسچىت تەرەپكە يول ئالدى.

ئىككىنچى باب

يوپۇقسىز تاۋۇت

ساۋۇر بىلەن ئابدۇرەھمان ئىككىسى ئاكا - ئۇكىلار بو-
لۇپ، ساۋۇر 25 ياشتا، ئابدۇرەھمان 23 ياشتا ئىدى. ئۇلار
كىچىكىدىن ئەمگەك بىلەن چېنىققاچقا، بىلەكلىرى پولاتتەك
مۇستەھكەم، ۋۇجۇدىدىن غەيرەت - شىجائەت ئۇرغۇپ تۇراتتى،
ئاتىسى سادىق كىچىك ئوغلى ئابدۇرەھمان تۇغۇلۇپ 20 كۈندىن
كېيىن قايسىبىر يۇرتنىڭ سېپىل ھاشاسىغا تۇتۇلۇپ، شۇ كەت-
كەنچە ئىز - دېرەكسىز غايىب بولدى. ئانىسى زەينەپخان 22
يېشىدىلا تۇل قالدى. ئۇلارنىڭ ئىشىكى كوچىغا قارايدىغان،
كىچىككىنە ھويلىلىق بىر ئېغىز چالما تاملىق ئۆيى بار ئىدى.
ئېرىدىن ياشلا ئايرىلغان زەينەپخان كىشىلەرنىڭ يىپىنى ئىگى-
رىپ، كىرىنى يۇيۇپ ئۆينى قامداپ، ئىككى ئوغلىنى قاتارغا
قوشتى، ئەمما بۇ جەرياندا كۈن ئۆتكۈزمەك ھەقىقەتەن تەسكە
چۈشتى. شەھەر دېگەندە كۆچ بولغان بىلەن دەسمايە بولمىسا ھېچ
ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئانا - بالا
ئۈچەيلەن مەدىكارچىلىق بىلەن كۈن كەچۈرۈشكە توغرا كەلدى.
شۇنداقتىمۇ تۇرمۇشى بەزىلەرنىڭكىدىن بىرقەدەر ياخشى ئىدى.
بۈگۈن ئۇلار بامدات نامىزىنى ئوقۇشقا مەسچىتكە چىقىپ، ئۆز-

لىرى دېمەتلىك بىر يىگىتنىڭ قارىياغاچقا باغلانغان ھالىتىنى كۆرۈپ يۈرەكلىرى جىغىلداپ كەتتى. ساۋۇرنىڭ كۆزلىرى توختىنغا تىكىلگىنى بىلەن، ئەمما خىيالى ئىرماش - چىرماش ئىدى: «بۇ زادى كىم؟ نېمە سەۋەبتىن بۇ ھالغا چۈشۈپ قالدى؟ تىرىكمىدۇ ياكى ... مىدىر - سىدىر قىلمايدىغۇ! مېنىڭ ئاتاممۇ مۇشۇنداق قىينىلىپ ئۆلگەن بولغىيمىدى، قانچە ئازابلانغاندۇ! مەنغۇ چىرايىنىمۇ ئەسلىيەلمەيمەن. تېخى ئارانلا ئىككى ياشقا كىرگەن تۇرسام، ئاتام جان ئۈزۈش ئالدىدا بىزنى ئەسلىگەنمىدۇ؟ ئەلۋەتتە ئەسلەيدۇ - دە، بىز ئۇنىڭ پۇشتى، يۈرەك پارىسى ئەمەسمۇ!»

ساۋۇرنىڭ خىيالى مۇشۇ يەرگە كەلگەندە ھاياجاندىن ھودۇقۇپ جىم بولدى. ئۆزىنى قانداقتۇر بىر غايىۋى كۈچ ئەيىبلەۋاتقاندەك خىجىللىق ھېس قىلىۋاتاتتى. «ياق! — دېدى ئۇ كۆڭلىدە، — مەن ئاتامنى ئىزدەيمەن، ئۇنىڭ قانداق غايىب بولغانلىقىنى ئېنىقلاپ، قاتىلنى تاپىمەن ...»

ساۋۇر بىردەم جىم بولۇپ، تۇرۇپلا لاسسىدە بوشاشتى. «تاپساممۇ نېمە قىلالايتتىم، نى - نى ئادەملەر تۇتۇپ كېتىلىپ، ئىز - دېرەكسىز يوقاۋاتىدۇ، ئۇلارنىڭ بالىۋاقىلىرى نېمە قىلالىدى؟» دېگەنلەرنى كۆڭلىدىن كەچۈرۈپ، دىققىتى يەنە قارىياغاچقا باغلاقلىق يىگىتكە بۇرالدى. بۇ چاغدا تۇتقۇننىڭ كۆزلىرى يۇمۇلۇپ، يۈزلىرى كۆكىرىپ، پۇتلىرى گۇرۇچى چىقىپ كەتكەن ھېسىپتەك بوشىشىپ، يېرىم تىزلانغان ھالدا دەرەخ گەۋدىسىگە ئېسىلىپ قالغان ئىدى.

خىيال دەرياسىغا غەرق بولۇپ قاشقا چىقالماي گاڭگىراپ تۇرغان ساۋۇر، ئىمامنىڭ:

— ساۋۇر! ئابدۇرەھمان! تاۋۇتنى ئېلىپ كېلىڭلار! — دېگەن ئاۋازىدىن چۆچۈپ، ئۆزىگە كەلدى - دە، ئىنىسى

ئابدۇرەھمان بىلەن بىرىپ، تاۋۇتنىڭ ئۈستىدىكى يوپۇق جازى-
سىنى ئېلىۋېتىپ شوتىسىنى ئەكەلدى، ئاندىن يىگىتنى باغلاق-
تىن يېشىپ، ئۇنىڭغا سېلىپ، شۇ مەھەللىلىك يەنە ئىككى
بۇرادىرىنى چاقىرىپ، مېيىتنى كۆتۈرگەندەك ئېلىپ ماڭدى.
ئىككى چېرىك بولسا ھازىدارلاردەك ئالدىغا چۈشۈپ يول باشلى-
دى. ئۇلار كېتىۋاتقاندا، ئاياللار ئۆي - ئۆيدىن چىقىپ ئىشىك
ئالدىلىرىنى سۈپۈرۈپ، قار دۆۋىلىرىنى كوچىغا ئىتتىرىۋاتات-
تى. كوچىدىكى قارلار دەسسىلىپ ئوبدانلا يول چۈشكەن ئىدى.
تۇتقۇننى ئېلىپ ماڭغانلار خان مەھكىمىسىنىڭ يېنى بىلەن ئۆ-
تۈپ، ئوردا تېمىنىڭ غەربىي تەرىپىگە تۇتاش سېلىنغان سولاقخا-
نىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، ئېگىز سوقما سېپىلنىڭ قاپ ئوتتۇرى-
سىغا ئورنىتىلغان يوغان قارا دەرۋازىنىڭ ئالدىدا ئېگىز بوي،
بېشىغا ئۈچلۈق قالپاق كىيىپ ئىككى تال ئۆرۈمە چېچىنى
خوتۇنلاردەك ساڭگىلىتىۋالغان ساقالسىز بىر كىشى تۇراتتى.
تاۋۇت يەرگە قويۇلۇشى بىلەن ئۇ تېز - تېز قەدەم تاشلاپ
كېلىپ، قىيپاش يېپىلغان جۇۋىنى قايرىپ، توختىنىڭ بېشىنى
ئاستا كۆتۈردى. بۇ چاغدا، توختى باغلاقتىن بوشانغاندىن كېيىن
بوغۇلغان قانلار يۈرۈشۈپ، ئاستا - ئاستا ھوشىغا كېلىشكە
باشلىغان ئىدى. سولاقخانا ئالدىغا يېتىپ كەلگەندە ئۇ سەل
ھوشىغا كەلگەن بولسىمۇ، سوغۇقتىن تىترەۋاتاتتى. بۇنى كۆر-
گەن فورمىلىق ئادەم ئۆز - ئۆزىگە:
— تىرىككەن، توڭۇپ كېتىپتۇ، — دېدى ۋە مانجۇچە ئۇ-
زۇن چاپىنىنىڭ ئىچىگە كىيىۋالغان جۇيازىسىنىڭ ئۈستىدىن
باغلىۋالغان بەلۋېغىغا ئېسىۋالغان ساپايىدەك نۇرغۇن ئاچقۇچلار-
نى ئېلىپ قارا دەرۋازىنى ئاچتى، ئاندىن، — رۇستەم! ئاشپەز-
لەر بۇياققا كەلسۇن! — دەپ توۋلىدى.
چاچ - ساقاللىرى پاكىز قىرىلغان، پۇقراچە كىيىنگەن 30

ياشلاردىكى بىرسى ئىككى يىگىتنى ئەگەشتۇرۇپ كەلدى. ھېلىقى ئاچقۇچ باشقۇرغۇچى ئادەم ساۋۇرغا:

— سىلەر كۇتۇپ تۇرۇڭلار! — دەپ قويۇپ، تاۋۇتنى كۆتۈرتۈپ قارا دەرۋازىنىڭ ئىچىگە قاراپ مېڭىشقا ئەمدىلا تەمشىلىپ تۇرۇشىغا، تۇيۇقسىزلا:

— ئاتا، توختاپ تۇرۇڭ! — دېگەن يېقىملىق ئاۋاز ئاڭلاندى.

تۇرغانلار كۆردىكى، ئاغۋاندىن تىكىلگەن نوجىيەك كۆڭلەك ئۈستىگە داماس جۇيازىنى كىيىپ، بېشىدىكى قوقەند دوپپىسىنى باسۇرۇپ يارىشىملىق گىلاۋا ياغلىقى چىگىۋالغان، يۇمىلاق يۈز، بۇغداي ئۆڭ، كۆزلىرى ئاھۇنىڭكىدەك، ئەۋرىشىم قامەت، قاشلىرى ھىلال ئايدەك، كىرپىكلىرى تۆكۈلۈپ تۇرىدىغان، ئەمدىلا قۇرامىغا يەتكەن بىر قىز تېز - تېز قەدەم تاشلاپ، سولاقخانىنىڭ غەربىي تەرىپىگە يانداش سېلىنغان ھەشەمەتلىك قورۇ تەرەپتىن ئالدىراش كېلىۋاتاتتى. ئۇ تاۋۇتقا يېقىنلىشا - يېقىنلاشمايلا:

— تۇتۇۋاتقان ھايات ئادەملەر ئاز كېلىپ، ئەمدى قەبرىستانلىقتىن جىنازا بىلەن ئۆلۈكلەرنىمۇ توشۇپ قاماۋاتامسىلەر - نېمە؟ — دېدى، ئاندىن جىنازىدىكى نىمجان يىگىتكە شۇنداق قاراش بىلەن، گويا جىنازىدىن بىر ئوق چىقىپ يۈرىكىگە تەگكەندەك «ۋاي!» دېۋەتتى ۋە بىردىنلا چىرايى تاتاردى. ئۇنىڭ يۈرەك - باغرىنى قانداقتۇر بىر ئازاب ئاچچىق ئېچىشتۇرۇپ، پارە - پارە قىلىۋاتاتتى.

توختىنىڭ بولسا ئازراق تىترەۋاتقانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۆلۈك ياكى تىرىكلىكىنى بىلگىلى بولمايتتى. قىز ئۇنىڭ ئېچىنىشلىق ھالىنى كۆرۈپ پەس ئاۋازدا:

— بىچارە! — دېگىنىچە، قولىنى ئاستا ئاپىرىپ پېشانىسى-

گە قويدى.

قىزنىڭ ئىسسىق بارماقلىرى تېگىشى بىلەن توختىنىڭ
چېكە تومۇرلىرىدىكى قانلار بىردىنلا جانلانغاندەك بولۇپ، سائەت
ئىستىرېلكىسىدەك مېڭىۋاتقىنى سېزىلدى. قىز بۇنىڭدىن ئۇنىڭ
تېخى هاياتلىقىنى بىلگىنىدە ئۇمىد چىرىغى يانغاندەك بولدىيۇ،
قولىنى ئىتتىك تارتىۋالدى. بىراق، يۈزلىرى لاپپىدە ئوت ئې-
لىپ، قانداقتۇر بىر خىل خىجىللىق ئىلكىدە هاياجانلىنىشقا
باشلىدى.

تەسۋىرلەۋاتقىنىمىز زىندان بېگىنىڭ يالغۇز قىزى بولۇپ،
بۇ يىل 15 ياشتا ئىدى. ئۇ بار - يوق بىرلا پەرزەنت بولغاچقا،
زىندان بېگى: بېگى ئۆلۈپ كەتسەم دۇئا - تەكبىر ئوقۇغۇدەك،
قەبرەمنى يوقلاپ، ئۆچكەن چىرىغىمنى يورۇتقۇدەك ئوغۇلنى
خۇدا مەندىن ئايىدى، خۇدايىمنىڭ ماڭا بەرگىنى شۇ ئىكەن.
هېچبولمىغاندا روهىمغا ئاتاپ دۇرۇت ئوقۇپ، ياغ بۇرىتىپ
قويار دەپ ئالتە يېشىدىلا كۆلبېشى مەسچىتىنىڭ ئىمامىنىڭ
تەربىيىسىگە بەردى. ئۇ زېهنىنىڭ ئۆتكۈرلۈكىدىن بولسا كې-
رەك، دىنىي مەكتەپكە كىرگەندىن كېيىن پات پۇرسەتتىلا ئۇش-
شاق سۈرىلەرنى يادلاشنى تاماملاپ، هەپتىيەككە چىقتى، ئاندىن
قۇرئانغا ئۆتتى. شۇنداق قىلىپ، 13 يېشىدا قۇرئاننى پۇختا
ئىگىلەپ، «نەۋايى» ، «سوپى ئاللايار» قاتارلىق كىتابلاردىن
دەرس ئالدى. ئۇنىڭ ئوقۇشى تازا ئىلگىرى بېسىۋاتقاندا، ئاتا -
ئانىسى مەسلىهەتلىشىپ، گەرچە قىزىنىڭ يېشى كىچىك بولسى-
مۇ، بوي-بەستى كۆندىن - كۈنگە يوغىناپ كېتىۋاتقانلىقى ئۈ-
چۈن، سۆز-چۆچەك ئوبيېكتىغا ئايلىنىپ قېلىشتىن ئەنسىرەپ
مەكتەپتىن چىقىرىۋالدى. دېمىسىمۇ ئۇ چاغلاردا چوڭ بولۇپ
قالغان قىزلارنىڭ داۋاملىق ئوقۇۋېرىشى ئادەتكە سىغمايتتى.

قىز مەكتەپتىن ئايرىلغاندىن كېيىن، ئۆيدە كىتاب ئوقۇش-

نى داۋاملاشتۇردى. ئۇنىڭ ئوقۇيدىغىنى قۇرئان ئەمەس، بەلكى ئەلىشىر نەۋايىنىڭ بېيىتلىرى ۋە باشقا ئەدەبىي ئەسەرلەر ئىدى. ئاتىسى بولسا ئۇنى قۇرئان ئوقۇۋاتىدۇ، دەپ بىلىپ، خۇرسەنلىكىدىن دېگىنىنى قىلىپ بېرەتتى، رايىغا باراتتى. ئۇنىڭ گەپ - سۆزدىكى كەسكىنلىكى، ئەركىن، مەنتىقىلىق پىكىرلىرى چوڭلارنىمۇ ھەيران قالدۇراتتى. ئۇ مانا مۇشۇ كەمگىچە بىرەر كىشىگە بۈگۈنكىدەك مۇئامىلىدە بولۇپ باقمىغان ئىدى. توختىنىڭ پېشانىسىگە ئالىقىنى شۇنداق تېگىشى بىلەن تىل ئارقىلىق ئىپادىلىگۈسىز كۈچلۈك بىر يانغىن جىسمىغا تۇتىشىپ، يۈرەك - باغرىنى ئۆرتەشكە باشلىدى. «مەن نېمە بولدۇم؟» دەيتتى قىز ئۆز - ئۆزىگە روھىيىتىدە كۆرۈلۈۋاتقان قانداقتۇر غەيرىي سېزىمدىن چۆچۈپ، ئۇنىڭغا يۈرەك - باغرىنى بىركىم تۇيدۇرماي سۇغۇرۇۋېلىۋاتقاندەك بىلىنىپ، بەدىنى چۈشىنىكسىز ھالدا تىترەپ كەتتى. ۋۇجۇدىغا ئاغرىق يېيىشىۋاتقاندەك ياكى ئەڭ ئامراق نەرسىسىنى يوقىتىپ قويغاندەك ۋەياكى قانداقتۇر بىر يىرتقۇچ ھايۋان تاپ بېسىپ قوغلاۋاتقاندەك ئەنسىز تۇيغۇ پەيدا بولدى. ئۇ نېمە قىلىشىنى بىلەلمەي، ئاتىسىدىن مەسلىھەت سورىماقچىدەك سوئال نەزىرى بىلەن قارىدى.

ئاتىسى قىزىنىڭ روھىي ھالىتىدىكى باشقىچە ئەھۋالنى كۆردى. ئۇ قىزىنىڭ ناھايىتى رەھىمدىل ئىكەنلىكىنى بىلگەچكە، تاۋۇتتىكى يىگىتنىڭ ھالىغا ئېچىنىۋاتىدۇ ياكى بولمىسا ئۇنى قىينىغۇچىلاردىن نەپرەتلىنىۋاتىدۇ دەپ ئويلاپ، دەماللىققا خاتىرجەملەندۇرۇش ئۈچۈن ئېيتتى:

— جېنى بار ئىكەن، تىترەۋاتىدۇ!

— شۇنداق!— دېدى قىز قاتتىق ھاياجانلىنىپ، — قۇتقۇزۇپ قېلىڭ، جېنىم ئاتا، ساۋاب بولار، ئۇنىڭمۇ ئاتا -

ئانىسى، ئۇرۇق - تۇغقان، قېرىنداشلىرى باردۇر. بىچارىنى ئاتا - ئانىسى بۇ ھالەتتە كۆرسە نېمە بولۇپ كېتەر، جېنىم ئاتا. ئۇ ئۆلۈپ كەتمىسۇن!

قىز يۈرىكىدىن چىقىرىپ شۇنداق يالۋۇرۇپ، ئاتىسى ئې- غىز ئېچىپ بولغۇچە يەنە سورىدى:

— نېمە گۇناھ ئۆتكۈزۈپتۇ؟

— تايىنى يوقلا بىر ئىش، — دېدى ئاتىسى ئېچىنغان ھالدا، — ئاڭلىشىمچە، كوچىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان چېرىكلەر- نى سانىغانمىش. تېخى بۇنىمۇ ئېنىق كۆرگەن ئادەم يوقكەن، ئۇ ئىقرار قىلمىغاچقا، قاتتىق قىيناقلار مۇشۇ ھالغا چۈشۈرۈپ قويۇپتۇ. ماڭ، ئىشىڭنى قىل. نېمىگە ھاڭۋېقىپ تۇرۇسىلەر، قېنى ئېلىپ مېڭىڭلار!

— ياق! — دېدى قىز كەسكىن تۇردە، — ئۇ سولاقخانىدا ئۆلۈپ كەتمىسۇن. سولاپ قويۇلسا ھالىدىن كىم خەۋەر ئالىدۇ؟ ئۆيگە ئاپىرىپ داۋالاپ، سەل ياخشىلانغاندا قامىسىڭىزمۇ ئوخ- شاشقۇ، ئاتا! ؟

— تەنتەك قىز، يەۋاتقان نېنىڭدىن ئايرىلىپ داڭزىدا يات- قىڭ كەلدىمۇ؟ بىلەمسەن، بۇ سىياسىي مەھبۇسمىش، چېتى- لىپ قالىدىغان بولساق باش كېتىدىغان گەپ، باش! — ئۇ قىزىغا شۇلارنى دەپ تازا بىر چەكچىيىۋېتىپ، بىردىنلا يۇمشاپ قالدى، — قىزىم رەيھانگۈل، غەم قىلما، ئۇ ئۆلۈپ قالمايدۇ. سېنىڭ رەھىمدىللىكىڭگە داداڭ قايىل، ئاپلا، قې- رىشقاندەك تەقدىرىڭ مېنى مۇشۇنداق كۆڭۈلسىز ئىشقا ئورۇن- لاشتۇرغىنىنى قارىمامدىغان...

زىندان بېگى گېپىنىڭ ئاخىرىنى يۇتۇۋېتىپ، تاۋۇتنى كۆ- تۈرۈپ ماڭماقچى بولۇۋىدى، بىر ئادەم كەملىك قىلىپ، نېرىدا توختىدىن ئەنسىرەپ قاراپ تۇرغان ساۋۇرنى چاقىردى:

— كەل، بۇنىڭ بىر تەرىپىنى سەن تۇت!

ساۋۇرغا بۇ «ۋەزىپە» تازا ياقتى. چۈنكى، ئۇنىڭ ناتونۇش يىگىتنى شۇنداقلا تاشلاپ كەتكۈسى يوق ئىدى. «ئۇنى يەنە ئازابلارمۇ؟ ئۇنىڭ مۇشۇ هالدا ئىكەنلىكىنى ئاتا-ئانىسى، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى بىلەمدىغاندۇ؟ بىز يەنە كۆرۈشەرمىزمۇ؟ ئەگەر كۆرۈشۈش نېسىپلا بولسا ئۆيۈمگە باشلايمەن، يۇرتىمىزچە ئۈزىتىپ بارىمەن. ئۇنىڭ بۇگۈنكى هالىنى ئۆزىگە سۆزلەپ بېرىمەن...» دېگەن خىياللار كۆڭۈل قېتىدا كېزىپ يۈرەتتى. خىياللىرىغا بىردىنلا دەھشەتلىك سوئاللار ئارىلىشىش بىلەن ئەندىكىپ چۆچۈپ كەتتى، دەل شۇ چاغدا زىندان بېگىنىڭ چاقىرىپ ئىشقا بۇيرۇشى باياتىنقى ئوي - خىياللىرىغا مۇناسىپ كەلگەندەك ئۇنى يېنىكلەشتۇردى. ئۇ دەرهال بېرىپ جىنازىنىڭ ئارقا ئولۇق تەرىپىنى دەس كۆتۈرۈپ مۇرىسىگە ئېلىپ، هېلىقى ئۈچ ئادەم بىلەن قارا دەرۋازىغا قاراپ ماڭدى. قىز ئۆز - ئۆزىگە دەۋاتقاندەك ئاۋازدا:

— ئېپلاسلار! — دېدى - دە، تاۋۇتنىڭ كەينىدىن غەزەپ بىلەن قاراپ قالدى. ئۇنىڭ كىمنى تىللاۋاتقانلىقىنى (ئەفرىدۇنىمۇ، رەۋزەشەب ئامبالنى ياكى ئاتىسىنىمۇ) بىلگىلى بولمايتتى. شۇنداقتىمۇ سەل روھلانغاندەك بولۇپ كۆڭلىدە تەكرارلىدى: «ئۇ ئۆلمەيدۇ، هەرگىز ئۆلمەيدۇ». چۈنكى، ئاتىسىنىڭ كېيىنكى سۆزلىرىدە قانداقتۇر هېسداشلىق ئىپادىسى بار ئىدى. بىراق، قىزنىڭ تەلىپىنى ئورۇنداشقا ئاجىزلىق قىلاتتى. رەۋزەشەب ئامبال شەخسەن ئۆزى تۇتۇپ، مەنسەپ ئۈچۈن يەمچۈك قىلماقچى بولغان بىر «گۇناهكار»نى، يەنە كېلىپ سىياسىي مەھبۇسنى قانات ئاستىغا ئېلىش كاللا بىلەن ئوينىشىدىغان ئىش ئىدى. بۇنى رەيهانگۈلمۇ چۈشىنەتتى. ئەمما، بۇ يەردىن كېتىشنى ياكى تاۋۇت كەينىدىن ئەگىشىپ مېڭىشنى بىلمەي گاڭگى-

راپ، جايىدا قاققان قوزۇقتەك تۇردى. زىندان بېگى مانجۇچە ئۇزۇن فورمىسىنىڭ پەشلىرىگە پۇتلىشىپ قەدەم ئالغىنىچە قارا دەرۋازىغا قاراپ ماڭدى. قوش قاناتلىق يوغان دەرۋازا قېلىن تۆمۈر تاختايلار بىلەن قاپلانغان بولۇپ، ئوڭ قاناتنىڭ ئادەم بويى يېرىدە مەھبۇسلارنىڭ ئۆيلىرىدىن ئەكەلگەن نەرسىلەرنى سۇنۇپ بېرىدىغان چىنە پاتقۇدەك بىر تۆشۈك، سول قانىتىدا ئادەم كىرىپ - چىقىدىغان تار ئىشىك بار ئىدى. ئادەتتە بۇ ئىشىك - تۆشۈكلەر مەھكەم تاقاقلىق تۇراتتى. زىندان بېگى بېرىپ چوڭ دەرۋازىغا سېلىنغان يوغان شەددە قۇلۇپنى ئېچىپ، تۆمۈر لوكنى بىر تەرەپكە ئىتتىرىۋەتكەندىن كېيىن دەرۋازىنى ئاچتى، ئاندىن ئىچكى دەرۋازا سېپىلىنىڭ نېرىراقىدا تۇرغان قاراۋۇلغا ئاڭلىتىپ:

— مەھبۇس كەلدى! — دەپ توۋلىۋېتىپ، تاۋۇت كۆتۈرگەنلەرنى كىرگۈزدى ھەمدە ئىچكىرىكى دەرۋازىنىڭ تاشقىرىدىكىسىنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدىغان لوكدانلىق زەنجىرنى تاقاپ، ئۇنىڭغا ئات تۇۋۇقى شەكلىدە ياسالغان سېرىق ئورۇس قۇلۇپىنى سېلىۋېتىپ، تاۋۇت كۆتۈرگەنلەرگە يول باشلىدى. ساۋۇر بۇزداق جاينى ئۆمرىدە تۇنجى كۆرۈۋاتاتتى. دەرۋازىدىن كىرىشكىلا 10 مېتىرچە يىراقلىقتا ياغاچتىن ياسالغان قارا سىرلىق توسما تام بار ئىدى، ئۇنىڭ چوڭلۇقى دەرۋازىنىڭ چوڭلۇقى بىلەن باراۋەر بولۇپ، چوڭ دەرۋازىنى ئاچقاندىمۇ سىرتتا تۇرغانلار ھەرقانچە قارىغان بىلەن سولاقخانا ھويلىسىنى كۆرەلمەيتتى. تاۋۇتنى كۆتۈرۈپ كىرگەنلەر توسما تامنىڭ يېنىغا كەلگەندە بۇرۇلۇپ يانداپ ئۆتتى، ئەتراپى سوقما سېپىل بىلەن قورشالغان كەڭ ھويلا دەرۋازىسىنىڭ سول تەرىپىدە ئاشخانا ۋە قۇلۇپلاقلىق بىرقانچە ئۆي، ئوڭ تەرىپىدە قاراۋۇللار سېپىل ئۈستى بىلەن سولاقخانىنىڭ ئۆگزىسىگە بارىدىغان خىش پەلەمپەي (شوتا) بار

بولۇپ، ياغاچ پەنجىرە بىلەن توسۇلۇپ قۇلۇپلانغان ئىدى. سولاقخانا ھويلىسىدىكى يوغان قاپاق تېرەك يېنىدا بىر ھىندى بىلەن ساقاللىق كەشمىرلىك كۆڭلەكچان ھالدا چاپما ھەرىدە شال تىلىۋاتاتتى. ساۋۇرغا ھويلىدىكى بىر تال خەسمۇ يېڭىلىق تۇيۇلۇۋاتاتتى. ساۋۇرلارنى كۆرگەن يوغان سالپاڭ قۇلاق قارا ئىت قاۋىغىنچە ئېتىلىپ كەلدى، كەينىدىن ئىككى ئىت ئەگەشتى.

زىندان بېگى:

— كەت! — دەپ، ئىتلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ، تاۋۇت كۆتۈرگەنلەرنى ھىمايە قىلدى. دەل شۇ چاغدا ئاشخانىدىن بىرسى بىر تەڭلە يۇندىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ: «موھ! - موھ! - موھ!» دېيىشىگە، ئىتلار قۇيرۇقلىرىنى شىپاڭلىتىپ يالاق تەرەپكە كەتتى.

تاۋۇت كۆتۈرگەنلەر ئالاھازەل 100 — 150 مېتىر ماڭغاندا يەنە بىر دەرۋازىغا دۇچ كەلدى. بۇمۇ ئوخشاشلا قۇلۇپلاقلىق تۇراتتى. زىندان بېگى ئاچقۇچنى شاراقلىتىپ ئېچىۋىدى، كىچىك ھويلا ۋە ئەتراپنى قورشاپ تۇرغان كارىدور كۆزگە تاشلاندى. ئۇدۇلدىكى تامدا بىر ئىشىك بار بولۇپ، ئۇ ئارقىلىق كارىدور ئىچىدىكى ھەممە كامېرلارغا كىرگىلى بولاتتى. ئەمما، تاۋۇتنى كۆتۈرگەنلەر زىندان بېگىنىڭ باشلىشى بىلەن كىچىك ھويلىنىڭ سول تەرىپىگە بۇرالدى، بۇ يەردە يەر ئاستىغا كىرىدىغان پەلەمپەي تۇراتتى.

— قېنى كەينىمدىن مېڭىڭلار! — دېدى زىندان بېگى ئالدىدا يول باشلاپ، — ئاۋايلاپ ئىلگىرىلەڭلار!...

ساۋۇر ئۆمرىدە كۆرۈش تۈگۈل ئاڭلاپمۇ باقمىغان بۇ دەھشەتلىك ئۆڭكۈردىن زادىلا چىقىپ كېتەلمەيدىغاندەك ئىچ - ئىچىدىن قورقۇمسىرىماقتا ئىدى.

ئۇلار پەلەمپەي ئارقىلىق تۆۋەنلەپ، ئۈستىدىن قويۇلغان

تۆڭلۈكتىن چۈشكەن يورۇقلۇق بىلەن غۇۋا يورۇپ تۇرغان ئۆ-زۈن كارىدورغا كىردى. ئۇدۇل ماڭغاندا ئىككى تەرەپتە قاتار تۇرغۇن ئىشىك بار ئىدى. بەشىنچى ئىشىككە كەلگەندە زىندان بېگى توختاپ، يېنىدىكى ئاچقۇچلاردىن بىرنى ئايرىپ ئىشىكنى ئاچتى - دە:

— تاۋۇتنى قويۇپ، ئۇنى ئېلىپ كىرىڭلار! — دېدى.

ساۋۇر بىلەن رۇستەم ئىسىملىك يىگىت توختىنى ئاۋايلاپ كۆتۈرۈپ كامېرغا ئېلىپ كىردى. چوڭقۇر كامېرنى تاۋاقتەك تۆڭلۈكتىن چۈشكەن يورۇقلۇق يوق ھېسابتا يورۇتۇپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئاستىغا زىغىر پاخىلى سېلىنغان بولۇپ، كىچىكلىكىگە باقماي ئىشىك تۈۋىدە سۇيدۇك مالتىقى بار ئىدى، سېسىقچىلىق دەستىدىن نەپەس ئېلىش تەس ئىدى. ساۋۇرنىڭ بۇرنىغا ئاچچىق بۇس كىرىپ، كۆڭلىنى بىر قىسما قىلىۋەتتى.

كامېردا چاچ - ساقاللىرى ئۆسۈپ كەتكەنلىكتىن ياش ياكى قېرىلىقىنى پەرق ئەتكىلى بولمايدىغان، يۈز - كۆزلىرى قاسماق بىر ئادەم جۇۋىسىغا يۆگىنىپ ئورۇن - كۆرپىسىگە يۆلەنگىنىچە ئولتۇراتتى.

— ھەي! — زىندان بېگى ئۇنى چاقىردى.

— خوش! — دەپ ئورنىدىن تۇردى مەھبۇس.

— بۇياققا كەل، بۇنى ياتقۇزايلى، توڭلاپ ئۆلمىسۇن يەنە، ھازىرچە يوتقىنىڭنى يېپىپ قويۇپ تۇر، — زىندان بېگى شۇنداق دېگىنىچە قولىنى توختىنىڭ يۈرىكىگە قويدى. ناتىۋان يۈرەك شۇنچە ئازاب تارتقىنىغا قارىماي گۈپۈلدەپ سوقۇۋاتاتتى، — خۇداغا شۈكرى! — دېۋەتتى زىندان بېگى ھاياجانلىنىپ، ئاندىن، — رۇستەم، ئىسسىق چاي كەلتۈر! ياندىكى ئۆيدە ئورۇن - كۆرپە، كىگىز بار، ئېلىپ كىر! — دەپ بۇيرۇپ، مەھبۇسقا تاپىلىدى، — ئەمسە بۇ بۇرادىرىڭنى ساڭا تاپشۇردۇم.

ئەي قىلىۋال، ئۆلسە جاۋاب قىلىسەن!
ئېھتىمال زىندان بېگى بۇنىڭدەك سېسىق كامېرلارغا داۋام-لىق كىرىپ تۇرغاچقا، كۆنۈپ قالسا كېرەك، چىرايىدا قىلچە سەسكىنىش ئالامەتلىرى كۆرۈنمەيتتى.
ئىشىك تاقالدى. ساۋۇر كارىدورغا چىقىپ چوڭ - چوڭ نەپەس ئېلىپ، كۆڭلىدە يەنىلا توختىنىڭ قايغۇسىنى يېدى. كۆڭلىدە: «ئۆلۈپ كېتەرمۇ؟ ھايات قالغاندىمۇ بۇنداق سېسىق-چىلىقتا قانداق بەرداشلىق بېرەر» دېگەنلەرنى ئويلاۋاتاتتى.
زىندان بېگى بىلەن ساۋۇر سولاقخانىنىڭ دەرۋازىسىدىن چىققاندا، رەيھانگۈل بىلەن ئابدۇرەھمان تېخىچە شۇ يەردە تۇراتتى. ساۋۇر تاۋۇتنى كۆتۈرۈشۈپ ماڭغاندا، ئابدۇرھمان قارا دەرۋازىنىڭ ئىچىدە نېمە سىرلارنىڭ بارلىقىنى كۆرۈپ بېقىشقا ئىنتىلگەن بولسىمۇ، ئۇدۇلدىكى قارا توسما تام ھېچ نەرسىنى كۆرسەتمىدى، ئامالسىز ئىچى تىتىلداپ ئاكىسىنىڭ قايتىپ چىقىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتتى، ھەربىر دەقىقە ئۇنىڭغا بىر كۈندەك بىلىنمەكتە ئىدى. ئاكىسى چىقمىغانچە ۋۇجۇدىنى ئەن-سىزلىك ئوراپ، يېنىدىكى قىزدىن سورىغۇسى كەلدىيۇ، ئەمما ئەپتىگە قاراپ يالتايدى. چۈنكى، قىز جاۋاب بېرىدىغاندەك ئە-مەس، قارا دەرۋازىغا قارىغىنىچە قېتىپلا قالغان ئىدى.
شۇ چاغدا، «غاچ!» قىلىپ دەرۋازا ئېچىلىپ، ساۋۇر بىلەن رۇستەملەر قۇرۇق تاۋۇتنى كۆتۈرۈپ قايتىپ چىقتى.
ساۋۇر باشلىق يىگىتلەر تاۋۇتنى كۆتۈرۈپ ئازراق ماڭغىنى-غا، قارشى تەرەپتىن ئاتلىق يېتىپ كەلگەن رەۋزەشەب ئامبال ھېكىمبەگ، قىزنى ئەگەشتۈرۈپ ئۆي تەرەپكە كېتىۋاتقان زىن-دان بېگىنى كۆرۈپ:
— ھوي! ھاپىزبەگ! — دەپ توۋلىدى.
ھاپىزبەگ ئىنكاس قايتۇرماي، جايىدىلا توختاپ، رەيھانغا:

— سەن كىرىپ كەت! — دېدى، ئاندىن رەۋزەشەب ئامبال ھېكىمبەگنىڭ ئالدىغا ماڭدى.

تەكەببۇر ھېكىمبەگ ھاپىز بەگنى مەگسىتمىگەندەك، پە-قەت ئالدىغا يېتىپ كەلگەندىلا ئاتتىن چۈشتى، ئۇنىڭ چىرايىدىن بىر خىل گۇدرەت ئىپادىلىنىپ، قانداقتۇر بىر ئىشتىن ئەنسى-رەۋاتقانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى. شۇڭا، ھاپىزبەگكە تىكىلىپ سورىدى:

— قېنى ئۇ؟

— زىنداندا!

ھاپىزبەگ چىرايىنىمۇ ئاچماي سوغۇققىنا جاۋاب بەردى. چۈنكى ئۇ، رەۋزەشەب ھېكىمبەگنىڭ ئەدەپسىزلىك بىلەن قىل-غان تەكەببۇرانە مۇئامىلىسىنى ياقتۇرمىغان ئىدى. يەنە كېلىپ رەۋزەشەپ بېگىنىڭ ۋەھشىيلىكى چەكتىن ئېشىپ، كۈندە دېگۈ-دەك بىر - ئىككى ئادەم زىندانغا تاشلىنىۋاتاتتى، توختىنىڭ ۋەقەسى تېخىمۇ ئوغىسىنى قايناتماقتا ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھېكىمبەگ ئەسلي ئۇچتۇرپانلىق بولۇپ، ئامبالنىڭ مىرزىسى ئىدى، ئەفرىدۇن يەكەنگە خان بولغاندىن كېيىن يەرلىك خەلققە ئىشىنەلمەي: «ئالتە شەھەرلىك يېغىلىقچى خەق، ھامىنى بىر كۈنى قوزغالماي قالمايدۇ، شۇڭا مۇھىم مەنسەپلەرگە باشقا شەھەرلەردىن ناتونۇش كىشىلەرنى تەيىنلەش كېرەك» دەپ ئويى-لىدى. چىڭ سۇلالىسى خاقانى ئۇنى قوبۇل قىلغاندىمۇ: «سىز-نى يەكەن سەككىز شەھەرگە خان قىلدىم. ئۇلار ھەم ياۋاش، ھەم قارام خەلق، لېكىن قورققۇچىلىكى يوق. قورال بىلەن باشقۇرماق قىيىن، چۈنكى ئۇلار جەننەتكە ئامراق، ئۆلۈمدىن قورقمايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن 1000 چېرىكنىڭ ئورنىغا بىر موللا بولسا كۇپايە. مولىلار نادانلارنى بۇ ئالەمنىڭ پاراغىتىدىن ۋاز كەچتۈرۈپ، راھەتنى جەننەتتىن ئىزدەشكە كۆندۈرەلەيدۇ. بۇ

ئالەمدىكى جاپانىڭ ئۇ ئالەمدىكى راھەتنى بەخش ئېتىدىغانلىقىغا ئىشەندۈرىدۇ. شۇڭا، موللا - ئاخۇنلارغا ئاز - تولا نەپ يەتكۈز- سەڭ، ئۆز خەلقىنى تەركىدۇنيالىققا باشلاپ، پۈتۈن مال - دۇنيا- لىرىنى ئېلىپ كەتسىمۇ 〈ئاللانىڭ ھۆكمى〉 دەپ تەقدىرگە يۈك- لەپ تۈگىتىدۇ. ئىت بار يەردە ئوغرى يوق. موللىلارنى تويدۇ- رۇپلا قويسىڭىز يۇرتىڭىزدىن چاتاق چىقمايدۇ، شۇنىمۇ سەمى- ڭىزگە سېلىپ قويايكى، مۇھىم ئىشقا يەرلىكلەرنى قويماڭ، چىقىشىۋېلىپ سىر بەرمەيدۇ، سىرتتىن كەلتۈرسىڭىز، يەكلەن- گەندە ئايىغىڭىزغا يىقىلىدۇ...» دەپ كۆپ نەسىھەتلەر قىلغان ئىدى. شۇڭا، ئۇ يەكەنگە كېلىپلا موللىلارنى ئىشقا سالدى، ئاندىن مۇھىم مەنسەپلەرگە ھەرقايسى شەھەرلەردىن ئادەم يۆتكە- دى، شۇ قاتاردا ھېكىمنى ئېلىپ كېلىپ، ئامانلىق ئىشلىرىغا قويغان ئىدى. ئۇنىڭ پات - پات تۇتۇپ قالىدىغان تەتۈرلۈكى ئەتراپىدىكىلەردىن يىراقلاشتۇردى، تۇرۇپلا باش كۆتۈرۈپ قالى- دىغان غەلىتە خۇيلىرى لەقەمگە ئايلىنىپ، بۇلۇڭ - پۇچقاقلاردا ئېغىزغا ئېلىنىپ، ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئىناۋىتىنى قويمى- غان ئىدى. شۇنداقتىمۇ ئۇ ناھايىتى مۇھىم ۋەزىپىدە، خانغا ئىشەنچلىك بولغاچقا، ئېھتىيات قىلمايمۇ بولمايتتى. ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇنىڭ يۇمۇرلۇق ئىشلىرى چوڭ - چوڭ سورۇن- لارغىچە يېيىلىپ، ئەفرىدۇننىڭ قۇلىقىغىمۇ يەتتى، بارا - بارا ئىشلىرىدىن چاتاق چىقىپ، تۇتقان ئادەملىرى بىگۇناھ بولۇپ چىقتى. بۇ ھال ئەفرىدۇننى شۈبھىلەندۈرۈپ، دىققىتىنى قوز- غىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇنىڭ مەلۇماتلىرىغا ئانچە ئىشىنىپ كەتمىدى، بۇنىڭدىن ئۈچ كۈن ئىلگىرى ئۇ ئوردىغا كىرىپ: «بىر قوزغىلاڭچــىنــى تۇتتۇم، ئۇ كىتــىــۋاتقان چېرىكنــى ساناپتۇ!» دەپ مەلۇم قىلغاندا، ئەفرىدۇن گەپ - سۆز قىلمايلا كۈلۈپ قويغان ئىدى.

ياخشى ـ ياماننى ئانچە پەرق ئېتىپ كەتمەيدىغان رەۋزەشەب ھېكىمبەگ بۇ كۈلكىنى خۇشال بولغانلىق دەپ بىلدى. ئەمەلدە يەتتە ئەفرىدۇن مازاق قىلىپ كۈلگەن ئىدى. چۈنكى ئۇ، توختىنىڭ گۇناھى توغرىسىدا ھېچنېمىنى ئىسپاتلاپ كۆرسىتەلمىگەن ئىدى.

مانا بۈگۈن توختىنىڭ تۈتقۇن قىلىنغىنىغا ئۈچ كۈن بولدى، ئۇنى باغلاپ ئۇرغان، ئېسىپ قىينىغان بولسىمۇ ھېچنېمىگە ئېرىشەلمىگەن، ئىش ھېكىمنىڭ ئويلىغان يېرىدىن چىقمىغان ئىدى. ھېكىم يەكەنگە يۆتكىلىپ كەلگەندىن بۇيان، بىرلا ئىشنى كۆزلەۋاتاتتى، ئۇ بولسىمۇ، ئۇچتۇرپانغا ئامباللىققا تەيىنلىنىپ بېرىپ، دوست ـ دۈشمەنلىرىنىڭ ئالدىدا «ھېكىم دارىن» دېسە، ھەممە ئادەم قورقۇپ، قول باغلاپ تۇرغۇدەك دەرىجىگە يېتىش ئىدى. شۇڭا، ئۇنىڭ كىچە ـ كۈندۈز ئويلايدىغىنى ئەفرىدۇننىڭ كۆڭلىنى ئۇتۇش ئۈچۈن يوقىلاڭ ئىشلارنى يوغىنىتىپ «قىلنى پىل قىلىش» بىلەن خىزمەت كۆرسىتىشتە ئىدى، ھەممىلا يەرگە «تىڭتىڭچى» لارنى قويۇپ، كۈندە دېگۈدەك ئادەم تۇتۇۋاتاتتى.

ئۈچ كۈن ئىلگىرى، رەۋزەشەب ھېكىمبەگ نېمىنىدۇر خىيال قىلىپ بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ئۆيى تەرەپكە كېتىۋاتاتتى، ئالدى تەرەپتىن چىقىپ كەلگەن بىر ئادەم:

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، بېگىم! — دەپ ئىككى قولىنى كۆكسىگە قويۇپ، ئۆزىنى سەل چەتكىرەك ئالدى.

ھېكىم ئۇنىڭ سالىمىغا پىسەنت قىلماي مېڭىۋەردى.

— غوجام، ئەرزىم بار ئىدى! — دېدى ھېلىقى ئادەم تەكرارلاپ.

ھېكىم شۇنداق قاراپ، ئۆڭى سېرىق، فىروزا كۆز، ئۇزۇن ئېڭەك، ياشلىقىغا قارىماي تاز چىرايىغا قورۇق چۈشكەن، ئوت-

تۇرا بوي، پۇتىغا كونىرىغان كۆن ئۆتۈكنى كىيىپ، يېلىڭ ئىشتان بىلەن ئۇچىسىدىكى كونا قىزىل چەكمەنىڭ پەشلىرىنى بىرنى ئېگىز، بىرنى پەس قىۋىشتۇرۇپ، ئۇستىدىن باغلىۋال-غان قەشقەرنىڭ بالداقلىق يۇڭ بەلۋېغىغا تۇچتا پاينەكلەنگەن غىلاپلىق يوغان پىچاق ئېسىۋالغان ناتونۇش بىر ئادەمنىڭ قول باغلاپ ھىجىيىپ تۇرغىنىنى كۆردى ۋە ئۇنىڭغا ئىنچىكىلەپ سەپسېلىپ:

— نېمە گەپ؟ — دەپ سورىدى.

— مۇھىم، ناھايىتى مۇھىم گەپ! — دېگىنىچە سىلجىدى ئۇ.

— دېگىنە تېزرەك، تىلىڭنى چاينىماي.

— بىر توپىلاڭچىنى كۆردۇم.

— نېمە دېدىڭ؟

— ئىسيانچىنى...

— نەدە؟

— دۆرىقازا مەھەللىسىنىڭ روبىرۇسىدا، غوجام. مەن دۆرىقازا مەھەللىسىدىكى تار كوچا بىلەن، شىئەلەر سىلىۋالغان ئېگىز ئۆيلەرنىڭ نەقىشلىك ئىشىك - دەرۋازا ۋە بالىخانىلىرىنى تاماشا قىلغاچ دوقمۇشتىكى مىسكەر دۇكىنىنىڭ ئالدىغا كەل-سەم، بىرسى 10 — 15 چېرىكنى ئىككىدىن قاتار قىلىپ مەش دەسسىتىپ ئېلىپ مېڭىپتۇ. ئۇلارغا ھەۋەسىم كېلىپ قاراپ تۇرسام، كوچىنىڭ قارشى تەرىپىدە قارا نوچى تۇماق كىيىۋال-غان، يەكەنلىككە ئوخشاپلا كېتىدىغان، بۇقىدەك قاۋۇل، ياشلا بىرنېمە بارمىقىنى چىنەپ چېرىكلەرنى ساناۋاتقاندەك قىلدى. تۇرۇپلا كۆڭلۈمگە «ئېھتىمال لەشكەرلەرنىڭ سانىنى بىلىۋېلىپ توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى پىلانلاۋاتقان ئوخشايدۇ» دېگەن گۇمان كەل-دى - دە، كېچىچە شىشىخال ئويناپ ئۇتتۇرغىنىمنى تولدۇرۇۋې-

لىش ئۈچۈن جانابلىرىدىن مۇكاپات ئالاي دەپ ئالدىلىرىغا چاپ-
تىم. ئۇ تېخى يىراقتا بارمىدى، ئىشەنمىسىلە هازىرلا تۇتۇپ
ئەكېلەي.

ئۇنىڭ مەلۇماتى هېكىمنىڭ ئۇمىد چىرىغىنى ۋاللىدە يورۇ-
تۇۋەتتى.

— قېنى باشلا! تېز بول! — دېدى هېكىم هىندىستان
خۇرۇمىدىن يېشىل ساغرا بىلەن زىغزىق قويۇپ تىكىلگەن بېلد-
دىكى هەميانىدىن بىر سىقىم مىس تەڭگىنى ئېلىپ ئۇنىڭغا
سۇنۇپ، — تۇتۇپ بەرسەڭ يەنە بېرىمەن.

— رەھمەت، غوجام، رەھمەت! مانا بۇ تەرەپتە ...

ئۇ شۇنداق دەپ، ئالدىدا يول باشلىدى، هېكىم گويا ئال-
تۇن تېپىۋالغاندەك خۇشال بولۇپ ئارقىسىدىن ماڭدى. ئۇلار
ئاپشاركىلاردەك چېپىشىپ كېلىپ كۆردىكى، دەرۋەقە بېشىغا
قارا نوچى كۆكمەت تۇماق، ئۇچىسىغا چىرايلىق تىكىلگەن ئاق
جۇۋا كىيگەن، قەددى - قامىتى باتۇرلۇقتىن نىشان بېرىپ،
كۈچ - قۇۋۋىتى ئۇرغۇپ تۇرغان ياش بىر يىگىت يول ياقىسىد-
كى دۇكانلارغا نەزەر تاشلاپ كېتىۋاتاتتى. هېچكىم ئۇنى كۆرۈپ-
لا «بۇ يىگىتنىڭ ياقا يۇرتتىن كەلگىنى ئېنىق، دەرھال تۇتۇش
كېرەك. تاياق دېگەن ھەرقانداق گەدەنكەش ئەزىمەتنىمۇ يۇمشات-
ماي قالمايدۇ، ئىقرار قىلدۇرۇۋالسىلا بولدى» دېگەنلەرنى ئوي-
لاپ، خۇشاللىقىدا هېلىقى ئادەمگە يەنە كۈمۈش تەڭگىدىن ئىك-
كىنى بېرىۋەتتى، ئاندىن ئالدىراپ بارغىنىچە ياقا يۇرتلۇق يى-
گىتنىڭ ئالدىنى توسۇپ سورىدى:

— سەن قەيەرلىك؟

— پەيزىۋاتلىق.

— قاچان كەلدىڭ؟

— بۈگۈن ئەتىگەن.

— مەن بىلەن ماڭ!
— نېمىشقا؟
— ھېلى بىلىسەن.

توختى ئاق - قارىنى پەرق ئەتمەيدىغانلار قاتارىغا كىرمەيتتى. ئۇ، گۆرۈخانىدا ئىشلەش جەريانىدا خوجايىنى چاڭ شەنسىڭنىڭ بالىۋاقىلىرىدىن خەنزۇچە تىلنىلا ئەمەس، بەلكى خېلى كۆپ خەتنىمۇ ئۆگىنىۋالغان ئىدى. ئۇ، چاڭ شەنسىڭنىڭ ئۆيىگە كېلىپ - كېتىپ تۇرىدىغان بەگ - ئامباللار ۋە ھەر تەبىقىدىكىلەرنىڭ ئېتىنى يېتىلەپ، چېيىنى توشۇپ يۈرۈپ كۆزى ئېچىلىپ قالغاچقا، ئەمەلدارلاردىن ئانچە ئەيمىنىپ كەتمەيتتى.

توختى چاڭ شەنسىڭنىڭ ئۆيىگە كىچىك كىرگەن بولۇپ، بىرەر سەۋەنلىك ئۆتكۈزمىگەچكە، بۇ پەزىلىتى خوجايىندا ئۇزلۇكسىز مېھىر پەيدا قىلدى، بارا - بارا ئۆز پەرزەنتىدەك كۆردى، چاكار ھېسابلىمىدى. توختىنىڭ قىلىدىغان مۇھىم ئىشى ئۆيگە كەلگەن مېھمانلارنىڭ ئېتىنى سوۋۇتۇش، ئوتۇن - ياغاچ تەييارلاش، سۇ ئەكېلىش ··· ئىدى، باشقا چاغلاردا خوجايىنىنىڭ ئوغۇل - قىزلىرىدىن تىل ئۆگىنەتتى، خەت مەشىق قىلاتتى. ئارىدىن 5 — 6 يىل مۇشۇنداق ئۆتۈپ، خەنزۇچە راۋان سۆزلىشىش، خەت يېزىش ۋە ئوقۇشتا خوجايىنىنىڭ بالىلىرىدىن قېلىشمىغۇدەك دەرىجىگە يەتتى. چاڭ شەنسىڭ ئەسلىدە شەرقىي شىماللىق كىشى بولۇپ، ئاتىسى ئۇششاق تىجارەت بىلەن شۇغۇللىناتتى، ئۆزى بولسا بىر باينىڭ ئۆيىدە ئائىلە ئوقۇتقۇچىلىقى قىلاتتى. كېيىن ئاتىسى شىنجاڭغا كېلىدىغان ھەربىي قوشۇنلارغا ئەگىشىپ سودا قىلماقچى بولۇپ قېلىپ، چاڭ شەنسىڭنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىۋالدى. چاڭ شەنسىڭ شۇ سەۋەب بىلەن دەسلەپ قەشقەرگە، ئاندىن پەيزاۋاتقا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ، بالا - چاقىلىق بولغان ئىدى. توختىنىڭ ئەخلاق -

پەزىلىتى، ئەقىل - پاراسىتى ئۇنى تولىمۇ قىزىقتۇردى. يېقىنقى 2 — 3 يىلدىن بۇيان چارچاپ قالغان چاغلىرىدا دۇكاندا ئولتۇرۇ-غۇزۇپ قويىدى. توختىمۇ ئۇنىڭ دېگەن يېرىدىن چىقىپ، كۆ-ڭۈلدىكىدەك رازى قىلاتتى. توختى يىللار ئۆتۈپ چوڭ بولغانسې-رى ئاتا - ئانىسىنى ئەسلەپ غېرىبسىنىدىغان بولۇپ قالدى. ئاخىر سۈرۈشتۈرۈپ يۈرۈپ، يەكەندىكى ئالتۇنلىرىم مازىرىنىڭ يېنىدىكى بىر كوچىدا ئانا تەرەپ تۇغقىنى قۇربان دولان ئىسىم-لىك كىشىنىڭ قادىر كۇلالچى دېگەن بىر ئوغلىنىڭ بارلىقىنى بىلگەن بولسىمۇ، لېكىن خوجايىنىنىڭ كۆڭلىنى ئاياپ خېلى بىر مەزگىلگىچە ئېغىز ئاچالمىدى. بارا - بارا غېرىبلىق كۆڭلىنى ئەزدى - دە، قىش پەسلى كىرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە خوجايىن-نىڭ خۇشال ۋاقتىنى پەملەپ مۇددىئاسىنى ئېيتتى.

— بارغىن، ئوغلۇم! — دېدى خوجايىن مېھرىبانلىق بى-لەن، — مېنىڭ بالىلىرىم كېرەكسىز چىقىپ قالدى. كۆرۈپ تۇرۇپسەن، ماڭا قېرىلىق يەتتى. سېنى ئۆز بالىلىرىمدىن چارە كۆرۈپ كەلدىم. سەنمۇ ئۆز ئاتاڭدەك كۆيۈندۈڭ. تېز بېرىپ، يولۇڭغا قاراتماي قايتىپ كەلگىن.

خوجايىن گېپىنى تۈگىتىپ، چەندازىسىدىن تۆت سەر كۈ-مۈش پۇلنى ئېلىپ توختىغا بەردى. توختى ئەنە شۇ تەرىقىدە پىيادە يولغا چىقىپ، تېخى بۇگۈن ئەتىگەندىلا يەكەنگە ئاياغ باسقان ئىدى. يەكەن شەھىرىنىڭ ئەگرى - بۈگرى، توپىلاڭ كوچىلىرى، بېشىغا چىلگىدەك يارىشىملىق سەللىنى ئوراپ، دۇكان ۋە كارىۋاتلىرىغا رەڭگارەڭ ماللىرىنى تىزىپ ئولتۇرغان ئاپئاق ساقال بوۋايلار، ئۆزگىچە كىيىنگەن ھىندىستان، ئافغا-نىستان، كەشمىر، ئەنجانلىق ئادەملەرنىڭ ئۇياقتىن - بۇياققا لاغىلاپ يۈرۈشلىرى، ئاشپەز - ناۋايلارنىڭ خېرىدار چاقىرىپ: «ياغ يەپ كەت! ياغ يەپ كەت!» دەپ گاللىرى يىرتىلغۇدەك

توۋلاشلىرى، «بىر مانتا، ئىككى مانتا، بەش مانتا، ئون مانتا!» دەپ ۋارقىراپ، خېرىدارىنىڭ باش - باسلىقىنى نامايان قىلىشلىرى، گەزمال بازىرى، كۆلال دۇكىنى، يىپ بازىرى، پاختا بازىرى، شىشە بازىرى ... دا مال كۆرۈۋاتقان، سودا قىلىۋاتقان ھەر خىل تائىپىگە مەنسۇپ ئادەملەر توختىنى ھەيران قالدۇرماقتا ئىدى. ئۇ كوچا - كوچىدىكى يۈرۈش - تۇرۇش، گەپ - سۆز، ئۆزلىرىنى تۇزەشتۇرۇش جەھەتتە ئۆزىدىن كۆپ ئالدىدا تۇرىدىغان شەھەر خەلقىنى كۆرۈپ كۆڭلىدە: «شەھەر كۆرگەن ئىتتىن قورق» دېگەن تەمسىل راستكەن - دە! ئەگەر پەيزاۋاتتىن چىقماي يۈرۈۋەرگەن بولسام، جاھاننىڭ بۇ پەيزىنى سۈرەلمەس ئىكەنمەن، «ئون ئاڭلىغاندىن بىر كۆرگەن ئەلا» دەپ، مانا بۈگۈنلا نۇرغۇن ئىشلارنى بىلىۋالدىم» دېگەنلەرنى ئويلاپ، ئەتراپنى تاماشا قىلىپ كېتىۋاتقاندا، ھېكىمبەگ ئالدىنى توستى. بۇنىڭ سەۋەبىنى ئۇ نەدىن بىلسۇن؟ شۇڭا ھېچبىر پىسەنتىگە ئالماي كېتىۋەرمەكچى بولۇۋىدى، ئۇچىسىدىكى كىيىملىرىدىن ئەمەلدارلىقى بىلىنىپ تۇرىدىغان بۇ ئادەم ئۇنىڭ دوپپىسىغا جىگدە سالدى:

— قورقما، ھازىرلا قايتىپ كېلىسەن.

توختى ئەگىشىپ خېلى ماڭغاندىن كېيىن، رەستىدىن چېكىندۈرۈپ سالغان ياغاچ دەرۋازىلىق ھەشەمەتلىك نۇرغۇن ئۆيلەردىن ئۆتتۇشتى، ئاندىن غەربىي تامغا تۇتاش تار ئېغىزدىن ھالقىپ، ئىككى قاناتلىق قارا دەرۋازىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە ھېكىم توۋلىدى:

— ھوي! ھاپىزبەگ! ...

— مانا كەلدىم! — دەرۋازىنىڭ كىچىك ئىشىكىنى ئېچىپ، ھاپىزبەگ چىقىپ كەلدى. رەۋزەشەب بېگى ھېكىم توختىغا بۇيرۇق قىلدى:

— كىرە!

ئۇنىڭ مىجەزى بىردىنلا ئۆزگىرىپ تەرى تۈرۈلگەن ئىدى. ئۇ دەرۋازىدىن كىرىپ، توختىنى قاراۋۇلغا تاپشۇرغاندىن كېيىن، هاپىزبەگكە:

— سوراقخانىنى ئېچىڭلار! — دېدى، ئاندىن سول تەرەپتىكى تاقاقلىق ئۆيلەرنىڭ بىرىنچىسىنىڭ ئىشىكىدە توختىدى.

بۇ ئۆيلەر سولاقخانىنىڭ سوراقخانىلىرى بولۇپ، قىيناق ۋاستىلىرىنىڭ ھەممىسى تەل ئىدى. شۇڭا، مۇھىم سوراقلار مۇشۇ يەردە ئېلىپ بېرىلاتتى. ھېكىمبەگ ھەممىنى بىر - بىرلەپ كۆزدىن كەچۈرۈپ، تەييارلىقتىن رازى بولغاندەك كەيپىياتتا قايتىپ چىقتى - دە:

— ھازىرچە ئۇنى سولاپ قويۇڭلار! — دەپ تاپىلاپ، ئۆي تەرەپكە ئىشارەت قىلدى. ئۆزى جىددىي قەدەم تاشلاپ دەرۋازىدىن چىقىپ ئۇدۇللا ۋاڭ ئوردىسىغا يول ئالدى. شۇ تاپتا ئۇ قانداقتۇر بىر ئۈمىدى ھاسىل تاپقاندەك خۇشال، كەيپى چاغ ھەم مەغرۇر ئىدى.

ھېكىمبەگ كىرىپ كەلگەندە ئەفرىدۇن ۋاڭ يەكەننىڭ ئۇلۇغلىرىدىن شەيخ ئىسلام ساھىب كىرام ۋە ئاخۇن مۇنەججىم زامان بىلەن داستىخان ئۈستىدە ئىدى. ھېكىمبەگ ئولتۇرمايلا توختى توغرىسىدىكى مەلۇماتنى يەتكۈزۈپ قايتىپ چىقىپ، سولاقخانىغا كەلدى. ھازىر ئۇنىڭ پۈتۈن خىيالى توختىغا مەركەزلەشكەن بولۇپ، كۆڭلىدە: «خىزمەت كۆرسىتىدىغان پەيت كەلدى، قانداقلا قىلىپ بولمىسۇن، ئۇنىڭ ئىقرارىنى قولغا كەلتۈرۈش كېرەك» دەپ ئويلايتتى. شۇڭا، تەقەززالىق ئىلكىدە يەنە سوراقخانا ئىشىكىگە كەلدى. ئۇنى كۆرگەن ھاپىزبەگ خۇددى ماراپ تۇرغاندەكلا دەرھال پەيدا بولۇپ، بېلىگە ئېسىۋالغان بىرمۇنچە ئاچقۇچلار ئىچىدىن بىرنى تاللاپ قۇلۇپنى ئېچىپ

بەرگەندىن كېيىن قول باغلاپ ئارقىغا چېكىنندى.

— تەييارلىنىڭلار! — دېدى ھېكىمبەگ كەسكىن تەلەپپۇزدا.

ھاپىزبەگ تېز - تېز قەدەم تاشلاپ قاراۋۇل تەرەپكە يۈرۈپ كەتتى ۋە ئۇزاق ئۆتمەي ئىككى ئادەمنى باشلاپ كەلدى. ئۇلار بېشىغا مانجۇچە قالپاق، ئۇچىسىغا كونىرىغان لەشكەر كىيىمى كىيىۋالغان ئىدى. ھېكىمبەگ نېمىشقىدۇر سەل خاتىرجەملەن-گەندەك بولدى، ئاندىن سوراقخانىغا ئالدىدا كىرىپ، گويا ئەزەل-دىن كۆرۈپ باقمىغاندەك ئىنچىكىلەپ قاراپ كەتتى. سوراقخا-نىنىڭ ئىچى ئازادە بولۇپ، بىر تەرەپكە سوراقچى ئولتۇرىدىغان كۇرسى بىلەن كەنتىر قويۇلغان ئىدى، تاملىرىغا قېقىلغان قو-زۇقلارغا ئارغامچا، تۆمۈر كويزا، قامچا، زەنجىر دېگەندەك جازا قوراللىرى ئېسىقلىق تۇراتتى. بىر بۇلۇڭدا تۆمۈر قىزىتىدىغان كۆيەكلىك ئوچاق بولۇپ، كۆمۈرلەر تەييارلاپ قويۇلغان ئىدى. تورۇستا خۇددى كرانىنىڭكىدەك يوغان زەنجىر، ئۇنىڭ ئۇچىدا ھەرىكەتلىك ھالقا ئېسىلىپ تۇراتتى، بىر بۇلۇڭدىكى يوغان مالتاقتا يېرىم سۇ بولۇپ، يېنىغا بىر دانە ياغاچ سوغا قويۇپ قويۇلغان ئىدى.

ھېكىمبەگ بۇلارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، توختىنىڭ ئىقرار قىلماسلىقىدىن شۈبھىسى تۇگەپ، سوراق كەنتىرىنىڭ ئالدىدىكى كۇرسىغا بېرىپ ئولتۇردى. ھاپىزبەگ ئۇنىڭ يېنىدا ئۆرە تۇردى.

— قېنى كەلسىلە، — دېدى ھېكىمبەگ بىر تەرەپكە سەل سۈرۈلۈپ.

ھاپىزبەگ ھېكىمبەگنىڭ يېنىدىن ئورۇن ئالغاندىن كې-يىن، يوليورۇق سوراۋاتقاندەك سىياقتا ھېكىمبەگكە قارىدى.

ھېكىمبەگ دېدى:

— قېنى، باشلايلى!

— تۇتقۇن ئېلىپ كىرىلسۇن! — توۋلىدى ھاپىزبەگ گې-
لىنى كېرىپ.

ھايالشمايلا ئىككى ئادەم توختىنىڭ قوللىرىنى گەجگىسىگە قايرىپ گەدىنىدىن باسقانچە سوراقخانىغا ئېلىپ كىرىپ، قارشى تەرەپتىكى تورۇسقا ئېسقلىق زەنجىرنىڭ ئاستىغا ئاپىرىپ توخ-
تاتتى.

ھېكىمبەگ سوراقنى باشلىدى:

— ئىسمىڭ نېمە؟

— توختى.

— قايسى يۇرتتىن؟

— پەيزىۋاتتىن.

— كەسپىڭ؟

— چاكار.

— چاكار؟!

— شۇنداق.

توختى ئەپتىدىن چاكاردەك كۆرۈنمەيتتى، شۇڭا ھېكىم-
بەگنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمىدى، ئەمما بۇ توغرىدا كوچىلاپ ئول-
تۇرۇشنى ئورۇنسىز ھېسابلاپ، سوراقنى داۋاملاشتۇردى:

— يەكەنگە نېمىشقا كەلدىڭ؟

— تۇغقان ئىزدەپ.

— تاپتىڭمۇ؟

— بۇ يەرگە تېخى ئەتىگەنلا چۈشتۇم.

— تۇغقىنىڭنى كۆرسەڭ تونۇمسەن؟

— ياق.

— بۇ يەردە تونۇشۇڭ بارمۇ؟

— يوق.

— چېرىكلەرنى ساناپ نېمە قىلماقچىدىڭ؟

توختى بۇ سوئالدىن ھەيران قېلىپ، ھېچنېمىنى چۈشەنـ.
مەي ھېكىمبەگنىڭ كۆزىگە قارىدى.

— سۆزلە!...— ھېكىمبەگ كەنتىرنى قاتتىق مۇشتلاپ،
دەست ئورنىدىن تۇردى.

توختى ھەيران قالغان تەلەپپۇزدا ئىنكاس قايتۇردى:

— ھېچنېمىنى چۈشەنمىدىم.

— ئەتىگەن «دۆرىقازا مەھەللىسى» دە كوچىدىن ئۆتۈپ كې.
تىۋاتقان چېرىكلەرنى بارمىقىڭنى چىنەپ سانىغىنىڭ راستمۇ؟

— بىلمەيمەن.

— يۇزلەشتۇرسەم نېمە دەيسەن؟

— يۇزلىشەي، ئەگەر شۇنداق قىلغان بولسام، ئۆلتۇرۇپ
تېنىمنى پارە - پارە قىلىۋېتىڭلار.

—گۇۋاھچىنى ئېلىپ كىرىڭلار!—ھاپىز بەگ جاكارلاپ
بولۇپ،ئاغزىنى ھېكىمبەگنىڭ قۇلىقىغا يېقىپ سورىدى، —
كىمنى، بېگىم؟

ھېكىمبەگ جاۋاب ئورنىغا ئالاقزادە بولدى. چۈنكى، پاش
قىلغۇچى توختىنى تۇتۇپ بېرىپ پۇلنى ئېلىپلا تېكىۋەتكەن ئىـ.
دى. ئەمدى پۇشايمان قىلغان بىلەنمۇ ئورنىغا كەلمەيتتى. تېخىـ.
مۇ يامىنى ئۇنىڭ ئىسىم - شەرىپىنى، نەدە تۇرىدىغانلىقىنى...
سورىۋالمىغانلىقى بولۇپ، ئېتىكى كەڭرى بۇ جاھاندا نەدىن
تاپقۇلۇق؟

ھېكىمبەگ نېمە قىلىشىنى بىلمەي بىردەم جىم تۇرۇپ
قېلىپ، ئاندىن بىردىنلا ئەقىل تاپقاندەك: «بۇنىڭ جاجىسى
تاياق، قېنى ئىقرار قىلـمـىغـىنـىنى كۆرەي» دېـگەنـلەرنى
ئويـلـىدى - دە، ئالدىدىكى كەنتىرنى مۇشتلاپ ۋارقىرىدى:

— ھۇ! مۇتتەھەم! ئەيمەنمەستىن تېخى يۇزلىشىمەن دەيـ.
ـسىنا!... ئۇرۇڭلار ئۇنى!...

ئىككى چېرىك ئۇنىڭ قوللىرىنى تورۇسقا ئېسىقلىق زەن-جىرنىڭ ھالقىسىغا ئۆتكۈزۈپ قويۇپ، ئىككى تەرەپتىن كىرىچ قامچا بىلەن كۇچەپ ساۋاشقا باشلىدى.

— توختاڭلار! — ھېكىمبەگ ئۇلارغا بۇيرۇق بەردى. بۇ چاغدا قامچىنىڭ زەھەرلىك تىلى توختىنىڭ پېشانىسىگە تېگىپ يېرىلغان جايدىن شۇرقىراپ قان ئېقىۋاتاتتى، يۈز - كۆزلىرىمۇ پىچاق بىلەن تىلىۋەتكەندەك جاراھەتلەنگەن ئىدى. توختى بول-سا، كۆزلىرى يۇمۇلماي جان ئۈزگەن مۇردىدەك چەكچىيىپلا تۇراتتى.

— قانداق، ئىقرار قىلامسەن - يوق؟ — ھېكىمبەگ ئورنى-دىن قوپۇپ توختىنىڭ قېشىغا يېقىن كەلدى.

— يۈزلىشمەن، كۆرگەن-ئاڭلىغان ئادەم بولسا ئالدىمدا ئىسپاتلىسۇن! — توختى غەزەپلىك نەزەردە ھېكىمبەگكە تىكىل-دى.

— ئېسىڭلار! ... — دېدى ھېكىمبەگ چىچاڭشىپ، — قېنى بۇنىڭ ئىقرار قىلمىغىنىنى كۆرەي. كۆڭلەكچان قىلىپ ئەدەپ-لەڭلار!

يېنىدا يالاپ تۇرغانلاردىن بىرسى زەنجىرنى تارتقان ئىدى، توختىنىڭ پۇتلىرى يەردىن بىر گەز كۆتۈرۈلدى، ئاندىن ئىككى-سى ئىككى ياندىن قامچا بىلەن يەنە ئۇرۇشقا باشلىدى. توختى-نىڭ چىشلىرى لەۋلىرىگە پېتىپ، قامچا زەربىدە كۆڭلىكى تىتما - تالاڭ بولدى. قان تەپچىۋاتقان بەدەنلىرى تۇز سەپكەندەك ئېچىشىۋاتاتتى. ئاخىرىدا قامچا جان يېرىگىمۇ زەرب بىلەن تې-گىشكە باشلىدى. ئاڭغۇچە توختى ئاللىقاچان ھوشىدىن كەتكەن ئىدى.

— بوشىتىڭلار! — دېدى ھېكىم بۇيرۇق قىلىپ.

توختى قوللىرى زەنجىردىن بوشىتىلىش بىلەن گۈپپىدە

يەرگە يىقىلدى.

— نېمە تۇرىسىلەر! ؟ — چەكچەيدى ھېكىم.

ئۇلار ئىككى سوغا سوغۇق سۇ چېچىۋىدى، توختى ئەندىكىپ كۆزىنى ئاچتى. توختىنىڭ پۇت - ئالىقىنىدىن باشقا جايلىرى جاراھەتلەنگەن ئىدى.

— ئىقرار قىلامسەن - يوق؟ — ھېكىم گېلىنى كېرىپ كاركىرىدى. توختى زەئىپ ئاۋاز بىلەن قەتئىي ئېيتتى:

— يۇزلىشىمەن!

— سۆزلىتىڭلار! — ھېكىم ئورنىغا بېرىپ ئولتۇردى.

توختىنىڭ پەقەت بېشىنىڭ ئۇستىلا ئازراق ساق قالغان ئىدى. يايىلار ئۇنى قولىقىدىن تۇتۇپ تۇرغۇزۇپ تامغا ئۇستۇرۇشكە باشلىدى. نەتىجىدە يۇز - كۆزلىرى ئىششىپ چىققتى، بېشى ئايلاندى. ياشلار يىپى ئۇزەلگەن مارجاندەك سىرغىپ كۆز قۇيرۇقلىرىدىن مەڭزلىرى بويلاپ ئاقتى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ كۆڭلى ئېلىشىپ، تامغىقى قۇرۇپ قاتتىق تەشنالىق تۇتۇۋاتاتتى.

بېشىدا قاراپ تۇرغانلار ئۇنى «ئۆلدى» گە چىقىرىشتى.

ھېكىم ئىقرارىنى ئالالمىغانلىقتىنمۇ ياكى ئۆلۈپ كەتسە جاۋابكارلىقنىڭ ئۆزىگە كېلىپ قېلىشىدىن ئەنسىرىگەنلىكتىنمۇ، ئەيتاۋۇر، كۆڭلى بىر قىسما بولۇپ تۇرغاندا، توختى:

— سۇ! — دەپ، لاپپىدە كۆزىنى ئاچتى. شۇ كەمگىچە گەپ - سۆز قىلماي ئولتۇرغان ھاپىزبەگ بىرنوگاي سۇ ئەكېلىپ توختىنىڭ ئاغزىغا يېقىن ئاپاردى، توختى ناھايىتى ئۇسساپ كەتكەچكە ھەممىسىنى ئىچىۋەتتى. ئۇنى ئەمدى يەنە داۋاملىق قىيناشنىڭ ئورنى قالمىغان ئىدى. ھېكىمبەگ ھاپىزبەگكە:

— زىندانغا ئاپىرىۋېتىڭلار، ئۆلۈپ قالمىسۇن! — دەپ تاپىلاپ، دەرۋازىدىن چىقىپ ئۆيى تەرەپكە ماڭدى.

توختىنىڭ كۆڭلەكچان بەدىنى قان ئارىلاش پاتقاق بىلەن

بۇلغانغاچقا، شۇ پېتى تاشلاپ قويسا سوغۇق زىنداندا ئۇزاققا
بەرداشلىق بېرەلمەيتتى. ھاپىزبەگ رۇستەمنى چاقىرىپ بۇيرۇ-
ۋىدى، كونا بولسىمۇ پاكىز يۇيۇلغان كۆڭلەك - ئىشتان، پاختى-
لىق چاپان ئەكېلىپ، كىيىملىرىنى يەڭگۈشلەپ قويدى، پۇتىغا
كىگىز پارچىسىنى يۆگەپ كونا چورۇقنى تارتتى، ئاندىن ئاشخا-
نىدا ئىسسىندۇرغاندىن كېيىن، ئىككى چېرىك قولتۇقلىرىدىن
يۆلەپ زىندانغا ئېلىپ ماڭدى.

توختى شۇنىڭدىن باشلاپ كۈندە دېگۈدەك تۇرۇپ - تۇرۇپ
ھوشىدىن كېتەتتى. ھېكىمبەگ ئۇنى سازايى قىلىپ بىر تەرەپ-
تىن جامائەتنى قورقۇتۇش، يەنە بىر جەھەتتىن تونۇيدىغان ياكى
ھېسداشلىق قىلىدىغانلار چىقىپ قالسا، «شېرىكى» دەپ تۇ-
تۇپ، ۋاڭغا بەرگەن مەلۇماتنى راستقا چىقىرىشقا ئالدىرايتتى.
شۇڭا، ئۈچىنچى كۈنى ئەتىگەندە جامائەتنىڭ بامداتتىن يېنىشىغا
ئۈلگۈرتۈپ مەسچىت ئالدىغا ئاپارغان ئىدى، قاتتىق باغلانغانلىق-
تىن قان تومۇرلىرى توسۇلۇپ يەنە ھوشىدىن كەتتى، توخ-
تى ئۆلسىمۇ - ئۆلمىسىمۇ، ۋەزىيەت ھېكىمبەگكە پايدىسىز
ئىدى. ھەممىدىن قورقۇنچلۇقى توختى پاش قىلغۇچى بىلەن
يۈزلەشمەن دېگەن سۆزىدە چىڭ تۇرۇۋاتاتتى. بۇ تەلەپكە قازى
بەگمۇ بىرنېمە دېيەلمەيتتى. يۈزلەشتۈرۈش توغرا كەلسە پاش
قىلغۇچىنىڭ ئىسمى، يۇرتى، تۇرالغۇسى ياكى تونۇش - بىلىش-
لىرىنى ھېچقايسىسى بىلمەيتتى، ئەھۋال ئاشكارىلىنىدىغان بول-
سا، ھېكىمبەگ ئوردا بەگلىرى ئارىسىدا قاتتىق رەسۋا بولاتتى.
ئەگەر ئۆلۈپ كەتسىچۇ؟... ئۇ چاغدا، گۇناھىنى تەھقىقلىمەي
ئادەم ئۆلتۈرۈش شەرىئەتكە خىلاپلىق قىلغانلىق ھېسابلىناتتى.
ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇنى ئەفرىدۇندىن باشقا ھېچكىم قوللىمايتتى.
ياخشى كۈنىنىڭ يامىنى كېلىپ قالسا، بۇ سىرنى يوشۇرغىلى
بولمايدىغانلىقىغا ھېكىمبەگنىڭ كۆزى يېتەتتى. توختىنىڭ ياقا

يۇرتلۇق ئىكەنلىكىلا ئەمەس، بەلكى تەتۈرلۈكى بەگلەرنى زېرىكتۈرگەن ئىدى. ھاپىزبەگ ھېكىمبەگنىڭ يالغانچى، ۋەھشىيلىكىگە ئۆچ بولۇپ، نۇرغۇن ئاجىزلىقلىرىنى ئوبدان بىلگەنلىكى ئۈچۈن، گەرچە مەنسەپ دەرىجىسى ئۇنىڭدىن تۆۋەن بولسىمۇ، ئانچە ئەيمىنىپ قالمايتتى، گەپ - گەپكە توغرا كەلگەندە ئۆتكۈزۈۋەتمەيتتى. ھېكىمبەگ كۆڭلىدە: «ھامان بىر كۈنى ئۇنىڭدىن ياخشىلىق كەلمەيدۇ» دەپ، باشقىلارغا قىلغاننى ھاپىزبەگكە قىلالمايتتى، ئەمما ئىچىدە بىلەتتى. بۈگۈن ئالدىراپ - تېنەپ سولاقخانىغا كېلىشىنىڭ سەۋەبى توختىدىن ئەنسىرىگەنلىكتىن ئىدى.

ھاپىزبەگ توختىنىڭ گۇناھسىزلىقىنى ئاللىقاچانلا ھېس قىلغان بولسىمۇ، بىراق ئاغزىدىن چىقىرالمىدى. توختى كۈندىن - كۈنگە ئاجىزلاپ كېتىۋاتاتتى. ھېكىمبەگ سورىغاندا، پەقەت ئەھۋالى كۈندىن - كۈنگە ئېغىرلىشىۋاتىدۇ دەپلا قوياتتى. بۇنىڭ بىلەن ھېكىمبەگ جىمىپ قالاتتى. ھاپىزبەگنىڭ ئۇنىڭغا ھېسداشلىق مۇئامىلىدە بولۇشى، ناھەق جازالانغانلىقىغا ئىچ ئاغرىتقانلىقىدىنمۇ ياكى قىزى رەيھاننىڭ شۇنداق مۇلايىم ھالدا: «جېنىم ئاتا! ‹يېتىمنىڭ كۆڭلى خۇدانىڭ ئۆيى› دېيىلىدىكەن، توختى يېتىملىكتە چوڭ بوپتۇ دەۋاتىمىز، بىر كىتابنى كۆرسەم: ‹ئادەم ئۆلسە يىغلىماسلىق، پەقەت يېتىم - مۇساپىرلار ئۆلۈپ كەتسە، يەتتە كۈن يىغلاش لازىم. ئۇنىڭ ماتىمىنى پەرىشتىلەرمۇ تۇتىدۇ› دېيىلىپتۇ. رەھىم قىلىپ قۇتۇلدۇرۇپ قېلىڭ» دەپ بىچارىلىك بىلەن يالۋۇرۇشلىرىنىڭ كۈچىدىنمۇ بىلگىلى بولمايتتى. ھېكىمبەگ بولسا، گۇدرەت ئىچىدە ئۆزىنى باشقا بەگلەردىن قاچۇرۇپ يۈرىدىغان بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ بۇرۇنقى مەنمەنلىكى تۈگەپ، تەتۈرلۈكى پەسىيىپ قالغاندەك قىلسىمۇ، نېمىلەرنى ئويلاپ يۈرگەنلىكى نامەلۇم ئىدى. ئۇ

بارا - بارا توختىنى ئانچە سوراپمۇ كەتمىدى ياكى چىقىرىۋېتىشكە ئىجازەت بەرمىدى. قارىغاندا ھېلىقى نامەلۇم ئادەمنى تېپىپ، پاكىتقا ئېرىشمەكچى بولۇۋاتقاندەك قىلاتتى. بىراق، بۇ بىر سىر ئىدى.

ئۈچىنچى باب

تۆھمەت

تۈنۈگۈندىن بېرى زىنداندا يېتىۋاتقان توختى سەل ھوشىغا كەلگەن بولۇپ، پۈتۈن بەدىنى پىچاق بىلەن تىلغاندەك ئاچچىق ئېچىشىۋاتاتتى، ئۇستىخانلىرى چېقىپ پارە - پارە قىلىۋېتىلگەندەك چىدىغۇسىز ئاغرىيتتى. بېشى زىڭىلداپ، قۇلاقلىرى قاپاق ھەرە كىرىۋالغاندەك غوڭۇلدايتتى. ئاغزى قۇرۇپ كەتكەن ئىدى. كۆڭلى ئېلىشقانلىقتىن، زورۇقۇپ يۈز - كۆزلىرىدىكى قان ۋە پاتقاقلارنى سۈرتۈۋەتمەكچى بولۇۋىدى، ھەرقانچە قىلىپمۇ قوللىرىنى كۆتۈرەلمىدى. ئۇ تەستە كۆزىنى ئېچىپ كۆردىكى، يېنىدا شۇنداق قورقۇنچلۇق مەخلۇق ئۆزىگە تىكىلىپ ئولتۇراتتى. ئېيىقتىن پەرقلەندۈرگۈسىز بۇ ھەمىراھىنىڭ مەيدە ۋە يۈز - كۆزلىرىنى قويۇق تۈك باسقان بەتبەشىرە تۇرقى ئۇنىڭغا گويا بىر قاباھەتلىك چۈش كۆرۈۋاتقاندەك بىلىنىپ، شۇئان كۆزىنى يۇمۇۋالدى.

— ئۇكا، قورقما! كۆزۈڭنى ئاچ، — دېدى ئۇ ئادەم، — ھېچقىسى يوق، ئوڭلىنىپ قالىسەن، ھۇ! … مۇناپىقلار! شۇنداقمۇ قىينامدۇ! ؟

توختىنىڭ سېزىمى توغرا چىقتى، ئۇنىڭ تارتىۋاتقان ئازاب-

لىرى چۈشى ئەمەس ئىدى. ئەمدى ئۇ ئۇستىخانلىرىنىڭ تېخىمۇ
ئاغرىۋاتقىنىنى ھېس قىلدى. شۇنداق ھارغىنلىق يەتكەن ئىدى-
كى، مىدىرلاشنىمۇ خالىمايتتى. ئەمما، ھەرقانچە شۇك ياتقان
بىلەنمۇ، تارتىۋاتقان ئازابى يېنىكلەپ قالمايتتى. ئۇ ئاغرىق
دەستىدىن ھوشىدىن كېتىپ، بىردەمدىن كېيىن يەنە ھوشىغا
كەلگەندە تىلى ئىششىپ ئاغزىغا پاتمايۋاتقاندەك، قاڭشىرى يۇزد-
نىڭ باشقا بىر يەرلىرىگە چاپلىشىپ قالغاندەك، قولاقلىرى
قۇلاق ئەمەس، ئېغىر ھەم ئارتۇقچە نەرسىدەك تۇيۇلدى. تاش
ئېسىپ قويغاندەك ئېغىر قاپاقلىرىنى مۇشەققەتتە مىدىرلىتىپ
كۆزىنى ئېچىپ، غۇۋا كامېرنىڭ ئىچىدە بېشىنى ھېلىقى ئادەم
قۇچىقىغا ئېلىپ ئۇمىد بىلەن تىكىلىپ ئولتۇرغانلىقىنى كۆرۈپ-
لا، قاتتىق مەيۇسلىنىپ كۆزىنى يەنە يۇمۇۋالدى. بىردىنلا جە-
رايلىرىنىمۇ كۆز ئالدىغا كەلتۈرەلمەيدىغان ئاتا - ئانىسىنى ئەس-
لىدى، تۇغقانلىرىنىڭ تەربىيىسىدىكى سەبىي چاغلىرىنى ئويلى-
دى. بۇنىڭغا ئۇلاپ، يېتىملىكتە تارتقان خورلۇقلىرىنى بىر -
بىرلەپ خىيالىدىن ئۆتكۈزدى. تۇرۇپلا كۆز ئالدىغا چاڭ شەن-
سىڭ كەلدى. «چاڭ شەنسىڭ مېنىڭ ئۇستازىم ھەم تەربىيە-
چىم، — دەپ پىچىرلىدى ئۇ ئۆز - ئۆزىگە، — ئۇ مېنى تەربىيە-
لىدى، ئوقۇتتى، مۇڭگۇزلۇككە ئۇسۇتمىدى، تۇمشۇقلۇققا چو-
قۇتمىدى، ئۆز بالىلىرىدىن چارە كۆردى. ئەگەر مۇشۇ ھالغا
چۈشۈپ قالغىنىمنى بىلسە، ئاللىقاچان قۇتقۇلدۇرۇۋالغان بولات-
تى. مانا مېنىڭ نەدە تۇرۇۋاتقىنىمنى، نېمە كۈن كۆرۈۋاتقى-
نىمنى ئۇ بىلمەيدۇ. سوراقچىنىڭ ئويدۇرما سوئاللىرىدىن قارى-
غاندا، مېنى بىرەر سىياسىي گۇناھكارغا ئوخشىتىپ قالغان
بولسا كېرەك. ياق، مېنىڭ نەدىن كەلگەنلىكىمنى، كىملىكىم-
نى ئېنىق بىلىپ تۇرۇقلۇق قانداقمۇ بىرەر كىشىگە ئوخشىتىپ
قالىدىغان ئىش بولسۇن؟ ھېلىقى پاش قىلغۇچى كىم بولغىيدى؟

سوراقچى بەگ نېمە ئۈچۈن ئۇنى مەن بىلەن يۈزلەشتۈرۈشتىن قاچىدۇ؟ ئېھتىمال مېنىڭدىن سوراۋاتقانلىرى سوراقچىنىڭ گۇماندۇر...» ئۇ ئۆزىنى بەزلىگىنىچە ئۇيقۇغا كەتتى.

توختىنىڭ ئۇخلىغىنىنى بىلگەن ھېلىقى ئادەم ئۈستىنى ئوبدان چۈمكەپ قويدى. توختى تۈرۈپ - تۈرۈپ ئىڭرايتتى، بىرنېمىلەرنى دەپ جۆيلۈيتتى. ئەمما، ئاۋازىدىن باشقا ھېچنېمىنى ئۇققىلى بولمايتتى. ئۇ تۈرۈپلا جىمىپ كەتكەندە ھېلىقى ئادەم قۇلىقىنى ئۇنىڭ تۇمشۇقىغا يېقىن ئاپىرىپ تىڭشاپ كۆرەتتى - دە، بوش ئاڭلىنىۋاتقان غىڭ - غىڭ ئارىلاش تىنىقىنى سېزىپ كۆڭلى سەل تىناتتى. ناۋادا ئۇ ئۆلۈپ كەتكەن تەقدىردىمۇ دېرىكىنى قىلغۇدەك كىشى چىقمايتتى. پەقەت بىرلا ئادەم — رەيھانلا ئۇنىڭ پىنھان غېمىنى يەيتتى. رەيھان ئۇنى تاۋۇتقا سېلىپ ھەپسخانىغا ئېلىپ ماڭغاندىن باشلاپ ئۇنتۇپ قالمىدى، رەيھانىنىڭ روھىي ئازابىنى ئۇنىڭ ئازابىدىن 10 ~ 100، ھەتتا 1000 ھەسسە ئارتۇق دېيىشكە بولاتتى. چۈنكى، ئۇنى كۆرۈش بىلەن تەڭ ئۇشتۇمتۇت تەگكەن ئىشق ئوقى قىزنىڭ يۈرىكىنى پارە - پارە ئەيلىگەن ئىدى. قىز شۇنىڭدىن بۇيان ئۆزىنى يوقىتىپ قويۇش دەرىجىسىگە يەتتى، پىكىرلىرى قالايمىقانلاشتى، كۆزىدىن ئۇيقۇ قېچىپ، بەقەمدەك قىزاردى. ئۇ گاھىدا ئاھ ئۇرسا، گاھىدا ئۆز - ئۆزىگە بىرنېمىلەرنى دەيتتى. تۈرۈپلا يەنە ئەسلىگە كېلىپ ئۆزىگە: «نېمە ئىش بۇ؟ مەن نېمە بولدۇم؟» دېگەن سوئاللارنى قويۇپ، كەيپىياتىنى ئوڭشىۋالاتتى، لېكىن ئىچكى ئازابى بارغانسېرى كۈچىيىپ، «چېقىن» يانغىنغا ئايلىنىۋاتاتتى، بۇ يانغىن مۇھەببەتنىڭ يانغىنى، ئازاب بولسا ھىجران ئازابى ئىدى، ئۇيقۇدىن بىدار چاغلىرىدا شېرىن خىياللارنىڭ ئەسىرىگە ئايلىناتتى - دە، يوپۇقسىز تاۋۇت، قانغا بويالغان ھېلىقى يىگىت كۆڭۈل ئېكرانىدا نامايان بولۇپ، يۈرەك - باغرى

ھەسرەتتىن پۈچىلىناتتى. ئەمما، ئۇ ھېچقانداق «ئىش» كۆر-
مىگەنلىكتىنمۇ بۇنىڭ سەۋەبىنى بىلمەيتتى. پەقەت ئۆزىنى داۋا-
سىز كېسەلگە مۇپتىلا بولغاندەك سېزەتتى.

رەيھان قەلبىدە رۇي بېرىۋاتقان تۇيغۇنىڭ تېگىگە ئاخىر يەتتى. ئۇ گويا ئەڭ ئامراق نەرسىسىنى يوقاتقاندەك بىئارام بولۇپ، ئۆزىگە تەسەللى ئىزدىمەكتە ئىدى. ئۇنىڭ كۆزى ئويۇق-تىكى كىتابلارغا چۈشۈپ قولىغا ئالغان بولسىمۇ، ئەمما تازا ئوقۇغۇسى كەلمىدى. كىتابنى تېخى ئاچماي تۇرۇپ، ئەلىشىر نەۋايىنىڭ قايسىدۇر غەزىلىدىكى:

«بىر كۆرۈپ ھۆسنىڭنى زارۇمۇپتىلا بولدۇم ساڭا،
نە بالالىغ كۈن ئىدىكىم ئاشىنا بولدۇم ساڭا.»

دېگەن بېيىتنى ئېسىگە ئالدى، ئاندىن كىتابنى ۋاراقلاپ ئۇنى تېپىپ، قومۇش قەلىمىنى سىياھقا چىلاپ تېگىگە:

«بىلمىدىم بولدى نەھال چۆكتۈم پىراق دەرياسىغا،
كۆرگىلى نېسىپ بولارمۇ، تەشنا بولدۇم ساڭا.»

دېگەن ئىككى مىسرانى يېزىپ قويدى. بۇنىڭدىن كۆڭلى بىر ئاز تەسكىن تاپقاندەك بولۇپ، نەۋايى يۇقىرىقى بېيىتنى گويا ئۇنىڭ بۇگۈنكى ھالىغا ئاتاپ يازغاندەك ھېسسىياتتا سۆيۈنۈپ تەكرار-لىدى، «توختىنى قۇتۇلدۇرۇش كېرەك،— دەيتتى ئۇ كۆڭ-لىدە،— بۇ ئىش ئاتامغا باغلىق، ئۇنى كۆندۈرۈشۈم كېرەك، ھە دېگەندە قىيىن - قىستاق، قىيا - چىيا، نالە - پەريادلار ئىچىدە كۈن ئۆتكۈزگەچكە، ئۇنىڭ گۆشتىن يارالغان يۈرىكى تاشتەك قېتىپ كەتكەن. مەن تۇيغۇدىن مەھرۇم بۇ يۈرەكنى

باللىق مېھرىم بىلەن ئېرىتىپ، ياردەمگە چاقىرىمەن، ئىگە - چاقىسىز مۇساپىر يىگىتنى يېڭىۋاشتىن ھاياتلىققا ئېرىشتۈردەمەن! »

ئاخشام شۇنداق خىياللار بۆشۈكىدە ئەللەيلىنىپ، قايسى چاغدىدۇر ئۇخلاپ قالغان رەيھاننىڭ بامدات نامىزىمۇ قازا بولدى، ئانىسى ئۇنى نوقۇپ ئويغاتقاندا ئاللىقاچان تاڭ ئېتىپ، شەرقتىن كۆتۈرۈلگەن قۇياش تۇمان ئارىسىدىكى سۇس نۇرلىرى بىلەن ئالەمنى يورۇتقان، يەكەن كوچىلىرىدىكى مامۇقتەك ئاپئاق قارلار دەسسىلىپ ئۇلگۇرگەن ئىدى.

رەيھان ناشتا قىلىش ئۈچۈن داستىخانغا كەلگەندە، كۆزلىرى قىزىل، قاپاقلىرى غورىدەك ئىششىق، روھىي ھالىتى سولغۇن كۆرۈنەتتى، ھاپىزبەگ بۇنىڭ سەۋەبىنى بىلمىگەچكە، تاۋى يوق ئوخشايدۇ دەپ بىلدى بولغاي، كۆيۈمچانلىق بىلەن سورىدى:

— نېمە بولدۇڭ، قىزىم، مىجەزىڭ يوقمۇ؟

— شۇنداق.

— نېمە بولدۇڭ؟

— ئۇخلىيالمىدىم.

— قەيىرىڭ ئاغرىۋاتىدۇ؟

— ھېچ يېرىم ئاغرىمىدى.

— ئەمىسە ئۇخلىيالماسلىقىڭ نېمە ۋەجدىن؟

— تۇنۇگۇنكى ئىشقا...

ھاپىزبەگ گەپنى بۆلۈپ سورىدى:

— قايسى ئىشنى دەيسەن؟

— ھېلىقى تاۋۇتتىكى ئادەمنىڭ ئىشى بولمامدۇ، ئاتا! نېمە بولدىكىنىزكىن، دىلىڭىز يۇمشاق ئىدى، ھېچ بىلمىدىم، ئەمدى نېمە بولۇپ كېتىۋاتىدىغانسىز، يېشىڭىزمۇ بىر يەرگە

بىرىپ قالدى. ئۇنداق قىلىپ كەتمەڭ، كىشىلەرگە ئىچ ئاغرى-
تىشنى بىلىڭ. ئاخىرەتلىك ئۈچۈن بولسىمۇ ئاز - تولا ساۋابلىق
ئىش قىلىڭ. ئاخىرەتنى ئويلاپ ئىبادەت قىلىدىغان ۋاقتىڭىزمۇ
يەتتى...
— «ئىبادەت» نىڭ گېپىنى قىلىۋاتامسەن! مەن قانداق
ئىبادەت قىلاي. مەن زىندان بېگى بولغاندىن بېرى كۆرىدىغى-
نىم، ئەركىنلىكىدىن ئايرىلغان ئاشۇ مەھكۇم جانلار، ئاڭلايدى-
غىنىم ئېچىنىشلىق نالە - پەرياد، يىغا - زار، كۆنۈم ئاشۇ
مۇدھىش قارا دەرۋازا ئىچىدە ئۆتۈۋاتىدۇ. سەن ئۇ تۇتقۇن يى-
گىتنى كۆرۈپ بەك ھاياجانلىنىپ كېتىپسەن. زىنداندا ئۇنداق
ئادەملەر ئاز دەمسەن؟ مەنمۇ بۇ مەنسەپكە يېڭى تەيىنلىنىپ
كەلگەندە سەندەكلا ھاياجانلىنىپ، گېلىمدىن غىزامۇ ئۆتمىگەن
چاغلار بولغان. ئىلاج قانچە، ئاستا - ئاستا كۆنۈپ قالدىم.
ھەممىسى ئۆزلىرىنى گۇناھسىز دەيدۇ، بۇنى كىم ئىسپاتلايدۇ؟
كۆپىنچە ھاللاردا رەۋزەشەب ئامبال سوراقتا كىرگەندە مىرزىلىق
قىلدىم. ئۇ كۈندە دېگۈدەك ئادەم تۇتمىسا كۆزىگە ئۇيقۇ كىرمەي-
دۇ، سولاقخانىغا قۇرۇق كەلمەيدۇ، ھەتتا بىر دېھقان ھاشارغا
ھەيدەپ بارغان دورغىنىڭ تاپان ھەققى ئۈچۈن بىر چارەك قوناق
بېرەلمەپتىكەن، شۇنىمۇ «خانلىق بىلەن قارشىلىشىپ، سېلىق
تاپشۇرۇشقا ئۇنۇمىغان» دەپ سىياسىي گۇناھكار قاتارىدا زىندان-
غا تاشلىدى، بىچارە سوراقتا بەرداشلىق بېرەلمەي ئۆلۈپ كەت-
تى. مانا بۇ نۆۋەت بىر يىگىتنى «لەشكەر ساناپسەن» دەپ تۇتۇپ
ئەكېلىپ مۇشۇ ھالغا چۈشۈرۈپ قويدى. مەلۇمات يەتكۈزگۈچى
ۋە تۇتۇپ بەرگۈچىنى شۇ تاپتا ھېكىمبەگ ئۆزىمۇ دەپ بېرەلمەي-
دۇ. بۇغۇ تۇرۇۋەرسۇن، ئاتۇشنىڭ ئاغۇ دېگەن كەنتىدىن «تو-
پىلاڭچى» دەپ بىرسىنى يالاپ ئەكېلىپ زىندانغا تاشلىغىلى ئۈچ
يىل بولدى، قانچە قېتىملاپ قىيىن - قىستاققا ئېلىپمۇ ئاغزىنى

ئاچۇرالىغىنى يوق. ئاڭلىشىمچە، ئۇ ئۆيىگە لۈكچەكلەرنى يىغ-
قانمىش، ئەمما نېمە قىلغانلىقى مەلۇم ئەمەس. مۇشۇ كۈنلەر-
دە، مېھمان چاقىرغانلار، باشقا يۇرتتىن تۇغقان يوقلاپ كەلگۈ-
چىلەر، ناتونۇش ئادەملەر، بەگ - دورغىلارغا تىكىلىپ قارىغان-
لارنىڭ ھەممىسى «توپىلاڭچى» دېيىلىپ، زىندانغا تاش-
لىنىۋاتىدۇ، — ھاپىزبەگ جىم بولۇپ قېلىپ، بىردەمدىن
كېيىن قوشۇپ قويدى، — يېنىدا قارايدىغان ئادەم بار، مەھبۇس-
لار يات بولسىمۇ، بىر - بىرىگە بەك كۆيۈنىدۇ، ئىشەنمىسەڭ
مەن بىلەن بېرىپ كۆرۈپ باق! — ئۇ قىزنى سىناۋاتقاندەك
كۆزلىرىگە تىكىلدى.

— بىرنەرسە ئېلىۋالايمۇ؟ بىچارە ھېچنېمە يېمىگەندۇ ھەقا-
چان؟ — رەيھان ئاتىسىنىڭ كۆزىگە تەلمۈرۈپ يېلىنغان تەرىزدە
ئېيتتى، ئاندىن ئولتۇرغان ئورنىدىن سۇرۇلۇپ ئەركىلەپ سۇ-
ۋاشتى، — ماقۇل دەڭە، ئاتا، بىلىسىڭىز بۇ سىزنىڭ قىلالمىغان
ئىبادەتلىرىڭىزنىڭ كاپارىتى بولىدۇ.

— يەنە شۇ ئىبادەتنىڭ گېپىما! مۇشۇنداق ئىشنى قىلىد-
غان ئادەمگە ئىبادەتنىڭ نېمە كېرىكى؟ بۇ ھالىمدا مەن ھەرقانچە
ئىبادەت قىلسامۇ ئاللا كەچۈرمەس دەيمەن. ياشلىقىمدا قىلماپ-
تىمەن. ئەمدى يېشىم بىر يەرگە يەتتى. «ياشلىقىدا قىلغان
ئىبادەت تاشقا مۆھۈر باسقاندەك، قېرىغاندا قىلغان ئىبادەت
قۇمغا ئوسۇرغاندەك» مىشقۇ؟

رەيھان قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى، ھاپىزبەگمۇ قوشۇلۇپ
كۈلدى. رەيھاننىڭ ئانىسى زۇمرەتخېنىم، ھەتتا تاماق توشۇۋات-
قان خىزمەتكار قىزغىچە تېلىقىپ كۈلۈشتى.

تاماق كەلتۈرۈلۈپ، داستىخاندىكىلەر تائامغا قول ئۇزد-
تىشقا تەرەددۇتلىنىۋاتقاندا، زۇمرەتخېنىم قىزىنى ياقلاپ ئېيت-
تى:

— رەيھانگۈل راست ئېيتىدۇ، دادىسى، سىلى ئىبادەت قىلالمىسىلىمۇ، قىزىمىز ساۋابلىق تاپسا ئۇنىڭ خاسىيىتى سى-لىگە تېخىمۇ چوڭ بولىدۇ. ئۇنى بېقىپ چوڭ قىلغانلىق، ئوقۇتقانلىق، ساۋابلىق ئىزدىشىگە يول قويغانلىقىنىڭ ئۆزى ھەم-مىنى بېسىپ چۈشىدىغان ئىبادەت جۈملىسىگە كىرىدۇ. قىلغان-لىرى بىزنى بېقىش ئۈچۈن، بالامغا قالىدۇ دېگەن نىيەتتە بول-دى. ئەمدى قازا بولغان ئىبادەتلىرىنى قىزىمىز رەيھانگۈل قى-لىۋەتسۇن، سىلى گۇناھلىق ئىش بولمىسىلا ئۇنىڭ مۇددىئاسى-نى ئىشقا ئاشۇرۇشىغا يول قويسىلا بولىدۇ ئەمەسمۇ！؟

ھاپىزبەگ ئىپادە بىلدۈرمىدى، شۇنداقتىمۇ روھىي ھالىتى-دىن زۇمرەتخېنىمنىڭ سۆزلىرىدىن تەسىرلەنگەنلىكى چىقىپ تۇراتتى. كۆڭلىدىن: «ئۇ راست ئېيتىدۇ، نېمە قىلسام جان باقىمەن دەپ قىلدىم. مەندىن كېيىن خوتۇن - بالىلىرىم كىشى-نىڭ قولىغا قاراپ قالمىسۇن دېدىم شۇ. ۋاقتى كەلگەندە مېنىڭ قەدرىمگە يەتسىلا بولىدى. 〈كىشىنىڭ دەردىگە يەتتى〉 دېگەن مانا شۇ. رەيھان مەن بىلەن بىرگە بارسا بارسۇن. ئېلىنىشقا دورا بولسا ياخشى بولاتتى. قېنى كۆرۈپ باقامدۇق» دېگەنلەرنى ئۆتكۈزۈپ، بىردىنلا ھەممە ئىشتىن رايى يانغاندەك، قېرىلىق مەۋسۇمى «ياۋاش بول！» دەپ گەجگىسىدىن بېسىۋالغاندەك مەغ-رۇر روھى بوشىشىپ، شۈكلەپ قالدى.

رەيھان كىچىكىدىن زېرەك، ئوقۇمۇشلۇق قىز ئىدى، ئۇ ئانىسىنىڭ ئۆزىنى قوللاۋاتقانلىقىنى، ئاتىسىنىڭمۇ يۇمشاپ قال-غىنىنى سېزىپ خۇرسەن بولدى. «دۇئا» قىلىنىپ داستىخان يىغىلىش بىلەن ھەممەيلەن ئورنىدىن تۇرۇشتى، قوللارمۇ يۇيۇ-لۇپ بولدى. رەيھان نېمە قىلىشىنى بىلمەي گاڭگىراپ قالدى. زۇمرەتخېنىم ئاشخانا ئۆيگە كىرىپ كېتىپ، ئارقىدىنلا:

— رەيھانگۈل！— دەپ چاقىردى.

رەيھانگۈل كىرگەندە زۈمرەتخېنىم بىر لېگەنگە ئۇسۇلغان پولۇنىڭ ئۈستىنى ھەمەكلەر بىلەن يېپىپ، داستىخانغا ئوراۋاتاتتى. ئۇ:

— گۈندىخانىغا بۇنى ئالغاچ كىرىڭلار، نەزىر بولار، — دېدى.

رەيھان شۇنداق خۇشال بولدىكى، ئانىسىنى كۆتۈرۈپ نەچچە ئايلاندۇرۇپ دەسسىتىپ قويغۇسى كەلدىيۇ، ئەمما ئۆزىنى تۇتۇۋالدى. ئۇ داستىخاننى ئۆزى كۆتۈرۈپ ماڭمالمايتتى، ئۇنداق قىلىشقا ئانىسىمۇ يول قويمايتتى، شۇڭا زۈمرەتخېنىم خىزمەتكار قىز رازىيەنى چاقىرىپ:

— سەن بۇنى ئېلىپ، بېگىم ھەپىسخانىغا ماڭغاندا بىرگە بارغىن. سوراپ قالسا، رەيھانگۈل بار، دەپ قولىغا تۇتقۇزۇپ تۇراتتى، ھاپىزبەگ مەنسەپ فورمىسىنى كىيىپ بولۇپ، قىزىنى چاقىردى:

— رەيھانگۈل! قېنى سەن!

رەيھان داستىخان كۆتۈرگەن رازىيەنى ئەگەشتۈرۈپ ئاشخانىدىن چىقتى، ھاپىزبەگ بۇنىڭ نېمە ئىش ئىكەنلىكىنى سوراپ بولغۇچە، رەيھان ئاتىسىغا ئېيتتى:

— كېچىدىن ئانام يامان چۈش كۆرۈپ قاپتىكەن، بۇ بىر لېگەن ئاشنى گۇناھكارلاردىن ئىگە - چاقىسى يوق بىرسىگە بېرىۋېتىڭلار دەپ تەييارلاپ قويۇپتۇ. رازىيە كۆتۈرۈشۈپ بىرگە بارسۇن دېدىم.

رەيھان ئاتىسىنىڭ جاۋابىنى كۈتمەيلا رازىيەنى ئەگەشتۈرۈپ ئالدىدا ئىشىكتىن چىقتى.

زۈمرەتخېنىم ساۋاتسىز بولغان بىلەن ناھايىتى زېرەك ئايال ئىدى. زۈمرەتخېنىم ئەسلىدە شەھەردە ئولتۇراقلىشىپ ئوقەتچىلىك قىلىدىغان بىر ئائىلىدە تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان، ئەمدىلا

16 ياشقا قەدەم قويغان مەزگىللىرى بولسا كېرەك، بىر كۈنى قاپاقنى مۈرىسىگە ئارتىپ كۆلگە سۇغا كېتىۋاتقاندا، ھاپىزبەگ-نىڭ ئالدىغا ئۇچراپ قالغان، ھاپىزبەگ شۇنداق كۆزى چۈشۈشى بىلەنلا يۈرىكىگە ئىشق ئوتى تۇتاشقان. ئۇ چاغدا ئۇ بازار بېگى تەۋەككۇلنىڭ مىرزىسى ئىدى. شۇ كۈندىن باشلاپ ئۇ زۇمرەت-خېنىمنىڭ كويىدا يۈگۈرۈپ يۈرۈپ تەۋەككۇلبەگنى ئارىغا سې-لىپ ئاخىر قولغا كىرگۈزگەن. ئۇ زۇمرەتتىن 10 ياش چوڭ كېلەتتى. تويدىن كېيىن زۇمرەت قېچىپ يۈرۈپ ئېرەن قىلمى-دى. ۋاقىت ئۆتمەكتە ئىدى، زۇمرەت تويى بولۇپ توققۇز يىلدىن كېيىن رەيھانغا ھامىلدار بولدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن لاسسىدە پەسكويغا چۈشتى. يېشىمۇ 25 تىن ئاشتى. تۇغقاندىن كېيىن ۋاقتىنى بالا بېقىشقا قاراتتى. ئېرىمۇ ئۇنىڭغا ھەر جە-ھەتتىن يول قويۇپ، رەنجىت-مەيتتى، ئائىلىدە ئۇنىڭ قىلغىنى قىلغان، دېگىنى دېگەن ئىدى. بەزى-بەزى يامان چۈش كۆرۈپ قالغان چاغلىرىدا، مەھبۇسلارغا كىيىم-كېچەك، يېمەك-ئىچمەك كىرگۈزۈپ بېرىدىغان ئادىتى ئىلگىرىدىن بار ئىدى، بۇ ھەرگىز چەكلىمىگە ئۇچرىمايتتى. بۇگۈنمۇ رازىيە داستىخانغا ئورالغان ئاشنى ئېلىپ ماڭغاندا، بۇنىڭغا ئانچە دىققەت قىلىپ كەتمىدى.

زۇمرەتخېنىم بەكمۇ ئىش بىلىدىغان ئايال ئىدى. بۇ يىل 40 ياشقا كىرگەن بولسىمۇ ياش چوكانلاردەك كۆرۈنەتتى. ئۇ قىزى رەيھاننىڭ ئويلاۋاتقانلىرىنى سېزىپ ئۇلگۈردى. چۈنكى، رەيھان ھە دېسە ھېلىقى يوپۇقسىز تاۋۇت توغرىسىدا گەپ ئې-چىپ، شۈكلەپ قالاتتى، تۇيغۇن ئانا كۆڭلىدە «قىزىمىز بىر ئادالەتسىزلىك ئۇچۇن ئېچىنىپ، ھېلىقى تۇتقۇنغا ئىچ ئاغرىتى-ۋاتىدۇ» دەپ ئويلاپ، قىزىنىڭ كۆڭلىگە تەسەللى بېرىش نىيى-تىدە ھېلىقى ئاشنى يۆگەپ قويغان ئىدى، ئەمما ئىشنىڭ باشقا

يەردە ئىكەنلىكىنى زىنھار بىلمەيتتى.

ھاپىزبەگ بولسا ئادەتتىكى بىر مەنسەپدار ئائىلىسىدە دۇنيا-غا كېلىپ، كىچىك چاغلىرىدا كونا مەكتەپتە ئوقۇپ ساۋاتىنى چىقاردى. بالاغەتكە يەتكەندىن كېيىن ئۈچ يىل لەشكەر بولدى، ئاندىن خەتنى چىرايلىق يازىدىغانلىقى بازار بېگىنىڭ قۇلىقىغا يېتىپ، مىرزا بولدى. ھاپىزبەگ مىجەز جەھەتتىن كەم سۆز، كىشىگە ئالدىراپ سىر بەرمەيدىغان، مەنسىپى ئۆزىدىن يۇقىرى-لارغىمۇ ئەل سالىمىنى قىلىپ، ئانچە خوش - خوش دەپ كەت-مەيدىغان، ئوشۇق گەپ قۇلىقىغا ياقمايدىغان، كۆرۈنۈشتە تەر-سا، ئەمما ئۆز ئىشىغا پۇختا، چاتاق چىقارمايدىغان ئادەم ئىدى. شۇڭا، زىندان بەگلىكىگە مۇۋاپىق كۆرۈلۈپ، بۇ ۋەزىپىگە تە-يىنلەنگەن. ئۇنىڭ بۇ ئىشنى قىلىشۋاتقىنىغا ھېسابتا 10 يىلدىن ئاشقان ئىدى. شۇنىڭدىن بۇيان تۇتقۇنلارنىڭ نالە - پەريادلىرى ئىچىدە ياشاپ كېلىۋاتاتتى. دەسلەپتە بۇ خىل ئاھۇزارلار ئۇنى چوڭقۇر ئويلاندۇرۇپ تەگسىز روھىي ئازابلارغا سالدى، كېيىن-چە بولسا شەرىئەت ھۆكۈمالىرىنىڭ ھۆكۈم - پەتىۋالىرىنىڭ تېگىگە يېتىپ ئۇنچىقماس بولۇۋالدى. ئۇنىڭچە، بۇ ئىشلارنىڭ، گەپنىڭ ھەممىسى ۋاڭنىڭ، يەرلىك باي - ئەمەلدارلارنىڭ، مۇستەبىت فېئودال-لارنىڭ، شۇنداق-لا ئاتال-مىش موللا - ئاخۇنلارنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىش، شۇلار ئارقىلىق مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ مۇستەھكەملىنىشى يولىدا تۆھپە كۆرسە-تىش ئۈچۈن قارشى كۈچلەرنى باش كۆتۈرگۈزمەسلىك ئىدى. شۇڭا، ئۇ ھەممىدىن نەپرەتلىنىشكە يۈزلەنگەندىن باشلاپ دەردى-نى ئىچىگە يۇتۇپ، ئارتۇقچە ئىشلارغا ئارىلاشمىدى، مىجەز جەھەتتە تېخىمۇ تەرسا بولۇپ كەتتى، خىزمەتتە ئۆزىنى پاك تۇتۇپ، ھېچ نەرسە قوبۇل قىلمىدى، ئەگەر ئازراق كەتكۈزۈپلا قويسا، ئورنىنى ساقلاپ قالالمايدىغانلىقىنى بىلەتتى. ئۇنىڭ

كىشىلەرگە ئانچە ئېگىلىپ كەتمەسلىكى ئاجىزلىقىنىڭ يوقلۇقىغا ئىشەنگەنلىكىدىن ئىدى. ئەمما، توختىنىڭ قىيىن - قىستاققا ئېلىنىۋېرىشى قەلبىنى ئازابلىسىمۇ ئۇنى ئازاد قىلىۋېتىشكە قۇربى يەتمەيتتى. بۇنىڭغا ئىچى قاتتىق پۇشاتتى.

ھاپىزبەگ مۇجمەل خىيال ئىسكەنجىسىدە ئۇن - تىنسىز كېتىپ باراتتى، كەينىدىن تاپ بېسىپ كېلىۋاتقان رەيھان بۇنى بىلمەيتتى. ئۇلار زىندانغا كىرگەندە توختى تېخىچە ئۇخلاۋاتاتتى. ھاپىزبەگنى كۆرۈپلا ساقاللىق مەھبۇس ئورنىدىن تۇردى. ھاپىزبەگ توختىنىڭ ئۆلۈكتەك ياتقىنىنى كۆرۈپ، ساقاللىق مەھبۇستىن سورىدى:

— ئەھۋالى قانداقراق؟

— تېخىچە ھوشىغا كەلمىدى.

رازىيە گۈندىخانا ھويلىسىدىنلا قايتىپ كەتتى. رەيھان ئاتىسىنىڭ يېنىدىن بويۇنداپ توختىنىڭ چىرايىغا قارىدى. توختى كۆزىنى ئاچماي ياتقاچقا، ئۇخلاۋاتقانلىقى ياكى ھوشىدىن كەتكەنلىكىنى بىلگىلى بولمايتتى. ئۇنىڭ بىچارە ھالى رەيھاننىڭ يۈرەك - باغرىنى ئېزىپ، نەپسى قىيىنلىشىۋاتقاندەك كۆڭلى بىر قىسما بولدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ كۆزىگە ھېچ نەرسە كۆرۈنمەيتتى، ئۇن سېلىپ يىغلىغۇسى، نومۇسنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ يۈزىنى يېقىپ ئىسسىق نەپەسلىرى ئارقىلىق ھارارەت بېغىشلىغۇسى، بىر تەن، بىر جانغا ئايلىنىپ، دەردىگە دەرمان، ئازابلىرىغا شېرىك بولغۇسى كېلەتتى.

رەيھان شۇنداق خىياللار ئىلكىدە تۇرغاندا، توختى كۆزىنى ئېچىپ، ھەيران قالدى. چۈنكى، كۆز ئالدىدا يۈز - كۆزىنى تۈك باسقان بەتبەشىرە مەخلۇق ئەمەس، بەلكى مىسلىسىز گۈزەل پەرىزات، ئاي يۈزلۈك بىر قىز تۇراتتى. توختى ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن قانداقتۇر بىر خىل مېھرىبانلىق ئالامەتلىرىنى سې-

-زىپ، قەلبى ئېللىدى. ئەمما، كەينىدىنلا ئۆزىگە ئۆزى سوئال قويۇپ، يەنە ئۆزى جاۋاب بېرەتتى: «بۇ زادى كىم؟ سوراقچىمىدۇ؟ ياق، ياشلا قىز قانداقسىگە سوراقچى بولسۇن! ئالدامچىمۇيا؟ بەلكىم ئاشپەز بولسا كېرەك، ئۇنداق بولمىغاندا بۇ يەرگە كىرەلىشى مۇمكىن ئەمەس!» توختى شۇلارنى خىيالىدىن ئۆتكۈزۈۋېتىپ، بىردىنلا ساھىبجامال قىزنىڭ يېنىدا تۇرغان، تۈنۈگۈن سوراقخانىدا كۆرگەن ئەمەلدارنى كۆردى. بۇ چاغدا قىز ئۇنى ئەمەلدارغا كۆرسىتىۋاتاتتى:

— قاراڭ، ئاتا! ئۇ كۆزىنى ئاچتى!...

— خاتىرجەم بول، قىزىم! — دەيتتى ئەمەلدار، — ئوڭلىنىپ كېتىدۇ، قېنى ئاتاپ ئەكەلگەن نەزىرەڭنى ئۇنىڭغا بەرگىن، بىچارە بۇ يۇرتقا مۇساپىر كەن.

رەيھان:

— قېنى ئېلىپ كىرىڭلار! — دېيىشىگە، بىر مۇنچە ئاچقۇچنى بېلىگە ئېسىۋالغان بىر ئادەم:

— مانا، مانا... — دەپ داستىخاننى كۆتۈرۈپ كىردى.

ھاپىزبەگ ساقاللىق مەھبۇسقا تاپىلىدى:

— بۇنى ئۆزۈڭمۇ يېگەچ ئۇنىڭغا يېگۈزۈپ قوي.

بۇ دەل ئەتىگەنلىك تاماق ۋاقتى بولۇپ، ئاشپەزلەر زىندانغا نان بىلەن قايناق سۇ ئېلىپ كىرگەن ئىدى. كارىدوردا مەھبۇسلارنىڭ: «ماڭا يەنە ئازراق، ماڭا يەنە ئازراق!» دەپ توۋلاشلىرى، چۆمۈچنىڭ قاچىلارغا تەگكەن ئاۋازلىرى ئاڭلىنىشقا باشلىدى. ھاپىزبەگ رەيھاننى زىنداندا قالدۇرۇپ كارىدورغا چىقىپ كەتتى. رەيھان مۇشۇنداق پۇرسەتكە تولىمۇ موھتاج بولۇپ، توختىغا دەيدىغان نۇرغۇن گەپ - سۆزلىرى بار ئىدى. رەيھاننىڭ كۆزلىرىگە غىلىلداپ ياش كەلدى، پۇت - قوللىرى بوشىشىپ، ئۆزىنىڭ نېمە بولغانلىقىنى بىلمەيتتى. بۇ ھىجران گىرىپتارى

ئەسلىدە مۇھەببەت دەشتلىرىدە سەرگەردان ئىدى. چۈنكى، ھېسسىياتىدىكى ئەمدىلا بىخ سۇرگەن ئالامەتلەرنىڭ بۇنداق تېز تەرەققىي قىلىشىنى ئويلىمىغان قىز ھەقىقەتەن گاڭگىراپ قېلىۋاتاتتى. شۇڭا، ئاتىسىنىڭ توساتتىن چاقىرىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ كامېر ئىشىكى تەرەپكە قارايتتى. كارىدوردا قالايمىقان ئاۋازلار داۋام قىلىۋاتاتتى.

رەيھان كامېردا ئۇزاق تۇرۇشقا بولمايدىغانلىقىنى بىلگەچكە ئالدىراپ - تېنەپلا ئېيتتى:

— ئاكا! ئەھۋالىڭىزدىن خەۋەر تاپتىم، ھەممە ئىش چوقۇم ئايدىڭلىشىدۇ، سىز گۇناھسىز. مەن تاشلىۋەتمەيمەن، يەنە كېلىمەن. سىز يالغۇز ئەمەس، خالىسىڭىز مەن ياردەمچىڭىز ۋە خىزمەتكارىڭىز بولۇشقا رازى. ئىسمىم رەيھانگۈل، زىندان بېگىنىڭ قىزى بولىمەن. ئىشىنىڭكى، سىزنى قۇتۇلدۇرماي قويمايمەن. ئاتاممۇ سىزنى ناھەقچىلىككە ئۇچرىدى دەپ، ئىچ ئاغرىتىۋاتىدۇ. خوش، مەن چىقاي، ئاتامنى خاپا قىلىپ قويسام يەنە كىرمىكىم تەس بولىدۇ، خوش!

رەيھان چىقىپ كېتىۋېتىپ ئارقىغا بۇرۇلۇپ، توختىنىڭ يېنىدىكى مەھبۇسقا تاپىلىدى:

— سىز ئۇنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ قويۇڭ. ھەر ئىككىڭلارنى يوقلاپ تۇرىمەن.

ئاڭغۇچە ئەتىگەنلىك تاماق بېرىدىغانلار بۇ كامېرغىمۇ يېتىپ كەلگەن ئىدى. رەيھان ئۇلارغا بۇ كامېردىكى نىجاسەت ماتىقىنى تۆكتۈرۈۋېتىشنى بۇيرۇدى. ئۇنىڭچە، ئاتىسىنىڭ بۇ يەردىن شۇنداق تېز چىقىپ كېتىشى سېسىقچىلىق دەستىدىن تۇرالمىغانلىقتىن ئىدى. دېمىسىمۇ ئەركىن نەپەس ئېلىش تەسكە چۈشەتتى.

رەيھان ئاتىسىنىڭ يېنىغا كېلىشىگىلا:

— ماڭ كېتەيلى! — دېدى.

ھاپىزبەگ زىندان خىزمەتكارلىرىغا ئىش تاپشۇرۇپ قويۇش- نىمۇ ئۇنتۇغاندەك قىلاتتى.

بۇگۈن رەيھاننىڭ ئۆمرىدە تۇنجى قېتىم زىندانغا كىرىشى ئىدى. بۇنداق جايدا تۇرۇشقا ئادەم تۇگۇل ھايۋانمۇ بەرداشلىق بېرەلمەيتتى، زەي بىلەن سېسىق ھەرقانداق بېجىرىم تەننى كاردىن چىقىراتتى.

رەيھان ئاچچىقتىن ئوتتەك ياندى «ئى خۇدا! — دەيتتى ئۇ كۆڭلىدە كۆپۈرلۈققا ياتىدىغان خىياللارنى سۈرۈپ، — سەن ھەممىدىن مېھرىبان ۋە شەپقەتلىك ئىدىڭغۇ! بۇ مېھرىبانلىقىڭ بىچارىلەرگە تېگىشلىك ئەمەسمۇيا؟ قارىغاندا، زالىم ۋاڭ - غو- جاملارغا، كەمبەغەللەرنىڭ قېنىنى شورىغۇچى بايلارغا مېھرىبان ئوخشايسەن. بولمىسا، مۇشۇنداق ناھەقچىلىكلەرگە يول قويماس ئىدىڭ! ...»

رەيھاننىڭ سەمىمىي سۆزلىرىدىن ئىلھاملانغان توختى ئىز- دىگەن تۇغقانلىرىنى تېپىۋالغاندەك بولدى، ئەمما جاراھىتىنىڭ ئېغىرلىقىدىن يەنە زارلىنىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ھالىنى كۆرگەن ھېلىقى مەھبۇس غەزەپ بىلەن ئېيتتى: «بۇ دوزاختىن ھاياتلا چىقىدىكەنمەن، سەنلەرنىڭ تەختى - بەختىڭنى گۇمران قىلىپ، زىندانغا ئۆزلىرىڭنى تىقمىغىنىمنى كۆر!» توختىنىڭ دۈمبە، مۈرىلىرىدىكى قانلىق قامچا ئىزلىرى شەلۋەرەپ، كۆڭلەكلىرى چاپلىشىپ كەتكەن، بەدەنلىرىدىن چىققان قانلار گويا ئۇنى بىر پارچە گۆشكە ئوخشىتىپ قويغان ئىدى. مۇشۇنداق ئەڭ يامان كۈنلەردە ئۇنى ئويلايدىغان، ھالىدىن خەۋەر ئالىدىغان بىرەر شاپائەتچىنىڭ چىقىشى خىزىرغا يولۇققانلىق بولاتتى، ئەلۋەتتە. شۇڭا، ئۇ ھەرقانچە ئازابلانسىمۇ، قەلبىدە ئۈمىد چىرىغى يورۇ- غاندەك خۇشاللاندى، پۇتكۈل ئەندىشىنى قايرىپ قويۇپ، ھېلىقى

قىزنىڭ گۈزەل ھۆسنىگە قانغۇچە قارىۋالغۇسى، ئۇنىڭ بىلەن مۇڭداشقۇسى، ھەتتا پۇتلىرىغا باش قويۇپ تۇرۇپ، قاراڭغۇ زىنداندىكى يالغۇزلۇقتىن مۇشۇنداق غېرىبسىنغان كۈنلەردە بىردەم بولسىمۇ ھەمراھ بولۇشىنى تىلىگۈسى كەلدى. ساھىبجامال بۇ زۇلمەت دۇنياسىنىڭ لەنەتتەگكۈر قاراڭغۇ بۇرجىكىگە يەنە ئاياغ بېسىپ، گۈزەل ھۆسنىنىڭ پارلاق نۇرى بىلەن ئېزىلگەن يۈرەكلەرگە چەكسىز خۇشنۇدلۇق بېغىشلايدىغاندەك كۆز ئالدىدىن نېرى كەتمىدى. تاياق ئازابى ئاز كېلىپ، يەنە يېڭى بىر ئازابلار كۈتۈۋاتقاندەك ئەندىشىلىك خىياللار يوپۇشماقتا ئىدى. ئەمما، بۇنىڭ نېرىسىنى ئويلاشقا جۈرئەت قىلالمايتتى. ئۇ ھېلىغۇ زىنداندا، ئەگەر ئەركىن بولغاندىمۇ زىندان بېگىنىڭ قىزى رەيھاندىن مۇھەببەت كۈتۈشنىڭ ئۆزى ئاسماندىكى ئايغا قول ئۇزاتقاندەك ئەخمەقلىق ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ، كەلگۈسى تەقدىرى ئۈستىدە خىيال دەرياسىغا چۆمدى.

تۆتىنچى باب

قاراڭغۇ كۈنلەر

زىندان كارىدورىدىكى ۋاراڭ - چۇرۇڭ بېسىقتى، ئاياغ تىۋىشى بارا - بارا ئازىيىپ، يىراقلىشىشقا باشلىدى، مەھبۇسلارنىڭ ۋاقى - جاقىلىرى توختىدى. ئاشپەزلەر ۋە نازارەتچىلەر گۈندىخانىدىن ئايرىلدى. سوراقخانىدىن يېڭىلا چىققان مەھبۇسلارنىڭ ۋايساپ زارلىنىشلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى.

ھېلىقى بەتبەشىرە ئادەم بىلەن بىر كامېردا قالغان توختى توختىماي ئىڭراتتى. توختىنىڭ يېنىدىكى مەھبۇس بۇ داد - پەريادلارغا تاقەت قىلالمىدى بولغاي، بېشىنى يۆلىدى. ئۇ ئۆز - ئۆزىگە: «خەپ توختاپ تۇرۇش، مۇشۇ كۈنلەرگە ئۆزلىرىڭنى گىرىپتار قىلمايدىغان بولسام» دەيتتى، كۆزلىرىدىن خۇددى يارىلانغان شىرنىڭكىدەك ئوت چاقناپ تۇراتتى. ئەمەلىيەتتە بۇ ئىستىبدات چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنىڭ قولچوماقلىرى بولغان يەرلىك فېئودال ئەمەلدارلارنىڭ دەھشەتلىك زۇلمىغا قارشى ئۇچقۇندىن پەيدا بولغان يانغىن ئىدى. چاڭگا ساقاللىق، قاشلىرى قويۇق، ئوتتۇرا بوي، بۇغداي ئۆڭ، تۇرقى قورقۇنچلۇق كۆرۈنىدىغان بۇ ئادەم مۇشۇ كامېردا ئۈچ يىلدىن

بېرى يېتىۋاتاتتى، مانا ئەمدىلا بىر ھەمراھقا ئېرىشكەن ئىدى.
بۇ يىگىت بىلەن بىر كامېردا يېتىش ئاراملىق ئېلىپ كەلمەي،
ئەكسىچە نۇرغۇن ئاۋارىچىلىكلەرگە دۇچار قىلىشىنى ئۇ نەدىن
بىلسۇن؟ يىگىتنىڭ جاراھەتلىرى، تارتىۋاتقان ئازابلىرىدىن
جەمئىيەتتە ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان زۇلۇمنىڭ ھەددىسىز ئىكەنلىكى
بىلىنىپ تۇراتتى. ئۇ ئىچىدە: «زىنداندىن تىنچ - ئامان چىقـ
سام، ئېزىلگەن پۇقرالارنى ئويغىتىمەن. زالىملارنىڭ قىلمىشىـ
نى ئاشكارىلايمەن، ھەپسىدە ئۆلگەنلەرنىڭ، بىگۇناھ يېتىۋاتقانـ
لارنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىپ، خەلقنىڭ كۆڭلىدىكىدەك بىر ھۆـ
كۈمەتنى تىكلەيمەن. بىزنى سولىغان زىندانغا زالىملارنىڭ ئۆزـ
لىرىنى سولاپ، ئازابنىڭ تەمىنى ئوبدان بىر تېتىتىپ قوـ
يىمەن!» دەيتتى.

مەھبۇس بىركەمدە توختىنىڭ بېشىغا ئۆزىنىڭ تەكىيىنى
قويۇپ بەردى، ئاندىن كامېردىكى پاخال - پالاڭلارنى تېرىشتۇـ
رۇپ «سېلىنجا» سىنى قېلىنلاتتى، ئاندىن توختىنى چۈمكۈۋەتـ
كەندىن كېيىن ئېيتتى:

— ھە، ئىنىم! جاراھىتىڭ سەل ئارام بېرىۋاتامدۇ؟ ھاـ
لىڭغا ئېچىنىمەن، يېنى بولغىن، جاراھىتىڭگە قاراپ باقاي،
ھەرنېمە بولسا قانلىرى توختاپ خېلى قېتىشىپتۇ. مەن يېڭى
كىرگەندىمۇ بىر ئايغىچە ئورنۇمدىن تۇرالمىغان، ئامال قانچە،
چىدىغىن، بەرداشلىق بەر. ئادەم بالىسىنىڭ بېشىغا بىر تۆشۈكـ
تىن چىقىپ، يەنە بىر تۆشۈككە كىرگۈچە نى - نى ئىشلار
كېلىدۇ. بىلەمسەن، جەمئىيەتتە بىزدىنمۇ ئېغىر كۈن تارتىۋاتـ
قانلار ئاز ئەمەس. ئۇلار قاتمۇقات زۇلۇم دەستىدىن ياشاشتىن
تويۇپ ئۆزلىرىگە ئۆلۈم تىلىمەكتە. مېنىڭ بېشىمدىن نۇرغۇن
ئىسسىق - سوغۇقلار ئۆتكەن، چىدىماسلىق قىلىپ ئېسىلىپ
ئۆلۈۋالغانلارنى كۆرگەنمەن. بۇنداق ئۆلۈم ئەبەدىي يۈزى قارا

كېتىدىغان نەپرەتلىك ئۆلۈم، ئەلۋەتتە. ئىمان ـ ئىشەنچتىن
ئايرىلغان ئادەملەرلا شۇنداق قىلىدۇ. «ياشاش» دېگەن «ئۈمىد»
ئىگىلىرىگە مەنسۇپ. ئۈمىدسىز ئادەم ياشىغان بىلەنمۇ قولىدىن
ھېچ ئىش كەلمەيدۇ، بىلسەڭ، تۆمۈرمۇ ئوتتا تاۋلىنىدۇ، پەقەت
بەرداشلىق بەرگەندىلا پولاتقا ئايلىنىپ، ھەممە ئىشقا يارايدۇ.
ئادەممۇ شۇنداق، يامان كۈنلەر ئۇنى تاۋلايدۇ. تۆمۈر قانچە
ئۇزاق تاۋلانسا، شۇنچە ساپلاشقىنىدەك، ئادەممۇ قانچىلىك قى-
يىن ـ قىستاقلارغا دۇچ كەلسە، ئىرادىسى شۇنچە مۇستەھكەم-
لىنىپ، ئۈستىدىكى بېسىمنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا باش قاتۇرى-
دۇ. بىراق، بۇ 1 — 2 ئادەمنىڭ قولىدىن كەلمەيدۇ، بەلكى
ئېزىلگەن مەزلۇم خەلق بىر نىيەتتە قوزغىلىشى كېرەك. قوز-
غالغان خەلققە جاھاننىڭ پۈتۈن ئاچچىق ـ چۈچۈكىنى تېتىپ،
بېشىدىن كۆپ ئىسسىق ـ سوغۇقنى ئۆتكۈزگەن يولباشچى،
يېتەكچىـىلەر بولمىسا بولمايدۇ. يىراقنى كۆرەر يولباشچىلار
ئەل ـ جامائەتنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ دوست ـ دۈشمەن-
لىرىنى، زۇلۇم مەنبەلىرىنى كۆرسىتىپ بەرگەندىلا، ئەركىن-
لىك يولىدا كۈرەشكە ئاتلىنىپ، زۇلۇم ـ زۇلمەتنى ئاغدۇرغىلى
بولىدۇ، بىرلەشكەن كۈچ شۇنداق تەڭداشسىزكى، ئۇ گويا دەھ-
شەتلىك گۈلخانغا ۋە توغانسىز كەلكۈنگە ئوخشايدۇ، ئۇ ئالدىغا
ئۇچرىغاننى كۆيدۈرۈپ كۈلىنى كۆككە سورۇيدۇ، لاۋا ـ لاتقى-
لارنىڭ ھەممىسىنى سۈپۈرۈپ تاشلايدۇ، ئەگەر بۇنداق زور كۈچ
پايدىلىق تەرەپكە يېتەكلەنسە، مۇزلىغانغا ئىللىقلىق، تەشنالارغا
ئۇسسۇزلۇق بولالايدۇ، بۇنىڭغا پەقەت قورقماس، باتۇر، شەخ-
سىيەتسىز يولباشچى كېرەك بولىدۇ، يولباشچى دېگەن مانا
مۇشۇنداق ئازاب ئوچىقىدا تاۋلىنىپ چىقىدۇ. رايىڭغا باقماي،
كۆپ سۆزلەپ كەتتىم. بۇ كەمگىچە گەپ قىلغۇچىمۇ، ئاڭلىغۇ-
چىمۇ ئۆزۈم ئىدىم. مانا ئەمدى سەن كەلدىڭ. يېشىم ئانچە چوڭ

بولمىسىمۇ، كۆپ ئىشلارنى كۆرگەنمەن. چەت دۆلەتلەردىن نۇر-غۇن جايلارغا باردىم، ئەمما بىزدەك بوزەك، نادان ئادەملەرنى ئۇچراتمىدىم. بىزدىن باشقىلارنىڭ ھەممىسى ئۆز ئەركى بىلەن ئادەم-دەك ياشاش ئۈچۈن ئىنتىلىدىكەن، بىزچۇ؟ غوجام، ئا-خۇن - ئەشرەپ دېگەنلەرنىڭ ئاغزىغا قارايمىز، بىزگە خىيالىي جەننەتنى كۆرسىتىپ قويۇپ، ئۆزلىرى ئالدامچىلىق ۋە قاقتى - سوقتى قىلىپ يۈرسىمۇ كارىمىز يوق. ھەممىسىگە شۈكۈر دەي-مىز، ئەزگۈچى، ئالدامچىلارنىڭ روھىي كىشەنلىرىگە چىرمال-غىنىمىزنى ئۇقماي، بۇ ئالەمدە جاپا تارتساق ئۇ ئالەمدە راھەت كۆرىدىكەنمىز، دەپ ئاسماندىكى غازنىڭ شورپىسىغا نان چىلاپ ئېغىز تاتلىق قىلىپ ئۆتۈۋاتىمىز.

ئۇ ئۆز - ئۆزىگە سۆزلەۋاتقاندەك ھېس قىلىپ، بىردىنلا جىمىپ قالدى. بىردەملىك سۈكۈتتىن كېيىن توختىنىڭ كۆز-لىرى ئوچۇق ھالدا ئۇن - تىنسىز ياتقانلىقىنى كۆرۈپ، سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى:

— ئاڭلاۋېتىپسەن - دە، ئۇكام، ئىسمىڭ نېمىتى؟ ئۇنتۇپ قالدىم.

— توختى.

— ھە، توختى! قۇلاق سال، ھېكايەم ئازابىڭغا ئاز - تولا ئاراملىق، روھىڭغا ئۈمىد بەخش ئېتىپ قالسا ئەجەب ئەمەس، سەن ئوقۇغانمۇ؟

— ئاز - تولا، خوجايىنىنىڭ ئۆيىدە يۈرۈپ ئۆگىنىۋالغان.

— خوجايىنىڭ ساۋاتلىقمىدى؟

— مۇئەللىم بولغان ئىكەن.

— قەيەردە؟

— دۇڭخېيىدا.

— ئىچكىرىغۇ ئۇ؟ ئىشەنگۈم كەلمەيدۇ، بىر ئۇيغۇر قان-

داقسىگە ئۇ يەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلار؟

— ئۇ ئۇيغۇر ئەمەس.

— مۇنداق دە! ئۇنداقتا، خەنزۇچە ئوقۇدۇڭما؟

— شۇنداق.

— تىلىنى بىلەمسەن؟

— تىلىنىلا ئەمەس، خەتلىرىگىچە بىلىمەن. ئۇ ئادەم مانجۇ بولغان بىلەن گەپ - سۆز ۋە يېزىقتا خەنزۇچىنى ئىشلىتىدىكەن.

— ياخشى! — دېدى مەھبۇس يوتىسىغا پاققىدە بىرنى ئۇرۇپ، ئاندىن قىڭغايغان يېرىدىن رۇسلىنىپ ئولتۇرۇپ داۋام قىلدى، — سەن كەم تېپىلىدىغان ئادەمكەنسەن، يەنە كېلىپ خەنزۇچە بىلىدىكەنسەن. بۇ «ئۆزىنىمۇ بىلدى، ئۆزگىنىمۇ بىلدى» دېگەنلىك. مەن بۇنداق ئامەتكە ئېرىشەلمىگەن. ئۆيۈم ئاتۇشنىڭ ئاغۇ دېگەن يېرىدە بولۇپ، بىز ئاتا - ئانىمىزدىن يەتتە قىز، ئۈچ ئوغۇل، جەمئىي 10 بالا ئىدۇق. مەن بالىلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقىسى بولغانلىقىم ئۈچۈن ئىسمىمنى «كىچىك ئاخۇن» قويغان ئىكەن. لېكىن، بوي - بەستىم ئاكىلىرىمدىنمۇ چوڭ بولۇپ كەتتى دېسە، — ئۇ توختىنى تىنچلاندۇرۇش ئۈچۈنمۇ، ئەيتاۋۇر، ئۆزىچە كۈلۈپ قويدى.

توختىنىڭمۇ بۇ «قورقۇنچلۇق» ئادەمنىڭ كىملىكىنى بىلگۈسى بولغاچقا، گەپلىرىنى زەن سېلىپ ئاڭلاۋاتاتتى.

— شۇنداق قىلىپ، — دەپ گېپىنى يەنە داۋاملاشتۇردى ئۇ ئادەم سەل تۇرۇۋېلىپ، — ئائىلىمىزدە ئادەم جىق، ئەمما يېرىمىز ئاز ئىدى، شۇڭا دادىمىز سودىگەرچىلىك قىلاتتى، بىز ئۈچ ئوغۇل چوڭ بولغاندىن كېيىن تېرىلغۇ يېرىمىز تېخىمۇ ئازلىق قىلدى. دادامنىڭ تاپقان ئاز - تولا پۇلى ئائىلىنى قامداشقا يەتمىدى. دادام ئاخىر ئىلاجسىز ئەھۋالدا ئوتتۇرانچى

ئاكام رىھىم بىلەن مېنى قەشقەرگە ئاپىرىپ ئېشەكچىلەرگە چا-
كارلىققا بەردى...

— ئېشەكچى؟— ئەجەبسىنگەن توختى ئۇنىڭ سۆزىنى بۆ-
لۈپ سورىدى.

— ئېشەكچى دېگەن گەپ ساڭا سەت ئاڭلىنىۋاتامدۇ! ؟—
ئۇ كۈلۈپ كېتىپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى،— «كاۋان» دېسەڭ-
غۇ چۈشىنىدىغانسەن! كېيىن دادام بىلەن ئەنجانغا ماتا، چەكمەن
يۆتكىدۇق، ئۇ يەردىن قەشقەرگە بەقەسەم ۋە باشقا توقۇلمىلارنى
ئەكەلدۇق. بۇ جەرياندا نۇرغۇن ئەللەرگە چىقتۇق، مەن ئاشۇ
چاغلاردا ئۆزۈمنى ناھايىتى كۈچلۈك ۋە ئەركىن ھېسابلايتتىم.
بىراۋدىن ئاسانلىقچە قورقۇپمۇ قالمايتتىم. ئىلگىرى دۇنيانى
ئاتۇشچىلىك كۆرۈپ يۈرگەن ئىكەنمەن. كونىلارنىڭ «شەھەر
كۆرگەن ئىتتىن قورق» دېگەن تەمسىلى بىكار چىقمىغان ئى-
كەن. 10 يىل مەدرىسەدە يۈرگەندىن بىر قېتىم شەھەر كۆرگەن
ئېشىپ كېتىدىكەن. نۇرغۇن - نۇرغۇن ئىشلارنى كۆردۈم،
ھاياتلىقنىڭ تەكتىگە يەتتىم. ئويلىسام، بىزدەك بوزەك خەلق
ھېچ يەردە يوقكەن. ئارىدىن 3 — 4 يىل ئۆتكەندە دادام ئۇش-
تۇمتۇت كېسەل تېگىپ قازا قىلدى. قىرىق نەزىرى تۈگىگەندىن
كېيىن 10 بالا تالاشقىلى تۇرۇۋېدۇق، دادامنىڭ تاپقان - تۈگ-
كەنلىرى تالان - تاراج بولۇپ تۈگىدى. شۇنىڭ بىلەن ھەرقايسى-
مىز ئۆز يولىمىزغا راۋان بولدۇق، ئىككىنچى ئاكام كارۋانغا
ئەگىشىپ چىقىپ كەتكەنچە قايتىپ كەلمىدى، ئۆلۈك - تىرىك-
لىكىنىڭ ئۇچۇرىنىمۇ ئالالمىدۇق،— ئۇ چوڭقۇر ئۇھسىنىۋې-
تىپ يەنە سۆزىنى داۋاملاشتۇردى،— ئۇرۇق - تۇغقانمۇ ئۆز
كۈنى بىلەن قالغاندىن كېيىن بارا - بارا ئىزدەشمەيدىكەن. بىر
ئۆي باشقا كىيىلسە، تۇرمۇش ھەلەكچىلىكىدە ئۆز ئىشىمىزغا
بېشىمىزچە كىرىشىپ كېتىدىكەنمىز. بۇ ھال مېنى زېرىكتۈر-

دى. ئەنجان، قوقەند، مەسكاپ[1] ، ھەتتا پەرەڭ تەرەپلەردە يۇر-
گەن چاغلىرىم كۆز ئالدىمدىن كەتمەيتتى. شۇ كۈنلەردە بىر
مەھەللىلىك تۇرسۇن، كېرەم، ھامۇت، مەخەت قاتارلىق تەڭ
دېمەت ئاغىنىلىرىم بار ئىدى، ئۆز ۋاقتىدا بىز موللامدا بىرگە
ئوقۇغان ئىدۇق. دائىم شۇلارنىڭكىگە باراتتىم. يەنە ئارازىللىق
ئوسمان، ھەسەن بىلەنمۇ يېقىن ئۆتەتتىم. ھەسەننى قەشقەر
خانلىق مەدرىسەدە ئارانلا بىر ئاي تۇرغاندا ئاغىنە تۇتۇۋالغان
ئىدىم. ساۋاقداشلار ئۇنى «ھەسەن باتۇر» دەپ ئاتايتتى. كېيىن
كۆپ ئىزدەپ قەشقەر شەھىرىدىن تاپتىم. «ھەسەن تۇرك» دې-
سە، قەشقەردە چوڭ - كىچىك ھەممىسى بىلىدىكەن.

— تۇركمىكەن؟ — قىزىقىپ سورىدى توختى.

— مىللىتى تۇركمۇ ياكى خەت بىلمىگەنلىكى ئۈچۈن «قارا
قورساق» دېگەن مەنىدە شۇنداق ئاتىغانمۇ، بۇنى بىلمىدىم. بىز
تونۇشقاندىمۇ شۇنداق ئاتايدىكەن. بىر كۆرگەن كىشىنىڭ ئۇنىڭ-
غا ھەۋىسى كېلىدۇ دېگىنە، دادام مېنى مەدرىسەگە ئاپىرىپ
بەرگەندە 14 ياشتا ئىدىم. ھەسەنجان ياشتا مەن بىلەن تەڭ
بولسىمۇ، قۇرامىغا يەتكەن ئادەمدەك گەۋدىلىك ئىدى. كۆچ-
تۈگگۈرلۈكىدىن ئىككى قولىنى بەلۋاغ بىلەن تېڭىپ بەرسىمۇ
ئىككى بالا يىقىتالمايتتۇق. دۈم يېتىپ تۇرۇپ: «مېنى چىڭ
بېسىڭلار» دەيتتى، بىر - بىرىمىزنىڭ ئۈستىگە يىقىلىپ 10
نەچچىمىز بېسىۋالاتتۇق. ئۇ ئورنىدىن شۇنداق تۇرىدىغان بولسا،
ئۈستىدىن چامغۇردەك تۆكۈلۈپ كېتەتتۇق. ئۇنىڭغا بەكمۇ ھە-
ۋىسىم كېلىپ، ئاغىنە بولۇپ قالدۇق، بىرنەچچە كۈندىن كې-
يىن دادام مېنى ئېلىپ كەتتى، ئۇمۇ ئوقۇشنى تاشلاپ چىقىپ
كېتىپتۇ. كېيىنمۇ تاشلاشمىدۇق. ئاڭلىسام، قەشقەردە شۇنداق

[1] مەسكاپ — موسكۋا دېمەكچى.

تونۇلۇپ كېتىپتۇكى، «ھەسەن تۆرك» دېسە، تونۇمايدىغان ئا-
دەم، چۆچۈمەيدىغان لۈكچەك - نوچىلار يوقكەن. مەن ئەنە شۇ
ئاغىنىلىرىم بىلەن ئىزدىشىپ ئىچ پۇشۇقۇمنى چىقىرىپ يۈر-
دۈم، ئۇلارمۇ پات - پات ئىزدەپ كېلىپ تۇراتتى. نەتىجىدە
بىزنىڭ مەھەللىدىكى ياشلارمۇ ئۇلار بىلەن تونۇشۇپ كەتتى،
بۇرادەرلەر يىغىلغاندا مەشرەپ قىلىدىغان بولدۇق. بۇنىڭدىن
ئۈچ يىل ئىلگىرىكى مۇشۇنداق قىش پەسلى ئىدى، تۈنجى قار
بىر تەرەپتىن ياغسا، بىر تەرەپتىن ئېرىپ تۇراتتى. قەشقەردىن
ھەسەن تۆرك ئۆزى دېمەتلىك يىگىتلەردىن بىرنەچچىنى باشلاپ
چىقىپتۇ، خۇشاللىقىمدا مەھەللە ياشلىرىغا خەۋەر قىلىۋىدىم،
ھەممىسى كەلدى. مەشرەپنى باشلىۋەتتۇق. بۇ كۈن ئولتۇرۇپ،
زاۋالدىن ئۆتكەن چاغ ئىدى. مەھەللىكويدىكى ئەر - ئايال،
قولۇم - قوشنا، يېقىن - يورۇقلار تەرەپ - تەرەپتىن بۇ يەرگە
ئاقتى. نەغمە باشلىنىپ، ئۇسسۇل ئەمدى قىزىۋاتقاندا: «مېھ-
مان كەلدى!» دېگەن ئاۋاز قۇلىقىمغا كىردى. ئالدىراپ تالاغا
چىقسام، ئىشىك تۈۋىدە بىرمۇنچە ئادەم تۇرۇپتۇ. «ئەسسالامۇ
ئەلەيكۇم» دەپ قولۇمنى شۇنداق سۇنۇشۇمغىلا بىرسى كاپپىدە
تۇتتى، يەنە بىرنەچچىسى ئەتراپىمغا چىۋىندەك يوپۇشتى - دە،
ئاغزىمغا بىرنەرسىنى كەپلەپ قويۇپ، قولۇمنى قايرىپ باغلاپ،
بېشىمغا تاغارنى كىيدۈرۈپ، ئاتقا ئارتىپ ئېلىپ ماڭدى. بۇ
نېمە ئادەملەر، نېمىشقا شۇنداق قىلىدۇ؟ زادىلا ئويلاپ يېتەلمى-
دىم. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاتلىق بولۇپ، 2 — 3 چاقىرىم يول
يۈرگەندىن كېيىن تارقاپ - تارقاپ، پەقەت 2 — 3 ئادەملا
قالغىنىنى ئاتلارنىڭ ماڭغاندىكى ئاياغ تىۋىشىدىن بىلدىم. ھېس
قىلىشىمچە، ناھايىتى ئۇزاق ماڭدۇق. ئەتراپ شۇنداق جىمجىت
ئىدى. قايسى ياقتىندۇر تۈلكىنىڭ قاۋاشلىرى ئاڭلاندى. تۈن
شۇنداق ئۇزاق داۋاملاشتىكى، مەڭگۈ تاڭ ئاتمايدىغاندەك بىلىن-

دى. بىر كەمدە ئىتنىڭ قاۋىغان ئاۋازى، ئادەملەرنىڭ كۇسۇر-لاشلىرى قۇلىقىمغا كىردى. مەن ئارتىلغان ئات توختاپ، ئىك-كىسى مېنى ئاتنىڭ ئۇستىدىن ئالغىنىچە بىر ئۆيگە ئەكىرىپ ئىشىكنى قۇلۇپلىدى. ئارىدىن تېخى نەچچە مىنۇت ئۆتە - ئۆتمەي-لا يەنە كۆتۈرۈپ ئاچىقىپ هارۋىغا تاشلاپ ئېلىپ ماڭدى.

بېشىمغا تاغار كىيدۈرۈكلۈك بولۇپ، ئۇستۇمگە كىگىز يېپىلغان ئىدى. چۆل يەرگە كەلگەندە هارۋىدىن چۇشۇرۇپ سىي-دۈردى، ئاز - تولا يېمەكلىك بەردى. هارۋا تۆت نەپەر ئاتلىق قورۇقچىنىڭ مۇهاپىزىتىدە يولنى داۋام قىلاتتى. مۇشۇنداق مېڭىپ، ئاخىر مۇشۇ يەرگە ئەكېلىشتى. قارا دەرۋازىنىڭ ئىچىد-گە كىرگەندە بېشىمدىكى تاغارنى ئېلىپ، باغلاقتىن بوشاتتى، ئاندىن بۇ كامېرغا سولاپ قويدى. بىر ھەپتىگىچە گەپ - سۆز-سىز ياتتىم. بىرەرسى «نېمە ئادەمسەن؟» دەپمۇ قويمىدى. بۇگۇن قويۇۋېتەر، ئەتە قويۇۋېتەر دېگەن ئۈمىد بىلەن كۈنلەرنى ئۆتكۈزدۈم. بىر كۈنى قۇلۇپ شاراقلاپ ئېچىلىپ، ئىككى ئادەم ئىشىكنىَ تېپىپ ئاچتى - دە: «بۇياققا چىق!» دەپ توۋلىدى. «ئەمدى قويۇۋەتسە كېرەك» دەپتىمەن، نەدىكىنى، قولۇمغا كويزىنى سېلىپ چەمبىرنى بىرلا سىيرىپ تۇۋىگە ئاپىرىپ، جۇپلەنگەن تۆشۈكىگە قۇلۇپ سېلىپ قويدى، ئاندىن كېيىن زىنداندىن يالىغىنىچە سوراقخانىغا ئېلىپ بېرىشتى. شۇنىڭدىن باشلاپ بىر ھەپتىگىچە ھەر كۇنى بىر قېتىم تەرگەۋ قىلىپ: «شېرىكلىرىڭ كىم؟ قاچان قوزغالماقچى؟ باشلىقىڭچۇ؟» دې-گەندەك سوئاللارنى سوراۋەردى. راستىنى ھېچ ئىشنى بىلمەيدى-غانلىقىمنى ئېيتسام، ئۇردى، ئاستى، ھەر خىل جازا قورالل-رى بىلەن قىينىدى. بىلمىگەندىكىن نېمىنى دەيمەن؟ ئىلگىرى ھېچ ئىش بىلەن كارىم يوق، ئويناپ ئۆتۈۋېرىپتىمەن، ئۇلارنىڭ ئورۇنسىز قىيىن-قىستاقلىرى يۈرىكىمدىن ئۆچ قىلىۋەتتى. سو-

راقچىنىڭ: «شېرىكلىرىڭ كىم؟! قاچان قوزغالماقچى!؟» ...
دېگەندەك سوئاللىرى قەلبىمنى ئويغىتىپ، شۇنچە يىگىتلەر تۇ-
رۇپ ئەرك يولىدا قوزغالماي، يەنىلا غەپلەتتە ياتساق تامامەن
تۈگىشىدىغانلىقىمىزدىن بېشارەت بەردى. «ئىسىت! — دېدىم
ئىچىمدە، — ۋاقىت ئۆتتى، ئەمدى ئەپسۇسلانغان بىكار. لې-
كىن، يەنە ئىزدەنسەك پۇرسەت بار. ھەسەن تۇرككە ئوخشاش
نۇرغۇن ئاغىنىلىرىم بار. دەردمەنلەر، ئۆز ئەركىنلىكى ئۈچۈن
يولباشچى ئىزدەپ قايمۇقۇپ يۈرگەن پۇقرالار، خاسان، تۇرغان-
بېككە ئوخشاش قىرغىز چەۋەندازلارنىڭ ھەممىسى بۇرادەرلى-
رىم، قان - قېرىنداشلىرىم ئەمەسمۇ! شۇلارنى تاپىمەن، دەر-
دىمنى تۆكىمەن، ياردەمگە چاقىرىمەن، ئادالەتسىز جاھاننى يەك-
سان قىلىپ، باراۋەرلىك چېچەك ئاچقان، ئەل خاتىرجەم، خۇ-
شال - خۇرام، چىرايلاردا شادلىق تەبەسسۇملىرى جىلۋىلەنگەن
يېڭى بىر دۇنيا قۇرىمەن، بىگۇناھلارنىڭ يۈزىگە قارا سۇۋاپ،
ئەركىنى دەپسەندە ئەيلىگەن زالىملارنى مەھكۇملۇق ئورنىغا چۆ-
شۈرۈپ، مۇشۇ زىنداندا ياتقۇزىمەن!» دېگەن يەرگە كەلدىم.
ئۆزۈمنى ئۆزۈم: «چىدامىلىق بول، يىگىت! بۇ ئىشلارمۇ ئۆتۈپ
كېتىدۇ» دەپ رىغبەتلەندۈردۈم. مېنىڭچە، سەنمۇ بىلىملىك
يىگىتكەنسەن، بۇ كەمگە تونۇپ يەتكەنسەن. ئەگەر بىز زىنداندىن
ئامان - ئېسەن قۇتۇلۇپ چىقساق، ئۇدۇللا قېشىمغا بار. مېنىڭ
دوستلىرىمنى كۆرسەڭ ھەيران قالىسەن. بىز ئاكا - ئۇكىلاردىن
بولۇپ قالايلى. ۋىجدانلىق كىشىلەر: «ھەپسىدىكى دوستلۇق —
سىنالغان دوستلۇق» دەپ توغرا ئېيتىدۇ. مەنمۇ شۇنداق ئويلاي-
مەن. سەن تېخى بىلىپ قالىسەن. مەن تارتقان ئازابلىرىم
نەتىجىسىدە ئويغانغاندەك قىلىمەن. ھەرگىز ھەسرەتلىنىشىم
يوق. بۇ يەرگە كەلمىگەن بولسام، جاھاندىكى مۇشۇنداق ئادالەت-
سىزلىكلەرنى بىلمەي يۈرۈۋېرەركەنمەن...

توختى ھەممە ئاغرىقلىرىنى ئۇنتۇغان ھالدا خۇددى ئانىسى ئېيتقان چۆچەكنى ئاڭلاۋاتقان سەبىي بالىدەك ئولتۇرۇپ، كىـ. چىك ئاخۇننىڭ ئوتلۇق ھېكايىلىرىنى تىڭشاۋاتاتتى. كۆز ئالدىـ. دا: «ئالغا!» دەپ ھۇجۇمغا ئۆتكەن چەۋەندازلار، ھەسەن تۇرك، كىچىك ئاخۇن ۋە ئۇنىڭ بۇرادەرلىرى، مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان قېرى - ياش، ئەر - ئايال، ئوغۇل - قىزلار نامايان بولاتتى، ئۇلار قوللىرىغا پالتا - كەتمەن، كالتەك - چوماقلارنى ئېلىپ، بېشىغا چۇچىلىق قالپاق، ئۇچىسىغا مانجۇچە فورما كىيىپ، ئۆردەكتەك ئىرغاڭلاپ يۈرگەن بەگ - ئەمىرلەر ئۇستىـ. گە شىددەت بىلەن باستۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى. توختى تۇرۇپلا يەنە رەيھان ئىسىملىك ھېلىقى رەھىمدىل قىزنى ئېسىگە ئالدى. «ئەگەر ئاشۇنداق كۈنلەر كېلىپ قالسا، ئۇ قايسى تەرەپتە تۇ. رار» دېگەن خىيال لىپلا قىلىپ كاللىسىدىن ئۆتكەندە: «ئۇنى يەنە بىر كۆرسەم ئىدى، — دېگەننى كۆڭلىدىن كەچۈردىيۇ، يەنە ئارقىدىنلا، — ياق، مەندەك بىر تۇيلۇقى يوق نامراتقا ئۇنىڭدەك ساھىبجامال قانداقمۇ نېسىپ بولسۇن. ئەمما، دىلىنىڭ يۇمشاقـ. لىقى سۇنۇق كۆڭلۇمگە ئۇمىد بەخش ئەتتى، ماڭا شۇ كەمگىچە ھېچكىم ئۇنىڭچىلىك مېھرىبانلىق قىلىپ باقمىغان. شۇنچە گۇ. زەللىكىگە قارىماي، نېمىدېگەن رەھىمدىل، نېمىدېگەن سەمىـ. مىي... ئۇ يەنە كەلمەكچى...» دېگەندەك مۇرەككەپ ئوي - خىياللار ئىلكىدە ئىمجان قۇشتەك تېپىرلىدى. ئۇمىد چىرىغى بىر ئۆچۈپ - بىر يېنىپ، ئېزىلگەن دىلىنى ئەندىشىگە سېلىۋا. تاتتى.

توختى كىچىك ئاخۇننىڭ ئۇمىدۋارلىققا تولغان سۆزلىرىنى ئاڭلىغانسېرى ئاجايىپ بىر باتۇرغا ئۆچراشقاندەك بولۇپ، ھەمرا. ھىنىڭ دەسلەپكى يىرگىنچلىك ئوبرازى بىردىنلا يارقىنلاشتى، تۇرۇۋاتقان ئورنى سېسىق كامېر ئەمەس، بەلكى دەرسخانا،

مەكتەپ، گويا كى ھەربىي گازارما ياكى قوماندانلىق شتابىدەك بىلىنىپ كەتتى، ئۆزىنى بولسا بۇيرۇق ئاڭلاۋاتقان جەڭچىدەك سەزدى.

— گەپ قىلمايسەنغۇ، يىگىت! شۇنداق قىلساق بولمامدى-كەن! ؟— كىچىك ئاخۇن جىملىقنى بۇزۇپ سورىدى.

— بەكمۇ خۇش قىلىۋەتتىڭىز، ئاكا! بىراق...

توختى گەپنىڭ ئاخىرىنى بوغۇزىغا يۇتۇۋېتىپ، كىچىك ئاخۇنغا قارىدى.

— نېمىگە؟

— گەپنىغۇ قىلماق ئاسان، ئىشنى قىلماق تەستە، ئەگەر دېگىنىڭىزدەك كۇنلەر كېلىدىغان بولسا، ئىككىنچى ھەسەن تۇركنى كۆرەتتىڭىز. بۇ يەردىن ھاياتلا چىقالىسام، ئۇنى بىر كۆرگۈم بار. شۇ تاپتا كۆرمەي تۇرۇپمۇ ھۆرمەت بىلدۇرگۈم كېلىۋاتىدۇ. ياخشى كۇننىڭ يامىنى كەلگەندە ئۆلۈمدىن قورقىدىغانلاردىن ئەمەسمەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە تارتىشىدىغان ھېچكىمىم يوق. لېكىن، مۇدھىش تۇتقۇنلۇقتىن ئامان - ئېسەن قۇتۇلۇشنىڭ ئۆزى خۇدانىڭ تەقدىرىگە باغلىق بولۇپ قالدى. شۇنداقتىمۇ سۆزلىرىڭىزنى ئاڭلاپ دىلىم يورۇپ كەتتى.

— ئۇمىدۋار بول، جەزمەن چىقىپ كېتىسەن، يولۇڭنى ماڭىدىغان كۇچلۇك شاپائەتچىڭ تۇرغان يەردە نېمىدىن غەم قىلىسەن؟ لېكىن، مېنىڭ قۇتۇلمىقىم ئاسان ئەمەس.

— نەدىكىنى، دوپپام چۇشسە خۇدانىڭ زېمىنىغا چۇشىدۇ، ئۆلسەم كۆز يېشى قىلغۇدەك ئادىمىم يوق «قارا يېتىم» تۇرسام، قانداق شاپائەتچىم بولسۇن!

— ئۆلگەندە ئەمەس، ھازىرلا يىغلاۋاتقان ھېلىقى قىزنى ئۇنتۇپ قالدىڭما! ؟

— نەدىكىنى، چاقچاق قىلماڭ! — توختى نالە - پەريادىنىڭ

ئورنىغا بىر قېتىم كۆلدى، كۆڭلى ۋاللىدە يورۇغاندەك بولدى، ئۇ كىچىك ئاخۇننىڭ ھېلىقى قىز توغرىسىدا تېزرەك يېڭى ئۇچۇر بېرىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتكەندەك قىلاتتى.

— ئەخمەق! — دېدى كىچىك ئاخۇن، — سېنىڭ ئوقۇغانلىرىڭ نەگە كەتتى؟ «مال ئىگىسىنى دورىمىسا ھارام» دەپ، ئوتتۇرا ياشتىن ئاشقاندىمۇ مۇھەببەتنى چۈشەنمەيدىغان، قىزلار بېشارەت بېرىپ يۇپۇشۇۋالسىمۇ، چىشىنى كولاپ تاماق قالدۇقىنى پۈركۈپ تۇرۇپ «ئۆردەكلىرىڭىز قانچە» دەپ سورايدىغان خەق — ئۇستازىڭنى دوراپسەن-دە! چاقچاق قىلمىدىم. قىزنىڭ ئەتىگەنكى ئەھۋالىنى سۆزلەپ بەرسەم ھېچكىممۇ ئىشەنمەس بەلكىم. سەن تېخى كىچىككەنسەن. مەن دىققەت قىلدىم، ئۇ بىكار كىرمىدى. بۇ قىز بالا كىرىدىغان بەر ئەمەس. ئېھتىمال ئۇنىڭغىمۇ ئاسان چۈشمىگەندۇ. كۆزلىرىدىن بىرنەرسىنى سەزمىدىڭمۇ؟ ئۇنىڭ كۆزىدىن بىر خىل مۇھەببەت-نەپرەت ئوتلىرى چوغدەك ئايان بولۇۋاتىدۇ. بىر غەيرىي ئۇچۇن ھېچكىمگە پەرۋا قىلماي كۆز ياش قىلىش ئاسانمۇ؟

— ئېھتىمال ئېچىنىشلىق ھالىمغا ئىچ ئاغرىتقاندۇ!

— مۇشۇنداق ھالغا چۈشۈپ قالغان يالغۇز مەنلا دەيدىغان ئوخشىمامسەن؟ بىلىپ قوي، بۇ ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ خانلىق زىندانى، سەن-بىزدەك ئادەملەردىن كۈنگە نەچچىسى كىرىپ تۇرىدىغان جاي، ھەممىسىنى ئۇرۇش-قىيناقلار بىلەن قارشى ئالىدۇ. باشقىلارغا نېمە ئۇچۇن ھېچكىم ئىچ ئاغرىتمايدۇ؟ بۇ يەردە بىرەر سىر يوقمىدۇ؟ زىندان بېگىمۇ سەل يۇمشاپ قالغاندەك قىلىدۇ، مېنىڭ سەندىن خەۋەر ئېلىشىمنى تاپىلاۋاتىدۇ. ئاشۇ قىز يەنە كەلسە ياخشى بولاتتى. كۆڭلۈمدە بىزنى قۇتۇلدۇرۇۋالىدىغاندەكلا ئۈمىد تۇغۇلۇۋاتىدۇ دېگىنە.

كىچىك ئاخۇننىڭ ئوينىشىپ ئەمەس، بەلكى جىددىي ھالدا

ئېيتقان سۆزلىرى توختىنى ئويلاندۇرۇپ قويدى. ئۇنىڭ دېگەنلىرى راستتەك قىلاتتى.

— ھە، راست!— دېدى كىچىك ئاخۇن،— «بۇغداينىڭ باھانىسىدا قارىمۇق سۇ ئىچىپتۇ» دەپ، سېنىڭ سەۋەبىڭ بىلەن مەنمۇ ئاچ قالمايدىغان بولدۇم،— ئۇ ئاياقتىكى بىرپارچە گۆش بېسىلغان پولۇنى ئىما قىلدى،— ئېسىل غىزا يېيىشكىنى كۆپ تۇرۇپتۇ. بۇ يەرگە كىرگەندىن بۇيانقى ئۈچ يىل ئىچىدە مانا بۈگۈن تۇنجى قېتىم پولۇ بىلەن گۆشكە ئېغىز تېگىشىم. سەنمۇ زورلاپ يېگىن!

سوراقخانىدىكى قىيناق زەربىدىن توختىنىڭ چىشلىرىمۇ بوشاپ كەتكەن ئىدى، ئاشتىن ئازراق يەپ، قالغىنىنى كىچىك ئاخۇنغا بەردى.

شۇنداق قىلىپ، كىچىك ئاخۇننىڭ ئۈمىدۋارلىققا تولغان گەپلىرى توختىنى كېيىنكى كۈنلەر توغرىسىدا تەپەككۇر دېڭىزىدا ئۈزدۈرۈپ، ھەر تەرەپكە غۇلاچ ئاتتۇردى. لېكىن، تۇرۇپلا ئانچە ئېشەنگۈسى كەلمىسىمۇ، قىزنىڭ مۇلايىم قاراشلىرى، ۋەدىلىرى ئۈمىدلەندۈرمەكتە ئىدى. ئۇلار شۇنداق ئۈمىدلىك پاراڭلار بىلەن كۆڭۈللىرىنى ئاۋۇندۇرۇپ، تاڭ ئاتاي دېگەندە ئۇخلاپ قالدى. ئويغانغاندا، زىندان قاراۋۇللىرى ۋە نازارەتچىلەر كامېرلارنى بىر - بىرلەپ ئېچىپ، مەھبۇسلارغا ئادەتتىكىدەك كىچىككىنە زاغرا بىلەن بىر چۆمۈچتىن قايناق سۇ تارقىتىپ بېرىۋاتاتتى. نۆۋەت توختىنىڭ كامېرىغا كەلگەندە، گۇندىپاي بىر ياغلىققا ئورالغان بۇغداي نېنى بىلەن قەغەز بولاقنى بېرىپ:

— بۇنى كىرگۈزدى، «قانتېپەر» نى ئىچسە، تاياق زەربىسىنى پەسەيتىدىكەن، كۈنىگە ئۈچ ۋاخ ئىچىلىدىكەن. چاي تۈگىسە ئىشىكنى ئۇرساڭ بولىدۇ،— دەپ تاپىلاپ، ئىشىكنى

تاقاتتى. بۇ ئادەم سولاقخاننىڭ خادىمى رۇستەم ئىدى. كۈتمىگەن بۇ سوۋغا كىچىك ئاخۇننىڭ پەرىزىنى تەستىقلىغاندەك، توختىنى ھەيران قالدۇردى. كىچىك ئاخۇن كۈلۈپ كىنايە قىلدى:

— قانداق، يىگىت! مەن دېمىدىمۇ، ئەمدىغۇ ئىشەنگەنسەن! مانا بۇ، سەن - بىز ئۈچۈن ياخشىلىقنىڭ بېشارىتى، ماڭىمۇ كۆز ھەققى بېرەمسەن ياكى ھەممىنى ئۆزۈڭ يەمسەن!؟ ئۈنچىقمايسەنغۇ، يېگىلى كۆزۈڭ قىيماي ئۇنى كۆرگەن كۆزدە قاراپ ئولتۇرماقچىمۇيا!؟

— مازاق قىلمىسىڭىزچۇ، كىچىك ئاكا!

ئىككىيلەن كۈلۈشكىنىچە چاي ئىچىشكە تۇتۇندى.

توختى تېزلا يۇز بەرگەن بۇ پاجىئەلەرگە، ھېلىقى ناتونۇش قىزنىڭ يېقىنچىلىقىغا، قورقۇنچلۇق بۇ ئادەمنىڭ بىردىنلا مېھرىبانلىشىپ كەتكىنىگە ھەيران قالماقتا ئىدى.

بەشىنچى باب

سىرلىق شاپائەت

كۆنلەر ھەپتىنى، ھەپتىلەر ئاينى قوغلىشىپ ئۆتمەكتە. شۇنداق، كۈن دېگەن كۆلگەنگىمۇ، يىغلىغانغىمۇ ئوخشاش ئۆ- تىدۇ. كەن، پەقەت ئۇ قىسقا ياكى ئۇزاق بىلىنىدىكەن، خالاس.

باھار كېلىپ جاھان ئىللىدى. دەل - دەرەخلەر بىخ سۈر- دى، ئۆرۈكلەر غۇچچىدە چېچەكلەپ، باغلار تويى بولغان قىز- دەك ئاپئاق لىباس بىلەن جابدۇندى. جان - جانىۋارلار شاخلارغا قونۇپ، گۈل قېتىدىن «چاچقۇ» ئىزدىشەتتى. چېچەك ھەربىلە- رى ئۆز تىللىرىدا مەدھىيە كۈيى ياڭرىتىپ، گويا گۈلخان ئايلىنىپ «ھۇ» سېلىۋاتقان سوپى - زاھىتلاردەك چېچەكلەر ئەتراپىنى جانلاندۇراتتى. تۇرت - قوڭغۇز تېپىدىكى ھايات ئە- گىلىرى ئۆچەكتىن چىقىپ، ئالدىراش ماكان ئىزدەيتتى. پاخ- تەكلەر ئۆگزىلەردە، بالداقلاردا، دەرەخلەردە «گۇ - گۇ» لى- شىپ، ئۆز تەقدىرىدىن «بىر كۈن توق! بىر كۈن ئاچ، ئامال يوق!» دەپ شىكايەت قىلىشاتتى. غېرىب - غۇرۋا، كەمبەغەللەر ئۆز غېمىدە ئاھلار ئۇرۇپ، ئەتە ئۈچۈن قايغۇرماقتا ئىدى.

يەكەن شەھىرى ئېغىر مۇڭغا چۆمگەن بولۇپ، كۈندۈزى ئېگىز كۈنگۈرىلىك سېپىل، ھەشەمەتلىك سارايلار، ئەگرى -

بۇگرى كوچىلار، بالىخانىلىق ئۆيلەر، ھەيۋەتلىك ئوردا، ياسىداق قەسىرلەر... ئەتىيازدىكى بىسىقماس بورانلارنىڭ شىددىتىدىن كۆتۈرۈلگەن ئاچچىق چاڭ - توزانلارغا كۆمۈلۈپ، قۇياش نۇرىنى غۇۋالاشتۇرسا، كېچىلىرى تەرەپ - تەرەپتە ھۇۋقۇشلارنىڭ سايرىشى ئاخۇن - ئەشرەپ، بەگ - ئەمىر، يۇقىرى - تۆۋەن ھۆكۈمرانلارنى ئەندىشىگە سېلىپ، قانداقتۇر بىرەر شۇملۇقتىن خەۋەر بېرىۋاتقاندەك تۇيغۇغا كەلتۈرەتتى. نامازشامدا توخۇ چىللاپ، ئىتلار قاۋشىپ، زۇلۇم - ستەمكارلارنىڭ ئۆلۈمىنى تىلەپ، غەپلەتتىكى پۇقرالارنى كۈرەشكە، ئۆز ئازادلىقى ئۈچۈن جان پىدا ئەيلەشكە چاقىرىۋاتقاندەك قىلاتتى.

يەكەننىڭ ھەپىسخانىسى يەنىلا زىمىستان ئىلكىدە ئىدى، ئۇنىڭ مۇدھىش قاپلىغان دەھشەتلىك قوينىدا يىغلاپ - قاقشاپ زارلىنىۋاتقانلارنىڭ نالە - پەريادلىرى يۈرەكلەرنى ئېزەتتى. توخۇ كاتىكىدەك كامېر ۋە يەر ئاستى زىندانلاردىكى بەتبۇي زەي ھاۋانىڭ دىماغنى ئېچىشتۇرغىنى ئاز كەلگەندەك، گۇپۇلدەپ ئۇرۇپ تۇرغان نىجاسەت پۇراقلىرى كۆڭۈلنى ئېلىشتۇراتتى. ئۇ يەردە يىل - يىللاپ، ھەتتا 10 يىللاپ ياتقانلىقتىن چاچلىرى ئۆسۈپ، چىرايلىرى زەپىراندەك سارغايغان، ئاچلىق ۋە زەي تەسىرىدە ئۇرۇقلاپ ماغدۇرىدىن كەتكەن، قىيىن - قىستاق دەستىدىن ئەتيانى شەلۋەرىگىنىدىن تۇرغۇدەك ماجالى قالمىغان كىچىك ئاخۇن، توختى مانجۇدەك نى - نى ئوت يۈرەكلەر باھار گۈزەللىكىدىن قۇرت - قوڭغۇزلارچىلىك بەھرە ئالالماستىن قاراڭغۇ زىنداندا نىمجان پېتى يېتىۋاتاتتى.

توختى چىرايىنىڭ سارغىرىپ كەتكىنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئانچە ئۇرۇقلاپ كەتمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ماغدۇرى يوق ئىدى، يورۇقلۇققا قارىيالمايتتى. ئۇ بىر ھەپتە ئىلگىرى كىچىك ئاخۇننىڭ زىنداندىن قۇتۇلۇپ چىقىپ كېتىش ئالدىدىكى:

« ئۇكام توختى، ئامان - ئېسەن چىقساڭ مېنى ئىزدەپ بار، ئېسىڭدە تۇت، ئاتۇشنىڭ ‹ ئاغۇ› دېگەن يېرىگە بار. كىچىككىنە سەڭ بىر كۈنى ئۆزۈم ئىزدەپ كېلىمەن. بۇنىڭغا جەزمەن ئىشەنگىن! » دېگەن سۆزلىرىنى ئەسلەپ ئاستا ئورنىدىن تۇردى، كىچىككىنە تۈڭلۈكتىن يۇقىرىغا قارىدى، ئاندىن ئىشىك تۈۋىگە بېرىپ، كارىدورغا سەپسالدى. بۇ يەرنىڭ جىمجىتلىقى گويا گۆرۈستانلىقتا ئوخشايتتى.

توختى بىردەم قاراپ تۇرغاندىن كېيىن كەينىگە بۇرۇلۇپ، قولىغا قوشۇقنى ئېلىپ دەستىسى بىلەن كۈندىكى ئادىتى بويىچە زىندان تېمىغا: « 1856 - يىل 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى» دەپ يېزىپ قويدى. ئۇ ھەيران بولۇۋاتاتتى، چۈنكى ئاشۇ بىر قېتىملىق سوراقتىن كېيىن ھېچكىم «نېمە ئادەم» لىكىنى سوراپ قويمىغان ئىدى. ھېلىقى قىز «يوقلاپ» چىقىپ كەتكەن كۈنىنىڭ ئەتىسىدىن باشلاپ نىجاسەت مالتىقىنى باشقا گۇناھكارلار تۆكىدىغان بولدى. كۈنلەر مانا شۇ تەرىقىدە ئۆتۈۋەردى. ئارىدىن ھەپتە ئۆتۈپ ھېلىقى قىز يەنە «يوقلاپ» كىردى، لېكىن بۇ نۆۋەت ئۇنىڭ چىرايى سۇنۇق، تولىمۇ غەمكىن كۆرۈنەتتى. بىللە كىرگەن ئاتىسى ئۇزاق تۇرغۇزمايلا ئېلىپ چىقىپ كەتتى. ئۇنىڭ دەيدىغان سۆزلىرى باردەك قىلاتتى، ئاتىسىنىڭ يول قويمىغىنىغا ئۆكۈنۈۋاتقىنى روھىي ھالىتىدىن بىلىنىپ تۇراتتى. شۇنداقتىمۇ گاھىدا ھەر كۈنى دېگۈدەك، گاھىدا ئىككى كۈندە بىر قېتىم بۇغداي نېنى ۋە ياخشى تائاملار ئۈزۈلۈپ قالمىدى. بۇ يېمەكلىكلەر مەھبۇسلارغا تاماق بېرىلىپ بولۇپ ئەتراپ جىمىغاندا قەرەلسىز ئەكىرىپ بېرىلەتتى. «ۋەزىپە» نى 30 ياش ئەتراپىدىكى، پۇقراچە كىيىم كىيىۋالغان بىرلا كىشى بېجىرەتتى. بىر كۈنى ھاپىزبەگ كامېرنىڭ ئىشىكىدە تۇرۇپ: «رۇستەم! » دەپ چاقىرغاندا، ئۇ ئادەمنىڭ كىرگەنلىكىنى

كۆرگەن توختى ئۇنىڭ ئىسمىنى بىلىۋالغان ئىدى.

توختى شۇلارنى ئويلاپ، گادىرماچ خىياللار ئىلكىدە تۇر-غاندا، زىندان كارىدورىدا ئاياغ تىۋىشى ئاڭلىنىپ، ئاستا - ئاستا يېقىنلاپ كەلدى. بىر چاغدا قۇلۇپ ئېچىلىپ، رۇستەم بىرقا-چىدا پىشۇرۇلغان گۆش بىلەن شورپىنى كۆتۈرۈپ كىردى.

توختى ئۇنىڭ قولىدىكى قاچىنى ئېلىۋېتىپ چاقىرىپ سال-دى:

— رۇستەم ئاكا!

رۇستەم ھەيرانلىق ئىلكىدە تۇرۇپلا قالدى ۋە سورىدى:

— مېنىڭ ئىسمىمنىڭ رۇستەملىكىنى قانداق بىلىسەن؟

— بىلىۋالدىم...

— قانداقچە! ؟

— ئۆز تۇيغۇمغا تايىنىپ بىلىۋالدىم. بۇنى كىمكىر گۇزدى؟

— تېخى بىلمەمسەن، كالۋا! ؟

— نەدىن بىلەي!

— رەيھانگۇل كىرگۈزدى. بۇ توغرۇلۇق ھېچكىمگە تىنغۇ-چى بولما، بولمىسا باش كېتىدۇ.

— ئۆزىچۇ؟

— ئۇ كېلەلمەيدۇ، ئىلگىرى خېلى ئەركىن ئىدى، مانا سېنى دەپ قانىتى بوغقۇچلاندى، كۆپ خاپىلىق تارتتى. سەن بولساڭ غېمىڭدە يوق يۇرىسەن، مەقسەت - مۇرادىڭنى خۇدادىن تىلە!

رۇستەم ئىشىكنى تاقاپ چىقىپ كەتتى. توختى ھەرقانچە قىلسىمۇ يۈز بېرىۋاتقان ئىشلارنىڭ تېگىگە يېتەلمەيتتى. شۇن-داقتىمۇ ئۆزىگە: ناتونۇش بىر قىز نېمە ئۈچۈن مېنى دەپ خاپىلىق تارتىدۇ؟ بۇنىڭ سەۋەبى زادى نېمىدۇ؟ دېگەن سوئاللار-نى قويۇپ، جاۋاب ئىزدىمەكتە ئىدى، ئۇ كىچىك ئاخۇننىڭ

سۆزلىرىنى ئەسلىدىيۇ، ئەمما ئۇنداق بولۇشىنى ئەقلىگە سىغدۇرالمىدى: «مۇمكىن ئەمەس! زىندان بېگىنىڭ ئەتىۋالىق قىزى ئۆتۈپ - تېشىپ مەندەك بىر مەھبۇسنى ياخشى كۆرەمدۇ!؟ كاللام ئېلىشىپلا كەتتىغۇ! ئىشەنمەي دېسەم، ئەمىسە نېمىشقا مېنىڭ قايغۇمدا قالىدۇ؟ نېمە ئۇچۇن ھالىمدىن خەۋەر ئالىدۇ؟ نېمە ئۇچۇن مېنى سوراق قىلىشمايدۇ؟ رۇستەم زادى كىم؟»

جاۋابى قىيىن سوئاللار توختىنى گاڭگىرىتىپ كاللىسىنى قاپاق قىلىۋەتتى. ئەمەلىيەتتىمۇ بۇ سوئاللارنىڭ جاۋابى تولىمۇ مۇرەككەپ ئىدى. توختىنى سوراق قىلغاندا، رەۋزەشەب ئامبال ھېكىمبەگ پاسسىپ ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. توختى «پاش قىلغۇچى بىلەن يۈزلەشمەن» دەپ قاتتىق تۇرۇۋالغاندا، پاش قىلغۇچىنى دەپ بېرەلمىدى. «پاش قىلغۇچى» پۇلنى ئېلىپلا تىكىۋەتكەچكە ھېچ يەردىن تاپالمىدى. توختىنى قايتا سوراق قىلىپ ھەرقانچە قىيىنىغان بىلەنمۇ ئىقرار قىلدۇرالمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتتى. يەنە بىر جەھەتتىن ھاپىزبەگدىن ئىبارەت بۇ سىرلىق ئادەم ئىشەنچسىز بولغاچقا، ئەھۋالنى ئەفرىدۇنغا مەلۇم قىلىپ قويۇشتىن قورقتى. نەتىجىدە، مەنسەپكە ئۆرلەش شېرىن چۈشى كۆپۈككە ئايلىنىپ، بۇ شەھەردىن يوقىلىش ئارقىلىق ۋاڭنىڭ ئالدىدا رەسۋا بولۇش ۋە بەگلەر ئارىسىدا مازاققا قېلىشتىن قۇتۇلۇش قارارىغا كەلدى - دە، ناۋاتىسمان تاشتۇزنى قايناق سۇدا ئېرىتىپ شاكىراب تەييارلاپ، تاماق ئورنىدا نان چىلاپ ئىچتى. ئارىدىن ئۈچ كۈن ئۆتكەندە ئىككى پاچىقى ۋە يۈزلىرى ھۆپپىدە ئىششىپ، تونۇغۇسىز بولۇپ كەتتى. بايقۇش بۇنىڭدەك ئىششىقتا بەدەنىنىڭ ئاغرىمايدىغانلىقىنى بىلەتتى. شۇڭا، ۋاڭغا كىشى ئەۋەتىپ مەلۇم قىلدۇرۇپ، ئەمىر، بەگلەر يوقلاپ كەلگەندە كۆزىنى ئاچماي يېتىۋالدى. ئۇلار ھېكىمبەگنىڭ ساقىيىشىدىن ئۈمىد يوقلۇقىنى جەزملەشتۈرۈشتى. ئور-

دىنىڭ تېۋىپلىرى چاقىرتىلىۋىدى، ئۇلارمۇ كېسەللىكنىڭ سەۋە-
بىنى بىلەلمىدى.

ئۆز چارىسىدىن مەمنۇن بولغان ھېكىمبەگ مىرزىنى چا-
قىرتىپ، ئەفرىدۇنغا مەلۇمات سۇندى. مەلۇماتنامىگە: «مەن
ساقىيالمايدىغاندەك تۇرىمەن. ئۆز يۇرتۇمغا قايتىپ، ئاتا - ئانام-
نىڭ ئايىغىدا ياتسام...» دېگەندەك مەزمۇنلار يېزىلغان ئىدى.

شۇنداق قىلىپ، ھېكىمبەگ يۇرتى ئۇچتۇرپانغا تىكىۋەتتى.
رەۋزەشەب بەگلىك مەنسىپىگە باشقا بىرسى ئولتۇردى. يېڭىدىن
مەنسەپ تاجى كىيگۈچى بۇرۇنقى ئىشلارنى نەزىرىدىن چەتتە
قالدۇرمىدى، ئەمما توختى توغرىسىدا بىرەر يازما مەلۇمات بول-
مىغاچقا، نېمە ئۇچۇن يېتىۋاتقانلىقى سۈرۈشتۈرۈلمەي بەش ئاي
ئۆتۈپ كەتتى. توختىنى پەقەت رەيھانلا تاشلىماي يوقلاپ كېلىۋا-
تاتتى. رەيھان توختى بىلەن تۇنجى كۆرۈشكەن كۈندىن باشلاپ
ئەستىن چىقىرالمىغان ئىدى. رەيھان ئۇنى يوقلاپ زىنداندىن
قايتىپ چىققاندىن كېيىن دادىسىغا يەر ئۈستى ھەپسخانىسىغا
يۆتكەپ قويۇشنى ئېيتتى. ئەمما، ھاپىزبەگ ئىپادە بىلدۈرمى-
دى. زىندان بېگى ئۆز قىزىنىڭ دېگىنىنى قىلمىدىغان جاھىل
مىجەزىنى ئوبدان بىلەتتى. شۇڭا، تەرسا قىزىنىڭ ئۇنىڭغا يار-
دەم قىلىپ بىرەر چاتاق چىقىرىپ قويۇشىدىن ئەنسىرىدى، زىن-
داندىن يەر ئۈستى ھەپسخانىغا يۆتكەپ قويۇشنى ئۆتۈنۈپ تۇرۇ-
ۋېلىشى گۇمانىنى تېخىمۇ قوزغىدى. قىزىنىڭ ئىككىنچى كۈنى
زىندانغا يەنە كىرىشنى تەلەپ قىلىشى بۇنى تەستىقلايتتى. ئۇنىڭ
بۇ تەلىپىنى ئورۇنداشقا زادىلا بولمايتتى. شۇڭا، ھاپىزبەگ
ئىنكاس قايتۇرمىغان ئىدى. ئەمما، ئارزۇلۇق قىزىنىڭ جاھىل-
لىقى ئالدىدا تەڭ كېلەلمىگەن ئاتا، بىر ھەپتىدىن كېيىن يەنە
بىر قېتىم ئېلىپ كىردى.

— قارا، ئۇ سەلـلـمازا ساقايـدى، — دېـدى زىندان

بېگى، — ئەمدىغۇ ئىشەنگەنسەن!

ھاپىزبەگ رەيھاننى كۆپ تۇرغۇزماي ئېلىپ چىقىپ كەتتى. بۇ نۆۋەت رەيھان ئاتىسىغا، ناتونۇش مۇساپىرنىڭ تىرىك ياكى ئۆلۈكىنى كۆزۈم بىلەن بىر كۆرەي، دەپ يالۋۇرۇپ ئاران تەستە كىرگەن ئىدى. زىندانغا يەنە كىرىشكە ئەمدى ھېچقانداق باھانە-سەۋەب قالمىغاچقا، پۈتۈن كۈچى بىلەن چارە - ئامال ئىزدەپ ئانىسى زۇمرەتخېنىمغا يېلىنماقچى بولدى. بىراق، بۇمۇ قاملاشمايدىغاندەك قىلاتتى. ئۇ ئاخىر ئۇيان ئويلاپ، بۇيان ئويلاپ بىر ئەقىل تاپتى. بۇنىڭدىن قىلچە چاتاق چىقمايتتى. ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى چارىسى گۈندىخانا خىزمەتكارى رۇستەمدىن پايدىلىنىش ئىدى.

رۇستەم ئەمەلىيەتتە ھاپىزبەگنىڭ شىرەم بىر تۇغقىنىنىڭ ئوغلى بولۇپ، يېشى خېلى بىر يەرگە يەتسىمۇ تېخىچە ئۆيلىنەلمىگەن ئىدى، ھاپىزبەگ ئۆيلەپ قوياي دېسىمۇ ئۇنىمايتتى. شۇڭا، رۇستەمنى زىندان ئاشخانىسىغا مەسئۇل قىلىپ، قوشۇمچە دەرۋازىۋەنلىكىنى تاپشۇردى. كامېرلارنىڭ ئاچقۇچلىرى ئىككىدىن بولۇپ، بىرسى ھاپىزبەگدە، بىرسى رۇستەمدە ئىدى. مەھبۇسلارغا تاماق بېرىش، نىجاسەت تۆكتۈرۈشنى رۇستەم بېجىرگەچكە، ھاپىزبەگ ئارىلاشمايتتى. رەيھان ئىنچىكە باش قاتۇرۇپ، رۇستەمنىڭ يوقسۇزلۇقىدىن پايدىلىنىش قارارىغا كەلدى. چۈنكى، ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسى تېخى ھايات بولۇپ، نامرات ئىدى، ئۆيلەنمەسلىكىنىڭ سەۋەبىمۇ شۇ ئىدى، «ئۆزىمىزنىڭ جېنىنى باقالمىغاندا خوتۇننى قانداق باقىمەن» دەپ ئويلايتتى. ئۇنىڭ ئۆيىگە قايتماي گۈندىخانىدا قونۇپ ئىشلەشتىكى مەقسىتىمۇ كۆپرەك پۇلغا ئېرىشىش ئىدى. بىكار قالغان ۋاقىتلىرىدا ھاپىزبەگنىڭ ئۆيىگە چىقىپ ئوتۇن يېرىش، سۇ ئەكىرىش قاتارلىق پارچە - پۇرات ئىشلارنى قىلاتتى.

بىركۈنى ئەتىگەندە ھاپىزبەگ ئۆيدىن چىقىپ كېتىپ، ئۇ-
زاق ئۆتمەيلا «بېگىم ئوتۇن كەسلىۋەت دەپ ئەۋەتتى» دەپ رۇس-
تەم كىرىپ كەلدى. رەيھان كۆڭلىدە «ئۇنىغانىغا يونۇغان» دەك
ئىش بولدى دەپ ئويلىدى.

رۇستەم ھويلىدا ئوتۇن كەسلەۋاتاتتى، رەيھان ئۇنىڭ يېنى-
غا بېرىپ ئاستا چاقىردى:

— رۇستەمكا!

رۇستەم پالتىسىنى كۆتۈرگەن بويى ئوتۇنغا چاپماي رەيھانغا
قارىدى.

— تېز بۇنى ئېلىپ، ئانىڭىزغا ئاپىرىپ بېرىڭ، تېز
بولۇڭ!

رەيھان جىددىي تەلەپپۇزدا شۇنداق دەپ، تۆت دانە كۈمۈش
پۇلنى تەڭلىدى. بۇ رەيھاننىڭ جۇيازا تۇگمىلىرى بولۇپ، ھەر
بىرسى بەش مىسقاللىقتىن جەمئىي ئىككى سەر كۈمۈش ئىدى.
بۇ ئىشقا ھەيران قالغان رۇستەم ئەندىكىپ، ئېلىشقا جۈرئەت
قىلالمىدى، ئەمما رەيھان پۇلنى ئۇنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ قويۇپلا
كىرىپ كەتتى.

رۇستەم پۇلنى ھاپىلا - شاپىلا ئىشتانىنىڭ لېپىزىگە تۇگۇ-
ۋېلىپ، ئوتۇننى يېرىۋەردى. «بۇ نېمە ئىش، ئوڭۇممۇ - چۈ-
شۈممۇ؟ — ئويلايتتى رۇستەم، — ئاللا رەھىم قىلغاندۇر بەل-
كىم، ھېچكىمگە دېگۈچى بولماڭ دەيدۇ تېخى، دەپ نېمە قىلات-
تىم، 〈گالدىن ئۆتكەن غەنىيمەت!〉، 〈خۇدانىڭ بەرگۈسى كەل-
سە تۇڭلۇكتىنمۇ، موردىنمۇ تاشلاپ بېرىدۇ〉 دەپ ئاڭلىۋىدىم،
مانا بۈگۈن ماڭا ئاسماندىن تاشلاپ بەردى دېسە ...» ئۇ ئىشتان
لېپىزىدىكى پۇلنى يەنە بىر قېتىم مۇجۇپ باقتى - دە، خۇشال
بولغىنىدىن كۆڭلىدە رەيھاننىڭ ئىنساپىغا يېنىش - يېنىشلاپ
رەھمەت ئېيتتى: ئۆزىنى بىردىنلا كۈچ - قۇۋۋەتكە تولغاندەك،

بىردىنلا خوجايىنغا ئايلىنىپ، خوشامەتچىلەر تەرەپ - تەرەپتىن سوۋغا - سالام بېرىۋاتقاندەك... ھېس قىلىشقا باشلىدى. كۆتەكـكە پالتىنى ھەربىر كۆچەپ ئۇرغاندا يېرىندىلار تەرەپ - تەرەپكە چاچرايتتى.

رۇستەم مۇشۇنداق قىزغىنلىق بىلەن ئوتۇننى بىردەمدىلا يېرىپ بولۇپ، زۇمرەتخېنىمغا:

— ئىشلىرىمنى تۈگىتىپ كېلەي! — دەپ قويۇپ ئۇچقاندەك دەرۋازىدىن چىققان بويى بېرىپ، ھېلىقى كۇمۇش پۇلنى ئانىسىنىڭ قولىغا تەگكۈزدى، ئاندىن ھايالشىماي يەنە ھاپىزبەگنىڭ ھويلىسىغا ئۇندى. بۇ پېشىندىن ئۆتكەن چاغ بولۇپ، ئۆزىچە ئىشچانلىقى تۇتۇپ ھويلىدىكى ئوتۇنلارنى تېرىپ توشۇۋاتقان رەيھان كۆڭلىدە رۇستەمنى قانداق قىلىپ مۇددىئاغا كۆندۈرۈش توغرىسىدا ئويلاۋاتاتتى. رۇستەمنىڭ كىرىپ كېلىشى رەيھاننى تولىمۇ خۇشال قىلىۋەتتى.

— ئەجەب ۋاقتىدا كەلدىڭىز، ئاكا! — دېدى رەيھان ئىچىگە پاتمايۋاتقان خۇشاللىقىنى ئىللىق تەبەسسۇم بىلەن ئىپادىلەپ.

— نېمە ئىش ئىدى؟ — سورىدى رۇستەم تەقەززالىق ئىلكىدە.

— ئىنتايىن مۇھىم ئىش.

— دەۋېرىڭ، قولۇمدىن كەلسىلا مانا مەن تەييار.

رەيھان ئىككىلەنگەن ھالدا ئەتراپقا قارىۋېتىپ، ھېچكىم كۆرۈنمىگەندىن كېيىن خاتىرجەم تەلەپپۇزدا ئېيتتى:

— مۇنداق ئىش ئىدى قاراڭ، يەنە كېلىپ ناھايىتى مەخپىي، شۇنداق، ناھايىتى مەخپىي!

رەيھان بىردىنلا بىر ئىشنى ئېسىگە ئالغاندەك جىم بولۇپ قالدى.

رەيھاننىڭ بېشى بار، ئايىغى يوق بۇ سۆزلىرى رۇستەمنى

تەقەززا قىلماقتا ئىدى، شۇڭا ئۇنى ئالدىراتتى:

— تاقەتسىزلەندۇرمەي دېمەمسىز قېنى؟

— بوپتۇ، ئېيتاي ئەمىسە، ئاكا! مۇنداق بىر قىيىن ئىش ئىدى ئۇ، سىزنى ئۇنارمۇ ياكى ئۇنىماسمۇ دەپ ئىشىنەلمەي ...

— قېنى دەڭ، ئاڭلاپ باقاي.

— ماقۇل، مۇنداق ئىش، مەن ئۇلۇشكۇن كېچە بىر چۈش كۆردۈم، شۇنداق قورقۇنچلۇقكى، شۇ قورقۇنچۇمدا ئويغىنىپ كېتىپ، كۆزۈمگە زادىلا ئۇيقۇ كەلمىدى. تاڭ ئېتىشى هامان ئورنۇمدىن تۇرۇپ كەتتىم. بامدادتىن كېيىن كوچىغا چىقىپ پالچىغا پال سالدۇرسام: «كۆرگەن چۈشىڭىز ناهايىتى خەتەر-لىككەن، ئاتىڭىزغا رەقىبلىرى ئورا كولاۋېتىپتۇ. قارىلىق چۈ-شۈۋاتىدۇ. بۇ چۈشنى كىشىگە دېگۈچى بولماڭ. بۇنىڭغا تەدبىر قىلماق بەك قىيىن جۇمۇ! — دەپ بولۇپ، — ئۆزىڭىز كىم بولىسىز؟» دېدى. زىندان بېگى هاپىزبەگنىڭ قىزى بولىمەن، دېسەم ئاغزىنى ئۇشتۇپ ئېيتتى: «ئاتىڭىزنى مەھبۇسلارنىڭ قارغىشى تۇتقان ئوخشايدۇ، هاياتى خەۋپ ئىچىدە تۇرغاندەك قىلىۋاتىدۇ!» بۇ گەپنى ئاڭلاپ قورقۇپ كەتتىم. ئاتامدىن ئاي-رىلساق، ماڭىمۇ، سىزگىمۇ بۇگۈنكىدەك كۈن نەدە دەيسىز! پالچىدىن: «ئىلاجى بارمۇ؟» دەپ سورىسام، «بار، ئەمما بەك قىيىن. ئىگە - چاقىسى يوق، ياقا يۇرتلۇق بىگۇناھ مەھبۇستىن بىرنى ئېنىقلاپ چىقىپ، دەرھال قويۇۋېتىڭلار، ئەگەر بۇنىڭغا ئاجىزلىق قىلساڭلار، هالىدىن ئوبدان خەۋەر ئېلىپ مېھىر - شەپقەت يەتكۈزسەڭلارمۇ ئوخشاش» دېدى. بۇنى ئاڭلاپ كۆڭلۈم سەل تىنغاندەك بولۇۋىدى، پالچى يەنە: «يات كىشىگە دېمەڭ، ئاتا - ئانىڭىز ئاڭلىسا، قانداق تەدبىر قىلغان بىلەنمۇ بىكار، ھەممىسى كارغا كەلمەيدۇ، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىڭىزدىن بىرەرسى ئۇقۇپ ياردەملەشسە بولىدۇ» دېدى. كۆڭلۈم يېرىم بولغان هالدا

قار - يامغۇر يىغلاپ قايتىپ كەلدىم، ئويلىسام سىزدىن بۆلەك ئىشەنچلىك ئادەم يوقكەن. ئاتامدىن ئايرىلساق بىزگىمۇ خۇدايىم بىر كۈننى بېرەر، سىز نەگىمۇ بارارسىز. شۇڭا، سىزنى بۇ ئىشقا كۆڭۈل بۆلىدۇ دەپ ئىزدىگەن ئىدىم.

رەيھاننىڭ «چۈشى» رۇستەمنى راستتىنلا ئەندىشىگە سېلىۋەتتى. ئەگەر ھاپىزبەگدىن ئايرىلسا، رۇستەمنىڭمۇ ئىشى تۈگەپ، گۈندىخانىدىن قوغلىنىشى ئېنىق ئىدى. رۇستەم ھاپىزبەگنىڭ سايىسىدا كۈن ئېلىپ كېلىۋاتاتتى. ھەر كۈنى قارا دەرۋازىنىڭ ئىككى تەرىپىدە قاماقتىكى ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغا ئاش - تائام، كىيىم - كېچەكلەرنى ئېلىپ كەلگەن ۋە كۆرۈشۈشنى تەلەپ قىلىدىغان سەپ - سەپ كىشىلەر تۇرۇپ كېتىشەتتى. بۇ ئىشلارنى ھاپىزبەگ رۇستەمگە تاپىلىغان بولۇپ، ئاسانلىقچە بەگكە گەپ كەلتۇرۇپ قويماسلىق ئۈچۈن ئىجازەت بەرمەيتتى، گاھىدا كىشىلەر رۇستەمنىڭ قولىغا خۇپىيانە ھالدا ئاز - تولا بىرنەرسە تۇتقۇزۇپ قوياتتى. بۇنىڭ تەمىنى تېتىغان رۇستەممۇ بارا - بارا ئىشنىڭ يولىنى تېپىپ: «ئىت يوق يەردە مۈشۈكمۇ قاۋايدۇ، پەخەس بولمىساڭ تېخى تالايدۇ» دېگەندەك، گۈندىخانىدا بەگلەر يوق چاغدا ئانچە - مۇنچە قاقتى - سوقتى قىلىشنى ئۆگىنىۋالغان ئىدى. ھال - كۈنى ئەمدىرەك ئاز - تولا ياخشىلىنىشقا يۈزلىنىۋاتقاندا، «يېتىمنىڭ ئاغزى ئاشقا تەگكەندە، بېشى تاشقا تېگىدۇ» دېگەندەك، رەيھاندىن ئاڭلىغان بۇ يامان چۈش رۇستەمنى ئۈمىدسىزلەندۈردى. يەنە بىر تەرەپتىن: «كىشىلەر مەندىن نارازى بولدى، ئاتايىن ئەكەلگەن نەرسە - كېرەكلىرىنى قايتۇرۇۋەتتىم، تۇغقانلىرى بىلەن كۆرۈشتۈرمىدىم، ناۋادا ياخشى كۈننىڭ يامىنى بولۇپ قالسا، ئۇلار ئۆچ ئېلىپ مېنى نېمە قىلىۋېتەر» دېگەن خىياللارنى سۈرۈپ، يۈرىكى جىغغىدە قىلدى، «بېگىمنى قوغداش كېرەك. ئۇ بولمىسا كۈن كەچۈرۈشۈم

مۇمكىن ئەمەس» دېگەن نىيەتكە كەلدى.
— مەن ئويلاپ بولدۇم! — دېدى رۇستەم ئىشەنچ بىلەن، —
بۇنىڭغا ئەڭ مۇۋاپىق كېلىدىغان ئادەم بار.
— ئۇ كىم؟
— توختى مانجۇ، ھېلىقى چاغدا سىز ئاتىڭىز بىلەن كى-
رىپ كۆرگەن، مانجۇچە ئوقۇغان مۇساپىر يىگىت. ئۇنى سوراق
قىلغاندا، يۇرتىدىكىلەرنىڭ «توختى مانجۇ» دەپ ئاتايدىغانلىقى-
نى ئاڭلىغان ئىدىم. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئاشۇ غەلىتە ئىسىم
قەلبىمگە ئورناپ قالدى. ئۇ قالتىس يىگىتكەن، بەدەنلىرىنى
زەھەرلىك قامچا تىلىۋەتسىمۇ قىلچە زارلانمىغىنىغا قاراپ، جە-
سۇرلۇقىدىن تەسىرلىنىپ، يىگىت دېگەن شۇنداق بولسا، دېۋەت-
كەن ئىدىم. ئۇنىڭدىكى چىراي، قەددى - قامەت، ۋۇجۇدىدىن
تېپىپ تۇرغان غەيرەت - شىجائەت، كۆزلىرىدىن چاقنىغان ئە-
قىل - پاراسەت كىمدە بار دەيسىز! ؟ «ئون ئىتتىن بىر بۆرە
ياخشى» دەپتىكەن، خەۋەر ئالساق مۇشۇنداق ئادەمدىن ئالايلى،
كىم بىلىدۇ، بەخت قۇشى بېشىغا قونۇپ، كۆنلەرنىڭ بىرىدە
ئۇنىڭغا موھتاج بولۇپ قالامدۇق تېخى! سىز ئانچە غەم يەپ
كەتمىسىڭىزمۇ بولىدۇ. بۇنى ئۆزۈم قاملاشتۇرىمەن، ھە...
راست، سوراپ باقاي، زىندانغا ئىككى نۆۋەتلا كىرىپ ئۇنىڭدىن
كېيىن يوقاپ كەتسىڭىز، سىزنى ئەمدى ئۇنداق خەير - ساخاۋەت-
نى ئۇنتۇپ قالغان ئوخشايدۇ دەپتىكەنمەن. ئەسلىدە بېگىمدىن
ئەنسىرەپ يۇرۇپتىكەنسىز - دە!
— بۇ گەپنى قىلىشمايلى، — رەيھان ھەسرەتلىك تىنىدى، —
بەگ ئاتام: مېنىڭ يۇزۇمنى تۆكۈپ زىندانغا باردىڭ، دەپ كۆپ
رەنجىدى. ئۇ ئادەم بىلەن كۆرۈشكىنىم خېلى خاپىلىقلارنى
تېرىدى. ئانام ئارىغا چۈشۈپتىكەن، «قىزىڭنى باشقۇرمىساڭ،
ئىچىم ئاغرىدى دەپ بىرەر مەھبۇسنى قاچۇرۇۋەتسە قانداق قىلى-

مىز» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئانامۇ ئاتامنىڭ قارىشىغا قوشۇ-
لۇپ، مېنى ئەيىبلىدى.

— ئەمدى بۇ ۋەزىپىنى ماڭا تاپشۇرۇڭ، سىز ئورۇنلاشتۇر-
غۇچى، مەن ئىجرا قىلغۇچى بولاي.

— ناھايىتى ئاددىي، سىز پەقەت ئىنسانپەرۋەرلىك قىلى-
سىز، ئاچ قويمايسىز، ئاپتاپقا سالىسىز، ھاياتىغا كاپالەتلىك
قىلىسىز، ھەممە سىرنى مەخپىي تۇتۇپ، تەييارلىغان سەدىقەمنى
يەتكۈزۈپ بېرىسىز. قىسقىسى، سالامەت زىنداندىن چىقىپ،
ئەركىنلىك ئاسمىنىدا پەرۋاز قىلىشىغا كېپىللىك قىلىسىز.
بۇنىڭ مۇكاپاتىنى بۇ ئالەمدە مېنىڭدىن، ئۇ ئالەمدە ئاللادىن
ئالىسىز!

رەيھان ھاياجانلانغىنىدىن كۆزلىرىگە ياش ئالدى. ساۋابلىق
يولىدا تۆكۈلگەن بۇ ياش، رۇستەمنىڭ يۈرەك - باغرىنى تىترى-
تىپ، دىلىنى شامدەك ئېرىتىۋەتتى.

شۇنداق قىلىپ، رۇستەم ئەمدى كۆپ ئىشلارنى ئويلايدى-
غان، خىيالچان يىگىتكە ئايلاندى. رەيھان بىلەن ھەر كۈنى
كۆرۈشۈپ، توختىدىن قانداق خەۋەر ئېلىش ئۈستىدە مەسلىھەت
ئېلىپ تۇردى.

توختى يېقىنقى كۈنلەردىن بۇيان يۈز بېرىۋاتقان بۇ ئىشلارغا
ھەيران قېلىۋاتاتتى. رۇستەم گاھىدا كۆك ھەمزەكتىن قىلىن-
غان ياغلىقتا ئورالغان نان، قەنت - ناۋات دېگەندەك نەرسىلەرنى
ئېلىپ كىرىپ:

— بۇنى ئال! يەكەندىكى بۇرادەرلىرىڭ كىرگۈزدى! —
دەيتتى.

بۇنىڭدەك سوۋغات پەقەت ھەپتىدە بىر قېتىملا بولاتتى. بۇ
ئادەتتە رۇستەم پەم بىلەن ئەكىرىپ بېرىدىغان گۆشلۈك تائاملار-
غا زادىلا ئوخشىمايتتى، ئورالغان داستىخان، تائام قاچىلىرى

باشقا بىر كىشىنىڭ ئىكەنلىكى ئېنىق ئىدى. ئەمما، توختى بۇ يېڭى تېپىشماقنىڭ جاۋابىنى تاپالمايتتى. باشقا ئېغىر كۈن چۈشكەن كۈنلەردە ناتونۇش بىر شەھەردە ئېرىشىۋاتقان قانداقتۇر شاپائەت ـ غەمخورلۇقلار تولىمۇ چۈشىنىكسىز، سىرلىق ئىدى.

ئالتىنچى باب

لەھەت ئىچىدىكى ھايات

ھەش - پەش دېگۈچە بىرنەچچە ئاي ئۆتۈپ، يىل ئۆرۈلدى، قىش كېتىپ باھار، ئاندىن ياز كەلدى. ئادەمزات، ئۇچار قانات، جان - جانىۋار، قۇرت - قوڭغۇزلارغىچە يېڭى ھاياتقا ئېرىشىپ، يازنىڭ لەززىتىدىن بەھرىلەنمەكتە ئىدى.

زىنداندا بولسا قىش - ياز ئوخشاش، زەي، سوغۇق ھۆكۈم سۈرۈپ، سېسىقچىلىق ئادەمنى سەسكەندۈرەتتى. جان تالىشىپ ئىڭراشلار، نالە - پەريادلار، تىللاش، قارغاش، ۋارقىراشلار قۇلاقنى بىزار قىلاتتى.

توختى ئورنىدىن تۇرۇپ، داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتقان ئادىتى بويىچە قوشۇقنىڭ دەستىسى بىلەن ئىشىك يېنىدىكى تامغا يەنە بىرنى سىزىپ قويدى. ئۇ ھەر ئاي توشقاندا سىزىقلارنى جەملەپ يۇقىرىغا يېزىپ قويۇپ، ئاستىغا يېڭىۋاشتىن ھەر كۈنى بىر سىزىق سىزىپ قوياتتى. ھېسابلاپ بىلدىكى، ئۇ 1855 - يىل 12 - ئاينىڭ بېشىدا قامالغان، مانا يىل ئۆرۈلۈپ، 7 - ئايغا 14 بوپتۇ، سەككىز ئاي زىنداندا ياتتى دېگەن گەپ.

توختى يۇرتى پەيزاۋاتنى ئويلىدى: كەڭ ئېتىزلار، تۇتاش كەتكەن دېھقان ئۆيلىرى، بۇك - باراقسان باغ - ئورمانلار،

هويلا - ئارامنى چۇمكىگەن تەكلەر، قىياقلىق ئۆستەڭ بويلى-
رى، قاتار ئۇجمىلەر، سۇغا چۇمۇلۇۋاتقان، ئېگىز قاشقا چىقى-
ۋېلىپ چوڭقۇر گۇم - قاينامىلارغا ئارقىسىچە چامولىلاق ئېتىپ،
بېلىقتەك ئۈزۈپ ئويناۋاتقان بالىلار، پەيزاۋاتنىڭ كى-
چىك-كىنە بازىرىدا بىر - بىرىگە سوقۇلۇپ مىغىلدىشىپ
يۈرگەن «بازارچى» دېھقانلار، دۇكىنىدا قېنىق دەملەنگەن چاي-
نى ئىچىپ ئولتۇرۇشقان دۇكاندارلار، خوجايىن ۋە ئەركە بالى-
لار كۆز ئالدىدىن بىر - بىرلەپ تىزىلىپ ئۆتتى، يۇرتىنى،
دېمەتلىكلىرىنى سېغىندى، قاراڭغۇ زىندان، تارتقان ئازابلىرى
كۆڭلىنى غەش قىلىپ، كۆز چاناقلىرى ياشقا تولدى. دەردلىك
يۈرىكى ئېچىشىپ، قانداقتۇر بىر ئەجەللىك سىرتماق گېلىدىن
بوغۇۋاتقاندەك نەپەس ئېلىشى قىيىنلىشىپ، ۋارقىرىغۇسى،
زۇلمەتنىڭ كۈلىنى كۆككە سورىغۇسى، ئۆزى، شۇنداقلا تەق-
دىرداش مەھبۇسلار ئۈچۈن زۇلۇم تارتىۋاتقان ناتىۋان خەلقنىڭ
هۆرلۈك - ئەركىنلىكى ئۈچۈن زالىملاردىن ئۆچ ئالغۇسى كەل-
دى، تۇرۇپلا كىچىك ئاخۇننى ئەسلەپ قالدى. كىچىك ئاخۇن
راست ئېيتىدۇ، ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن كۈچ - قۇۋۋەت كېرەك.
ئادەمنىڭ كۈچى پەقەت پۈتۈن مۇسكۇل - سىڭىرلاردىن يىغىلىپ
مۇشتىغا مەركەزلەشكەندە، ئىتتىپاقلىق ھەممىدىن مۇھىم، شۇ-
نىڭدەك ئۇنىڭغا تەشكىللىگۈچى يېتەكچى كېرەك، كىچىك ئا-
خۇن بۇنىڭغا مۇناسىپ ئەر، مەن زىنداندىن چىقىپلا كىچىك
ئاخۇنكامنى تاپىمەن، قولىغا قول، دوستىغا دوست، دۈشمىنىگە
دۈشمەن بولىمەن. زالىم ئەمەلدارلارنىڭ جاجىسىنى بې-
رىمەن. ئاتلارغا پېتىنقىلىتىپ، ناله - زار قىلغاندا پۇخا-
دىن چىققۇدەك قاقاقلاپ كۈلىمەن، پۈتۈن ئالەمگە ئاڭلانغۇدەك
كۈلىمەن. بۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ زىنداندىن بالدۇرراق قۇتۇلۇشۇم،
كىچىك ئاخۇنكامنى تېپىشىم كېرەك. شۇغىنىسى بۇ ئاسانغا

توختىمايدۇ. پايدىلىق يېرى ھېلىقى قىز ماڭا ۋەدە بەردى، جەزمەن قۇتقۇزىمەن دېدى، سۆزىنىڭ ناھايىتى جىددىي، كەسكىنلىكىدىن قارىغاندا راستتەك قىلىدۇ، ئۇ خېلىدىن بېرى قارىسىنى كۆرسەتمىگىنى بىلەن، ماڭا كىرگۈزگەن كىيىم - كېچەك، رۇستەم يەتكۈزۈپ بېرىۋاتقان تائاملار ئۇنتۇپ قالمىغانلىقى ئەمەسمۇ! بۇنداق يۈرەكلىك ئىشلار ئۇنىڭدىن باشقا كىمنىڭ قولىدىن كەلسۇن؟! ئۇ مېنىڭ ھاياتىمنى قۇتقۇزدى. ئۇ مۇشۇنداق خەۋەر ئالمىغان بولسا، ئاللىقاچان ئۇستىخانلىرىمنى چاشقانلار غاجاپ، قاقشاللىرىنى ئۇۋا قىلغان بولاتتى. ئەمما، ھېچ بىلمىدىم، ئۇ ماڭا نېمە ئۈچۈن شۇنداق غەمخورلۇق قىلىدۇ، يەنە كېلىپ ئۇنىڭ بىلەن يا تونۇشمىسام، يا كىم ئىكەنلىكىنىمۇ بىلمىسەم؟ بەلكىم مېنىڭ قىپقىزىل قانغا بويالغان ئېچىنىشلىق ھالىم ئۇنىڭ ھېسداشلىقىنى قوزغىغاندۇ، ئۇنداق بولمىسىچۇ؟ ياق، ياق! تونۇشماي، بىر ئېغىز سۆزلەشمەي، يۈرەك سىرلىرىنى بىلىشمەيدىغان ئادەمنىڭ باشقىچە نىيەتتە بۇنداق مېھرىبانلىق قىلىشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇنىڭ ئوتلۇق كۆزلىرىگە ماسلاشمىغان سۇنۇق چىرايى، ياش ئاقتۇرۇپ تۇرۇپ بەرگەن قەتئىي ۋەدىلىرى··· نى قانداق چۈشىنىش كېرەك؟ ياخشى كۆرۈش، مۇھەببەت ئىكەنلىكىگە ئىشەنمەيمەن! ئۇ چوڭ باي ھەم مەنسەپدارنىڭ قىزى، ئۇنى كېلىن قىلىش كويىدا نەچچىلىگەن باي ئاتا - ئانىلار باش قاتۇرۇۋاتىدىغاندۇ. قانچىلىغان بەگزادىلەر ئۆزلىرىنى ياساپ، دىققەت - نەزىرىگە ئېرىشىش ئۈچۈن تىرىشىۋاتىدىغاندۇ. يەنە نەچچىسى ئۇنى قولغا كەلتۈرۈش ئارقىلىق بايلىق، مەنسەپ ئىگىسىگە ئايلىنىشنى ئويلاۋاتىدىغاندۇ! ···

مېنىڭچە ئۇ قىز ئۇنداقلارنى ياقتۇرمايدىغاندەك قىلىدۇ. «كۆز — قەلبنىڭ دېرىزىسى» دېگەندەك، دىلى يۇمشاق، رە-

ھىمدىل، ئاق كۆڭۈللۈكى كۆزلىرىدىن بىلىنىپ تۇرىدۇ، بەل-
كىم ساۋابلىق تاپقىلى شۇنداق قىلىۋاتامدىكىن؟ ئۇنداقتا، ماڭى-
لا غەمخورلۇق قىلسا ساۋاب بولۇپ، باشقىلارغا خەير - سەدىقە
بەرسە ساۋاب بولمامدۇ! ؟ ياق، باھاردا ھەممە گۈللەر ئېچىلغان
بىلەن، قىزىل بولسىلا قىزىلگۈل دېگىلى بولمايدۇ، «بازاردا
مىڭ كىشى، كۆڭۈلدە بىر كىشى» دەپ، كۆڭۈلدىكىسى ئايرىم
بولىدۇ. گۈلزارلىق گۈللەرگە تولۇپ تۇرسىمۇ، ئۇزگۈچى پە-
قەت كۆڭلىگە ياققان بىرنى ئۈزىدۇ، قايسىسىنى تاللاشنى ئۇ
ئۆزى بىلىدۇ. تۇرمۇشمۇ شۇنداق، بىر كىمنىڭ ياخشى كۆرگى-
نى باشقىلارنىڭ نەزىرىدە ھەرقانچە تۆۋەن سانالسىمۇ مۇھەببەت-
لىك قەلبتە تەڭداشسىز ئورۇن تۇتىدۇ، گەپنىڭ قىسقىسى، ئۇ
قىز ماڭا ئىچ ئاغرىتقان بولسۇن ياكى باشقا مۇددىئانى ئويلى-
سۇن، ئىشقىلىپ، مېنى قۇتقۇزۇپ قالدى، ھېچكىمنىڭ قولى-
دىن كەلمەيدىغان باتۇرلۇقى بىلەن ۋەدىسىگە ۋاپا قىلدى، ھەپ-
سىدىن سالامەت چىقسام، ئادەمگەرچىلىك نۇقتىسىدىن بولسى-
مۇ، ئۇنى ئىزدەيمەن، رەھمىتىمنى ئېيتىمەن، بەرگەن تۇزى-
نىڭ ھەققى ئۇچۇن ئۆمۈرۋايەت چاكىرى بولىمەن. ئۆزۈمنى
نورمال ئەركەك سانىغاندا، ئەگەر كىچىك ئاخۇنكام دېگەندەك ئۇ
مېنى ياقتۇرۇپ قالغان بولسىچۇ؟ ياق، بۇ مۇمكىنچىلىكى
يوق ئىش. ناۋادا شۇنداق بولدى دېگەندىمۇ، ئۇنىڭ پەرىزاتتىڭ-
كىدەك جامالىغا «داغ» بولۇشنى زىنھار خالىمايمەن. ئۆزۈم
كۆيۈۋاتقان مۇدھىش دوزاخقا ئۇنى ھەرگىز سۆرەپ كىرمەيمەن.
ئۇ راھەت - پاراغەتتە يايراپ چوڭ بولغان قىز. مەن بولسام
يېتىملىكتە خارلىنىپ، يوقسۇزلۇقتا زارلىنىپ ياشىغان ئاياغ
ئاستىدىكى بىر تال خەسمەن. ئۇنى «كۆڭۈل — شەيتان» راستى-
تىنلا شۇ كويغا سالغان بولسا، ئۆزۈمنى قاچۇرۇشۇم، ئۇنتۇشقا
شارائىت ھازىرلاپ، مەن كۆرۈۋاتقان رەھىمسىز دۇنيانىڭ پاجى-

ئەلىرىدىن يىراق قىلىشىم لازىم. شۇندىلا ئۇنىڭ ياخشىلىقلىرى-
غا جاۋاب قايتۇرغان بولىمەن. يەنە بىر ئىشنىمۇ نەزەردىن
ساقىت قىلىشقا بولمايدىغاندەك تۇرىدۇ، ئۇ بولسىمۇ، رەيھان-
گۈلغۇ رۇستەم ئارقىلىق ماڭا خەۋەندىخاھلىق قىلىپ كەلدى.
بۇنىڭدىن باشقا، ھەپتىدە بىر قېتىم قولۇمغا تېگىدىغان دېھقان
نانلىرى، تاتلىق - تۈرۈم، مېۋە - چېۋىلەرنى كىم كىرگۈزدى؟

توختى چىگىش سىرلارنىڭ تېگىگە يېتەلمەي تۇرغاندا، زىن-
دانغا قاچاندۇر كىرىپ قالغان بىر چىۋىن گىزىلداپ ئۇچقىنىچە
ئۆرلەپ تۈڭلۈكتىن چىقىپ كەتتى. توختى قاتتىق پۇشۇقۇنۇپ
ئۆزىنىڭ ئاشۇ چىۋىنچىلىك بولالمىغىنىغا ئۆكۈندى: «ئەركىن-
لىك» نېمىدېگەن ياخشى، مانا ئۇ ئۇچتى، خالىغان يېرىگە
پەرۋاز قىلالايدۇ، چۈنكى ئۇ ئەركىن. مەنچۇ؟ ھەممىدىن مەھ-
رۇم، ھەتتا چىۋىندىنمۇ ئاجىز…

توختى شۇلارنى ئويلاپ يۈرەك - باغرى پۇچىلىنىپ، زىن-
دانىنىڭ كىچىككىنە تۈڭلۈكىگە تىكىلگىنىچە ئۇزاق تۇردى. ئۇ-
نىڭ كۆز ياشلىرى قۇرۇپ، خىيالى مۇجمەللەشكەن ئىدى.
ئۆزىنىڭ يېتىملىكى، يالغۇزلۇقى ئېسىگە كېلىپ، تۇتقۇن قى-
لىنغان چاغدىكى يەنە بىر شەپقەتچى توغرىسىدا ئويلايتتى. ئەم-
ما، ئارىلاپ - ئارىلاپ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ تۇرغان سىرلىق
شاپائەتچىنىڭ ئۆز ۋاقتىدا يوپۇقسىز تاۋۇتنى كۆتۈرۈپ، «لە-
ھەت» كە ئېلىپ كېتىۋاتقان قېرىندىشى ئۈچۈن ياش تۆكۈۋاتقان
ماتەمداردەك زىندانغىچە ئۇزىتىپ بارغان ساۋۇر بىلەن ئابدۇرەھ-
مان — ئاكا - ئۇكىلار ئىكەنلىكىنى خىيالىغا كەلتۈرمەيتتى.
بۇنىڭلىق بىلەن توختىنى ئەيىبلىگىلىمۇ بولمايتتى، چۈنكى ئۇ
چاغدا ھوشسىز، نىمجان ھالەتتە ئىدى. ئاكا - ئۇكىلار بولسا
توختىنى بىلەتتى. كىشىنىڭ مەسىلىكىنى كەلتۈرىدىغان قەددى -
قامەت، يۈز - كۆزىدە قېتىپ قالغان بېغىر رەڭ قانلار، چېكى-

سىدىكى شەلۋەرىگەن قامچا ئىزلىرى، چىرايىنى پۈركەپ تۇرغان زۇلمەت پەردىسى ئۆلارنىڭ ئىسىدىن چىقمايتتى.

ئاكا - ئۇكىلار چوڭقۇر غەم - قايغۇ، ئازاب ئىلكىدە ھەس- رەت - نادامەتلەر بىلەن تاۋۇتنى كۆتۈرۈپ مەسچىتكە قايتۇرۇپ ئاپارغاندا، ھېكىمنىڭ ۋەزلىرىدىـى ئاڭلاپ بولغان جامائەت قەبرىستانلىقنى يوقلاپ، باقىيدىكى ئاتا - ئانا، ئۇرۇق - تۇغقاند- لىرىنىڭ روھىغا ئاتاپ تىلاۋەت، دۇئا - تەكبىر قىلىپ بولۇپ، قانغا بويالغان مۇساپىر يىگىت توغرىسىدا گەپ ئاڭلاش ئۈچۈن مەسچىت ئالدىغا يىغىلىۋاتاتتى. جامائەتتىن بەزىلىرى: «ئادەم سانىغانمۇ گۇناھمۇ!؟» دەپ غەزەپلەنسە، بەزىلىرى: «ئارتاي دېسە گۇناھ تولا، ساتاي دېسە گەپ» دېگەننى ئاڭلىمىغانمىدىڭ- لار؟ مۇشۇنداق بېشى قېيىپ كېلىپ قالغان بىرەر يېتىمچىنى تۇتۇپ قىيناش ئارقىلىق، تۆكۈلگەن قېنىدا بىزنى قورقۇتماق- چى. ئۇنداق بولمىسا، ئۆلگەن ئادەمنى باغلاپ مەسچىتكە ئەكې- لەمدۇ؟ بۇنىڭدەك ئىش يەكەندىلا ئەمەس، ئالتە شەھەرنىڭ ھەم- مىسىدە بار» دېيىشەتتى. شۇ چاغدا گەپ تىڭشاپ تۇرغانلار ئارىسىدىن بېشىغا كۆكمەت تۇماق كىيگەن، ئۈچىسىدىكى كوند- راپ كەتكەن قىزىل چەكمەن تونىنىڭ سول پېشىنى ئوڭ قولتۇقى ئاستىدىكى ئىككى تال بوغقۇچ بىلەن چىگىۋالغان، 50 ياشلاردى- كى ئاق سېرىق، قوي كۆز، قويۇق ساقال - بۇرۇتلۇق بىرەيلەن گەپكە ئارىلاشتى:

— بۇ ئاغىنە راست دەيدۇ، ۋاڭ غوجامنىڭ تەدبىرى جىق. ئاڭلىساق ئۇ بېيجىڭ خاندىن تەلىم ئالغانمىش. سىلەر بىلمىسى- لەر، مەن ئېشىكىمنى ھەيدەپ يۇرتمۇيۇرت كېزىپ، ئۆيمۇئۆي دوقۇرۇپ، سۇزگۈچ - تارغاق، تارىشا گۇگۇت دېگەندەك نەرسى- لەرنى سېتىپ جان بېقىپ كېلىۋاتقان ئادەم، ئاڭلىشىمچە، ۋاڭ غوجامنى بېيجىڭ خانى ئۆز پەرزەنتىدەك كۆرەرمىش. ئۇنىڭغا

يەكەن سەككىز شەھەرنىڭ خانلىقىنى بەرگەندە نەسىھەت قىلىپ: «سەن ئۇزاق ياشايمەن دېسەڭ قاندىن قورقما. ئىمارەت ئۇزاق پايلىسۇن دېسەڭ ئاستىغا تاش باس، تەختىم ئۇزاق ياشىسۇن دېسەڭ ئاستىغا باش! لېكىن، شۇ ئېسىڭدە بولسۇنكى، ئۆزۈڭ ئۇقماس بولۇۋال، ئاۋام ئىشنى سەندىن كۆرمەيدۇ، ئۇستىلىق بىلەن 1 — 2 ئادەمنى قۇربانلىق قىلىۋەتسەڭ، خالايىق چاتاقنى شۇلارغا ئارتىپ، سېنى ياشىسۇن دەپ توۋلايدۇ» دېگەنمىش. كۆپىنچىڭلار يۇرت كۆرمىگەن، كۆپ ئىشلارنى بىلمەيسىلەر، بايىقىدەك قانغا بويالغىنى بىرلا ئادەم دەپ قالماڭلار، يۇرت - يۇرتلاردىكى زۇلۇم - ستەملەرنى ئېيتىپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ. نەگىلا بارمايلى، خانلىققا قارشى چىقتىڭ دەپ تۇتۇۋاتقان، سولا-ۋاتقان، مال - مۈلكىنى بۇلاۋاتقان، سولاقخانىلارنى كېڭەيتىپ پۇقرالارنى خانىۋەيران قىلىۋاتقان، قارا دەرۋازىنىڭ ئالدىدا بىر-سى: «ۋاي ئاتام!» دەپ يىغلىسا، بىرسى: «ۋاي بالام!» دەۋات-قان ئېچىنىشلىق ئەھۋالنى ئۇچرىتىمىز، ئۇلارنىڭ نالە - زارلى-رىغا چىداپ تۇرغىلى بولمايدۇ، تېخى دولان تەرەپلەردە ئەھۋال بەكمۇ ئېغىر، بىر تەرەپتىن ھاشارغا ھەيدىسە، بىر تەرەپتىن كې-چە - كۈندۈز ئاراملىق بەرمەي تېرىقچىلىق قىلدۇرۇۋاتقان. دولانلىقلار كۆرگەن دەرد - ئەلەملەرنى خۇدايىم سىلى - بىزگە كۆرسەتمىسۇن! يەكەندىمۇ سىلى - بىز كۆرمىگەن ئىشلار جىق، سولاقخانىنىڭ ئالدىغا بارساڭلار بىلىپ قالىسىلەر. خانلىق زىن-دانىغا كىرىش بار، چىقىش يوقمىش. بۇ ۋەھشىيلىكلەر غوجام ئۈچۈن ۋە غوجامنىڭ غوجىسى ئۈچۈن بولغاچقا، «ئۆزۈڭنى بىل، ئۆزگىنى قوي، كۆتۈڭنى قىس، يولۇڭغا ماڭ» دېگەن-دەك، بىزمۇ دەردىمىزنى ئىچىمىزدە بىلىپ، ئۆز ئىشىمىزنى قىلمىساق، بىزگىمۇ بار ئاشۇ كۈن!…

شۇ چاغدا بىرەيلەن:

— ئەنە، ساۋۇرلار كەلدى! — دەپ كوچا تەرەپنى كۆرسەت-
كەن ئىدى، ھەممەيلەننىڭ دىققىتى بۇرالدى. يىگىتلەر قۇرۇق
تاۋۇتنى ئەسلىدىكى ئورنىغا ئەكىلىپ، يوپۇق جازىسىنى قۇراش-
تۇرۇپ قويدى. توختىنىڭ ئۆلۈك ياكى تىرىكلىكىنى بىلىشكە
تەقەززا بولۇۋاتقان جامائەت يىگىتلەرنىڭ بۇ ھەقتە ئېغىز ئېچى-
شىنى كۈتۈپ، ئۇلارغا تىكىلىشتى.
— قانداقراق؟ — سورىدى باياتىن كۆپ ئىشلارنى چۈشەن-
دۈرگەن كۆكمەت تۇماقلىق ئادەم ساۋۇردىن.
ساۋۇر بىرگە بارغان ئۇچەيلەنگە قارىۋەتكەندىن كېيىن،
جاۋاب بەردى:
— جېنى باردەك قىلىدۇ، لېكىن كېسىپ بىرنېمە دېيىش
تەس. گەرچە ئۇ يىگىت ئۆلمىگەن بولسىمۇ، پانىي دۇنيانىڭ
دوزىخىدا قالدى!
ساۋۇر خانلىق زىندانىنى شۇنچىلىك جايىدا سۈرەتلەپ سۆز-
لىدىكى، ئۇ يەرنىڭ ئۆلۈكلەر كۆمۈلگەن قەبرىستانلىقتەك جىم-
جىت بولماستىن، بەلكى «گۆشخور ئىتلار» دۆلەڭ - دۆلەڭ كې-
لىپ ئېتىلىپ تۇرغان، تەرەپ - تەرەپتىن ئاڭلىنىۋاتقان نالە -
پەريادلارغا قۇلاق بەرداشلىق بېرەلمەيدىغان، گۆردىنمۇ نەچچە
ھەسسە چوڭقۇر، نەپەس ئالغۇسىز سېسىقچىلىق دىماغقا ئۇرۇ-
لۇپ كۆڭۈلنى ئېلىشتۇرىدىغان مۇدھىش كۆرۈنۈشى ئاڭلىغانلار-
نىڭ كۆز ئالدىدا نامايان بولدى. ئۇلار بىچارە يىگىتنىڭ «لە-
ھەت» ئىچىگە تىرىك تاشلانغانلىقىنى ئىشىتكىنىدە گويا ئۆز
قېرىنداشلىرىنى قانداقتۇر ۋەھشىي جاللات تىرىك سويۇۋاتقان-
دەك، ئۇلارنىڭ ئېچىنىشلىق نالە، ئاھۇزارلىرى تاغۇتاشلارنى
ئېرىتىپ، ئاسماندىن قان يامغۇرى يېغىۋاتقاندەك، كائىناتمۇ
ئىنسانلار ئارىسىدىكى بۇنداق قاباھەتكە ئۆكۈنۈپ، بىگۇناھلارنىڭ
ئۆلۈمىگە ماتەم تۇتۇش ئۈچۈن ئاق لىباس كىيىۋاتقاندەك ئېچى-

نىشلىق مەنزىرە ئىلكىدە توختىنىڭ قانلىق ھالىتىنى ئەسلەپ ئېغىر سۆكۆتكە چۆمگەن ئىدى.

كۆتۈلمىگەندە «تەقۋادار» ئىمام گېلىنى قىرىپ:

— جامائەت، ئۆيلىرىڭلارغا چىرايلىقچە قايتىڭلار! — دېدى كۆپچىلىككە، — ھېلى بىكار ئارىمىزدىن بىرسى چىقىپ چېقىشتۇرسا، ھېلىقى يىگىتكە ھېسداشلىق قىلدىڭ، دەپ يەنە نەچچەمىزنى تۇتۇپ ماڭمىسۇن. «كۈندۈزى گەپ قىلساڭ ئەتراپىڭغا باق، كېچىسى گەپ قىلساڭ، ئېغىزنى قۇلاققا ياق» دېگەن گەپ بار. بىز خەقنىڭ ئارىسىدا «ھە!» دەپ دۈمبىسىنى قېقىپ قويسا ئالدىنىپ، ئاتىسىنىڭ ساقىلىنى يۇلۇپ، ئاچىسىنىڭ چېچىنى قىرقىپ بېرىدىغانلار يوق ئەمەس، بۇنىڭدەك تۇز كورلارغا ۋاڭ غوجامنىڭ قولى ئۇچۇقمىش، خۇدانىڭ بىزگە بەرگەن كۈنى شۇ ئىكەن، شۈكۈر قىلايلى!

ئىمام ھاسىسى بىلەن يەرنى چوقۇلاپ ئالدىدا ماڭدى. كۆپچىلىكمۇ چوڭقۇر غەم - قايغۇغا چۆمگەن ھالدا باشلىرىنى تۆۋەن سېلىپ ئۆيلىرىگە راۋان بولۇشتى.

ساۋۇرنىڭ زىندان، سولاقخانا دېگەننى تۇنجى كۆرۈشى ئىدى. شۇ تاپتا كۆز ئالدىدىن توختىنىڭ ئېچىنىشلىق ھالى، قارا دەرۋازا ئىچى، زىنداندا كۆرگەن نەپرەتلىك ھەم ئېچىنىشلىق مەنزىرىلەر زادىلا كەتمەيتتى. «خەپ توختاپتۇرۇش! ئاخىر ئۆچىمىزنى ئالمايدىغان بولساق! — دەيتتى ئۇ چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ، — سەنلەرنىڭ قاقشايدىغان كۈنلىرىڭمۇ چوقۇم كېلىدۇ!...»

ساۋۇر يۈز بېرىۋاتقان ئىشلارغا قاتتىق غەزەپلەنسىمۇ، ئاچچىقىنى قانداق چىقىرىشنى، توختى ۋە سولاقخانىدا كۆرگەن ئادەملەرنىڭ ئۆچىنى قانداق ئېلىشنى بىلمەيتتى، پەقەت «ئاينىڭ ئون بەشى يورۇق بولسا، ئون بەشى قاراڭغۇ» ئىكەنلىكىگە

ئىشىنىپ، تەڭرىنىڭ كۈنلەرنىڭ بىرىدە تەڭشەپ بېرىدىغانلىقى-دىنلا ئۈمىد كۈتەتتى. ئەگەر شۇنداق پەيت كەلسە، ھازىرنىڭ ئۆزىدىلا رەۋزەشەب ئامبال ھېكىمبەگنى تىرىك تۇرغۇزۇپ سو-يۇشتىن يانمايتتى. بۇنىڭ نېرىسىنى ئويلاش قولىدىن كەلمەيت-تى.

شۇنىڭدىن تارتىپ، ساۋۇر توختىنى زادىلا ئۇنتۇيالمىدى، قۇتۇلدۇرۇشقا كۆزى يەتمىدى. توختىنىڭ يۇرتىدا لەقىمى بىلەن قوشۇلۇپ «توختى مانجۇ» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى بىلىۋالغان ئىدى، شۇڭا بىرەر ئۇرۇق - تۇغقىنى چىقىپ قالارمىكىن دەپ، يەكەنگە كېلىپ قالغان مۇساپىرلاردىن كۆپ سۈرۈشتۈردى، ئەمما بىلىدىغانلار چىقمىدى. ئۇ پات - پات ھەپسخانا ئالدى بىلەن مېڭىپ، قارا دەرۋازىغا قارايتتى، ئۇ يەردە قاراۋۇللاردىن باشقا ھېچكىم كۆرۈنمەيتتى. ئىچىدىن بەزىدە ئىتنىڭ ھۇۋلاشلىرى ئاڭلىنىپ قالاتتى.

ساۋۇر كۆزىتىش ۋە تىڭ تىڭلاشلار ئارقىلىق، سولاقخانى-نىڭ ھەپتىدە بىر قېتىم — ھەر جۈمە كۈنى مەھبۇسلارنىڭ ئۆيلىرىدىن كەلگەن نەرسىلەرنى يەتكۈزۈپ بېرىدىغان قائىدىسى بارلىقىنى بىلدى. ساۋۇر شۇ كۈنگە توغرىلاپ نان ئاپىرىۋىدى، نېمىشقىدۇر گۇندىخانا كۆزەتچىلىرى ئالغىلى ئۇنىمىدى. شۇن-داقتىمۇ ھەر جۈمە كۈنى ئېلىپ بېرىۋەردى. ئاخىر بىر مەزگىل-دىن كېيىن، نەرسىلەرنى ئالدىيۇ، ئەمما كىمنىڭ ئەكەلگەنلى-كىنى توختىغا ئېيتمىدى. ساۋۇر ئېھتىيات يۈزىسىدىن ئىسمى-نى ئېيتىپ بەرمىگەن ئىدى.

«ۋاقىت ھەممىنى ئۇنتۇلدۇرىدۇ» دەپ، جامائەت ئۆز كۆ-زى بىلەن كۆرگەن بۇ پاجىئەنى ئۇزاق ئۆتمەيلا ئۇنتۇپ كەتتى. چۈنكى، توختى پاجىئەسىدەك ۋەقەلەر يۇرت - يۇرتلاردا كۈندە دېگۈدەك يۈز بېرىپ تۇراتتى. بۇ خىل جىددىي ۋەزىيەت كىشى-

لەرنى ئەندىشىگە سېلىپ، ئاۋام خەلق ئۆزلىرىنىڭ ئامانلىقىدىن ئەنسىرەيدىغان ھالەت شەكىللىنىۋاتاتتى. بۇنداق دىشۋارچىلىققا خاتىمە بېرىپ، ئىنسانىي ئەركىنلىكنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈ-چۈن پۈرسەت كۈتۈشكە توغرا كېلەتتى، تېخىمۇ مۇھىمى، ئام-مىنى زۇلۇمغا قارشى كۈرەشكە تەشكىللەيدىغان بىرەر قابىل يېتەكچى بولمىسا بولمايتتى. بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، ھازىرچە ئاۋامنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرى كومپاسسىز كېمىگە ئوخشاش نىشانغا قاراپ ئىلگىرىلىيەلمەي، ئۆز مۇساپىسىدە قايمۇقۇپ يۈرمەكتە ئىدى.

يەتتىنچى باب

خەيرلىك بىر كۈن

بۇ يۇرتنىڭ پەسىل ئۆزگىرىشى نىسبەتەن مۇقىم بولۇپ، 7 - ئاينىڭ 20 - كۈنلىرى چوڭ سەرەتان كىرىدۇ، يەر - جاھان تونۇردەك قىزىپ كېتىدۇ، چىڭقىچۈشنىڭ ئالدى - كەينىدىكى تىنجىقنىڭ دەستىدىن پۈتكۈل جانلىقلار ئاپتاپتىن قېچىپ، سۆرۈن جايلارنى ئىزدەيدۇ. ئەمما، مۇشۇنداق تومۇزدا زىندان يەنىلا سوغۇق بولۇپ، زەي چىقىپ تۇراتتى، ھاۋاسى شۇنچىلىك ناچار ئىدىكى، نىجاسەت پۇرىقى تەر ۋە باشقا ھىدلارنى بېسىپ چۈشۈپ، نەپەس ئېلىشمۇ قىيىنغا توختايتتى. مەھبۇسلارنى كۈندە بىر قېتىم ئاپتاپقا سالىدىغان تۈزۈم بولسىمۇ، بۆلۈپ - بۆلۈپ ئاچىقىشقا توغرا كەلگەچكە، بەزى مەھبۇسلار ئۈستى يېپىق كارىدورنى ئايلاندۇرۇشقا ئاران ئۈلىشىپ، يەنە قاماپ قويۇلاتتى. ئۇلار بۈرگىلەرنىڭ دەستىدىن ئۇخلىيالمايتتى، زىيادە نەم تەسىرىدە خېمىردەك چىرىگەن جاراھەتلىك ئەتيانى تىنماي تاتىلىنىۋېرىپ يېغىر بولۇپ كېتەتتى. سوراقچىلارنىڭ قىيىن - قىستاق، تاياقلىرىسىزمۇ كامېردىكى ھەربىر دەقىقە دوزاخ ئازابىدىن نەچچە ھەسسە تەستە ئۆتەتتى.

توختىنىڭ ئەھۋالىنى نىسبەتەن ياخشىراق دېيىشكە بولا-

تى. ئۇ رەيھان رۇستەم ئارقىلىق كىرگۈزگەن يېمەكلىكلەرنى يەپ، ئاچلىقنىڭ دەردىنى ئانچە تارتمىغان بىلەن، بۇرگىلەرگە يەم بولۇش، سوغۇق، زەي، سېسىقچىلىقنىڭ دەردىنى تارتىش جەھەتتە باشقا مەھبۇسلار بىلەن ئوخشاش ئىدى. مەھبۇسلار باشتىن كەچۈرۈۋاتقان ئېچىنىشلىق كۈنلەر تىرىك تۇرغۇزۇپ سويغاندىن، بەدەنلىرىنى قىيما - قىيما قىلىپ توغرىۋەتكەندىن ئېشىپ چۈشەتتى. ئۇلارنىڭ تۇركۈملەپ ئۆلۈپ كېتىۋاتقانلىقى، ئۇرۇق - تۇغقان، بالىۋاقىلىرىنىڭ قارا دەرۋازا ئالدىدىكى نالە - زارلىرى بۇنىڭ دەلىلى ئىدى. پاجىئەلەر زىندان بېگىنىڭ مۇزلىغان ۋۇجۇدىنى ئېرىتەلمىسىمۇ، لېكىن قىزى رەيھاننىڭ كىتاب سۆزلىرىدىن نەقىل ئېلىپ، قىيامەتلىك ئۇچۇن ئاز - تولا ساۋابلىق ئىزدەش توغرىسىدىكى تەشەببۇسلىرى تەسىرىدىنمۇ، ئەيتاۋۇر، مەھبۇسلارنىڭ ھالىغا ئانچە - مۇنچە كۆڭۈل بۆلىدىغان بولۇپ قالغان ئىدى.

مانا، بۈگۈن توختى يېتىۋاتقان زىندانغا ياندىش زىنداندىكى بىرسى ئۆلدى بولغاي، ھاپىزبەگنىڭ رۇستەمدىن:

— قاچانراق جان ئۈزدى؟ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى بىلەمسەن؟ — دېگەندەك سوئاللارنى سوراۋاتقانلىقىنى توختى ئاڭلاپ قالدى.

رۇستەم جاۋابەن ئېيتتى:

— كېچىدىن ئۆلۈپتۇ. مۇشۇ ھەپتە ئىچىدە زىنداندىن بەش، ئۇستى سولاقخانىدىن ئۈچ مەھبۇس ئۆلدى، سوراقتا ئۆلگىنى بىلەن توققۇز ئادەم بولدى. ئىلگىرى بۇنىڭدەك كۆپ ئۆلىدىغان ئىش ئانچە كۆرۈلمەيتتى، تۇنۇگۈن بىر ئوبدان تۇرغاندەك قىلغان، بۈگۈن ئۆلۈكى تۇرىدۇ، كېسەللىك تارقالغاندەك قىلىدۇ، بېگىم، مەنمۇ قورقۇپ قالدىم، بۇنىڭ نېمە ئىشلىقىنى زادىلا بىلەلمىدىم…

رۇستەمنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلىغان توختىنىڭ ئەركىنلىك-
تىن كۆتكەن شېرىن ئۈمىدلىرى توزغاقتەك توزۇدى. ئۇ سوراق
قىلىدىغان ئىشمۇ، ئىز - دېرىكىنى قىلىدىغان ئادەممۇ بولمى-
غاچقا، بىر نۆۋەتلىك سوراق بىلەنلا يېتىۋەردى. بۇنىڭ سەۋەبى
ئۇنىڭغا سىر ئىدى، پەقەت ھاپىزبەگ 1 — 2 كۈندە بىرەر قېتىم
تەكشۈرۈپ تۇراتتى. بۇمۇ قاراپ بېقىش بىلەنلا كۇپايىلىنەتتى،
خۇش خەۋەر ياكى شۇم خەۋەر توغرۇلۇق تىنىپ قويمايتتى.

توختى رەيھاندىنلا ئۈمىد كۈتۈۋاتاتتى. چۈنكى، رەيھان
ياردىمىنى توختاتمىغان ئىدى، رۇستەممۇ ئوبدان مۇئامىلە قىلى-
ۋاتاتتى. توختى رەيھانغا بولغان رەھمىتىنى رۇستەم ئارقىلىق
بىلدۈرۈپ كېلىۋاتاتتى. رەيھانغا بولسا توختىنىڭ ئاشۇ مىننەت-
دارلىقى يېتەرلىك خۇشاللىق بېغىشلىيالايتتى.

گۇندىخانىدا يېقىندىن بۇيان ئاۋۇپ كېتىۋاتقان ئۆلۈم -
يېتىم ھاپىزبەگنى چۆچۈتۈۋەتتى. بىر ھەپتىدە توققۇز ئادەمنىڭ
ئۆلۈشى ئېغىر ئەھۋال ئىدى. «بۇنداق ئۆلۈۋەرسە ئادەم توشام-
دۇ؟— ئويلىدى ھاپىزبەگ باش قاتۇرۇپ،— ئېھتىمال بىرەر
يۇقۇملۇق كېسەل تارقالغان بولسا كېرەك. بۈگۈن ئۇنىڭغا كەل-
گەن ئەجەل ئەتە يەنە بىرسىـــگە، ئاخىرىدا بىزگە كەلسە قانداق
قىلغۇلۇق؟ يەنە كېلىپ بۇلارنىڭ تولــــىسى گۇناھسىز ئادەم-
لەر،— ئۇ تۇرۇپلا توختىنى ئېسىگە ئالدى،— بىھۇدە ئۆلۈپ
كەتسە، ئۇۋالى كىمگە؟» شۇ تاپتا، قانداق قىلىش كېرەك؟
دېگەن سوئال ھاپىزبەگنىڭ بېشىنى قاتۇرماقتا ئىدى.

ئۆيگە كىرىپ كەلگەن ھاپىزبەگنىڭ تۇتۇلغان چىرايى زۇمە-
رەتخېنىمغا قانداقتۇر بىرەر كۆڭۈلسىزلىك يۈز بەرگەندەك تۇ-
يۇلۇپ سورىدى:

— بەك خاپا كۆرۈنىلىغۇ؟ كۆڭۈللىرىنى غەش قىلىدىغان
بىرەر ئىش بولدىمۇ - نېمە؟ يۈرىكىمنى ئاسقتۇرماي ئېيتسىلا،

زادى نېمە ئىش يۈز بەردى؟
— چاتاق چىقتى!
ئۆز ھۇجرىسىدا كىتاب كۆرۈپ ئولتۇرغان رەيھان ئاتىسىنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ قېشىغا چىقتى:
— نېمە ئەكەلدىڭىز، ئاتا؟ — دېدى ئەركىلەپ.
قىزنىڭ مەقسىتى ئاتىسىدىن ھەپسىخانا توغرىسىدا بىرەر ئۇچۇر ئاڭلاش ئىدى. ھاپىزبەگ ئىپادە بىلدۇرمىدى. زۇمرەتخېنىم ئېيتتى:
— قىزىم، ئاتىڭىزنىڭ ئىچى پۇشۇپ قالغاندەك قىلىدۇ، ئۇسسۇلۇق كەلتۇرۈڭ، ياخشىسى بىر چىنە دوغاپ قىلىڭ. قاپاقتا مۇزدەك سۇ بار.
— زىنداندا بۈگۈن يەنە بىرسى ئۆلۈپتۇ! — ھاپىزبەگ ناھايىتى ئېچىنغان تەلەپپۇزدا دېدى.
زۇمرەتخېنىمنىڭ ئېسىگە شۇئان رەيھان كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان مۇساپىر يىگىت توختى كەلدى ـ دە، خۇددى يېقىن ئادىمى بىرەر پېشكەللىككە ئۇچرىغاندەك چۆچۈپ سورىدى:
— نەلىك ئادەمكەن؟
— دولانلىق.
— قەيەر ئۇ؟
— بارچۇق تەۋەسىدىكى يۇرت.
زۇمرەتخېنىم گويا چوڭ بىر خەتەر ئۆتۈپ كەتكەندەك يېنىك تىنىدى. رەيھان دوغاپنى كۆتۈرۈپ كىرىپ، ئاتىسى بىلەن ئانىسىنىڭ جىددىي بىر ئىش ئۈستىدە سۆزلىشىۋاتقانلىقىنى سەزدى ـ دە، سورىدى:
— بىرەر ئىش يۈز بېرىپتىمۇ؟ نېمە بوپتۇ، ئاتا؟
— ھەپسىخانىنىڭ گېپى، — دېدى ھاپىزبەگ رەيھانىنىڭ ماڭلاي چېچىنى تۈزەشتۈرگەچ، — مېنىڭ گېپىمنى قىلىۋاتىدۇ

دەپقالغان ئوخشىمامسەن؟
— ئېنىقراق دەڭە، ئاتا، زادى نېمە ئىش؟
— مەھبۇسلار كۆندە دېگۆدەك ئۆلۈۋاتىدۇ.
— يەنە كىم ئۆلۈپتۇ؟
— بارچۇقلۇق بىرسى.
— نېمە گۇناھ بىلەن سولانغان؟
— يوقىلاڭ ئىش، ھېلىقى پەيزىۋاتلىققا ئوخشاش.
— پەيزىۋاتلىقچۇ؟
— ھازىرچە ياخشى، ئەتە نېمە بولۇشىنى بىلمەيمەن.
— بۇ نېمە دېگىنىڭىز ئەمدى؟
— بۇگۈن ئۆلگىنىمۇ تۈنۈگۈن ساق ئىدى.
رەيھان بۇنى ئاڭلاپ، توختىنىڭ قېشىغا جاللات قىلىچىنى يالىڭاچلاپ بېشىنى ئالغىلى كېتىۋاتقاندەك تۇيغۇغا كېلىپ، ۋۇ-جۇدى ئەنسىزلىككە تولدى. ئۇنىڭچە، توختىنى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بېرىشكە بولمايتتى. يەنە كۈتۈپ تۇرۇۋېرىدىغان بولسا، توختى-نىڭمۇ جاندىن ئايرىلىشى تۇرغان گەپ ئىدى. يەنە بىر جەھەتتىن زىندان بېگىمۇ ئەيىبلىنىشى، بۇ پېشكەللىك سەۋەبلىك پۈتۈن ئائىلە كۆڭۈلسىزلىككە ئۇچرىشى مۇمكىن ئىدى، ھاپىزبەگ كۆڭلىدە باشقا تەرەپلەر ئۈستىدە ئانچە باش قاتۇرۇپ كەتمىسى-مۇ، يېقىندىن بۇياقى ئۆلۈۋېرىش ئەھۋالىنى مەلۇم قىلىش قارارىغا كەلدى.
— ئەمدى قانداق قىلماقچىسىز، ئاتا؟— سورىدى رەيھان.
— يۇقىرىغا مەلۇم قىلايمىكىن دەيمەن.
—توغرا ئويلاپسىز، دەرھال مەلۇم قىلمىسىڭىزبولمايدۇ.
ھاپىزبەگ ئورنىدىن تۇرۇپ، ساندۇق ئۈستىدىكى مەنسەپ موزىسىنى كىيىپ:
— مەن رەۋزەشەب ئامبال مەھكىمىسىگە بېرىپ كېلەي،

رۇستەم كىرىپ قالسا، ئېيتىپ قويۇڭلار، زىندان - كامېرلارنى يەنە بىر قېتىم ئىنچىكە تەكشۈرۈپ چىقسۇن، ئەھۋال بولسا مەلۇم قىلسۇن! — دەپ زۇمرەتخېنىمغا تاپىلاپ، چىقىپ كەتتى.

ھاپىزبەگ ئامبال مەھكىمىسىگە كىرىپ كەلگەندە، پاششاپ بەگلەردىن نەئمان مىراپ، سادىق پاششاپلار شەھەر ئامانلىقى توغرىسىدا رەۋزەشەب ئامبالغا مەلۇمات بېرىۋاتاتتى. رەۋزەشەب ئامبالنىڭ جەمئىيەت بىختەرلىكىگە مەسئۇل بولۇشتىن باشقا، يەنە يەرلىك چېرىكلەرنى باشقۇرۇش ۋەزىپىسىمۇ بار ئىدى. ئامبال ھاپىزبەگنىڭ مەلۇماتىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، بۇ ئەھۋالنى ياخشى پۇرسەت بىلىپ، ئۆتكۈزۈۋەتكۈسى كەلمىدى. «يېڭى باشلىق بىر يىلغىچە كونا باشلىقنىڭ ئەيىبىنى ئىزدەيدۇ» دېگەندەك يېڭى تەيىنلەنگەن ئامبالمۇ ۋاڭنىڭ ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسىنى قولغا كەلتۈرۈپ ئورنىنى چىڭىتىش ئۈچۈن، ھېكىمبەگنىڭ نۇقسانلىرىنى كۆپرەك تېپىشى لازىم ئىدى. شۇڭا، ھېكىمبەگنىڭ ۋاقتىدا قىلىنغان ئىشلاردىن چاتاقنىڭ كۆپرەك چىقىشىنى ئارزۇ قىلاتتى. بۇ ئارزۇسى ئىشقا ئاشسا، يېڭى ئامبال ھەممە ئىشلارنى توغرا بېجىرگەن ھېسابلىنىپ، ئىناۋەت - ئابرۇيى ئۆسەتتى. مۇشۇنداق ئىشلار ئۈستىدە ئىزدىنىپ يۈرگەن ئامبال ئۈچۈن ھەپسىخانىدىكى ئۆلۈم - يېتىم خەۋىرى ھېكىمبەگ ۋاقتىدىكى ئىشلاردىن نۇقسان تېپىشقا ئوبدان دەستەك بولدى. شۇڭا، ھاپىزبەگدىن كوچىلاپ سورىدى:

— ئۆلگەنلەر قانداق گۇناھكارلار؟

— ئېنىق ئەمەس!

ئۇنىڭ دىققىتى تېخىمۇ قوزغالدى:

— ئېنىق ئەمەس! ؟

— شۇنداق.

— ئۇنداقتا، نېمە ئۈچۈن بىر تەرەپ قىلىنمىدى؟

— بۇ مېنىڭ قولۇمدىن كېلىدىغان ئىش ئەمەس.

— شۇنداق سولانغانلار يەنە بارمۇ؟

— بار.

— قانچىسى بار؟

— ئېنىق بىر نېمە دېمەك تەس، ھېچقانداق جىنايىتىنىڭ تايىنى يوق سولاپ قويۇپ، تاشلىۋېتىلگەنلەر ئاز ئەمەس.

— بۇنىڭدىن ھېكىمبەگنىڭ خەۋىرى يوقمىدى؟

— ئۆزى تۇتۇپ كېلىـىپ، ئىـقرار قىلدۇرالماي تاشلىۋەتكەن.

ئەسلىدىنلا ھېكىمبەگ بىلەن ئۆچ يېقى رەۋزەشەب ئامبال ئۈچۈن بۇ مەلۇماتلار مۇھىم ئىدى. شۇڭا، دەرھال ۋاڭغا مەلۇم قىلىپ، ھېكىمبەگنى سېستىماقچى بولدى. ئەمما، بۇنى ئۆزى بىۋاستە مەلۇم قىلىشنى ئەپسىز كۆرۈپ، ئۇنىڭغا ھاپىزبەگنىڭ تىلى بىلەن چېقىشتۇرۇپ ئۆچ ئېلىش قارارىغا كەلدى.

— ناھايىتى مۇھىم ئىشكەن، — دېدى رەۋزەشەب ئامبال ھاپىزبەگكە، — ۋاڭ غوجامغا ئۆزىڭىز مەلۇم قىلغاننىڭ يولى بار، ھازىرچە ماڭا مەلۇم قىلغانلىقىڭىزنى ئېيتماڭ. مەن ھېكىمبەگنىڭ ئىشىنى قىلىۋاتقان ئادەم، ۋاڭ غوجامدا باشقىچە قاراش بولۇپ قالمىسۇن.

ھاپىزبەگنىڭ مەلۇماتى ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭمۇ دىققىتىنى قوزغىدى. ۋاڭ كېيىنكى چاغلاردا ھېكىمبەگكە ئانچە ئىشەنمەس بولۇپ قالغان ئىدى. ۋاڭ دەرھال رەۋزەشەب ئامبال مەھكىمىسگە پەرمان چۈشۈرۈپ، داڭزا، زىندانىنى تەكشۈرۈپ، مەھبۇسلارنى بىرمۇبىر ئېنىقلاپ، شەرىئەت ھۆكمى بويىچە بىر تەرەپ قىلىشنى بۇيرۇدى، بۇ، رەۋزەشەب ئامبالنىڭ غەرىزىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ ياخشى پۇرسىتى بولغانىنىڭ ئۈستىگە، گۇناھسىز قامىلىپ بىر تەرەپ بولماي تاشلىنىپ قالغان بىر قىسىم

مەھبۇسلار ۋە شۇ قاتاردا توختىغىمۇ ئەركىنلىك ئېلىپ كېلىدىغانلىقى ئېنىق ئىدى.

ھاپىزبەگ ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ ھوزۇرىدىن قايتىپ چىققاندا، ئۆزىنى ناھايىتى يېنىك، چوڭ بىر غەم - قايغۇ ياكى بالا - قازا ساقىت بولغاندەك سەزدى، ئۇ روھىي ھالەت جەھەتتە بىرەر چوڭ ئىشنى يالغۇز پۈتكۈزۈپ، زەپەر قۇچقاندەك خۇشال ھەم مەغرۇر ئىدى. ئۇنىڭ بۇ خىل كەيپىياتى زۇمرەتخېنىم بىلەن رەيھاننى تەئەججۇپلەندۈردى.

— قانداق بولدى؟ — سورىدى زۇمرەتخېنىم ئېرىنىڭ كەيپىياتىنىڭ بىردىنلا ئۆزگىرىپ، كۆزلىرىدە خۇشاللىق ئەكس ئېتىپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ.

— ياخشى بولدى، مەندىكى مەسئۇلىيەت تۈگىدى. مەھبۇسلارنى تەكشۈرۈپ، گۇناھسىزلىرىنى بىر تەرەپ قىلماقچى بولدۇق.

بۇ خەۋەر زۇمرەتخېنىم ئۈچۈنلا ئەمەس، رەيھان ۋە ھاپىزبەگ ئۈچۈنمۇ روھىي ئازادلىك بېغىشلىدى، ئەمما ئۇچەيلەننىڭ كۆزلىگەنلىرى ئوخشىمايتتى.

ھاپىزبەگ زىممىسىدىكى مەسئۇلىيەتنىڭ يېنىكلەيدىغانلىقىدىن مەمنۇن بولسا، زۇمرەتخېنىم دىنىي نۇقتىدىن ساۋابلىق ئىزدەيتتى، رەيھاننىڭ كۆزلەيدىغىنى كۆڭلىدىكى بىردىنبىر سۆيۈملۈك ئادىمى توختىنىڭ ئازادلىقى ئىدى. ئەمما، ئارىدىن يەنە بىرنەچچە كۈن ئۆتۈپ كەتتى. دېمىسىمۇ بۇنىڭدەك چوڭ ئىشنى «ھە - ھۇ» بىلەنلا بىر ياقلىق قىلىۋەتكىلى بولمايتتى.

نەچچە كۈندىن كېيىنكى بىر جۈمە ئەتىگىنى ھەپسخانا كارىدورىدا ھاپىزبەگنىڭ ئاۋازى، ئاندىن ئاياغ تىۋىشلىرى ئاڭلاندى. ئۇزاق ئۆتمەي توختى ياتقان كامېرنىڭ قۇلۇپى ئېچىلىپ، ھاپىزبەگ:

— نەرسە ـ كېرەكلىرىڭنى يىغىشتۇرۇپ بۇياققا چىق! — دېدى ۋە شۇئان بىر گەپنى خاتا قىلىپ قويغاندەك ئېيتتى، — بولدى، ئورۇن ـ كۆرپىلەر جايىدا قالسۇن! — ئۇ توختىغا بېرىلگەن ئورۇن ـ كۆرپىنىڭ ھەپسخانىدىن بېرىلگەنلىكىنى ئېسىگە ئالغان ئىدى.

توختى كامېردىن چىقىپ، كارىدوردا 6 — 7 ئادەمنىڭ تۇرغانلىقىنى كۆردى. ئۇلارنىڭ ھالى توختىنىڭكىدىن نەچچە ھەسسە بەتتەر ئىدى. ھاپىزبەگنىڭ ئادەملىرى كامېرنى ئوچۇقلا قالدۇرۇپ:

— قېنى مېڭىڭلار! — دەپ، ئۇلارنى زىندان پەلەمپىيىدىن يۇقىرىغا ئېلىپ ماڭدى.

سىرتتا ھاۋا ئوچۇق بولۇپ، قۇياشنىڭ ئۆتكۈر نۇرلىرى نەچچە ئاي ـ يىللاردىن بۇيان ئاپتاپ كۆرمەي خانكورغا ئايلانغان غۇۋا كۆزلەرگە نەيزىدەك سانجىلماقتا ئىدى. ئۇلار سولاقخانىنىڭ ھويلىسىدىكى يوغان تېرەك تۈۋىگە بارغاندا، ياغاچچىخانا ئالدىدا ئولتۇرغان 50تىن ئارتۇق مەھبۇس چاچلىرى ئۆسۈپ، چىرايلىرى سارغايغان، بەدىنى قورۇق ئۇستىخاندىن پەرقسىز بۇ ئادەملەرنى كۆرۈپ ئۆز كۆنلىرىگە شۈكۈر قىلىشتى. زىنداندىن ئېلىپ چىقىلغانلارمۇ ئۇلارنىڭ بىر يېنىدىن ئورۇن ئالدى. ئالدى تەرەپكە كەنتىر ۋە ئورۇندۇقلار قويۇلغان بولۇپ، خەبەر ئامبال مەھكىمىسىدىن كەلگەن بىر مانجۇ ئەمەلدار بىلەن ئىككى ئۇيغۇر مەنسەپدار ئولتۇراتتى. ھاپىزبەگ قاتارلىق بىرنەچچەيلەن يان تەرەپتىكى ئورۇندۇقتا ئولتۇرۇشتى. مانجۇ ئەمەلدار يېنىدىكى مەنسەپدارنىڭ قۇلىقىغا ئاغزىنى يېقىن ئاپىرىپ پىچىرلىدى، ئۇ ھاپىزبەگكە:

— دارىن بېگىم سىزنى باشلىسۇن دەيدۇ، — دەپ تەرجىمە قىلىپ بەردى.

ھاپىزبەگ قۇللۇق بىلدۇرۇپ، سامان قەغەزگە يېزىلغان تىزىملىكنى ئوقۇدى:
— سالى باخشى!
40 ياشلار ئەتراپىدىكى جىۋەك بىر ئادەم «خوش» دېگىنىچە ئورنىدىن تۇردى.
— سېنىڭ كېپىل بولغۇدەك ئادىمىڭ بارمۇ؟
— بار.
— كىم، قەيەرلىك؟
— سېسىقكۆل بويىدا ئولتۇرۇشلۇق يۇنۇس باخشى.
— ياخشى!
ھاپىزبەگ مانا شۇ تەرتىپتە داۋاملاشتۇرۇپ ئوقۇپ، ھەربىر ئادەمنىڭ كېپىل بولغۇچىسىنى تىزىملاپ ماڭدى. 51 - ئادەمنىڭ ئارقىسىدىن نۆۋەت توختىغا كەلدى:
— توختى مانجۇ!
— بار!
— سېنىڭ كېپىل بولغۇدەك ئادىمىڭ بارمۇ؟
— يوق.
ئەمەلدارلار توختىغا قاراشتى. بىر چەتتە ئولتۇرغان رۇستەم ئالدىراپ ئېغىز ئاچتى:
— سەندىن خەۋەر ئېلىپ كېلىۋاتقان ھېلىـقـى تۇغقىنىڭچۇ!؟ شۇ كېپىل بولسىمۇ بولا؟
رۇستەم ھاپىزبەگكە قارىدى:
— بولىدۇ!— دېدى ھاپىزبەگ ئىپادە بىلدۇرۇپ، ئاندىن سورىدى، — ئۇ نەدە؟
— ئۇ ھەر جۈمە كۈنى كېلەتتى. بۇ كەمگە دەرۋازا تۈۋىگە ئۈندىمىگىن، مەن ئۇنى تونۇيمەن.
— بوپتۇ ئەمىسە، بۈنىڭغا سەن ئىگە بول.

شۇنداق قىلىپ، تىزىملىك 63 ئادەم بىلەن ئاخىرلاشتى. ھاپىزبەگ تىزىملىكنى قاتلاپ مانجۇ ئەمەلدارنىڭ ئالدىدا قويۇپ، ئورنىغا بېرىپ ئولتۇردى.

مانجۇ ئەمەلدار ئورنىدىن تۇرۇپ، ئازاد قىلىنغان مەھبۇس-لارغا دېدى:

— سىلەر چوڭ گۇناھ ئۆتكۈزگەنلىكىڭلار ئۈچۈن ھەپسىگە ئېلىنغان، خانلىقىمىزنىڭ قانۇنى بويىچە ئۆلۈمگە لايىق ئى-دىڭلار. بىراق، بىزنىڭ خانىدانلىقىمىز ناھايىتى رەھىمدىل بولغانلىقتىن، سىلەرگە ئىچىمىز ئاغرىپ، ۋاڭ بېگىمدىن گۇنا-ھىڭلارنى تىلىۋالدۇق. بۇنىڭ ئۈچۈن، چىڭ خاقانىنىڭ شاپائى-تىگە ھەشقاللا ئېيتىپ، ئەمر - پەرمانلىرىغا سادىق بولۇشۇڭلار كېرەك! ...

تەرجىمان ئەمەلدارنىڭ سۆزىنى بىرمۇبىر تەرجىمە قىلىپ بەردى، ئاندىن سەھنىدىكىلەر چاۋاك چېلىشتى، بۇنىڭغا مەھ-بۇسلارمۇ قوشۇلدى.

— بۈگۈن سىلەرنى كېپىللىككە بېرىپ ئازاد قىلىمىز، — دېدى ئەمەلدار يەنە سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، — شۇڭا، ۋاقتىنى مۇسۇلمانلارنىڭ ئازاد كۈنى جۈمەگە توغرىلىدۇق. كىملا بولسا سىلەرنى ئېلىپ كەتسە بولىدۇ. ئەگەر قايتا گۇناھ ئۆتكۈزسەڭ-لار ئۆلۈمگە مەھكۇم بولىسىلەر!

ئارقىدىن رەۋزەشەب ئامبال سۆزلەپ، مەھبۇسلارنى كې-پىلگە بېرىشنى ھاپىزبەگكە تاپشۇرۇپ، يىغىندىن تارقاشتى.

رۇستەم ئازاد قىلىنغان مەھبۇسلارنى باشلاپ، دەرۋازا يې-نىدىكى ئاشخانا ئالدىغا ئاپىرىپ ئولتۇرغۇزغاندىن كېيىن، ھا-پىزبەگدىن «بۇلارنىڭ تۇغقانلىرىنى نەدىن تاپىمىز، بېگىم؟» دەپ سورىماقچى بولۇپ تۇرغاندا، ھاپىزبەگ چاقىردى:

— رۇستەم! سەن دەرۋازا ئالدىغا چىقىپ، يوقلاپ كەلگەن-

لەر بولسا، ئۇلارغا بىر - بىرلەپ تاپىلاپ بېرىۋەت، كەلمىگەن بولسا، ئۆزلىرى كېتىۋەرسۇن! بۇ ئانچە مۇھىم ئەمەس.

رۇستەم دەرۋازا ئالدىغا چىقىپ، كىشىلەر ئارىسىدا كۈتۈپ تۇرغان ساۋۇرنى كۆردى.

— ساۋۇر! — چاقىردى رۇستەم ياخشىچاق بولۇپ، — توختىنى ئېلىپ كەت. ئۇنى كېپىللىككە بېرىدىغان بولدۇق، قانداق، كېپىل بولالامسەن؟

— ئەلۋەتتە، بولىمەن، ئەلۋەتتە. رەھمەت، ئىنساپىڭلارغا رەھمەت! — دېدى ساۋۇر ھاياجانلانغان ھالدا.

ساۋۇر نەچچە ئايدىن بېرى رۇستەمنىڭ مۇئامىلىسىدىن خېلى رازى ئىدى. باشتا رۇستەم ساۋۇرنىڭ ئەكەلگەن نەرسىلىرىنى ئالمىدى. رۇستەم ساۋۇرنى تاۋۇت كۆتۈرۈپ كەلگەندىلا تونۇۋالغان بولسىمۇ، قانداق ئادەملىكىنى بىلمەيتتى. باشقىلار ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى يوقلاپ كەلگەندە رۇستەمنىمۇ قۇرۇق قويمايتتى. ساۋۇر بولسا، بۇنداق يولنى تېخى ئۇقمايتتى. رەيھان رۇستەمنى ئىندەككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، توختىنى يوقلاپ كېلىدىغان ئىككىنچى بىر ئادەمنىڭ بارلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، تونۇشۇش ئىستىكى تۇغۇلدى. ئەمەلىيەتتە ساۋۇرنى رەيھانمۇ تونۇيتتى. شۇنداقتىمۇ، «گۈلنى سۆيگەن تىكىنىنىمۇ سۆيۈپتۇ» دېگەندەك، توختىنى ياخشى كۆرگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭ دوستىنىمۇ كۆرگۈسى كەلدى، ئۇلار ساۋۇر بىلەن تونۇشۇپ، بىر نۆۋەت ئۇنىڭ ئۆيىگىمۇ بارغان، شۇنىڭدىن باشلاپ رۇستەم ساۋۇر كېلىشى ھامان نەرسىلىرىنى گەپ - سۆزسىزلا ئالىدىغان بولغان ئىدى. بۇ نۆۋەت توختىنى ساۋۇرغا كېپىللىككە بېرىش ئارقىلىق رەيھاننى «رازى قىلىپ» ئۇنىڭ مۇكاپاتىغا ئېرىشىشنى ئويلايتتى. بۇ، رۇستەم ئۈچۈن ئوبدان پۇرسەت ئىدى.

رۇستەم توۋلىدى:

— توختى! پەيزىۋاتلىق توختى مانجۇ! بۇياققا چىق! ...

توختى پۇتلىرىنى تەستە يۆتكەپ دەرۋازىدىن چىقتى. تۇغ-قانلىرى بىلەن كۆرۈشۈشكە تەقەززا بولۇپ تۇرۇشقان ئائىلە تاۋابىئاتلار توختىنىڭ زەئىپ ھالىغا ئېچىنىپ، قاتتىق ئۇھسىنىشتى، بىر دەردى مىڭ بولدى. «ئىسىت! — دەيتتى ئۇلار، — بىزنىڭ تۇغقانلىرىمىزنىڭ ئەھۋالى قانداق بو-لۇپ كەتكەندۇ؟ قويۇپ بېرىلگەنلەرنىڭ ھالى بۇنداق بولغان يەردە، ئۇلارنىڭ ھالى بۇنىڭدىنمۇ بەتتەر ئىكەنلىكىگە گەپ كەت-مەيدۇ ...» چىرايلاردىن يۈرەكلەرنىڭ سەكپارە بولۇۋاتقانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى.

— قېنى ساۋۇر! بۇ تۇغقىنىڭنى ئېلىپ كەتسەڭ بولىدۇ! — رۇستەم ئەزەلدىن تونۇشمايدىغاندەك قوپال تەلەپپۇز-دا ئېيتتى.

ساۋۇر ئېتىلىپ كېلىپ توختىنى قۇچاقلىدى، مۇڭلۇق كۆزلەردىن تۆكۈلگەن ئۇنچىدەك ياشلار ھەممەيلەننىڭ كۆڭلىنى يېرىم قىلدى. باغرى يۇمشاق ئاياللار ئۆز تۇغقانلىرىنى ئويلىغى-نىدىنمۇ ياكى بۇ قۇچاقلىشىشتىن ھاياجانلانغانلىقىدىنمۇ، ئەيتا-ۋۇر، روماللىرىنىڭ ئۇچى بىلەن ياشلىرىنى سۈرتۈشتى. توختى بولسا بۇ نامەلۇم يىگىتنى تونۇمايتتى، شۇڭا ھاڭۋېقىپ تۇرۇپلا قالدى. ساۋۇر:

— ماڭايلى! — دەپ توختىنىڭ بىلىكىنى تۇتتى.

توختى ناھايىتى ئاجىزلاپ كەتكەن ئىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە قوياش نۇرى كۆچلۈك يورۇقلۇقتا تېخى ماسلاشمىغان نۇرسىز كۆزلەرنى ئاچۇرمايۋاتاتتى. ساۋۇر ئەمانى يېتىلىگەندەك يېتىلەپ ماڭدى. ئۆز ئىشى بىلەن بولۇۋاتقان رۇستەم ئىككىسىنى «ئۇ-زىتىپ» قويۇشنىمۇ ئۇنتۇپ قالدى.

ئوغلى ئابدۇرەھماننىڭ كۆڭلىكىنى ئەمدىلا ياماپ بولغان زەينەپخان ئانا ئۇنىڭغا كىيدۇرۇپ يولغا سالماقچى بولۇپ تۇرغاندا، ساۋۇر توختىنى باشلاپ كىرىپ كەلدى. ئاكا - ئۇكا ئىككىسى ھامالىلىق قىلىشۋاتقاچقا كىيىملىرىنىڭ دولىسى يىرتىلىپ كېتەتتى.

زەينەپخان ئانا چاچلىرى ئۆسكەن، چىرايىدا قان دىدارى قالمىغان، كۆزلىرىنىڭ ئېقى يوغىناپ، سايىدا ئۆسكەن مايسىدەك ئاجىزلاپ كەتكەن توختىنى كۆرۈپ داڭقېتىپ بىر ھازا تۇردى. زەينەپخان ئۆمرىدە ھالى بۇنداق ئېچىنىشلىق ئادەمنى تۇنجى ئۇچرىتىشى ئىدى. ئۇ ئۆزىنى ئوڭلاپ ئىللىق سالاملاشقاندىن كېيىن «مېھمان» نى كۆرپىگە باشلاپ، داستىخان سالدى، نان، گېزەك، چاي كەلتۇردى، ئاندىن چاي ئېچىشىپ ئولتۇرۇپ سورىدى:

— ئوغلۇم، ئۆزىڭىز؟...

زەينەپخان گەپنىڭ ئاخىرىنى چۈشۈرۈپ بولغۇچە ساۋۇر جاۋاب بەردى:

— ئانا، بۇ ھېلىقى يىگىت شۇ.

— ۋاي، ئەقلىم نەگە كەتكەندۇ؟ بۇگۈن قويۇپ بېرىدىغىنىنى ئېسىمدىن چىقىرىپ، يەنە سوراپ يۇرگىنىمنى كۆرمەمدىغان! — ئانا پېشانىسىگە بىرنى ئۇردى، — مۇبارەك بولسۇن، ئوغلۇم، خۇدايىم بالا - قازادىن ئامان ساقلاپتۇ...

چايدىن كېيىن ئۇلار ھويلىغا چىقىشتى. توختى سەككىز ئايدىن بۇيان قاراڭغۇ زىنداندا يېتىپ، كۆك ئاسماننى، يورۇق ئالەمنى، رەڭگارەڭ گۇل - چېچەكلەر بىلەن بېزەلگەن گۇزەل دۇنيانى قەۋەت سېغىنغان ئىدى. يورۇق دۇنيانىڭ خوجىسى بولغان ئادەملەرلا ئەمەس، بەلكى پۇتكۇل جان - جانىۋارلاردىن تارتىپ ھەربىر تۇپ گىياھ، دەل - دەرەخ، ئۆسۈملۇكلەرگىچە

ھەممىسى كۆزىگە شۇنداق سۆيۈملۈك كۆرۈندى. ئۆزىنىڭ ھازىر ئەركىن دۇنيادا قەدەم تاشلاپ مېڭىۋاتقانلىقىغا ئىشەنگۈسى كەل-مەيتتى، چەكسىز ئاسمان قۇببىسىگە، قۇياشقا، ئالەمنىڭ يى-راق - يىراق چەتلىرىگە قاناماستىن قارايتتى. شۇ چاغدا بىردىنلا ئۇنىڭ ئېسىگە تۇغۇلغان يۇرتى، تونۇش - بىلىشلىرى كېلىپ، كۆڭۈل ئېكرانىدىن غىل - پال ئۆتۈشكە باشلىدى. «ئەركىن-لىك، ئاھ ئەركىنلىك! سەن نېمىدېگەن قەدىرلىك! بىلەمسەن، مانا مەن بۈگۈن ئەركىن، باشقىلاردەك ئەركىن قەدەم تاشلاپ، كوچىلاردا، يوللاردا، ھەممىلا جايدا ئىختىيارىي ماڭالايمەن، كىشىلەر بىلەن سۆزلىشەلەيمەن، ئارزۇ - ئارمانلىرىمنى، پى-كىرلىرىمنى دېيەلەيمەن، ئۆز يۇرتۇمنى، كىچىك ئاخۇنكامنى تاپىمەن، زىنداندا ئازابلانغان مەھكۇم چاغلىرىمنى، تۇرمىداش-لارنى زىنھار ئۇنتۇيالمايمەن، كىچىك ئاخۇنكام دېگەندەك ئىنتى-قام ئالىمەن، جەزمەن ئىنتىقام ئالىمەن! داڭزا، زىندان دېگەن-لەرنى كۆيدۈرۈپ، ئاشۇ ئۇزۇن چاچلىق ئەمەلدار - يالاقچىلار-دىن ھېساب ئالىمەن!...» ئۇ شېرىن خىياللار قايىنىمىدا ئۈزۈ-ۋاتقاندا، تالادىن يۈزى يېپىقلىق بىر قىز كىرىپ كەلدى ۋە رومىلىنى قايرىۋېتىپ:

— ئەسسالام!...— دەپ ئېگىلىپ سالام بەرگىنىچە كېلىپ زەينەپخاننىڭ مەڭزىگە مەڭزىنى يېقىپ كۆرۈشتى، ئاندىن سا-ۋۇر، ئابدۇرەھمان — ئاكا - ئۇكا ئىككىسىگە سالام بەجا كەلتۈ-رۈپ، نۆۋەت توختىغا كەلگەندە نېمە دېيىشنى بىلەلمىدى. ئەگەر شۇ تاپتا ئېغىز ئاچىدىغانلا بولسا، ھۆكرەپ يىغلاپ كېتى-شى تۇرغانلا گەپ ئىدى. قىزنىڭ ئالدىدا سەككىز ئاي ئىلگىرى كۆرگەن، ۋۇجۇدىدىن كۈچ تېمىپ تۇرغان، قامەتلىك، قاملاش-قان بىر يىگىت ئەمەس، بەلكى پۈتۈن كۈچ - مادارىدىن ئايرىل-غان، چىرايى قېنىنى تۈگەل شورىۋالغاندەك تاتىراڭغۇ، چاچلى-

ـرى ئۆسۈپ، باشقىچە بىر تۇسكە كىرىپ قالغان ئەبگار بىر ئەر تۇراتتى. قىز ئۆكسۈپ يىغلىۋەتتى، ھازىر پەقەت ياش تۆكۈش-كىلا كۈچى يېتەتتى. «ۋۇ، قانخور جاللاتلار!» دەيتتى ئۇ كۆڭلىدە، مەنسەپدارلارغا، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتكە قاتتىق ئۆچ-مەنلىكى تۇتۇپ، شۇ تاپتا ئۇنىڭ بەگ - مەنسەپدارلارنى، ھەتتا ئاتىسىنىمۇ قوشۇپ كۆيدۈرۈۋەتكۈسى كېلەتتى.

ھويلىغا بىتۇيۇقلا كىرگەن بۇ ساھىبجامال قىز ساۋۇر ئائىلىسىگە تونۇش ئىدى. ئاران بىر نۆۋەتلا كەلگەن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ يوقسۇزلۇقىنى بىلىپ، ھالىدىن ئاز - تولا خەۋەر ئېلىپ كېلىۋاتاتتى. زەينەپخان ئانا ئۇنىڭ نېمە ئۈچۈن بۇنچە مېھرىبانلىق قىلىپ كېتىۋاتقىنىنى تېخىچە بىلمەيتتى، مانا بۇ-گۈنلا كۆزلىرىدىن تۆكۈلۈۋاتقان ياشلار ئىشنىڭ تېگىگە يېتىشكە ئىمكان بەردى. توختى بولسا ئۇنى ئىككى نۆۋەت كۆرگەن بو-لۇپ، رۇستەمنىڭ «بۇنى رەيھانگۈل كىرگۈزدى» دېگىنىدىن ئىسمىنىڭ رەيھانگۈل ئىكەنلىكىنى ئېسىدە تۇتۇۋالغان ئىدى. ئىلگىرى ئاتىسىنىڭ قېشىدىمۇ يۈزىنى ياپماي ئۆزىدىن ھال سورىغان قىزنىڭ ئەمدى يۈزىنى يېپىپ كىرگەنلىكىدىن يوشۇ-رۇن كەلگەنلىكىنى پەملىگەن توختى ئەڭ يېقىن ئادەملىرى كېلىپ ھال سوراۋاتقاندەك كۆڭلى يېرىم بولدى، «غېرىب ئۆل-سە كىم يىغلار، غېرىبقا غېرىب يىغلار» دېگەندەك، ئېزىلگەن قەلبى مۇجۇلۇپ، نۇرسىز كۆزلىرىگە لىققىدە ياش ئالدى.

— قېنى ئۆيگە كىرەيلى! — زەينەپخان ئانا خۇشخۇيلۇق بىلەن ئۆيگە تەكلىپ قىلدى.

رەيھان ئالدىدا ماڭغىلى ئۇنىماي توختىغا يول قويدى. مېھمانخانىغا كىرگەندىن كېيىن، توختى بىلەن رەيھان تۆردىن ئورۇن ئالدى. زەينەپخان ئانا ئابدۇرەھمانغا ئىشارەت قىلىۋىدى، بىر چىنە قېتىق بىلەن پەتنۇستا زاغرا كۆتۈرۈپ كىردى.

— «كەمبەغەلنىڭ ئىشى چىشقا دورا» دەيدىكەن، خېنىم، قېتىق بىلەن پورەك بولسىمۇ ئىغىز تېگەرمىكىن دېدىم! — زەينەپخان شۇنداق دېگىنىچە ئۇلارنىڭ ئالدىغا قويدى.

— ئېلىڭ، توختىكا! بىر داستىخاندا، يەنە كېلىپ بىر چىنە قېتىق بىلەن بىر نانغا تەڭ ئىغىز تەگكۇزۇشىمىز تازا كۆڭۈلۇمدىكىدەك ئىش بولىدىغان بولدى.

رەيهان توختىنىڭ ئالدىغا سۇرۇپ، كۆزلىرىگە مەنىلىك تىكىلدى. توختى بۇ تەكلىپ سۆزلىرىنىڭ تېگىگە قانداقتۇر چوڭقۇر مەنە يوشۇرۇنغانلىقىنى سېزىپ، تەكەللۇپ قىلمايلا تەكلىپنى قوبۇل قىلدى:

— بوپتۇ ئەمىسە، تېخى بايىلا داستىخان ئۇستىدىن چىققان ئىدىم. شۇنداقتىمۇ خېنىمغا «هە - هۇ» دېيىشىپ بېرەي.

توختى بىر پارچە ناننى ئۇشتۇپ، قېتىققا پاتۇرۇپ ئاغزىغا سالدى.

رەيهاننىڭ يوشۇرۇنچە ئالاھىدە يوقلاپ كېلىشى هەم هېلىقىدەك مەنىلىك سۆزلىرى توختىنىڭ قەلبىدە يالقۇنلۇق بىر ئۇمىد پەيدا قىلىپ، بېشىدىن ئۆتكەن ئېغىر پاجىئەلەرنى ئۇنتۇلدۇردى. ئۇ ئۆزىنى ئاجايىپ بىر سېھىرلىك دۇنياغا سەپەر قىلىۋاتقاندەك، كۈچلۈك ياردەمچىگە ئېرىشىپ تۇتقانلا نەرسىنى قومۇرغۇدەك كۈچ - قۇدرەتكە تولغاندەك، يېنىدىكى مانا بۇ ئەنقا بېشىغا قالقان، قولىغا سىپەر بولۇپ، يەتتە قات يەر ئاستىغا چۈشۈپ كەتسىمۇ، زۇلمەت چاڭگىلىدىن قۇتۇلدۇرۇۋالىدىغاندەك هېس قىلماقتا ئىدى.

— ئەمدى قانداق قىلماقچى؟ — سورىدى رەيهان توختىدىن.

ئۇشتۇمتۇت سورالغان بۇ سوئال توختىنى تەمتىرىتىپ قويدى. شۇنداقتىمۇ جاۋاب بەردى:

— ھازىرچە بىلمەيمەن، ھەپىسدىن ئەمدىلا چىقتىم، يۇر-
تۇمغا كېتەرمەن شۇ، بىراق ... — دەپ جىم بولدى.

— بىراق نېمە؟ — رەيھان توختىغا سوئال نەزىرى بىلەن قارىدى.

— كۆرۈۋاتىسىز، خېنىم، تۇرۇشۇم مانا، قولۇمدا ھېچ نېمە يوق. بۇ پېتىم يولغا چىقىشىم مۇمكىن ئەمەس. بۇ ئۆيدىمۇ تۇرۇۋەرگىلى بولماس. ئىش قىلىپ، پەيزىۋاتقا بارغۇدەك ماغ-دۇر، سەپەرگە ئاتلانغۇدەك نەرسىگە ئېرىشەلىسەملا يولغا چىقى-مەن.

— بۇ يەردە تۇرسىڭىز بولمامدۇ؟

— مۇشۇ ئۆيدىما! ؟

— ياق، مۇشۇ شەھەردە.

— تۇرالمايمەن.

— نېمىشقا؟

توختىنىڭ قاپاقلىرى بىردىنلا تۇرۇلۇپ، كۆزلىرىدە غەزەپ ئوتى يالقۇنجىدى.

— يۇرتقا كېتىمەن، ئەھلىمەھەللە بىلەن كۆرۈشىمەن، ئاندىن ئاتۇشقا بارىمەن، قايتىپ كېلىپ مېنى ناھەق قامىغان، قىيناپ مۇشۇ ھالغا كەلتۈرگەن ھېلىقى مۇناپىقنى تېپىپ، ئىنتىقام ئالىمەن.

— ئۇ قاچتى.

— نەگە؟

— ئۈچتۇرپانغا.

توختى جىم بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئۆزى دۇچ كەلگەن بۇ پاجىئەلەرنى ھېكىمبەگدىن كۆرەتتى، بۇنىڭ سىند-پىي زۇلۇم ئىكەنلىكىنى، ئازابلىغۇچى يالغۇز بىرلا ھېكىمبەگ ئەمەس، ناھەق ئازابقا ئۇچرىغۇچىنىڭمۇ يالغۇز ئۆزى ئەمەسلى-

كىنى تونۇپ يېتىشكە تېخى ئۈلگۈرمىگەن ئىدى.

ئۇلار قىزغىن پاراڭلار بىلەن ئولتۇرغاندا، زەينەپخان ئانا بىر چېنىدىن شورپا ئېلىپ كىردى:

— ئۆيدە نان تۈگىگەندە ئۇياتلىق مېھمان كەپتۇ دەپ، بۈگۈن بەك سەت بولدى. ئۆزلىرىنى ساقلىتىپ قويماسلىق ئۈچۈن كىچىككىنە چاي قىلدىم، قېنى بېقىشسىلا، باللىرىم سىلەرمۇ داستىخانغا بېرىڭلار.

ئاخىرىدا زەينەپخان ئانا ئۆزىمۇ ئولتۇردى، ھەممەيلەن بىر داستىخان بولدى.

رەيھاننىڭ بولسا قولىدىكى بەخت قۇشى قاڭقىپ بارغانسې‑رى يىراقلاپ كېتىۋاتقاندەك كۆڭلى يېرىم ئىدى. گېلىدىن غىزامۇ ئۆتمەيۋاتاتتى. ئۇ توختىمى كەتكۈزمەسلىكنىڭ ئامالىنى ئىزدەش بىلەن ھەلەك ئىدى. ئاخىر ئىچى سىقىلىپ:

— يەكەنگە ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى ئىزدەپ كەلگەن ئىكەن دەپ ئاڭلىۋىدىم، — دېدى.

توختى خۇددى ھەربىر ئېغىز سۆزىنى تىللاغا ساتىدىغاندەك:

— شۇنداق، — دەپلا جىم بولدى.

— كىم ئىدى ئۇ؟ — سورىدى زەينەپخان ئانا گەپ قىستۇرۇپ.

— قۇربان دولاننىڭ ئوغلى قادىر كۇلالچى.

— كىم؟

— بەزىلەر قۇربان كۇلالچى دېيىشسە، بەزىلەر قۇربان دولانمۇ دەيدىكەن، شۇنىڭ ئوغلى قادىر.

زەينەپخان داڭقېتىپ قالدى. شۇ تاپتا ئۇ يىراق سەپەرگە كەتكەن بىر پەرزەنتى ياكى باللىرىنىڭ ئاتىسى قادىر دولان قايتىپ كېلىپ، بىر ئائىلە كىشىلىرى ھەمداستىخان بولۇۋاتقان‑

دەك ھاياجانلانماقتا ئىدى. شۇڭا، تەقدىرنىڭ بۇ كارامەتلىرىگە ھەيران بولۇپ سورىدى:

— ئۆزىڭىز كىم بولىسىز؟

— مەن قادىر دولاننىڭ ئاتا تەرەپ تۇغقانلىرىدىن بولىمەن، بىراق مەن ئاتا - ئانامدىن كىچىك يېتىم قالغاچقا، ئېنىق سۆزلەپ بېرەلمەيمەن. ئاڭلىسام، ئۇ ئالتۇنلىرىمنىڭ يېنىدا كۇلالچىلىق قىلارمىش.

زەينەپخان بۇ يىگىتنىڭ قادىر كۇلالچى ھايات ۋاقتىدا سۆزلەپ بېرىدىغان پەيزاۋاتلىق تۇغقانلىرىنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكىدىن شەكلەنمىدى. توختىنىڭ دېگەنلىرى بىلەن ئېرى قادىرنىڭ «ھېكايە» سى ئوخشاش چىقتى. ئۇ ھاياجان ئىلكىدە تونۇشلۇق بەردى:

— سىز تۇغقىنىڭىزنى تاپتىڭىز، ئولتۇرغىنىڭىز قادىر كۇلالچـــىـــنىـــڭ ئۆيـــى، بۇ بولسا ئۇنـــىـــڭ ئوغۇللىرى — قېرىنداشلىرىڭىز، خۇدانىڭ بۇ كارامەتلىرىگە ئاپىرىن!

رەيھان، توختى، ساۋۇر، ئابدۇرەھمانلار خۇددى «مىڭ بىر كېچە» ھېكايىلىرىدىكى ئۇچرىشىشلار ئۇز باشلىرىغا كېلىۋاتقاندەك ھەيران قېلىشتى، داستىخان خۇشاللىق ئۈستىگە خۇشاللىق بىلەن تولدى. كۇتۇلمىگەن بۇ تونۇشۇش رەيھاننىڭ ئۇمىد چېچەكلىرىنى ئېچىلدۇرۇپ، گويا پەلەكنىڭ قەرىدە پەرۋاز قىلىۋاتقان بەخت قۇشىنى دامىغا ئىلىندۇرغاندەك خۇشال قىلىۋەتتى. «ئەمدى ئۇ كەتمەيدۇ، كۆرۈشۈپ تۇرىمەن...» دەپ ئويلىدى ئۇ.

داستىخان يىغىلىپ، ھەممەيلەن ئورنىدىن تۇرۇشتى. رەيھان خوشلاشتى:

— مەن قايتاي، توختىكام ياخشى ئارام ئېلىپ، ئوبدان ئوز ۇقلانسۇن، رۇستەم ئاكامنى ھېلىلا ئەۋەتىمەن، پۇرسەت

چىقسىلا يەنە كېلىمەن، ھازىرچە خوش ئامانەت!

رەيھاننى ھەممەيلەن تالاغىچە ئۇزىتىپ چىقتى. رەيھاننىڭ سادا ئاغۋانىدىن[1] تىكىلگەن نوجىيەك كۆڭلىكى گۈزەل قامىتىگە شۇنداق ياراشقان ئىدىكى، بويى بىلەن تەڭ ئۆسكەن سۇمبۇل چاچلىرى ھەربىر سىلكىنگەندە توختى گويا يۈرىكىگە ئوت تۇتىشىۋاتقاندەك كۆكرىكىنى سىلايتتى. دەر ھەقىقەت، ئۇنىڭ ھۆسن - جامالى بىلەن بوي تۇرقى ئەلىشىر نەۋائىينىڭ:

«ئېنىڭ مەڭزىدەكىم مەڭ ياراتتى،
ساچى بىلەن بويىنى تەڭ ياراتتى.»

دېگەن بېيىتىدە ئەينەن سۈرەتلەنگەن ئىدى. ئەپسۇسكى، توختىنىڭ يۈرىكىدە گەرچە رەيھان ئۈچۈن مۇھەببەت دولقۇنى مەۋج ئۇرۇپ تۇرسىمۇ، ئۇنى ۋىسالىغا يەتكىلى بولمايدىغان ئاسماندىكى ئاي ياكى ھەددىسىز ئېگىز شاختىكى شاپتۇل ساناپ، چاپچىۋاتقان كۆڭلىگە ھاي بېرەتتى، رەيھان بولسا ئۇنداق ئويلىمايتتى، بەلكى توختىدىن ئىبارەت ۋىجدانلىق، باتۇر يىگىتنى مىسلىسىز قەھرىماندەك، دەھشەتلىك قىيىن - قىستاقلارغا بەرداشلىق بېرىپ، دوزاختىن ئامان - ئېسەن قۇتۇلۇپ چىقىپ، ئېزىلىشكە ئۇچراۋاتقان خەلقنى ئازادلىق يولىغا باشلاۋاتقان قابىل يېتەكچىدەك كۆرۈپ ھۆرمەتلەيتتى، شۇنداق سەممىي تۇيغۇ تۇرتكىسىدە: «توختى مېنىڭ، ئۆلسە ئۆلىمەن، تىرىلسە تىرىلىمەن، ئۇ مېنىڭ بارلىقىم، ھاياتىم» دەپ قارايتتى. ئەمما، تەقدىرنىڭ يەنە نېمە كارامەتلىرى بارلىقىنى بىلمەيتتى.

رەيھان كېتىپ ئۇزاق ئۆتمەي رۇستەم كىرىپ كەلدى.

---

[1] ئېسىل رەختلەرنىڭ بىر تۈرى.

ئۇنىڭ كەيپىمۇ ناھايىتى چاغ ئىدى، بۇ خۇشاللىقنى رەيھاندىن ئالغان ئىككى سەر كۇمۇش تەڭگە بەخش ئەتكەنمۇ ياكى ساۋۇر-دىن ئاز - تولا نەپ ئېلىشنى كۆزلىدىمۇ ئۇققىلى بولمايتتى.

رۇستەم قوينىدىن بىر ھەميانىنى چىقىرىپ دېدى:

— خېنىم بۇنى توختىتىـكامـغا ئاپىرىپ بەرگىن دەپ ئەۋەتتى،— ھەميانغا 10 سەر كۇمۇش تەڭگە قاچىلانغان ئىدى، ئاندىن يەنە بىر تۇگۇچنى زەينەپخانغا بەردى، — بۇ تۆت سەر تەڭگىنى خىراجەت قىلسۇن دەپ سىلەرگە ئەۋەتتى.

دەرۋەقە بۇ ناھايىتى چوڭ ئىلتىپات بولۇپ، ئۇلار يىل بويى ئىشلەپمۇ ئېرىشەلمىگۇدەك جىق پۇل ئىدى. ھەممەيلەن رەھمەت ئېيتتى، توختى ھەمياندىن ئىككى سەر كۇمۇشنى ئېلىپ رۇس-تەمگە بېرىپ:

— بۇ بەك سەت ئىش بولدى. ھازىرچە قوبۇل قىلماي ئامالىمىز يوق. خېنىم مېنى قۇتقۇزغاننى ئاز دەپ، يەنە بۇنچە غەمخورلۇق قىلىۋاتىدۇ، جېنىم ئامانلا بولىدىكەن ياخشىلىقنى چوقۇم قايتۇرىمەن. رەھمىتىمنى يەتكۈزۈپ قويغايسىز! — دېدى، ئاندىن ھەميانىنى زەينەپخان ئانىغا بەردى،— بۇنى ئې-لىڭ.

بۈگۈن بۇ ئائىلىگە خېلىدىن بۇيان ئۇلۇغ كۆزىدە باقمىغان خۇشاللىق نېسىپ بولغان ئىدى. بىراق، توختى تەڭداشسىز ھۆرلىقاسى رەيھانگۈلنى ئويلايتتى. گەرچە ئۇ ئۆزىنىڭ ئىجتىما-ئىي باراۋەرسىزلىكنى بىلسىمۇ، كۆڭۈل قۇشى رەيھانىنىڭ دا-مىدا بولۇپ، خۇددى:

«مۇھەببەت ئالدىدا خىسراۋ لىباسى
بارابەر - تەڭ ئىرۇر پەرھاد كۇلاھسى.»

دېيىلگەندەك، مۇھەببەت ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنى نەزەرگە
ئالماي، كۆڭۈل رىشتىسى ئارقىلىق بىر - بىرىنى يېقىنلاشتۇ-
رۇپ ئۆزئارا چېتىش كويىدا ئىدى.

سەككىزىنچى باب

يۈرتىغا سەپەر

كۈنلەر، ھەپتىلەر ئۆتۈپ، ھەش - پەش دېگۈچە 9 - ئاي كىرىپ قالدى. رەيھان توختى بىلەن كۈندە دېگۈدەك كۆرۈشۈپ تۇراتتى. رەيھان دائىم ساۋاقداشلىرىنىڭ ئۆيلىرىگىمۇ بېرىپ تۇرىدىغان بولغاچقا، ئەمدىلا 16 ياشقا قەدەم قويغان ئىپپەتلىك قىزدىن ھېچكىممۇ گۇمانلىنىپ يۈرمەيتتى. شۇ سەۋەبتىنمىكىن، ئائىلىسىدىكىلەرمۇ مېڭىش - تۇرۇشلىرىغا چەك قويمايتتى. رەيھاننىڭ ياردىمى نەتىجىسىدە زەينەپخان ئائىلىسىنىڭمۇ ھال - كۈنى خېلى ياخشىلىنىپ قالدى. توختى ياش بولغاچقا سالامەتلىكى تېزلا ئەسلىگە كەلدى. ئەمدى يېتىۋەرسە بولمايتتى. ئىشلىشى ياكى بولمىسا كىچىك ئاخۇننى تېپىشى كېرەك ئىدى. ئۇ نۇرغۇن ئويلىنىشلاردىن كېيىن، يۇرتىغا بېرىپ خوجايىنى بىلەن خوشلىشىپ، ئاتۇشقا بېرىش قارارىغا كەلدىيۇ، يەكەندىن، توغرىسى رەيھاندىن ئايرىلىشقا كۆزى قىيماي ئىككىلىنىپ بولۇپ قالدى. رەيھاندىن ئايرىلمايمەن، بىرگە ياشايمەن دەيدىكەن، يەكەندە ماكانلىشىشى كېرەك ئىدى. بۇ ئارزۇغا يېتىش ئۈچۈن كىچىك ئاخۇن ئېيتقاندەك تىنچ، خاتىرجەم ياشاشقا ئىمكان بېرىدىغان ئېزىش - ئېزىلىشتىن خالىي، ھەممە

ئادەم باراۋەر، ئادالەتلىك دۇنيا قۇچاق ئېچىشى كېرەك. كىچىك ئاخۇننىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، بۇنداق دۇنيا كۇرەشسىز ياردىتىلمايدۇ. باش كېتىشتىن قورقماي كۇرەش قىلغاندىلا كىشىلىك ئەركىنلىكى قولغا كېلىدۇ. يۇقىرىقىلارنى ئويلىغان توختى دەرھال يولغا چىقىپ، يۇرتىدىكىلەر بىلەن كۆرۈشۈش، ئاندىن ئاتۇشقا كىچىك ئاخۇننى ئىزدەپ بېرىش قارارىغا كەلدى. توختى بۇ ئويلىرىنى ساۋۇرغا ئېيتىپ مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن مۇۋاپىق پەيت كۈتۈپ تۇرغاندا، «ئۇنىغانىغا يونۇغان» دەك ساۋۇر بۇگۇن مەلۇم سەۋەب تۇپەيلىدىن ئىشقا چىقمىدى. توختى ساۋۇرنى ئۆيگە چاقىرىپ، ئويلىغانلىرىنى ئېيتتى، ئاندىن يۇرتقا قايتماقچى بولۇۋاتقانلىقى توغرىسىدا مەسلىھەت سالدى. ساۋۇرنىڭ قەلبىدىمۇ ئاتىسىنىڭ ئىنتىقامى يىلىنجاپ تۇرغاچقا، توختىنىڭ مەسلىھىتى ياغدەك ياقتى.

— مەنمۇ سەن بىلەن بىللە باراي، كىچىك ئاخۇن بىلەن تونۇشتۇرغىن، — دېدى ئۇ، — سەن نېمە بولساڭ، مەنمۇ شۇ، لېكىن رەيھانگۇلگە ئېيتىپ مەسلىھىتىنى ئاڭلاپ باقساقمىكىن دەيمەن…

ساۋۇرنىڭ گېپى ئۈزۈلگىچە، بىر قولياغلىق شاپتۇلنى كۆتۈرۈپ رەيھان كىرىپ كەلدى. ئەگەشتۇرۇۋالغان 12 ياشلار ئەتراپىدىكى بىر ئوغۇل بالا مەيدىسىگە تاقاپ ئاران كۆتۈرگەن يوغان بىشەكشىرىنىنى يەرگە قوياي دەپ تۇرغاندا، توختى بېرىپ قولىدىن ئالدى. بۇ بالا باقىقالنىڭ ئوغلى بولۇپ، قوغۇننى ئەكېلىشىپ بېرىپلا قايتىپ كەتتى. زەينەپخان ئانا رەيھاننىڭ قولىدىكى شاپتۇلنى ئېلىپ، ئۆيگە باشلىدى. ھەممەيلەن كۆرپىدىن ئورۇن ئېلىشىپ، ھال - ئەھۋال سورىشىپ بولغاندىن كېيىن، رەيھان ئېغىز ئاچتى:

— توختىكا، مىجەزىڭىز يوقمۇ - نېمە؟ خاپا كۆرۈنىسىزغۇ؟

— ياخشى تۇرۇۋاتىمەن، بىراق داۋاملىق مۇشۇنداق يۇرۇۋەرسەم بولماسمىكىن.

رەيھان يەنە سورىدى:

— نېمە قىلاي دەيسىز؟

— يۇرتقا بېرىپ كېلەيمىكىن دەپ ئويلاۋاتىمەن.

— شۇنچە زۆرۈرمىدى؟

— ھەئە.

— نېمە ۋەجدىن؟

— قەرزىم بار ئىدى.

— ئۇنداق بولسا، ساۋۇركامدىن ئەۋەتىپ بېرەيلى.

— بولمايدۇ، ئۇ ئېلىم - بېرىم قەرزى ئەمەس، ئادەمگەرچىلىك قەرزى.

— كىم ئىدى ئۇ؟

— خوجايىنىم ھەم ئوقۇتقۇچۇم، 10 يېشىمدىن باشلاپ تۇز-تائام بېرىپ چوڭ قىلغانىنىڭ ئۈستىگە ئوقۇتۇپ دىلىمغا ئىلىم سالدى، ئۆز بالىلىرى قاتارىدا كۆرۈپ ئىشەندى. ئەمدى ئۇنى تاشلىۋەتسەم، شاپائەتچىمنىڭ يۈزىگە پۇت قويغاندەك بولمامدىمەن! خوجايىن ماڭا دائىم: كىشىنىڭ ئىززىتى راستچىللىق، ئادەمگەرچىلىك بىلەن ئاشىدۇ، يۈزى تىل سەۋەبىدىن، يەنى يالغانچىلىق، كاززاپلىق تۈپەيلى تۆكۈلىدۇ، دەيتتى. بۇنى ئويلىغاندا، ئۇنىڭ بىلەن خوشلىشىپ كەلمىسەم بولمايدۇ. يەنە بىر ئاكىمىزغىمۇ ۋەدە بەرگەن.

توختىنىڭ پەزىلىتى رەيھانغا چوڭقۇر تەسىر قىلدى. كۆڭلىدە: «نېمە دېگەن ۋىجدانلىق يىگىت بۇ! ئۇ راست ئېيتىدۇ، ئادەم راستچىل، سەممىي بولۇشى كېرەك، مانا مۇشۇنداق ئادەمگە قۇل بولساممۇ ئەرزىيدۇ، ئۇنى چىن كۆڭلۈمدىن قوللايمەن. لېكىن، يالغۇز يولغا چىقمىسۇن» دېگەنلەرنى ئويلىدى -

دە، ئېيتتى:

— ياخشى ئويلاپسىز. ئادەم دېگەن راستچىل، لەۋزىدە تۇ-رىدىغان بولۇشى كېرەك. خوجايىنغا، يەنە بىر سىگە ۋەدە بەرگەن ئىكەنسىز، ئەلۋەتتە بېرىڭ. ئەمما، ئىككى شەرت بار…

— قېنى دەڭ.

— بىرىنچىدىن، ماڭا ۋەدە بېرىڭ؛ ئىككىنچىدىن، ساۋۇر-كام بىرگە بارسۇن.

— قانداق ۋەدە تەلەپ قىلماقچىسىز؟

— چوقۇم قايتىپ كېلىسىز، مەڭگۇ ماڭا مۇڭداش ۋە قوغ-دىغۇچى بولىسىز. سىزدىن ھازىرچە ئالىدىغان ۋەدەم شۇ ھەقتە بولىدۇ.

رەيھانىڭ چىرايى بىردىنلا غەمكىنلەشتى، كۆزلىرىگە غى-لىلداپ ياش كەلدى. كۆڭلىگە مەڭگۇ كۆرۈشەلمەيدىغاندەك، بۇگۇنكى ۋىسال دەملىرى يېقىن كەلگۇسىدە ھەسرەتلىك ئەسلى-مىگە ئايلىنىدىغاندەك ۋەھىمە ھۆكۇمران ئىدى. شۇنداقتىمۇ توختى ۋەدە بەرسىلا لەۋزىگە ئىشىنەتتى.

— بوپتۇ، ۋەدە بېرەي، سىزنىڭمۇ ھەددىسىز ياخشىلىقلى-رىڭىز بار، جاۋاب قايتۇرمىسام قارا يۈز بولۇشۇم ئېنىق، سىز ھاياتىمنى قۇتقۇزدىڭىز، شۇڭا مەڭگۇ قوغدىغۇچىڭىز، خىزمەت-كارىڭىز بولسام ئەرزىيدۇ. لېكىن، مۇشۇ پۇرسەتكە ئېرىشىش ئۈچۈن كۆپ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشكە توغرا كېلىدۇ.

— بەك ئوبدان گەپ بولدى، سىزگە ئىشىنىمەن.

— ئەمىسە نېمىشقا يىغلايسىز؟

— خۇشاللىقتىن ھاياجانلىنىپ يىغلاۋاتىمەن شۇ!

رەيھان ياغلىقى بىلەن ياشلىرىنى سۈرتۈۋېتىپ، زورلاپ كۈلۈمسىرىدى. كۈلكە يۇگۇرگەن چىرايىدىكى ياش قالدۇقلىرى گويا شەپەقتە تاۋلانغان گۈل بەرگىدىكى شەبنەمدەك جىلۋىلى-

نىپ، سىرغىغىنچە ئېتىكىگە چۈشۈۋاتاتتى. ساۋۇرنىڭ كۆڭلى بۇزۇلدىمۇ ياكى رەيھاننىڭ كۆز ياشلىرىغا تاقەت قىلالمىدىمۇ ۋەياكى ئىككىسى گەپ - سۆزلىرىنى قورۇنماي قىلىشىۋالسۇن دېدىمۇ، ئەيتاۋۇر، ئورنىدىن تۇرۇپ تالاغا چىقىپ كەتتى. شۇ تاپتا توختىنىڭ ئازابلىرىغىمۇ گەپ سىغمايتتى، كۆزلىرىدىن ياش ئەگىپ، رەيھانغا تەسەللى بەرمەكچى بولاتتىيۇ، گەپ قىلال-مايتتى. ئاخىر زورۇقۇپ ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ ئېيتتى:

— خاتىرجەم بولۇڭ، خېنىم! سىز بۇنچىلىك كۆڭۈل بۆ-لۈۋاتقان يەردە، مەن جەزمەن قايتىپ كېلىمەن. ساۋۇرنىڭ بىللە بېرىشىغىمۇ قوشۇلىمەن. ئەمدىغۇ بولغاندۇ!

— ئەلۋەتتە، بولدى، سىزگە ئىشىنىمەن، جەزمەن قايتىپ كېلىشىڭىزگە ئىشىنىمەن. لېكىن، نېمىشقىدۇر كۆڭلۈم يې-رىم، بىر قىسمىلا بولۇپ تۇرۇۋاتىمەن. ئەبەدىي كۆرۈشەلمەيدى-غاندەك خاتىرجەمسىزلىنىۋاتىمەن...

— گەپمۇ ئېغىزدىن، جانمۇ ئېغىزدىن چىقىدۇ، جەزمەن كېلىمەن. لەۋزىدە تۇرماسلىق ئوغۇل بالىنىڭ ئىشى ئەمەس، لېكىن قاچان كېلىدىغانلىقىمنى بىلمەيمەن.

— بۇ «كەلمەيمەن» دېگەن بىلەن ئوخشاش گەپ بولدى، نەچچە ئون يىلدىن كېيىن خوتۇن - بالىلىرىڭىزنى ئەگەشتۇرۇپ كەلسىڭىز يەنىلا كەلگەن بولىسىز، ئۇ چاغدا، قېنى ئۆزىڭىز دەپ بېقىڭە، نېمە قىلغۇلۇق؟

— ياق، مېنىڭ گېپىمدىن ھەرگىز ئۇنداق مەنە چىقمايدۇ. ئىلاجى بار تېزرەك كېلىشكە تىرىشىمەن.

— بوپتۇ، بېرىڭ. مەن قايتىپ دەرھال تەييارلىق قىلىشقا كىرىشەي. بۇنىمۇ دەپ قوياي، ئەگەر كېچىكىپ قالسىڭىز ئۆ-زۈم بارىمەن جۇمۇ!

توختى رەيھاننى تالاغىچە بىللە چىقىپ ئۇزىتىپ قويماقچى

بولغان ئىدى، رەيھان:
— بولدى، سىلەر چىقماڭلار! — دەپ، رومالىنىڭ قايرىلـ-
غان تەرىپىنى ئالدىغا تاشلىغىنىچە چىقىپ كەتتى. ئەمما، ئۆيـ-
دىن چىققاندا كۆلگەندەك قىلغان بىلەن، ئىشىكتىن چىقىشىغىلا
كەلكۈندەك ئېقىشقا باشلىغان كۆز ياشلىرىنى ھەرقانچە قىلىپمۇ
توختىتالمىدى.
رەيھان ئۆيگە يېتىپ بارغاندا، ھويلىدا ئوتتۇن كەسلەۋاتقان
رۇستەمدىن باشقا، ھېچكىم كۆرۈنمەيتتى. شۇڭا، يىغلىغان
پېتى ھۇجرىسىغا كىرىپ ئۇخلاپ قالدى. زۇمرەتخېنىمنىڭ:
«رەيھانگۇل!» دەپ چاقىرغان ئاۋازى قۇلىقىغا كىرگەندە كەچ
پېشىن بولغان ئىدى، ئۇ يۈزىنى يۇيۇۋېتىپ ئانىسىنىڭ قېشىغا
چىقتى. ئانا شۇنداق قاراپلا ئۇنىڭ ئايدەك جامالىنىڭ كۈندىن -
كۈنگە ئۆزگىرىپ، سولاشقان ياپراقتەك بولۇپ قالغىنىنى كۆر-
دى. «گاچا قىزنىڭ تىلىنى ئانىسى بىلىدۇ» دېگەندەك، رەيھاـ-
نىڭ روھىي ھالىتىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى زۇمرەتخېنىم ئۆز ۋاقـ-
تىدىلا سېزىپ ئۈلگۈرگەن ئىدى. نەچچە ئاي مابەينىدە رەيھاننىڭ
مىجەزى ئۆزگىرىپ، كەم سۆز، ئېغىر - بېسىق، گەپ - سۆز
خالىمايدىغان، كۆپىنچە ھاللاردا ھۇجرىسىدىن چىقماي كۈن -
كۈنلەپ يالغۇز ئولتۇرىدىغان بولۇپ قېلىۋاتاتتى. مۇساپىر يىـ-
گىتنىڭ گېپى چىقسىلا، ساۋابلىق توغرىسىدا كىتاب سۆزلىرىـ-
دىن نەقىل كەلتۈرۈپ، ياردەم قىلىشنى ئۆتۈنەتتى. ئەمدى ئۇ
يىگىتنى زىنداندىن ئازاد قىلىۋېتىش بىلەن، بىر كۈنمۇ ئۆيدە
ئولتۇرمايدىغان، ساۋاقداشلىرىنى تولا يوقلايدىغان بولۇۋالدى.
ئۇنىڭ بۇ قىلىقلىرى «ئىشنى كارداڭدىن سوراڭ، ئۇنىنى باداڭـ-
دىن» دېگەندەك، زۇمرەتخېنىمنىڭ دىققىتىنى قوزغاپ قويۇۋاتاتـ-
تى، مۇھەببەت تارىسىنى يۈرەك بېغىشىدىن باغلاپ يىگىت تامان
سۆرەپ يۈرگەنلىكى ئانىغا ئايان ئىدى، بايا قىزى ھويلىغا كىـ-

رىپ كەلگەندە يۈز - كۆزلىرىدىكى ياش قالدۇقلىرىنى كۆرۈپ ئۆزىنى دالدىغا ئالغان ئىدى.

زۇمرەتخېنىم قىزىنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىگە خاپا بولمىدى. چۈنكى، نورمال يېتىلگەن ئىنسان بالىسى بۇ باسقۇچنى بېسىپ ئۆتمەي مۇمكىن ئەمەسلىكىنى بىلەتتى. توختىنى گەرچە كۆرمىگەن بولسىمۇ، هاپىزبەگدىن هېكايىلىرىنى نەچچە نۆۋەت ئاڭلىغان، تېخى بىر نۆۋەت«توختىغا شۇنداق هەۋىسىم كېلىدۇكى، گاهىدا ئۇنى مېنىڭ ئوغلۇم بولۇپ قالغان بولسىچۇ، دەپ قالىمەن» دېگىنى قۇلىقىدىن كەتمەيتتى. شۇنىڭدىن تارتىپ توختىنىڭ سېيماسىنى خىيالەن كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ، ئەڭ قاملاشقان، باتۇر، تەڭداشسىز پالۋانلارغا ئوخشىتاتتى. رەيهانىنىڭ توختىغا كۆيۈنۈشىنى هەرگىز ئەيىبلىمەستىن، ئىمكانىيەت تاپسا ياردەم بەرگۈسى، هاپىزبەگ ئۇنىسا كۈيئوغۇل قىلىۋالغۇسى كېلەتتى. هازىر رەيهاننى چاقىرىشنىڭ سەۋەبىمۇ ئوتتۇرىدىكى پەردىنى قايرىپ قويۇپ، سىردىشىش ئۈچۈن ئىدى.

رەيهان كىرگەندە زۇمرەتخېنىم ئۇنىڭ يۈيۈقلۇق كىيىملىرىنى قاتلاۋاتاتتى.

— ئۇيقۇڭغا قاندىڭمۇ؟ — ئانا كۈلۈپ تۇرۇپ، چاقچاق ئارىلاش سورىدى.

— بېشىم ئاغرىۋاتىدۇ، — دېدى رەيهان جاۋاب بېرىپ، ئاندىن كاتتىنىڭ تۆپىسىگە چىقىپ ئانىسىنىڭ يېنىدا ئولتۇردى.

— قىزىم! ئۆزۈڭنى قىينىما، مۇهەببەتنى بىلىمەن، خېجىل بولماي سىرىڭنى ئېيت، يوشۇرۇشنىڭ هاجىتى يوق. كۆڭۈل شۇنداق نەرسىكى، ئۇ باي - كەمبەغەل، سەت - چىرايلىق دەپ ئايرىمايدۇ. ئۆز مۇددىئاسىغا يېتىشتە هېچنېمىگە بېقىنمايدۇ، ئوتتۇرىدىكى سىرنى پەقەت ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ كۆزىلا ئاشكارىلايدۇ، مانا بۇ مۇهەببەت دېيىلىدۇ، سېزىپ تۇ-

رۇۋاتىمەن، سەن بىر سۇمۇرغنى تاللىدىڭ، ئەمما يوشۇرۇۋاتى-
سەن. كۆزلىرىڭدىن چىقىپ تۇرۇۋاتىدۇ. قانداق گېپىڭ بولسا
ئوچۇقنى دېگىن. مېنىڭچە سەن پۇل ـ مال، بايلىقنى ئەمەس،
ھەقىقىي سۆيگۈنى كۆزلىدىڭ، مەن قوللاپ ـ قۇۋۋەتلەيمەن ھەم
ياردەم بېرىمەن.

ئانىسىنىڭ بۇ قەدەر مېھرىبانلىقى ھەم يۇمشاق كۆڭۈللۈ-
كىدىن دىلى ئېرىگەن رەيھان:

— ئانا! ... — دېگىنىچە زۇمرەتخېنىمنىڭ باغرىغا ئۆزىنى
ئاتتى، ھاياجان ياشلىرىنى سەلدەك ئاقتۇرۇپ، يۈزىنى كۆكرە-
كىگە ياقتى.

— بولدى قىل، قىزىم، بولدى قىل! — دېدى زۇمرەتخې-
نىم، — مۇھەببەت مەلامىتى چۈشمەيدىغان ئادەم يوق، غەم
قىلما. مەن ياردەم بېرىمەن!

زۇمرەتخېنىم بەزلىگەنچە رەيھان ھېقىقلاپ يىغىسىنى تەستە
توختاتقاندىن كېيىن:

— راست ئېيتتىڭىز، ئانا! بۇ بىر سەۋداكەن، ئۆزۈممۇ بىل-
مەيمەن، ئۇنى كۆرمىسەم تاقەت قىلالمايدىغان دەرىجىگە يەتتىم.
توختى يۇرتىغا قايتماقچى... — دەپلا يەنە يىغلاپ تاشلىدى.

— سەن نېمە دېمەكچى؟ — سورىدى زۇمرەتخېنىم.

— ئۇنىڭ بېرىشىغا قوشۇلماي ئىلاجىم بولمىدى.

— ئۇ ھازىر نەدە تۇرۇۋاتىدۇ؟

— تۇغقىنىنىڭ ئۆيىدە.

— تۇغقانلىرىنى ماڭا تونۇشتۇرۇپ قوي. ۱

— ماقۇل.

— سەن قانداق قىلماقچى بولۇۋاتىسەن؟

— ئۇ بىر تۇغقىنى ساۋۇر بىلەن يولغا چىقماقچى، بېرىپ
كېلىشىگە بىرەر ئايچە كېتەر. بۇ جەرياندا ساۋۇرنىڭ ئائىلىسى-

مۇ قىينىلىپ قېلىشى مۇمكىن. ئىككىسىنىڭ سەپەر خىراجىتى ئۈچۈن ياردەم بەرسەك بولاتتى.

— مېنى ھېچنېمىنى ئۇقمايدۇ دەمسەن؟ !

زۇمرەتخېنىم رەيھاننىڭ باش - كۆزىنى چوڭقۇر ئانىلىق مېھرى بىلەن سىلىدى. رەيھان ئۆتكۈنچى يامغۇردىن كېيىنكى قۇياشتەك كۈلۈپ زۇمرەتخېنىمنى تېخىمۇ چىڭ قۇچاقلىدى.

—بولدى، قويۇۋەت!— دېدى زۇمرەتخېنىم رەيھاننىڭ قولىنى ئىتتىرىۋېتىپ، ئاندىن ئۆيگە كىرىپ كېتىپ، كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە ئارىلىقتا بىر ھەميانىنى ئېلىپ چىقىپ رەيھانغا تەڭلىدى،— بۇنى ئۇ يىگىتكە ئاپىرىپ بەرگىن، ئىككىسى قانچە خىراجەت قىلسا يېتىپ ئاشىدۇ. ھە، توختا، بۇ تۆت شوينا يارماقنى ساۋۇر دېگەن يىگىتنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرگە بەرگىن. ئوغلى كەلگۈچە خىراجەت قىلسۇن. ئەمدىغۇ بولغاندۇ؟

— بولدى، ئويلىغىنىمدىنمۇ نەچچە ھەسسە ئارتۇق بولدى.

رەيھان ئېتىلىپ بېرىپ ئانىسىنىڭ ئىتتەرگىنىگە ئۇنىماي نەچچىنى سۆيۈۋەتتى. زۇمرەتخېنىم يەنە بىر ئىش ئۈستىدە ئۈچۈر بەردى:

— ئاتاڭ ھەجگە بارىمەن دەپ يۈرىدۇ، قارىغاندا، سولاقخانا ئىشىدىن رايى يانغاندەك قىلىدۇ، كېيىنكى ئىشلار ئاتاڭ خەيرلىك ھەجدىن كەلگەندە بىر گەپ بۇلار.

رەيھان ئانىسى يەتكۈزگەن ئۈچۈرنىڭ كېيىنكى ئىشلىرىغا تېگىدىغان پايدىسىنى مۆلچەرلەپ ئۈلگۈردى:

— بەك ئوبدان بوپتۇ، ئانا! ئاتام بۇرۇنراق شۇنداق قىلىشى لازىم ئىدى. ھەجگە بېرىپ كەلسىمۇ بەگلىك مەنسىپى قېچىپ كەتمەيدۇ، ئۇ چاغدا ھۆرمىتى تېخىمۇ ئاشىدۇ، بىزگىمۇ ياخشى. مەن دەرھال توختىغا بۇ پۇللارنى ئاپىرىپ بېرەيمىكىن؟

— ماقۇل، تېز بېرىپ كەل، كەچ بولۇپ كەتمىسۇن!

زۆمرەتخېنىم رەيهان بىلەن هويلىغا بىللە چىقتى.

رەيهان شۇنچىلىك خۇشال ئىدىكى، توختى بۇ پۇللارنى ئېدىتلىق سەرپ ئەتسە خېلى بىر مەزگىل ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق تارتمايتتى. ساۋۇرنىڭ ئائىلىسىمۇ تۆت شوينا يارماقنى خېمىرتۇرۇچ قىلىپ تۇرمۇشىنى قامداپ كېتەتتى. رەيهان زەينەپخان ئانىنىڭ ئۆيىگە بارغاندا، توختى بىلەن ساۋۇر ئىشىك ئالدىدىكى ياغاچنىڭ ئۇستىدە ئولتۇرۇپ، بىرەر ئىش ئۇستىدە مەسلىهەتلىشىۋاتقاندەك قىلاتتى. زەينەپخان ئانا كەچلىك تاماققا كۆكتات توغراۋاتاتتى. رەيهانىنىڭ قانداقتۇر زۆرۈر ئىش بىلەن كەلگەنلىكىنى پەملىگەن يىگىتلەر دەرهال ئورنىدىن تۇرۇپ ئالدىغا باردى. ئىككىسىنىڭ چىرايلىرىدىكى جىددىيلىكنى كۆرگەن رەيهان:

— هېچ ئىش يوق. قېنى ئۆيگە كىرەيلى، — دەپ، توختى بىلەن ساۋۇرنى ئالدىدا مېڭىشقا ئۇندىدى. ئەمما، ئۆي ئىگىلىرى تەكلىپىنى قوبۇل قىلماي، رەيهان ئالدىدا ماڭدى ۋە چاقىردى:

— زەينەپخان ئاچا!

زەينەپخان ئانا قىلىۋاتقان ئىشىنى قويۇپ ئۆيگە كىردى. رەيهان قولىدىكى ياغلىقنى يېشىپ تۆت شوينا يارماقنى تەڭلىدى:

— بۇنى ئانام سىلەرگە ئەۋەتتى.

— رەهمەت، خېنىم، رەهمەت! — دېدى زەينەپخان ئانا ئىككى قوللاپ ئېلىپ، — بۇ ياخشىلىقلىرىنى قانداقمۇ قايتۇرارمىز. بىزدىن يانمىسا خۇدايىمدىن يانا.

رەيهان هەميانىنى توختىغا تەڭلىدى:

— بۇنىڭدا 30 سەر كۈمۈش بار، بۇنىمۇ ئانام ئەۋەتتى. ئىككىڭلارنىڭ سەپەر خىراجىتىگە يېتىدۇ.

نەچچە كۈندىن بۇيان ئانىسىدىن ۋە ئاتىسىدىن ئېھتىيات قىلىپ كېلىۋاتقان رەيھاننىڭ بۈگۈن بىردىنلا «ئانام ئەۋەتتى» دەپ خېلى جىق پۇلنى كۆتۈرۈپ كېلىشى ئۇچەيلەننى ھەيران قالدۇردى.

— ئانام ئەۋەتتى؟— سورىدى توختى.

— ھەيران قېلىۋاتامسىز؟

— قانداقچە ئەمدى؟

— قورقماڭ، ھېچ ئىش يوق، ئانام بەك ياخشى ئايال. مەن يوشۇرۇپ يۈرگەن بىلەن، ئۇ ھەممىنى بىلىپ بوپتۇ. ئۇ ماڭا: «ھېچۋەقەسى يوق. بالىسىنىڭ بېسىۋاتقان قەدىمىنى ئانا بىلمىسە قانداق بولىدۇ؟ سەن ئۆتمەكچى بولغان ‹كېچىك›تىن ئۆتمەيدىغان ئىنسان يوق. بۇنى ئەيىبلەش ھاجەتسىز، بۇنىڭدىن كۆرە ياردەم بەرگەن ياخشى...» دېدى ھەم بۇ پۇللارنى ئەۋەتتى.

— بېگىم بىلىپ قالسىچۇ؟

— بىلمەيدۇ، ئاڭلىشىمچە ئاتام ھەجگە بارغۇدەك، مۇددەتتىن بىرقانچە ئاي بۇرۇن مېڭىشقا تەرەددۇت قىلىۋاتقۇدەكمىش. بىلىپ قالسىمۇ نېمە قىلالايتتى. ئەمدى گەپ سىلەردە قالدى. تېزرەك يولغا چىقىپ، قانچە بالدۇر كەلسەڭلار شۇنچە ياخشى.

— خۇشاللىق ئېسەنگىرىتىپ، رەھمەت ئېيتىشنىمۇ ئۇنتۇپتىمەن، رەھمەت، خېنىم!...

توختى گەپنى ئاخىرلاشتۇرۇپ بولغۇچە رەيھان بۆلۈۋەتتى:

— ئەمدى مېنى «خېنىم» دېگۈچى بولماڭ، «رەيھان» دەۋېرىڭ، بولمىسا رەنجىپ قالىمەن،— قىز لەۋلىرىنى يىمىرىپ يېقىملىق كۈلدى.

— ماقۇل، سىز رەنجىيدىغان ئىشنى ئىككىنچى قىلمايمەن. گېپىمگە ئىشىنەرسىز؟

— ئەمدى بولدى!

— زۇمرەتخېنىمغىمۇ رەھمەت، ئاتا - ئانام بولسىمۇ بۇنچە-
لىك قىلالمايتتى. قىلغان ياخشىلىقىنى بۇ دۇنيا - ئۇ دۇنيا
ئۇنتۇمايمەن! — توختى كۆزلىرىگە ياش ئالدى.

— باشقىسىنى قويۇپ، مېنىلا ئۇنتۇمىسىڭىز كۇپايە.

— ھەرگىز - ھەرگىز ئۇنتۇمدىغان!

ھەممەيلەن تەڭلا كۈلۈشتى، ئاندىن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ
تالاغا چىقىشتى. قۇياش پەسلەپ ناماز ئەسىر بولغان ئىدى.

— ھە ... راست، بىلىپ قالاي، سەپەر قاچان؟ — رەيھان
توختىدىن سورىدى.

— تەييارلىق پۈتتى. ئەتە باش توخۇدا يولغا چىقساقمى-
كىن.

— يەنە بىر گەپ بار ئىدى.

— قېنى دەڭ.

— سىزگىلا تەئەللۇق گەپ ئىدى.

— ئىككىسى ئۆزرە ئېيتىپ ئۆيگە ماڭدى. توختى ئىشىكنى
يېپىپ قويۇپ، رەيھاننىڭ كۆزلىرىگە تىكىلدى:

— نېمە گەپ ئىدى؟

رەيھان توختىنىڭ كۆزىگە تەشنالىق ئىلكىدە تىكىلدى.
گەرچە ئۇ كۈلۈپ تۇرسىمۇ، كۆز ياشلىرى گويا ئاپتاپلىق ئاس-
ماندىن چۈشۈۋاتقان يامغۇردەك تامچىلىماقتا ئىدى. قىز شۇ
ھالەتتە بىردەم قاراپ تۇرغاندىن كېيىن ئۆزىنى توختىنىڭ قۇ-
چىقىغا ئېتىپ، چىڭ يۆپۈشقىنىچە ئۆكسۈپ - ئۆكسۈپ يىغلى-
دى. توختىمۇ قىزنى باغرىغا باستى، قەيسەر يىگىتلىكىگە ماس-
لاشمىغان ھالدا كۆز ياشلىرى قىزنىڭ باش - كۆزىگە سىرغىشقا
باشلىدى.

— كۆڭلىڭىزنى يېرىم قىلماڭ! — دېدى توختى رەيھانغا
تەسەللى بېرىپ، ئاندىن ئالمىنىڭ يارتىسىدەك ئېڭىكى ئاستىغا

بارماقلىرىنى تەگكۈزۈپ يۇقىرى كۆتۈرۈپ ئۆزىگە قاراتتى. رەي-
هاننىڭ جان بېرىش ئالدىدىكى ئاھۇنىڭكىدەك كۆزلىرى گويا
پاناھلىق تىلەۋاتقاندەك مۆلدۈرلەپ تۇراتتى. توختى بويىنىنى
ئېھتىياتچان سەييادتەك ئاستا ئېگىپ، ئەرلىك جاسارەت تېمىپ
تۇرغان لەۋلىرىنى قىزىلگۈل بەرگىسىمان نازۇك لەۋلەر ئۇس-
تىگە قويدى. جۈپلەنگەن بۇ لەۋلەر شۇ تاپتا بىر جۈپ چوغنى
ئەسلىتەتتى. بەجايىكى، بىر - بىرىگە تېگىش بىلەن كۈچلۈك
يېلىنجاپ ئىككى يۈرەكنى كۆيدۈرمەكتە ئىدى. بىر گەۋدىگە
ئايلىنىپ، بىر - بىرسىگە سىڭىپ كېتىۋاتقان ئىككى تەن دۇنيا-
نىڭ ئىشلىرىنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇغان، ئۆي ئىگىلىرىنىڭ تۇيۇق-
سىز كىرىپ قېلىشىدىنمۇ ئەنسىرەيدىغاندەك قىلمايتتى، بەلكى
مۇشۇ كۆرۈنۈشنى پۈتۈن ئامۇخاس كۆرگىنىدە پەخىرلەنگىنىدىن
ئاشىق - مەشۇقلۇق بابىدا مەشھۇر پەرھات - شېرىن، لەيلى-مەج-
نۇن، تاھىر - زۆھرەلەردەك مەڭگۈ ئۆلمەسلىك شەرىپىگە ئېرى-
شىشنى تىلەيتتى.

شۇنداق قىلىپ، ئۇلار بىر - بىرىدىن چالا بوغۇزلانغان
قۇشتەك كۆرمىگ ئازاب ئىچىدە تەستە ئايرىلدى.

— خۇداغا ئامانەت، مېنى تەقەززا قىلماي، تېز بېرىپ،
كېچىكمەي كېلىڭ! — دېدى رەيھان ۋە خوشلىشىش سوۋغىتى
سۈپىتىدە تاتلىق بىرنى سۆيۈپ قويدى.

ئۇلار چىققاندا زەينەپخان ئانا بىلەن ساۋۇر ھېچ يەردە كۆ-
رۈنمەيتتى. توختى رەيھاننىڭ ئارقىسىدىن تاكى قارىسى يىتكۈچە
قاراپ تۇردى، پەقەت ساۋۇرنىڭ:

— توختى! — دەپ چاقىرغىنى قۇلىقىغا كىرگەندىلا ھويلى-
غا قايتىپ كىردى. ئەمما، شۇ تاپتا يۈرىكىنى بىر كىم سۇغۇ-
رۇپ كېتىۋاتقاندەك تۇيغۇدا ئىدىكى، رەيھاننىڭ كەينىدىن يۈگۈ-
رۈپ بېرىپ، ئېغىر كۈنلەردە مېھرىبانلىق كۆرسىتىپ ھاياتىنى

قوتقوزۇپ قالغۇچى بۇ پەرىشتىنىڭ شاپائىتىگە يېنىش - يېنىشلاپ رەھمەت ئېيتقۇسى، يېتىملىكتە تارتقان پۈتۈن دەرد - ئەلەملىرىنى قالدۇرماي سۆزلەپ بېرىپ، ئەڭ - ئەڭ قەدىرلىك قەلبىنى ئەڭ چوڭشىندىغان ساھىبجامال بىلەن قانغۇچە مۇڭداش بولۇپ، خارۇزارلىق، زۇلۇم، كۇلپەتتە ئۆتكەن ھەسرەتلىك كۈنلىرىنى تولۇقلىغۇسى كېلەتتى.

توختى رەيھان بىلەن خوشلاشقانىنىڭ ئەتىسى ئەتىگەندە ساۋۇر بىلەن پەيزاۋاتقا يورۇپ كەتتى.

ساۋۇر ئائىلە ئىشلىرىنى ئىنىسى ئابدۇرەھمانغا تاپىلىدى:

— بىز ئۇزاققا قالماي قايتىپ كېلىمىز. ئىش قوغلىشىپ يىراققا كېتىپ قالما، ئانام ئۆيگە قارىسۇن، بولمىسا رەيھانگۈل كېلىپ قالسا تاپالماي قالىدۇ.

بۇ 10 - ئاي بولۇپ، ھاۋا سەگىگەن چاغلار ئىدى. توختىلار پىيادە يول بېسىپ، ھارغاندا دەرەخ سايىلىرىدا ئارام ئالدى، ھاردۇقى چىققاندا كېچە - كۈندۈز دېمەي مېڭىپ، ئاخىر پەيزاۋاتقا يېتىپ كەلدى - دە، چاڭ شەنسىڭنىڭ ئۆيىگە چۈشتى.

چاڭ شەنسىڭنىڭ ئۆيى پەيزاۋات ئۆتەڭ بازىرىنىڭ رەستە كوچىسىدا بولۇپ، قوش قاناتلىق ھويلا ئىشىكىدىن كىرىشكىلا، ئۇلاپ سېلىنغان تۆت ئېغىزلىق ئۆي، ئاندىن بىر چەتتىكى ئاتخانا كۆزگە تاشلىناتتى. دەرۋازىنىڭ يېنىدىلا ئىشىكى كوچىغا قارايدىغان گۆرۈخانىسى بار ئىدى. ئىككىيلەن ھويلىغا كىرىشى بىلەن بوينىغا ئۇششاق قوڭغۇراقلار ئېسىلغان بىر جۈپ پىستە قاۋاپ كېلىپ، توختىنىڭ پۇتلىرىنى يالاپ ئەركىلەشكە باشلىدى. ساۋۇر توختىنىڭ دالدىسىغا ئۆتۈۋالدى. ئىتلىرىنىڭ باشتا قاتتىق قاۋاپ، كېيىن بىردىنلا توختاپ قالغانلىقىنى سەزگەن چاڭ شەنسىڭنىڭ قىزى يۈگۈرۈپ چىقىپ توختىنى كۆرۈپ، كەلگەن پېتى بىلىكىگە ئېسىلىپ توۋلىدى:

— بابا! نېكەن سۇي لەيلي[1]؟

توختى بۇ ئۆيگە كەلگەندە چاڭ خۇا تېخى ئالتە ياشتا بو-
لۇپ، هازىر بويى ئۆسۇپ، كۆكسى كۆتۈرۈلۇپ، كۆز چۈشكۈ-
دەك تولغان ئىدى. بىراق، چاڭ خۇامۇ ئەينى زاماننىڭ فېئودال-
لىق قائىدە - يوسۇنلىرىدىن چەتتە قالالمايتتى. شۇنداقتىمۇ دادى-
سى چاڭ شەنسىڭ ئوقۇمۇشلۇق كىشى بولغاچقا، مىللەتنىڭ
ئۆرپ - ئادىتىگە ئانچە ئەمەل قىلىپ كەتمەيتتى. شۇڭا، قىزى-
نىڭ پۇتلىرىنى قىزىق سۇغا چىلانغان ماتا بىلەن تېڭىپ، ئۆچ-
كىنىڭ شاخشىقىدەك هالغا كەلتۈرۈپ، ئىرغاڭلاپ ماڭىدىغان
قىلىپ قويمىغان ئىدى. توختى بىلەن چاڭ خۇا كىچىكىدىن بىر
ئۆيدە ئۆسكەچكە، قېرىنداشلاردەك بىر - بىرىگە مېهرىبان ۋە
ئىناق - ئېجىل ئىدى. توختىمۇ چاڭ خۇانى ئۆز سىڭلىسىدەك
يېقىن كۆرەتتى. ئۇلارنىڭ بىر جايدا تۇرغاندىكى هالىتىنى كۆر-
گەن هەرقانداق ئادەم «ئەجەبمۇ ئامراق ئاكا - سىڭىللاركەن»
دېمەي قالمايتتى.

چاڭ شەنسىڭ، ئوغلى چاڭ شۇ ۋە باشقا ئائىلە ئەزالىرى
كەينى - كەينىدىن ئۆيدىن چىقىشىپ، توختى ۋە ساۋۇر بىلەن
قىزغىن كۆرۈشۈپ، هال - ئەهۋال سورىغاندىن كېيىن ئۆيگە
باشلىدى. توختى ئۇلارنىڭ سۆزلىرىنى ساۋۇرغا ئۇدۇللۇق تەر-
جىمە قىلىپ بەردى. چاڭ خۇا دەرهال يۇز - قول يۇيۇش ئۈچۈن
داس، لۆڭگە، سوپۇن، سۇ تەقلىدى. توختى بىلەن ساۋۇر يۇز-
كۆزلىرىنى يۇيۇپ بولۇپ، شىرەنىڭ ئىككى تەرىپىگە قويۇلغان
ئورۇندۇقلاردىن ئورۇن ئالدى. چاڭ خۇا پىيالە ۋە چاي ئەكې-
لىپ قويۇپ، بازارغا سامسىغا چىقىپ كەتتى.

— ئەيىۇ! ··· توختى، نەگە باردىڭ؟— دېدى چاڭ شەنسىڭ

---

① «دادا! قارالڭ، كىم كەلدى؟» دېگەن جۇملىنىڭ خەنزۇچە تەلەپپۇز قىلىنىشى

پىيالىلەرگە چاي قۇيغاچ،— سېنى سۇرۇشتۇرمىگەن يەر قالمى-
دى. ئاخىر ئىلاجسىز قېلىپ، بىرەر يەردىن خەۋىرىڭنى كۈتۈپ
يۈرگەن ئىدىم. بۈگۈن بىزنى تەڭرى كۆرۈشتۈردى، نەچچە
ئايلاردىن بۇيان نەلەردە يۈردۈڭ؟

— بۇ مېنىڭ ئىزدىگەن توغقىنىم ساۋۇر بولىدۇ! —
تونۇشتۇردى توختى ئالدى بىلەن.

چاڭ شەنسىڭ خۇشال كەيپىياتتا ئورنىدىن تۇرۇپ، ساۋۇر
بىلەن قايتا كۆرۈشتى، ئاندىن توختى چاي ئىچكەچ پەيزاۋاتتىن
قاڭقىپ چىقىپ يەكەنگە بارغاندىن كېيىن كۆرگەن كۈنلىرىنى
بىر - بىرلەپ خەنزۇچە سۆزلەشكە باشلىدى. چاڭ شەنسىڭ تۇ-
رۇپ - تۇرۇپ «تامادى!» دەپ يوتىسىغا ئۇرۇپ قوياتتى، چاڭ
خۇا بولسا قىزلارغا خاس نازۇكلۇق بىلەن ياش كەلكۈنىگە پوتلى-
سى قوشۇلۇپ ئېقىپ چۈشمىگۈچە سۇرتمەستىن گەپنى تىڭشاپ
ئولتۇراتتى. ساۋۇر بولسا بىردە توختىغا، بىردە چاڭ خۇاغا
قارايتتى، توختىنىڭ نېمە دەۋاتقانلىقى ئۇنىڭغا قاراڭغۇ ئىدى.
لېكىن، چاڭ شەنسىڭنىڭ چىراي ئىپادىسىدىن توختىنىڭ سەر-
گۈزەشتىلىرىگە ئېچىنىۋاتقانلىقى چىقىپ تۇراتتى.

چاڭ شەنسىڭ ئائىلىسى بۈگۈن خۇشاللىققا چۆمگەن بو-
لۇپ، ئۆي تامىقىدىن سىرت، بازاردىن ھەر خىل يېمەكلىكلەر
كەلتۈرۈلۈپ، تاماق شىرەسى نازۇنېمەتلەر بىلەن تولدۇرۇۋېتىل-
دى. ئائىلىدىكىلەر ئىچىدە چاڭ شەنسىڭ ھەممىسىدىن خۇش
كۆرۈنەتتى. توختى يوقاپ كەتكەندىن كېيىن، كۆپ ئىزدەپ
سۈرۈشتۈرگەن بولسىمۇ، ھېچ يەردىن خەۋىرىنى ئالالمىدى.
يېقىن - يىراق بارمىغان يەر قالمىدى. توختى ناھايىتى قائىدى-
لىك، ئەخلاقلىق يىگىت بولغاچقا، ھەپسىگە كىرىپ قېلىشىنى
خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىدى. چاڭ شەنسىڭ توختىنىڭ سەرگۈ-
زەشتىلىرىنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن غەزەپلىنىپ دېدى:

— هازىر زۇلۇم چېكىدىن ئېشىپ، ھۆكۈمەت خەلقنىڭ دۈشمىنىگە ئايلىنىپ قالدى. بۇنى خاقان بىلمەيدۇ، بۇنىڭغا ئوتتۇرا - تۆۋەن قاتلامدىكى ئەمەلپەرەس، نەپسانىيەتچى يەرلىك ئەمەلدارلار سەۋەب بولۇۋاتىدۇ. پۇقرالارنىڭ يا ئۆلۇم، يا كۆرۇم دەپ پالتا - كەتمەنلىرىنى كۆتۈرۈپ چىقىشى قاش - كىرپىك ئارىلىقىدا تۇرۇۋاتىدۇ. ئەھۋال مۇشۇنداق داۋاملىشىۋەرسە، خەلق تاقەت قىلالمىغۇدەك. بىرەر چاتاق چىقىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەۋاتىمەن.

چاڭ شەنسىڭنىڭ ۋەزىيەت ئۈستىدىكى بۇ قاراشلىرى رېئال ئاساسقا ئىگە ئىدى.

توختىنىڭ كەلگەندىن كېيىنكى خەۋىرى پەيزاۋات بازىرىدىكى تونۇش - بىلىشلىرىنىڭ قۇلىقىغا تېزلا يېتىپ، ئەل - ئاغىنىلىرى ئۈچمۈئۈچ يوقلاپ كېلىشتى، ئۆيلىرىگە تەكلىپ قىلىشتى. توختى بىلەن ساۋۇر داخىل بولغان سورۇنلار قىزىپ كېتەتتى. توختى يەكەندە كۆرگەن كۈنلىرىنى، داڭزا، ھەپسىدە تۇتقۇنلارنىڭ بېشىغا چۈشكەن كۈلپەتلەرنى، ئىنسان قېلىپىدىن چىققان قىيىن - قىستاقلار، بىئەجەل ئۆلگەنلەرنىڭ پاجىئەلىرى ۋە قارا دەرۋازا ئالدىدىكى نالە - پەريادلارنى تەسىرلىك تۈستە سۆزلەپ بېرەتتى. توختىنىڭ تەسىرلىك ھېكايىلىرى سورۇندىكىلەرگە: «ھەي خەلق! يەنە غەپلەت ئۇيقۇسىنى ئۇخلاۋېرەمسەن! تېزدىن قوزغىلىپ دۈشمەنلىرىڭنى يوقاتمىساڭ، ئۇلار سېنى يوقىتىدۇ. ئەمدى نۆۋەت ساڭا كەلدى!» دەپ چاقىرىق قىلىۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى. ھازىر دېمىسىمۇ توختى ئىلگىرىكى ھېچكىم نەزىرىگە ئىلىپ كەتمەيدىغان گۆرۈخانىدىكى چاكار توختى ئەمەس، بەلكى تەمكىن، كۆپنى كۆرگەن، بىلىملىك يولباشچىغا، قولىغا شەمشەر ئېلىپ زالىملارنى قىرىپ تاشلاپ، ئاجىز پۇقرالارنى قۇتقۇزىدىغان قەيسەر سەركەردىگە ئوخشايتتى.

١

چۈنكى، ئۇنىڭ ھۆرمەت - ئىناۋىتى بىردىنلا ئېشىپ، شۇنداقلا قول شىلتىيدىغان بولسا، ھەممە ئادەم ئۇنىڭغا ئەگىشىدىغاندەكلا قىلاتتى.

توختى پەيزاۋاتقا كېلىپ بىر ھەپتىدىن كېيىن، چاڭ شەن- سىڭ بىلەن خالىي قالغان بىر ئەتىگىنى مەسلىھەت سالدى:

— ئاتۇشتا زۆرۈر بىر ئىشىم بار ئىدى، شۇ يەرگە بېرىپ كەلسەم دېۋىدىم. كىچىكىمدىن ئاتىدارچىلىقىڭىز سايىسىدا چوڭ بولدۇم. ئەمدى ئۇرۇق - تۇغقانلىرىم بىلەن تېپىشتىم. سىزنى- مۇ تاشلىماي يوقلاپ تۇرىمەن. چوڭ بولۇپ قالغاندا بىر ئۆيدە تۇرۇۋەرگىلىمۇ بولماس، شۇڭا ئىجازەت بەرگەن بولسىڭىز.

— بولسىغۇ كەتمىسەڭ ئاتا - بالىدەك ئۆتۈۋېرەتتۇق، سې- نىڭ سۆزلىرىڭمۇ يوللۇق. دەرۋەقە، ئۆز يولۇڭنى تاپقۇدەك بولغاندا يەنە تۇتۇۋالسام بولماس، بارغىن، بالام. بىراق، ئېھ- تىياتچان بولغىن! ئېيتقىنا، بايا نەگە بارىمەن دېدىڭ؟

— ئاتۇشقا بارىمەن، ئاندىن كېيىن يەكەندە تۇرىمەن.

— بوپتۇ، ئەتە يولغا چىقىڭلار.

ئىككىنچى كۈنى ئەتىگەندە غىزالىنىپ بولغاندىن كېيىن، توختى بىلەن ساۋۇر مېڭىشقا تەمشىلىپ هويلىدا ھەممەيلەن بىلەن خوشلىشىشقا تەرەددۇتلىنىۋاتقاندا، چاڭ شەنسىڭ:

— قېنى ھېلىقى؟— دەپ چاڭ خۇاغا قارىغان ئىدى، قىز يۈگۈرۈپ ئۆيگە كىرىپ كېتىپ بىر ھەمياننى كۆتۈرۈپ چىقىپ دادىسىغا بەردى.

توختى بىلەن ساۋۇر ئىككىيلەن تەئەججۈپلىنىپ تۇرغاندا، چاڭ شەنسىڭ ھەمياننى توختىغا تۇتقۇزۇپ، دېدى:

— ئۇزاق يىل ئىشلىدىڭ، ھەققىڭنى قانچە قىلسامۇ تۆگىتىپ بولالمايمەن. ئاز بولسىمۇ بۇنى ئېلىۋال. بېشىڭغا كۈن چۈشكەندە لازىم بولار.

ئۇلار ماڭماقچى بولۇۋاتقاندا، چاڭ خوٗا:

— توختاڭلار! — دەپ يەنە ئۆيگە كىرىپ كېتىپ، كىچىك بىر بوغچىنى كۆتۈرۈپ چىقتى، — بۇ سىزنىڭ كىيىملىرىڭىز، يۇيۇپ قاتلاپ قويغان ئىدىم!

ئەمما، كىيىملەرنىڭ ئارىسىدا قىز ئۆز قولى بىلەن توختىغا ئاتاپ تىككەن، چەمىگە «چاڭ خوٗا» دېگەن ئىككى خەت كەشتىلەنگەن لاتا خەينىڭ بارلىقىنى باشقىلار بىلمەيتتى.

توققۇزىنچى باب

ئۆلۈم چاڭگىلىدىن قۇتۇلغانلار

توختى بىلەن ساۋۇر پەيزاۋاتتىن ئايرىلىپ، ئاتۇشنىڭ ئاغۇ دېگەن يېرىگە كەلدى. ئۇلار تارقاق ئۆيلەرنىڭ قايسىسى كىچىك ئاخۇننىڭ ئۆيى ئىكەنلىكىنى بىلەلمەي، سوراي دېسە بىرەر ئادەم تېخى ئۇچرىماي گاڭگىراپ تۇرغاندا، يىراقتىن ناخشا ئاۋازى ئاڭلاندى. كۆپ ئۆتمەي ئېشەكلىك بىر ئادەمنىڭ قارىسى كۆرۈندى. بۇ كەچ كىرگەن چاغ بولۇپ، قۇياش تاغ كەينىگە مۆكۈش ئالدىدا تۇراتتى. توختى بىلەن ساۋۇر نېمە قىلىشنى بىلمەي تۇرغاندا ئۇ ئادەمنىڭ كېلىپ قېلىشى غەش بولغان كۆڭۈللەرنى ۋاللىدە يورۇتۇۋەتتى. ئەمەلىيەتتىمۇ بۇ خۇشال بولۇشقا تېگىشلىك ئىش ئىدى. ئۇ ئارازىللىق يىگىت بولۇپ، كىچىك ئاخۇننىڭ ئۆيىدىن كېلىۋاتاتتى. ئېشەكلىك ئادەم ئۇلارغا يېقىنلىشىش بىلەن ناخشىنى توختىتىپ، پۇتلىرىنى ھە دەپ لىكىلدىتىپ ئېشەكنىڭ قورسىقىغا دۈشكەلەپ تېزرەك مېڭىشقا زورلايتتى. ئۇ قاراپلا باشلىرىغا بىر خىل قارا نوچە تۇماقنى قاملاشتۇرۇپ قىستۇرۇپ ئىسپانكىدەك يارىشىملىق قىلىپ كىيىۋالغان ئىككى دولانلىقنى كۆردى. ئۇلارنىڭ سىرتتىن كەلگەنلىكىنى بىلىپ، گەپ - سۆز قىلماي ئۆتۈپ كەتمەكچى بولۇۋىدى،

توختى ئۇنلۇك ئاۋازدا:

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم! — دېدى.

ئېشەكلىك ئادەم بېشىنى سەللا مىدىرلىتىپ «سالام» نى ئىلىك ئالدى.

— كىچىك ئاخۇنكامنىڭ ئۆيىگە ماڭغان ئىدۇق، تاپالماي قالدۇق، ئۆزلىرى مۇشۇ يۇرتتىن بولسىلىرى بىلەملىكىن؟ — سورىدى توختى.

— «يولۇچى» ئېشەكتىن سەكرەپ چۈشۈپ ئىككىيلەن بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشكەندىن كېيىن، بېشىدىن ئايىغىدىچە سەپسېلىپ قارىۋېتىپ، ئاندىن:

— ئىككىلىرى نەدىن كېلىشلىكىن؟ — دەپ سورىدى.

— پەيزىۋاتتىن.

— ئات - ئۇچۇرلىرىنى بىلىشكە بولامدىكىن؟

— ئىسمىم توختى. كىچىك ئاخۇنكام بىلەن يېقىن ئۆتىمىز.

— ماۋۇ ئىشنى كۆرمەمدىغان، كىچىك ئاخۇنكام داۋاملىق گەپلىرىنى قىلىپ بېرىدىغان پەيزىۋاتلىق توختى مانجۇ دېگەن كىشى بولمىسىلا يەنە!

—توغرا، شۇ بولىمەن.

— بەللى، خۇدا خالاپ مانا بۈگۈن كۆرۈشۈشكە نېسىپ بوپتۇ، مەن ھازىرلا كىچىك ئاخۇنكامنىڭ ئۆيىدىن كېلىشىم، ئارازلىغا كېتىۋاتقان ئىدىم. يۇرۇشسىلە، مەن باشلاپ باراي. ھە، قانداق بولۇپ بىتۇيۇق كېلىپ قېلىشتىلا؟

— ئالاھىدە شارائىتتا تونۇشقان ئاكىمىز بىلەن كۆرۈشۈش ئارزۇسى ئارامىمىزدا قويماي قەدەم رەنج قىلىپ، بۇ يۇرتقا ئاياغ باستۇق.

ئۇلار شۇنداق پاراڭلار بىلەن مەھەللىدىن خېلى چەتتىكى

بىر ئۆيگە يېتىپ كېلىشتى، چالما - كېسەك بىلەن سېلىنغان ئۆيلەرنىڭ ئالدى سوقما تاملىق هويلا بولۇپ، ئەپچىلگىنە دەرۋازا ئورنىتىلغان ئىدى. ئالدىدىكى چوڭ كۆلنى ئايىنغان جىگدىلەر هىمايىسىگە ئېلىپ، يىراقتىن قارىغان كىشىگە خۇددى بوك - باراقسان باغدەك كۆرۈنەتتى. دەرۋازىغا يېقىنلاشماستىنلا نېرىدىن ياتنىڭ هىد - تىنۇشىنى سەزگەن ئالا بويناق ئىككى ئىت، قاۋىغىنىچە ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئېتىلىپ چىقتى. ئارقىدىن: «كەت!» دېگەن تونۇش ئاۋاز ئاڭلىنىپ، كىچىك ئاخۇن كۆرۈندى. ئۇ، شۇنداق قاراپلا توختىنى تونۇپ، كەلگەن بويى ئۇزاقتىن كۆرۈشمىگەن قېرىندىشىدەك قۇچاقلىدى. كىچىك ئاخۇن قىزغىن سالام - سەهەت، هال - ئەهۋال سورىشىلاردىن كېيىن، مېهمانلارنى ئۆيگە باشلىدى. هويلا - ئارام كەڭتاشا بولۇپ، پېشايۋان، سىلىق سۇۋالغان دېرىزىلىك ئۆيلەر بۇ ئائىلىنىڭ خېلى هاللىق ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى. شۇ يۇرتقا نىسبەتەن هەشەمەتلىك كۆرۈنىدىغان قورۇ - جاي كىچىك ئاخۇنغا ئاتىسىدىن قالغان بولۇپ، كېيىن مىراس تالان - تاراجقا ئۇچراش، ئۇنىڭ ئۇستىگە كىچىك ئاخۇن ئۈچ يىلغىچە هەپسىدە يېتىش تۈپەيلى ئىگىلىكى خارابلاشقان، ئاخىر بۇرۇنقىدەك ماغدۇرى يوق، «تېشى پال - پال، ئىچى غال - غال» غا ئايلانغان ئىدى. شۇنداقتىمۇ يۇرت، مەهەللىكوي يوقسىز دېمەيتتى.

توختى بىلەن ساۋۇر ئوڭ تەرەپتىكى مېهمانخانىنىڭ تۆرىدىن ئورۇن ئالغاندىن كېيىن، يول باشلاپ كەلگۈچى:

— هازىرچە خەير-خوش، مەن كەتتىم، ئەتە كۆرۈشەيلى! — دېدى ئۇلار بىلەن خوشلىشىپ، ئاندىن ئادەمگەرچىلىك يۈزىسىدىن قوشۇپ قويدى، — ئوبدان ئارام ئېلىشىڭلا، ئەتە - ئۆگۈن ئارازىلغا ئاپىرىمەن، شۇ چاغدا مۇڭدىشۋالارمىز.

ئۇ ئەمدىلا دەرۋازا تۈۋىگە بېرىشىغا، كىچىك ئاخۇن چاقىرى-

دى:

— ھوشۇرجان!

«ھوشۇرجان» ئىسىملىك كەينىگە ياندى، كىچىك ئاخۇن ئۇنىڭغا پىچىرلاپ بىر نېمىلەرنى دېگەندىن كېيىن «ئەمدى كەتسەك بولىدۇ» دەپ ئۇزىتىپ قويدى، ئاندىن ئۆيگە قايتىپ كىرىپ، توختىنىغا چۈشەنچە بەردى:

— ھازىرچە پاراڭ سېلىپ يۈرمىگىن، توختى بىرنەچچە كۈن ئارام ئېلىۋالسۇن دەپ تاپىلىدىم. بولمىسا كۆرۈشكىلى كېلىدىغانلار ئاۋۇپ، ئارام ئالغىلى قويماسمىكىن دېدىم.

— نەدىكىنى، — دېدى توختى كۈلۈمسىرەپ، — ئازغىنە يول يۈرگەنگە ھېرىپ كەتسەك قانداق ئوغۇل بالا ھېسابلىنىمىز...

ھەممەيلەن كۈلۈشتى. كىچىك ئاخۇن سورىدى:

— ھە، ئۇكام، بۇ يىگىتنى تونۇشتۇرمايسەنغۇ؟

— ئەيىبكە بۇيرۇماڭ، يۈز كۆرۈشۈش خۇشاللىقىدا ئۇنتۇپتىمەن. بۇ، مېنىڭ يەكەندىكى تۇغقىنىم قۇربان كۈلالچىنىڭ ئوغلى قادىر كۈلالچىنىڭ ئوغلى ساۋۇر بولىدۇ. تاغام قادىر سېپىل ھاشاسىدا غايىب بوپتۇ. بۇ ئىنىم خۇدانىڭ كاراملىتى بىلەن مېنى زىندانغا ئاپىرىش ئۈچۈن سالغان تاۋۇتنى كۆتۈرۈشۈپ بېرىپتۇ. كېيىن، ئىچ ئاغرىتىپ يوقلاپ تۇرۇپتۇ. ھېلىقى نامەلۇم شاپائەتچىنىڭ بىرسى مۇشۇ ئىنىم ئىكەن ئەمەسمۇ؟ مېنى قويۇۋېتىدىغاندا كېپىل بولغىلى تونۇش ئادەم تاپالماي، رۇستەم ئاز - تولا تونۇشىدىغانلىقى يۈزىسىدىن تېپىپ كەپتۇ. ئۇ چاغدا ماڭغۇدەك ھالىممۇ يوق ئىدى. بىر كۈنى مۇڭدىشىپ ئولتۇرۇپ گەپتىن - گەپ چىقىپ، تونۇشۇپ قالدۇق. تەقدىرنىڭ كاراملىتى بىلەن دەل ئىزدەپ يۈرگەن تۇغقانلىرىمنىڭ ئۆيىدە ئولتۇرۇۋاتقىنىم خىيالىمغا كەلسۇنمۇ!...

— شاپائەتچىنىڭ يەنە بىرسىچۇ؟ ئۇ ھەقتە تېخى ئېغىز

ئاچمىدىڭ!
— شاپائەتچى؟
توختى شۇئان كىچىك ئاخۇننىڭ رەيھاننى دەۋاتقىنىنى بىلـ‌ـدى. كىچىك ئاخۇن زىنداندىكى چاغلىرىدىمۇ ئۇ قىزنى «شاپاـ‌ئەتچى» دەپ ئاتايتتى.
— ئۇ ياخشى تۇرۇۋاتىدۇ.
— ئۇ؟ «ئۇ» دېگىنىڭدىن قارىغاندا گېپىڭنىڭ تېگىدە گەپ باردەك قىلامدۇ نېمە؟
— نېمە گەپ بولاتتى، ئۇنىڭ ھەم ئانىسىنىڭ ياخشىلىقىنى بۇ ئۆمرۈمدە قايتۇرۇپ بولالمايمەن.
— ئوچۇقراق دېمەمسەن؟
— ئۇ ماڭىلا ياردەم بېرىپ قالماي، ھەتتا ھەممىمىزگە ياردەم بەردى. ئۇنىڭ ياردىمى بىلەن ئائىلىمىزنىڭ ھالى ياخشىـ‌لىنىپ، زەينەپخان ئاناممۇ خەققە يالانمايدىغان بولدى. ئانىسى ھەممىنى بىلىپتۇ، بۇ نۆۋەت كۆپ ياردەم قىلدى. شۇڭا، بىز سەپەرگە خاتىرجەم ئاتلىنىپ، بۇ يەرگە كېلەلىدۇق.
— مۇنداق ئىش دېگىن، ئۇ قىزنىڭ سېنى ياخشى كۆرۈپ قالغانلىقىنى بۇرۇنلا سەزگەن ئىدىم. ئەمدى قانداق قىلاي دەيـ‌سەن؟
— ئۇنى تاشلىيالمايمەن.
— ئەمىسە نېمىشقا ئۇنى ھىجران ئوتىغا تاشلاپ كەلدىڭ؟
— ئۇنى تاشلىماسلىق ئۈچۈن.
— گېپىڭنى چۈشەنمىدىم، ئوچۇقراق ئېيتساڭچۇ؟
— مەن ئۇنى تاشلىيالمايمەن، لېكىن ئۆمۈرلۈك ۋىسال ئۈچۈن خاتىرجەملىك كېرەك. قېنى سوراپ باقاي، سىز گۇناھ ئۆتكۈزگەنمۇ؟ مەن گۇناھ ئۆتكۈزگەنمۇ؟ ھەپسىدە ياتقانلارنىڭ ھەممىسى گۇناھ ئۆتكۈزگەنلەرمۇ؟ ئۇلارنىڭ گۇناھلىرىنى بىـ‌

لەمسىز؟ قارا دەرۋازا ئالدىدىكى نالە - پەريادلارنى ئاڭلىغانمۇ-
سىز؟ كوچىلارغا چىقىپ باقتىڭىزمۇ؟ مەدىكار بازىرىدىكى بىچا-
رىلەرنىڭ ھالىنى كۆردىڭىزمۇ؟ ئۇلارغا ئىش يوق، بىر پارچە
زاغرا ياكى بىر ھېچبىر ئۇماچ كۆزىگە ئوت كۆرۈنىدۇ، لەۋل-
ىرىنى گەز باغلاپ، چىرايىنى توپا بېسىپ، كۈن - كۈنلەپ
ئاچ - زېرىن ئولتۇرۇشىدۇ، ئامال قانچە؟ جاھان زورنىڭ،
تاماشا كورنىڭ بولۇۋاتسا، ئەركىنلىك پايخان قىلىنىۋاتسا، ئەل
جامائەت يىغلاۋاتسا بىز قانداق كۈلەلەيمىز؟ كۆرمەسكە سېلىپ
ھۇزۇر - ھالاۋەت سۈرەلەيمىز؟ بىزنىڭ خۇشاللىقىمىز ئامۇخاس-
نىڭ خۇشاللىقى ئىچىدە بولۇشى كېرەك.

— سۆزلەپلا كەتتىڭغۇ! دەرس ئالدىڭمۇ نېمە؟

— دەرس ئالدىم دېسەممۇ بولىدۇ. ئۇنىڭدىنمۇ ئۆگەندىم.
بىر كۈنى ئۇ ماڭا ناھەقچىلىك توغرىسىدا سۆزلەپ كېلىپ،
ئادەم ئۆز ئەركىنلىكىنى تاپىمەن دېسە، قاندىن ئىزدەش كې-
رەك. ئەركىنلىك قانلىق جەڭ بەدىلىگە كېلىدۇ دېگەن، ئاندىن
كېيىن بۇ شېئىرنى دېكلاماتسىيە قىلىپ بەرگەن:

غۇربەتتە غېرىب شادىمان بولماس،
ئەل ئاڭا رەپىق، مېھرىبان بولماس.
قەپەس ئالتۇندىن، ئىچى گۈل بولسا،
بۇلبۇلغا زىنھار ئاشىيان بولماس.

شېئىرنىڭ مىسرالىرى ھازىرغىچە يۈرەك - باغرىمنى تىت-
رىتىپ، «ئەركىنلىك ئىزدە، بۇ جاھان كۆڭۈل ئارزۇلىرىڭغا
باقمىغان ئىكەن، جەڭ بىلەن يوقىتىپ، ئەركىن دۇنيا قۇر.
ئەزگۈچىلەر ئەڭ ئەشەددىي دۈشمىنىڭدۇر. سەنمۇ خۇڭ شيۇ-
چۈەن، ياڭ شيۇچىنلەردەك ئېزىلگەنلەرنى يېتەكلەپ، پۇقرالار-

نىڭ ئەركىنلىكى ئۈچۈن كۈرەش قىل!» دەپ جەڭگە ئۈندەۋاتقاندەك بىلىنىدۇ، شۇڭا مەن كۈرەش قىلىمەن، بىز كۈرەش قىلىمىز. كۈرەش بىلەن يارىتىلغان خۇشاللىق كۈنلەر بىزنىڭ مەرىكىمىز بولىدۇ.

— نېمە؟ ئىككى خەنزۇنىڭ ئىسمىنى تىلغا ئالغاندەك قىلدىڭ، ئۇلار كىم؟ سېنىڭ مانجۇ قېرىنداشلىرىڭمۇيا؟ — كىچىك ئاخۇن چاقچاق تەرىقىسىدە سورىدى.

— شۇنداق دېسەكمۇ بولىدۇ، ئۇلار بىزنىڭ ئىچكىرىدىكى قېرىنداشلىرىمىز. ئەزگۈچىلەر بىر جاڭگالنىڭ بۆرىلىرى بولسا، ئېزىلگۈچىلەرمۇ تەقدىرىمىز ئوخشاش قېرىنداشلار، ئەلۋەتتە. مىللەت ئايرىمىسى ئوخشىمىغان بىلەن ھەممە ئادەم نىيىتى دۇرۇس بولسىلا ئوخشاش. تىل، ئۆرپ - ئادەتلىرى پەرقلەنسىمۇ، يۈرىكى ياخشىلىق يولىدا سوقسىلا قەلبى پەرقلەنمەيدۇ. ھەممە ئىنسانلار ئەركىنلىككە موھتاج، خۇددى ئۇسسۇزلار سۇغا موھتاج بولغاندەك. مەن بايا تىلغا ئالغان ئىككى ئادەمنىڭ ئىسمىنى چاڭ شەنسىڭنىڭ ئۆيىدىكى بىر خەنزۇچە گېزىتتىن كۆرۈپ بىلىۋالغان. بۇلار ئەسلىدە گۇاڭشى ئۆلكىسىنىڭ گۈيپىڭ ناھىيىسىدىكى جىنتيەن كەنتىدە دېھقانلارنى قوزغاپ، ئۇلارغا رەھبەرلىك قىلىپ، بۇنىڭدىن بەش يىل بۇرۇن، يەنى 1851-يىلى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، «تەيپىڭ تيەنگو» دۆلىتىنى قۇرۇپتۇ. ھازىر ئۇنىڭ تەسىرى 17 ئۆلكىگە كېڭىيىپتۇ. بىزمۇ ئوخشاش ئادەم، ئۇلار قىلغاننى نېمىشقا قىلالمايدىكەنمىز.

كىچىك ئاخۇن «ئىپادىسىز» ئولتۇرغاندەك قىلغان بىلەن توختىنىڭ سۆزلىرى «يەلپۈگۈچ» لۈك رول ئويناپ، قەلبىدىكى ئوتنى ئۇلغايتماقتا ئىدى. كىچىك ئاخۇن ئۆز كۆڭلىدە بۇ ھەقتە نېمە دېيىشنى بىلمەي تۇرغاندا توختىنىڭ قايىل قىلارلىق سۆزلىرىدىن كۈچىگە كۈچ قوشۇلغاندەك ۋەياكى ئىزدەپ يۈرگەن

يېتەكچىنى كۆز ئالدىدا كۆرۈۋاتقاندەك ئۈمىدكە چۆمدى. كىچىك ئاخۇن ئۆز نەزىرىدە توختىنى ئەڭ ئىشەنچلىك سانىسىمۇ، ساۋۇرنىڭ قانداق ئادەملىكىنى بىلمەيتتى. ئەگەر بىرەر ئىش يۈز بەرسە، نۇرغۇن ئادەمنىڭ بېشى كېتىشى تۇرغانلا گەپ ئىدى، شۇڭا ھېچ ئىشنى بىلمىگەن بولۇۋېلىپ ئولتۇرۇۋاتاتتى.

— شۇنداق! — دېدى ساۋۇر توختىنىڭ سۆزىنى تەستىقلاپ، — ھازىر يۇرتىمىز دوزاخقا ئايلاندى، پۇقرالار دەھشەتلىك ئوت ئىچىدە كۆيۈۋاتىدۇ. ئاتامۇ ھۆكۈمەتنىڭ ھاشىرىدا ئۆلدى. بۇنداق تەقدىرگە يولۇققىنى پەقەت بىرلا كىشى ئەمەس، كۈرمىڭلىغان ئادەملەر ناھەقچىلىككە چىدىماي قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە يول ئىزدەپ، ئۆزىگە يولباشچى تاپالمايۋاتىدۇ. توختى ھازىر مانا شۇنىڭغا مۇناسىپ، خەلق توختى تەرەپتە، يەكەن، پەيزىۋات خەلقى ئۇنى كۈتۈپ تۇرۇۋاتىدۇ. بىز ئىنتىقام ئالىمىز، جەزمەن دېگەنلىرىمىزنى ئەمەلگە ئاشۇرىمىز.

كىچىك ئاخۇن ئۇلارنىڭ سۆزلىرىنىڭ بىر يەردىن چىقىۋاتقانلىقىدىن مەمنۇن بولدى، كۆڭلى شادلىق، ئۈمىدۋارلىققا تولدى. «بۇ گەپلەر ھەقىقەتەن ئورۇنلۇق، — دەيتتى كىچىك ئاخۇن كۆڭلىدە، — بىز قىساس ئېلىشىمىز، ئۆزگىچە بولغان ئەركىن دۇنيا قۇرۇشىمىز كېرەك...» ئۇ خىياللار ئىلكىدە تۇرغاندا، قىزى زۇلپىيە داستىخان كۆتۈرۈپ كىردى.

كىچىك ئاخۇن:

— ئاۋۋال قولغا سۇ بەرمەمسەن، شۇنچىلىك قائىدىنىمۇ بىلمىگىنىنى كۆرمەمدىغان! «بالا، قىلغان ئىشى چالا» دېگەن شۇ-دە! — دېگىنىچە كۈلدى.

— مانا ھازىر، گەپ تىڭشاپ ئولتۇرۇپ، ھەممىنى ئۇنتۇپتىمەن.

— نەدە تۇرۇپ تىڭشىدىڭ؟

— ياندىكى ئۆيدىچۇ، تىڭشىغىنىم بولماپتىما؟
— سەن دېگەن قىز بالا.
— رەيھانمۇ قىز بالىكەنغۇ، ئۇنىڭ ئاتەشتەك يالقۇنلۇق مىسرالىرىنى ئاڭلاپ، شۇ تاپتا ئىچىمگە ئوت كىرىۋالدى، كۆرگۇم كېلىپ كەتتى.
— ئۇنى ئىزدەپ كېتىپ قالمىغىن يەنە! — كىچىك ئاخۇن كۇلۇپ چېقىشىپ قويدى.
داستىخان سېلىنىپ، بىر تاۋاقتىن سۇيۇق ئاش كەلتۇرۇلدى. داستىخاندا كىچىك ئاخۇنغا شۇنداق ئوخشىشىپ كېتىدىغان، ساقال - بۇرۇت قويۇۋالغان بىر كىشىمۇ بار ئىدى. ئۇ گەپ قىلىشتىن پەرھىز تۇتقاندەك ئولتۇراتتى. تاۋاقلارنىڭ بىكارلىنىشىغىلا زۇلپىيە بىر لېگەن پىشۇرۇلغان گۆش ئېلىپ كىردى. بويىغا يەتكەن بۇ قىز تىلىنىڭ چوچۇكلۇكى، خۇشخۇي مىجەزى بىلەن بىر كۆرۈشتىلا كىشىگە يېقىپ قالاتتى. كىچىك ئاخۇن تۇنجى پەرزەنتى بولغاچقىمىكىن، قەۋەتلا ئامراق ئىدى.
— قېنى ئۇكىلىرىم، تارتىنماي ئېلىڭلار، يېمىسەڭلار ياراتمىدى دەپ قالىمەن جۇما! — دېدى كىچىك ئاخۇن، ئاندىن ئۆزىگە ئوخشايدىغان ئادەمگە قاراپ ئېيتتى، — ئاكا، سىز نېمە قاراپ ئولتۇرىسىز؟ سىز ئولتۇرۇۋالسىڭىز مېھمانلار قورۇنۇپ قالامدۇ؟
شۇنداق قىلىپ، بىر - بىرىنى زورلاشلار بىلەن تائام يېيىلىپ، داستىخان يىغىلغاندىن كېيىن، قوللارغا سۇ بېرىلدى، ئاندىن مېھمانلار بەھۇزۇر ئولتۇرۇشتى.
— ئەمدى پۇت - قوللىرىڭلارنى سۇنۇپ، ئوبدان ئارام ئېلىۋېلىڭلار، — دېدى كىچىك ئاخۇن، — مەن چىقىپ ئىتلارنى باغلىۋېتەي. ھېلىقى ئىش يۈز بەرگەندە، ئىت باقمىغىنىمغا كۆپ پۇشايمان قىلدىم. ئەگەر ئىت بولغان بولسا، مېنى «ئوغ-

-رىلاپ» قاچقىنىنى بىرسى كۆرمىسە، بىرسى كۆرەتتى. ھەسەن «تۇرك» ئىزدەپ يۈرۈپ دېرىكىمنى ئېلىپ، ئاكامغا خەۋەر يەتكۈزمىگەن بولسا، بۇ كەمگىچە نېمە بولاتتىمكىنتاڭ، بىلمەي-مەن. بۈگۈنچە مۇشۇنچىلىك دەپ تۇراي، ۋاقىت دېگەن كۆپقۇ، يەنە پاراڭلىشارمىز.

گېپىنى تۈگىتىپ چىقىپ كېتىۋاتقان كىچىك ئاخۇننىڭ كۆزى بىردىنلا ئويۇق تۆپىسىگە قويۇپ قويغان كىچىككىنە كۆك ھەمزەك بوغچىغا چۈشۈپ سورىدى:

— توختى، بۇ سېنىڭمۇ؟ ئىچىدە نېمە بار؟

— كىيىم - كېچەكلىرىڭنى يۆگەپ قويدۇق دەپ ئاچىقىپ بەرگەن ئىدى، ئېچىپ قاراپمۇ باقمىدىم، كونا كىيىملىرىم بولسا كېرەك.

كىچىك ئاخۇن بوغچىنى مۇجۇپ باققاندىن كېيىن دېدى:

— ئىچىدە قاتتىق بىرنېمە تۇرىدىغۇ؟

كىچىك ئاخۇن بوغچىنى ئېچىۋىدى، يېڭى تىكىلگەن كۆڭ-لەك - ئىشتان بىلەن بىر جۈپ قوش زىغزىقلىق لاتا خەي چىقتى.

— بەللى، توختى، بەللى! «مانجۇلارنىڭ قىزلىرى ئاشنى-سىغا خەي سوۋغا قىلىدۇ» دەپ ئاڭلىغان ئىدىم. قۇشناچىڭغۇ ئۆگىنىپ قالمىغاندۇ؟

كىچىك ئاخۇن قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى. توختىمۇ كۈلدى، كۈلكە بىر ھازاغىچە داۋاملاشتى. زۇلپىيە خەينى قولىغا ئې-لىپ، بىلىنەر - بىلىنمەس، سىپتا يىڭنە ئىزلىرىدىن بۇ بىر جۈپ خەيگە سىڭدۈرۈلگەن مېھنەت بىلەن سەنئەتنى ھېس قىل-دى. توختىنىڭ ئۆزايىدىن سەل خىجىل بولغانلىقى چىقىپ تۇراتتى. دېمىسىمۇ، باشقىلار بىلمىگەن بىلەن خەينىڭ چەمگە قارا يىپ بىلەن تىكىلگەن «چاڭ خۇا» دېگەن خەت روشەن

چېلىقىپ تۇراتتى. توختى بۇنى چۈشىنىپ، بېشىدىن ئۆتكەن كۈنلەرنى، رەيھاننى، ھەممە - ھەممىنى بىر - بىرلەپ ئەسلەپ چىقتى.
قاراڭغۇ چۈشتى، زۇلپىيە كىرىپ ئورۇن سېلىپ بەردى. ئۇلار پىيادە يول يۈرۈپ ھېرىپ كەتكەچكە، شۇ ئۇخلىغانچە ئەتىسى قۇياش كۆتۈرۈلۈپ، ئۆي يورۇغاندا ئويغاندى. ناشتىدىن كېيىن كىچىك ئاخۇن بىلەن دەرقەمتە ئولتۇرۇپ كەچۇرمىشلىرىدىن ھېكايە سۆزلىشىپ، يۈز بەرگەن ئىشلارنىڭ تېگىگە يېتىشتى. توختى بىلەن ساۋۇر كىچىك ئاخۇننىڭ مەھەللە ئىمامى تەرىپىدىن تۇتۇپ بېرىلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، ناھايىتى ئېچىندى. ۋەقەنىڭ جەريانى مۇنداق ئىدى:
كىچىك ئاخۇن ناھايىتى خۇش پېئىل، چىقىشقاق، دۆلەت ئىچى - سىرتىدا كۆپ يەرلەرنى كۆرگەن كىشى بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنىڭ چاقچاقلىرىنى، چەت ئەللەر ھەققىدىكى ئاجايىپ - غارايىپ ھېكايىلىرىنى ئاڭلاشقا ئامراق ئىدى. مەھەللە ياشلىرى ئۇنى ئۆزىنىڭ سەردارىدەك كۆرۈپ، ھۆرمىتىنى قىلاتتى. ئىشلىرى بولسا مەسلىھەت سالاتتى، ئۇنىڭ يالغۇز ئاغۇدىلا ئەمەس، ئاتۇش، ئارازىل، قەشقەر ۋە باشقا جايلاردىمۇ نۇرغۇن ئەل - ئاغىنىلىرى بار بولۇپ، ئۆيىگە پات - پات توپلىشىپ كېلىپ، 3 — 4 كۈنلەپ ئويناپ كېتەتتى، بۇ ئىشقا دىققىتى قوزغالغان ئىمام نامازدىن كېيىن جامائەتكە: «بۇ نېمىلەر كېچىلىرى ھاڭ - رىشىپ مەشرەپ ئويناپ، ئەتىسى مەسچىتكە چىقمايدۇ، بالىلىرىڭلارغا نەسىھەت قىلىڭلار!» دەپ چالۋاقاپ باقتى، ئەمما ئىمامنىڭ سۆزلىرىنى ھېچكىم پىسەنتىگە ئالمىدى. ئاخىر قورساق كۆپۈكىگە چىدىمىغان ئىمام ئىشىكنى مىنىپ پاششاپ بېگىنى ئىزدەپ ئاتۇشقا ماڭدى. ئىمام كىرىپ كەلگەندە پاششاپ بېگى بىر ئادەمنى ئېسىپ قويۇپ سوراق قىلىۋاتاتتى.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، بېگىم! — دېدى ئىمام «سوراقخا-نا»غا ئۇسۇپلا كىرىپ.

پاشىشاپ بېگى ئىمامنى كۆرۈپ دەرھال ئورنىدىن تۇردى ۋە:

— قېنى، مېھمانخانىغا كىرەيلى! — دېدى، سوراقتىكى ئادەم شۇ پېتى قالدى.

— بولدى ئۆزلىرىنى ئاۋارە قىلغۇدەك ئىشمۇ يوق، ئالدى-راش ئىكەنلا، ئىككى ئېغىزلا گەپ بارئىدى، ئۆزى ناھايىتى مۇ-ھىم، سەمىلىرىگە سېلىپ قويىاي دېگەن نىيەتتە كېلىشىم، — ئىمام بوسۇغىدىن ئاتلاۋېتىپ پاشىشاپ بېگىگە قارىدى.

— بوپتۇ ئەمىسە، ئويلىغانلىرىدەك بولسۇن.

— ئاغۇدىن بىرەر چاتاق چىقىدىغاندەك تۇرىدۇ.

— نېمە چاتاق؟

— قوزغىلاڭ.

— نېمە دېدىلە؟ — پاشىشاپ بېگى جىددىيلىشىپ ئىمامنى مېھمانخانىسىغا باشلاپ كىردى، ئاندىن دېدى، — ئەمدى ئېيت-سىلا، قوزغىلاڭ دەملا؟

پاكار بوي، يوغان قورساق، تۇرقى خۇددى بوغاز ئورۇق ئۆچكىدەك سەت، تۇڭگان قاپاق، كەش بۇرۇن، كالچاڭ ئاغزىنى جىلغا بويلىرىدا ئۆسۈپ قالغان تال- تال گىياھلاردەك شالاڭ ساقال - بۇرۇتلار قاپلاپ تېخىمۇ سەتلەشتۈرۈۋەتكەن، مۇشۇك-نىڭكىدەك كۆزلىرى ۋەھشىيلىكنى ئىپادىلەپ تۇرىدىغان پاش-شاپ بېگى، ئىمامنىڭ مەلۇماتىغا تەقەززالىنىپ تۇراتتى.

— شۇنداق، قوزغىلاڭ چىقارمىكىن دەپ قورقۇۋاتىمەن.

— نېمە ۋەجىدىن بۇنچە ئەندىشىگە چۈشۈپ قالدىلا؟

— بىزنىڭ مەھەللىدە دۆلەت ئىچى ۋە چەت ئەللەردىن تارتىپ كۆرمىگەن يېرى قالمىغان كىچىكۋاي ئىسىملىك بىرسى

بار ئىدى. ئۇ ئەتراپىغا ئادەم توپلاۋاتىدۇ. ھەدېسە جەدىتلىكنى تەرغىب قىلىۋېرىپ، ياشلار مەسچىتكە كىرمەس بولدى. يۇرت - يۇرتلاردىن ئۇنى ئىزدەپ كېلىدىغانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدۇ. بىر كۈنى بولمىسا بىر كۈنى ئېشىمىزغا توپا سېلىشىدىن ئەنسىرەپ، مەلۇم قىلىپ قويغىلى كەلدىم. ئىشەنمىسىلە، شۇ تاپتىمۇ ئۇنىڭ ئۆيىدە نۇرغۇن ئادەم بار.

— ياخشى! ئەگەر گەپلىرى راستلا بولسا، ئالىدىغان مۇكاپاتلىرى ئاز ئەمەس. دەرھال رەۋزەشەب ئامبالغا مەلۇم قىلاي!

پاششاپ بېگى گۆھەر تېپىۋالغاندەك خۇش بولۇپ، ئىمامنى يولغا سېلىۋەتتى. ئەگەر ئەھۋال ئىمامنىڭ دېگىنىدەكلا بولسا، پاششاپ بېگىنىڭ دەرىجىسىنىڭ ئۆرلىشىدىمۇ گەپ يوق ئىدى. شۇڭا ئۇ، ھەممە ئىشنى قويۇپ، رەۋزەشەب بېگى ھۇزۇرىغا چاپتى. مەلۇماتتىن خەۋەر تاپقان رەۋزەشەب بېگى شۇئان بىر بەن چېرىكنى يۇقراچە كىيىندۈرۈپ، پاششاپ بېگىنى مەسئۇل قىلىپ، كىچىك ئاخۇننى تۇتۇشقا ئەۋەتتى. ئۇلار كىچىك ئاخۇننىڭ ئىشىكى ئالدىغا كېلىپ، ھويلىدىن ئاڭلىنىۋاتقان ۋاراڭ - چۇرۇڭلاردىن نۇرغۇن ئادەم بارلىقىنى بىلدى - دە، تەڭ كېلەلمەسلىكتىن قورقۇپ، يالغۇز كىچىك ئاخۇننىلا چاقىرتىپ، غەلۋە - غۇدۇرسىزلا ئېلىپ ماڭدى. ئاتۇشقا كېلىپ ئىمام يەتكۈزگەن مەلۇماتنىڭ راستلىقىنى ئىسپاتلىغاندىن كېيىن، كىچىك ئاخۇننى سىياسىي مەھبۇس قاتارىدا يەكەنگە يەتكۈزۈپ بەردى.

كىچىك ئاخۇن يوقاپ كەتكەندىن كېيىن ئەل - ئاغىنىلىرىنىڭ ئىزدىمىگەن يېرى قالمىغان بولسىمۇ، ھېچ يەردىن ئىز - دېرىكىنى ئالالمىدى. كىچىك ئاخۇن ئائىلىسىدە تۇزۇكرەك ئەمگەك كۈچى بولمىغاچقا، تۇرمۇشى كۈندىن - كۈندىن يامانلاشماقتا ئىدى. كىچىك ئاخۇننىڭ ئەل - ئاغىنىلىرى ئىچ ئاغرىتقاندىن باشقا نېمە قىلىپ بېرەلىسۇن؟ پەقەت خوتۇن - بالىلىرى-

دىن ھال سوراپ قوياتتى، خالاس. كۈنلەر بىر - بىرىنى قوغلى-
شىپ ئۆتۈپ، كىچىك ئاخۇنىنىڭ سولاققا كىرىپ قالغىنىغا ئىك-
كى يىلدىن ئاشتى.

بىر كۈنى ھەسەن «تۈرك» ئۈچ ئاغىنىسى بىلەن ھارۋا كىرا
قىلىپ، تاپقانلىرىنى ئېلىپ كىچىك ئاخۇنىنىڭ خوتۇن - بالىلى-
رىدىن ھال سورىغىلى كېلىشۋاتقاندا، ئالدىغا ئىمام ئۇچرىدى.
يىگىتلەر ئۇنىڭغا ھۆرمەت يۈزىسىدىن سالام قىلغان ئىدى، سا-
لامنى ئىلىك ئېلىش ئورنىغا ئۇلاردىن سورىدى:

— نەدىن كەلدىڭلار؟

— قەشقەردىن! — دېدى ھەسەن تۈرك جاۋابەن.

— نەگە بارىسىلەر؟

— كىچىك ئاخۇنىنىڭكىگە.

— ئۇ يوق، بۇ كەمگە زىنداندا ئۆلۈكمۇ چىرىپ كەتكەن-
دۇ. ئۇ يۇرت بۇزۇقى، قوزغىلاڭچى، ياخشىسى، بارماڭلار،
بولمىسا سىلەرمۇ ئۆزۈڭلارنى يەكەندە كۆرۈپ، ئۇنىڭ كۈنىگە
قالماڭلار يەنە!

ئىمامنىڭ ھەممىدىن خەۋەرداردەك سۆزلىرى زېرەك ھە-
سەن تۈركنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى:

— نەسىھەتلىرى يوللۇق، ئاخۇنۇم. بىز بۇنى بىلمەيدىكەن-
مىز، كونا ئېلىم - بېرىملىرىمىز بار ئىدى. شۇنى سوپلەپ
كەلگەن ئىدۇق. گەپلىرىچە كىچىك ئاخۇن يوق ئىكەن - دە؟

—شۇنداق، تۇتقان كېچىسىلا يەكەنگە يالاپ ئېلىپ كەت-
كەن. بۇنى پاششاپ بېگىم ئۆز ئاغزى بىلەن ماڭا دېگەن ئىدى.
مېنىڭ نەسىھىتىمنى ئاڭلاپ، يېنىغا ئادەم توپلىماي نامىزىنى
ئۆتەپ تىنچ يۈرگەن بولسا، مۇشۇنداق ئاقىۋەتكە قالمايتتى.
بۇنى ئۆزىدىن كۆرسۇن! قېنى بېرىپ بېقىڭلار، پۇلغا يارىغۇدەك
نەرسىلىرى بولسا ئېلىپ كېلەرسىلەر...

ئىمام يولىغا ماڭدى. ھەسەن تۆرك بىلدىكى، كىچىك ئاخۇننى ئىمامنىڭ تۇتۇپ بەرگەنلىكى ناھايىتى ئېنىق ئىدى. ئۇلار كىچىك ئاخۇننىڭكىدە ئۇزاق تۇرالمىدى. ئاپارغان ياغ - گۇرۇچ، بىرنەچچە تىزىق يارماق دېگەندەك نەرسىلەرنى خوتۇنىغا بېرىپ، كىچىك ئاخۇن يەكەندە ئىكەنلىكىنى يەتكۈزدى. ئەمما، بۇ خەۋەرنى كىچىك ئاخۇن ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ ئۇققىنى بىكار ئىدى، قولىدىن ھېچ ئىش كەلمەيتتى. شۇڭا، كىچىك ئاخۇننى قۇتقۇزۇپ چىقىشنى ھەسەن تۆرك ئۈستىگە ئالدى. شۇنىڭدىن بىرنەچچە كۈن ئۆتۈپ، ھەسەن تۆركنىڭ ئېسىگە مۇھىم بىر ئىش كەلدى. قەشقەردە ئەفرىدۇن ۋاڭ توغرىسىدا: «ۋاڭ بېگىم سەيىد ئەۋلادىمىش[1]، قوقەندتىكى ۋەلىخان خوجا بىلەن تۇغقان-مىش. قەشقەردىن بارغانلار ئۇنىڭ قېشىغا زىيارەت قىلىپ كىر-گەندە، 〈مەن ئەگەر ئەفرىدۇن ۋاڭ بىلەن تۇغقان بولمىغان بول-سام، سەككىز شەھەرنى ئاللىقاچان قولغا كىرگۈزۈپ، شەرىئەت تۇرغۇزۇپ بولاتتىم〉 دەپتىمىش» دېگەن پاراڭلار تارقالغان ئىدى. ھەسەن تۆرك يەنە كىچىك ئاخۇننىڭ ئىككىنچى ئاكىسى كارۋان-لارغا ئەگىشىپ ئەنجانغا بارغاندا پېشكەللىككە ئۇچراپ پۇل - ماللىرىدىن ئايرىلىپ، ۋەلىخان خوجىغا مىراخورلۇق قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى بىلەتتى. شۇنداقتىمۇ ئالدى بىلەن كىچىك ئاخۇننىڭ ھايات - ماماتلىقىنى ئېنىقلاش زۆرۈر ئىدى. شۇڭا، قەشقەرنىڭ قۇم دەرۋازىدىكى گۇندىخانىسىدا ئىشلەيدىغان تونۇشى بىلەن كۆرۈشۈپ، كىچىك ئاخۇننىڭ نەدىلىكىنى دېرەكلەپ بې-قىشنى ئۆتۈندى. ئارىدىن ھەپتە ئۆتكەندە ھېلىقى تونۇشىنى ئىزدەپ بېرىۋىدى، ئېرىشكەن مەلۇماتى ئىمامنىڭكى بىلەن ئوخ-شاش چىقتى.

---

① پەيغەمبەر ئەۋلادى دېمەكچى.

ئاڭلىغان بۇ ئۇچۇر ھەسەن تۇركنى ئۈمىدسىزلەندۈرگەن بولسىمۇ، بۇرادەرلىرىنى يىغىپ مەسلىھەتلەشتى، ئەمما ھېچقاي- سىسى ئىشەنچلىك تەدبىر كۆرسىتەلمىدى. ئاخىرقى مەسلى- ھەت: «كىچىك ئاخۇننىڭ ئاكىسىغا خەۋەر يەتكۈزۈش، ئۇنى ۋەلىخان خوجىغا ئىلتىماس سۇندۇرۇپ، ئىنىسى كىچىك ئاخۇن- نى ئازاد قىلىۋېتىش توغرۇلۇق ئەفرىدۇن ۋاڭدىن خەت ئېلىپ بېرىشكە كۆندۈرگۈزۈش، شۇ ئارقىلىق كىچىك ئاخۇننى قۇتۇل- دۇرۇش» بولدى.

شۇنداق قىلىپ، مەسلىھەت «پىشقان» نىڭ ئەتىسى ئەتىگەن- دە ھەسەن تۇرك ھېيتگاھ جامەنىڭ ئالدىغا كېلىپ خەتتات موللامدىن بىرنى تېپىپ، يۈز بەرگەن ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى بايان قىلىپ، قوزغىلاڭچى دەپ تۇتۇپ كېتىلگەنلىكى، بۇنىڭغا ۋەلىخان خوجىدىن باشقا ھېچكىم ئارىلىشالمايدىغانلىقى، شۇڭا ئۇنىڭدىن ياردەم سوراپ، ئىككىلىك خەت ئېلىپ كېلىشنى ئۆتۈنگەن مەزمۇندا بىر پارچە خەت يازدۇرغاندىن كېيىن لېپاپقا سېلىپ پۈختا يەملەپ، ئەنجانغا بارىدىغان كارۋان بېشىدىن ئە- ۋەتتى. خەت كىچىك ئاخۇننىڭ ئاكىسىغا ئۈچ ئايدىن كېيىن تەگدى. بۇ كىچىك ئاخۇننىڭ زىنداندا يېتىۋاتقىنىغا ئۈچ يىل بولغان چاغ ئىدى. رېھىمجان خەتنى ئوقۇتۇپ ئاڭلاپ، ماتەمدار- لاردەك چوڭقۇر ھەسرەت بىلەن ۋەلىخان خوجىنىڭ ھوجرىسىغا كىردى. ۋەلىخان خوجا ناماز پېشىننى ئۆتەپ بولۇپ، تەسۋى سىيرىپ ئولتۇراتتى، رېھىمجان ئۇنىڭ ئالدىغا كىرىپ، قول باغلاپ تۇردى.

— نېمە گەپ؟ — سورىدى ۋەلىخان خوجا.

ئىنىسىنىڭ زىنداندا ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ، نېمە قىلىشنى بىلمەي تەمتىرەپ كەتكەن رېھىمجان ئەگەر ئاغزىنى ئاچسىلا يىغلىۋېتىدىغاندەك پەرىشان ئىدى. كۆزلىرىدىن غىل - غىل

ياش ئاقاتتى. رىھىمجان قوينىدىن خەتنى ئېلىپ ۋەلىخان خوجى-
غا سۇندى. ۋەلىخان خوجا خەتنى ئوقۇپ، «قوزغىلاڭچى دەپ
زىندانغا سالغان» دېگەن يەرگە كەلگەندە بىردىنلا دىققىتى قوزغى-
لىپ، كۆڭلىدە ئۆزىگە پايدىلىق بىر ئىشنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى
پەملىدى - دە، «مەھبۇس» نى زىنداندىن ئازاد قىلىپ، قوزغى-
لاڭ كۆتۈرۈشكە كۈشكۈرتۈشنى، ۋاقتى كەلگەندە دەرھال يۇ-
رۇش قىلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭنى قولغا كىرگۈزۈشنى ئويلى-
دى. مانا بۇ، ۋەلىخان خوجىنىڭ بىردىنبىر ئارزۇسى ئىدى.
كۈتۈلمىگەن بۇ ئىشنى خۇدانىڭ ئۆزىگە بەخش ئېتىدىغان نۇسرى-
تىنىڭ شەپىسى دەپ بىلگەن ۋەلىخان خوجا خەتنى ئوقۇپ بولۇپ
دېدى:

— سەن ئىلكىمدە تۇرغىلى بىر يىلدىن ئاشتى، خىزمىتىم-
نى ئوبدان قىلدىڭ. مەن ساداقەتمەنلىكىڭنىڭ يۈز - خاتىرىسىنى
قىلاي. ئۇلارنىڭ ئېيتقىنى راست، مەن ئەفرىدۇن ۋاڭ بىلەن
تۇغقان كېلىمەن، قاتۇرۇپ خەت يېزىپ بېرەي. مەن ئۇنىڭغا
تۇغقان دەپ يۈز قارىمايمەن. ئۇ ئەسلىدە ھاكىمىيەت باشقۇرۇشقا
لايىق ئەمەس. ئۇنى تۇرپانغا قوغلىۋېتىدىغانلار چىقسا قوللاي-
مەن. بىز چىقىشالمىغاچقا، ئانچە ئىزدىشىپ كەتمەيمىز. شۇ ن-
داق بولسىمۇ خېتىمنى ئاپىرىپ باق. ئىنىڭغا تاپىلىغىن، ئەگەر
كېيىن - ئىلگىرى بىرەر ئىش يۈز بېرىپ، قېيىنچىلىق تارتىپ
قالسا ئۇدۇللا مېنى ئىزدىسۇن. ئەمىسە بىرئاز كۈتۈپ تۇرغىن!

ۋەلىخان خوجا سىياھ قۇتىسى بىلەن قومۇش قەلىمىنى
ئەكەلدۈرۈپ، بىر ۋاراق پالاڭ قەغەزگە خەت يېزىشقا باشلىدى،
ئاندىن پۈتكەن خەتنى بىرقۇر ئوقۇۋېتىپ چىرايلىق قاتلاپ رى-
ھىمجانغا تۇتقۇزدى:

— ساڭىمۇ رۇخسەت قىلدىم، خەت ئېلىپ كەلگەن كارۋان-
لارغا قوشۇلۇپ، يەكەنگە بارغىن. بۇ خەتنى ئاپىرىپ، ئەفرى-

دۆن ۋاڭنىڭ ئۆزىگە بەرگىن. ئىنشائاللا خۇدا كۆڭلىگە ئىنساپ بېرىپ، ئىنىڭنى قويۇپ بەرسە ئەجەب ئەمەس.

رېھىمجان ئەمدىلا بوسۇغىدىن پۇتىنى ئېلىشىغا ۋەلىخان خوجا چاقىرىپ توختاتتى ۋە ئاستىدىكى كۆرپىنى قايرىپ بىر شوينا يارماقنى ئېلىپ سۇندى.

— ئاله بۇنى خىراجەت قىلىپ كەت، يەنە كەلسەڭ ئىشىك ئوچۇق. خۇداغا ئامانەت، يول بولسۇن!

رېھىمجان ياتاقخانىسىغا كىرىپ نەرسە - كېرەكلىرىنى يە-غىشتۇرۇپ قويۇپ، كارۋان سارىيىغا بارغاندا، يۈك - تاقلار ئات - ئۇلاغلارغا ئارتىلىپ مېڭىشقا تەييارلىنىۋاتاتتى. رېھىمجان دەرھال بېرىپ نەرسە - كېرەكلىرىنى ئەكەلدى - دە، ئۇلار بىلەن يەكەنگە قاراپ يولغا چىقتى. رېھىمجان يەكەنگە كېلىپلا هارغان - ئاچقىنىغا باقماي، ۋاڭ ئوردىسى ئالدىغا كەلدى. ئوردىغا كىرىش ئۈچۈن قاتمۇقات دەرۋازىلاردىن ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى. ھەربىر ئىشىكتە قاراۋۇللار بار بولۇپ، پۇقرالار ۋاڭ بىلەن خالىغانچە كۆرۈشەلمەيتتى. شۇڭا، رېھىمجاننىڭ خېتىنى قاراۋۇللاردىن بىرسى ئېلىپ، ۋاڭنىڭ قېشىغا كىرىپ كەتتى. خەتكە مۇنداق يېزىلغان ئىدى:

ئەينى جانابى مۆھتەرەم، ئىززەتلىك ۋە ھۆرمەتلىك ئىناي-چىخان ئەفرىدۇن ۋاڭ ئالىيلىرىغا:

يېتىپ مەلۇم بولغايكى، بىزنىڭ بىر ئادىمىمىز، يەنى ئاتۇشلۇق كىچىك ئاخۇن دېگەن كىشى قوزغىلاڭچى دې-گەن بەتنام بىلەن زىندانغا چۈشۈپ قاپتۇ. ئۇنىڭ ئاكى-سى مېنىڭ يېنىمدا. بۇلار ئىشەنچلىك كىشىلەر ئىدى. ئاڭلىساق چېقىمچىنىڭ دامىغا چۈشۈپ قاپتۇ. مۇمكىن بولسا، تۇغقاندارچىلىقنىڭ خاتىرىسىنى قىلىپ، ئاكىسى-

نىڭ قولىغا بەرگەيلا...

كەمىنىلىرى: ۋەلىخاندىن.

رەجەبنىڭ 30- كۈنى.

ئەفرىدۇن ۋاڭ خەتنى كۆرۈپ، رەۋزەشەب ئامبالغا پەرمان قىلدى. ئۇ ھاپىزبەگنى ئالدىغا چاقىرتىپ، كىچىك ئاخۇننى ئاكىسىنىڭ قولىغا بېرىشنى تاپشۇردى.

ئايان بولدىكى، ئەگەر ھەسەن تۈرك ۋە ئۇنىڭ بۇرادەرلىرى مەسلىھەتلىشىپ ۋەلىخان خوجىنى ئىشقا سالمىغىنىدا، كىچىك ئاخۇن ئۆلۈم چاڭگىلىدىن قۇتۇلۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ۋەلىخان خوجا بولسا ئاتۇشلۇقنىڭ قوزغىلىشىنى ئۈمىد قىلاتتى. بىرەر ۋەقە چىققاننى ئاڭلىسىلا ئالتە شەھەر تامان ئاتلىنىشقا تەييار ئىدى. شۇڭىنىسى كىچىك ئاخۇن زىنداندىن چىققىلى بىرقانچە ئاي بولغان بولسىمۇ، بىرەر خەۋەرنىڭ قولىغا يەتمەسلىكى ۋەلىخان خوجىنىڭ ئىچىنى پۇشۇرۇۋاتاتتى. كىچىك ئاخۇنغا بولسا ۋەلىخان خوجىنىڭ يامان نىيەتلىرى نامەلۇم ئىدى، پەقەت ئاكامنىڭ بىر يىلدىن بۇيان ھەقسىز ئىشلەپ بەرگىنىنىڭ يۈز - خاتىرىسى ئۈچۈن ياردەم قىلدى دەپ بىلەتتى.

ئونىنچى باب

ئاغۇدىكى مەخپىي سۆز

كىچىك ئاخۇن تۇتۇپ كېتىلگەندىن كېيىن، ئاتۇش تەۋەسىدە ھەر خىل مىش - مىش گەپلەر تارقىلىپ: «ئاغۇلۇق كىچىكۋاي دېگەن بىرسى ئۆيىدە مەشرەپ ئۆتكۈزۈۋاتقان كېچىسى يوقاپ كېتىپتىمىش، ئىزدەپ دېرىكىنى ئالالماپتۇ. ئۇ مەسچىتتىكە دالالەت قىلغان ئىمام بىلەن تاكاللاشقاچقا، قارغىۋەتكەنمىش» دېگەن گەپلەر تېزلا يۇرتنى بىر ئالدى. مەسچىت - خانىقالاردىمۇ ئىماملار بۇنى دەستەك قىلىپ ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەي: «ناماز ئوقۇمىغانلار، شەيتاننىڭ كەينىگە كىرىپ ئويۇن - تاماشا، مەشرەپكە بېرىلگەنلەر، ھۆكۈمەتنىڭ ئەمر - پەرمانلىرىغا بويسۇنۇشنى 〈ۋاجىپ〉 بىلمىگەنلەر ئاغۇلۇق كىچىكۋايدەك ئۆزىنىڭ بېشىنى يەيدۇ» دەپ، كىچىك ئاخۇننىڭ غايىب بولۇش ۋەقەسى ئارقىلىق خەلققە تەنبىھ بېرىشەتتى. ۋاقىت ھەممىنى ئۇنتۇلدۇرار دېگەندەك، بارا - بارا بۇ گەپلەرمۇ بېسىقىپ، كىچىكۋاي ۋەقەسى كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ ئۈچ يىلچە ئۆتكەندە، كىچىك ئاخۇننىڭ ئاغۇغا پەيدا بولۇشى دوست - بۇرادەرلىرىنى خۇشال قىلىۋەتتى. كىچىك ئاخۇننى يوقلاپ كېلىدىغان ئەل - ئاغىنىلىرىنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيتتى.

كىچىك ئاخۇن بولسا ئۈچ يىل مابەينىدە زىنداندا يېتىۋەرگەچكە كۆزلىرى نۇرسىزلانغان، ئورۇقلاپ، بىر تېرە - بىر ئۇستىخانغا ئايلانغان، هايات تۇرۇپ بەدەنلىرى چىرىپ، چىرايلىرى ساپسېرىق بولۇپ كەتكەن، كۆرگەنلەرمۇ دەمال تونۇيالمىغۇدەك هالغا يەتكەن ئىدى. كىچىك ئاخۇن ئۆيگە كىرگەندە هەتتا خوتۇن - بالىلىرىمۇ تونۇيالمىدى، پەقەت پىلدىرلاپ تۇرغان كۆزلىرىلا كىچىك ئاخۇن ئىكەنلىكىگە گۇۋاھلىق بېرىپ تۇراتتى. ئەبگار تەقى - تۇرقى يوقلاپ كەلگەنلەرنىڭ غەزىپىنى قوزغاپ، زالىم زامانغا، ئەمەلدارلارغا بولغان ئۆچمەنلىكنى كۈچەيتتى، بۇ ئەفرىدۇن ۋاڭ هاكىمىيىتىنىڭ چېكىدىن ئاشقان زالىملىقىنىڭ ئەمەلىي پاكىتى ئىدى.

كىچىك ئاخۇننىڭ قايتىپ كەلگەنلىك خەۋىرى تېزلا ئەتراپقا تارقالدى. ئۈچىنچى كۈنى كەچقۇرۇن كىچىك ئاخۇن كەچلىك تاماقتا داستىخانغا كېلىپ تۇراتتى، ئىشىك ئالدىدا پاراڭ ئاڭلاندى. زۇلپىيە يۈگۈرۈپ چىقىپ كېتىپ:

— مېهمان كەلدى! — دەپ خەۋەر قىلدى.

كىچىك ئاخۇننىڭ هالى ئوسال بولغاچقا، مېهمانلارنىڭ ئالدىغا ئاكىسى رېهىمجان چىقتى. بىر كەمدە ئۆزئارا تەكەللۇپ - تەكلىپ قىلىشلاردىن كېيىن، بادام دوپپىلىق، ئۆڭى ئاق سېرىق، قوي كۆز، شاپ بۇرۇت، ئېگىز بوي، كۆكرىكى كەڭ، ناهايىتى تەمبەل بىر يىگىت:

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم! — دەپ ئىشىكتىن كىرگىنىچە كىچىك ئاخۇننىڭ قېشىغا كېلىپ قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ، كۆزلىرىگە ئىشەنمەيلا قالدى. كىچىك ئاخۇننىڭ شۇنچىلىك ئەبگار، هەتتا ئورنىدىنمۇ تۇرالمىغۇدەك هالىتىگە هەيرانۇهەس بولۇۋاتقان بۇ ئادەم قەشقەرلىك باتۇر — هەسەن تۇرك ئىدى، ئۇنىڭ شۇ تاپتا ئاۋۋال كىچىك ئاخۇننى تۇتۇپ بەرگەن ئىمامنى

بوغۇزلاپ، زەھەر تىلىنى كېسىپ، ئاندىن بۇلاپ قاچقانلارنى ئىزدەپ تېپىپ قىيما - چىيما قىلغۇسى كەلمەكتە ئىدى. لې-كىن، ئاچچىقىغا ھاي بېرىپ كىچىك ئاخۇنىنىڭ يېنىدا ئولتۇر-دى، بىللە كەلگەن تۆت بۇرادىرىمۇ كۆرپىدىن ئورۇن ئېلىشتى.

— كىچىكۋايىمۇ سەن، ئاداش! ؟— ھەسەن تۇرك ئۇنىڭ قولىنى تۇتۇپ تۇرۇپ سورىدى.

— شۇنداق، نېمانچە يوغىناپ كەتتىڭ، ھەسەنجان، 10 ئادەمنىڭمۇ كۈچى يەتمىگۈدەك ساڭا.

— ئادەم ھەرقانچە يوغان، كۈچلۈك بولسىمۇ، ئۇنى ئىشقا سالمىسا بىكار، بىز 10 ئادەم ئەمەس، 10 مىڭ، ھەتتا 100 مىڭ ئادەمگە تاقابىل تۇرىدىغان پەيت بىزنى كۈتۈۋاتىدۇ! مانا سەن قانداق يىگىت ئىدىڭ، قارىغىنا ئەپتىڭگە! بىز نېمە قىل-دۇق؟ مەشرەپ ئوينىغانغىمۇ شۇنچە قىلىش كېتەمدۇ؟ بىز يەنىلا بىخۇد تۇرۇۋەرسەك، بۇگۈن ساڭا كەلدى، ئەتە ماڭا كېلىدۇ. ئۈگۈنى يەنە بىرسىگە، مەن ئەمدى ئۆلۈمنى، زىندانىنى كۈتۈپ تۇرمايمەن. ئىنتىقام ئالىمەن!

— راست دەيسەن، جەزمەن ئىنتىقام ئېلىشىمىز كېرەك! — كىچىكۋاي ھەسەن تۇركنىڭ سۆزىنى تەستىقلاپ ئېيتتى.

شۇنداق قىلىپ، ئادەم كۆپەيگەچكە، قايتىدىن داستىخان سېلىندى، زۇلپىيە ئانىسى ھەپىزە بىلەن پولۇغا تەرەددۇت قىل-دى. ھەسەن تۇركنىڭ ئادەملىرىمۇ بىر - بىرىدىن قېلىشمايدى-غان تەمبەل يىگىتلەر ئىدى، كىچىك ئاخۇننىڭ ئېچىنىشلىق ھالىتى ئۇلارنىڭ قەلبىدىمۇ يەرلىك ئەمەلدارلارغا بولغان غەزەپ ئوتىنى يالقۇنجاتتى. مېھمانلار تاماقتىن كېيىن كىچىك ئاخۇن بىلەن ھال - مۇڭ بولۇشۇپ بىر ئۆيدە ياتتى. كىچىك ئاخۇن، ھەسەن تۇرك ئىككىسى مۇڭدىشىپ كېچىنى كىرپىك قاقماي ئۆتكۈزۈشتى.

— بىز تەشكىللىنىشىمىز لازىم! — دەيتتى كىچىك ئاخ ن
هاياجانلىنىپ، — پىچاق سۆڭەككە يەتتى، زۇلۇم چېكىدىن ئې-
شىپ، هۆكۈمەت خەلقنىڭ دۈشمىنىگە ئايلاندى. خەلق جاننى
ئالىقانغا ئېلىپ «يا ئۆلۈم - يا كۆرۈم» دېگەن باسقۇچتا تۇرۇۋا-
تىدۇ، بۇنداق ياشىغاندىن ئۆلۈم ئەۋزەل بولۇپ قالدى. «يېتىپ
قالغۇچە ئېتىپ قال» دەيدىغان گەپ بار، سىلەر يەكەن ھەپسخا-
نىسىدىكى بىگۇناھ ئادەملەرنىڭ نالە - پەريادلىرىنى ئاڭلايدىغان،
ئازاب - ئوقۇبەتلىرىنى كۆرىدىغان بولساڭلار ئاندىن بىلىسىلەر،
ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ كۆز ئالدىدا شۇنداق ناھەقچىلىكلەر بولۇۋات-
قاندا، بۇ يەرلەردە نېمە بولماقچى ئىدى؟ ناھەقچىلىككە ئۇچرى-
غانلار دەردىنى ئېيتقۇدەك بىر ھۆكۈمەت بولمىسا، شۇمۇ كۈن
كەچۈرۈش بولدىمۇ؟ بوزەك قىلىنغانلار كىمنى ئىزدەيدۇ؟ ئەف-
رىدۇن ۋاڭنىما! ھەممە ئىشنى شۇ قىلىۋاتقان تۇرسا، بۆرىدىن
قويغا رەھىم - شەپقەت كېلەتتىمۇ؟ بەلكىم زاماندىن نارازى
بولدۇڭ دەپ ھەممە ئادەمنى ماڭا ئوخشاش ھالغا كەلتۈرەر شۇ!
بىز تەشكىللىنەيلى، خەلقنى يېتەكلەپ ئۇلارغا ھۆرىيەت يول-
ىنى كۆرسىتىپ بېرەيلى، ئۆلۈپ كەتسەكمۇ، ئەڭ ئە-
شەددىيسىدىن 1 — 2 نى يەر چىشلىتىپ، ئاندىن ئۆلەيلى. بىز
خەلق ئىچىگە چۆكۈپ، ئۇلارنى غەپلەتتىن ئويغىتايلى، ئالدى
بىلەن زىندانغا ھۇجۇم قىلايلى. توختى مانجۇدەك ئەل ئوغلانلى-
رى زىنداندا يېتىۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەربىرى بىر ئاتەش، ۋاقتى
كەلگەندە مىڭغا تېتىيدۇ، ۋولقاندەك پارتلاپ، زالىملار تەختىنى
ئەرەختەم - پەرەختەم قىلالايدۇ.

— راست دەيسەن، — ھەسەن تۇرك بۇنى تەستىقلايتتى، —
بىز قوزغىلايلى. ئوبدان تەشكىللىنىپ، ئالدى بىلەن قەشقەرنى
ئالايلى، قەشقەر خەلقى مۇشۇنداق بىر پۇرسەتنى كۈتۈپ تۇرۇ-
ۋاتقىنى نەۋاق، شۇنىڭ ھەيۋىسىدە باشقا يۇرتلارنى ئېلىش ھېچ

گەپ ئەمەس، چۈنكى مىڭلىغان ئېزىلگەن خەلق بىز تەرەپتە. پۈتۈن خەلق بىزنىڭ قوشۇنىمىز دېسەك قىلچە خاتالاشمايمىز. مەن ھەركۈنى يوقسۇزلارنىڭ ئارىسىدا، ئۇلار بىزگە ئوخشاش شىر يۈرەك ئەزىمەتلەرگە موھتاج!

كىچىك ئاخۇن بىلەن ھەسەن تۇرك ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ زۇلۇملىرىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئۆز ئازادلىقى ئۈچۈن جەڭگە ئاتلىنىش ئۈستىدە پاراڭلىشىپ تاڭ ئاتقۇزدى.

ئەتىسى ناشتىدىن كېيىن كىچىك ئاخۇن:

— بۈگۈن بىز چېكىمىزنى توختىتايلى! — دېدى ھەسەن تۇرككە، — ئىككىمىز خالىي جايدا ئايرىم سۆزلىشەمدۇقيا؟

— خاتىرجەم بول، ئاغىنىلىرىمنىڭ ھەممىسى ئىشەنچلىك.

— ئۇنداق بولسا ياخشى، مەن ساڭا ئىشىنىمەن. تۇتۇپ كېتىلىشتىن بۇرۇن ئەمەلدار، ھۆكۈمەت دېگەن بىلەن قىلچە ئاداۋىتىم يوق ئىدى، تۇتقۇن قىلىنغاندىن كېيىن شۇنداق ئۆچ بولۇپ كەتتىمكىن، تۇرمە جازاسى ئادەمنى ئۆزگەرتىدۇ دېگەنگە قىلچە ئىشەنمەيدىغان بولدۇم، مەھبۇسلۇق ئورنىغا چۈشكەن ئادەم قانچە قىيىن - قىستاققا ئېلىنغانسېرى ھۆكۈمەتكە شۇنچە ئۆچلىشىپ كېتىدىكەن. ئەمەلىيەتتە زىندان - ھەپسە دېگەنلەر زالىملارنىڭ ئۆزىگە ئۆزى دۈشمەن تەربىيىلەيدىغان مەكتەپ ئىكەن. مەن ئەنە شۇ مەكتەپتە ئوقۇپ چىقتىم. قەلبىم جاراھەتلەندى، «جاراھەت» ساقايسىمۇ، ئىزى يوقالمايدۇ. ئۇلار ئۆز خىيالىچە قورقۇتۇپ ئۆزىمىزگە مايىل قىلىمىز دەيدۇ، ئەمەلىيەتتە قارشىلىقنى كۈچەيتىدۇ. بىز ئىككىلەنمەي تەشكىللىنەيلى، ئاغۇدا بىز دېمەتلىك ئىشەنچلىك ئاغىنىلىرىمدىن تۇرسۇن، كېرەم، ھامۇت، مەخەت قاتارلىقلار بار، ئارازىلدا ئوسمان، خاسان، تۇرغانبېكلەر بار. بۇلارنىڭ ھەربىرى بىردىن قوشۇنغا باشچى بولالايدۇ. مانا بۇ يىگىتلەرنىڭ ۋۇجۇدىدىمۇ پالۋانلىق،

جاسارەت ئۇرغۇپ تۇرۇپتۇ. ئۇنداقتا نېمە ئۈچۈن زىنداندىكى ئازاب چېكىۋاتقانلارنى قۇتقۇزمايمىز.

— مېنىڭچە، بۇ ئىش ئۇستىدە پۇختا ئويلىنىش كېرەك، بىز ئاۋام ئارىسىغا يەنىمۇ ئىچكىرىلەپ كىرىپ، خەلقنىڭ رايىنى دەڭسەپ باقايلى، قوزغىلاڭ دېگەنلىك — قانغا سەكرەش دېمەكتۇر. قورقۇنچاقلار بۇنىڭغا جۈرئەت قىلالمايدۇ. بۇگۈن ھېلىقى ئاغۇلۇق تۆت يىگىت بىلەن ئارازىلىق يىگىتلەرنى چاقىرتايلى، ماڭا ئەگىشىدىغانلار قەشقەردە نەچچە يۈزگە يېتىدۇ، ئاشۇ نامراتلار، دەردمەنلەرنىڭ ھەممىسى مېنىڭ قوشۇنۇم. ۋاقتى كەلگەندە ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن نى - نى ئادەملەر چىقىشى مۇمكىن. لېكىن، ئىرادىسىز كىشىلەرنىمۇ يوق دېگىلى بولمايدۇ. جان بېقىش ئۈچۈن خائىنلىق قىلىدىغانلاردىن ھەزەر ئەيلىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ. شۇڭا، ھەرقانچە غەزەپلەنسەكمۇ ئۆزىمىزنى بېسىۋېلىشنى بىلىشىمىز لازىم. قوزغىلىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن قابىل بىر يېتەكچى، باش بولىدىغان ئادەم كېرەك. كېيىنكى ئىشلارنى نۆۋىتىدە بىرنېمە دېيىشسەك، بۇنىڭغا قانداق قارايسەنكىن، ئۆز قاراشلىرىڭنى دېگىن! — ھەسەن تۆرك ئېھتىياتچانلىق بىلەن كىچىك ئاخۇنغا قارىدى.

— شۇنداق بولسۇن! — دېدى كىچىك ئاخۇن، ئاندىن سەل تۇرۇۋېلىپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، — بۇ ئىشنى ئورتاق قىلايلى، ئەمما تارقاق ئىجرا قىلايلى، يەنى ھەربىرىمىز بىردىن جايغا مەسئۇل بولايلى. مەن تېخى ئەسلىمگە كېلىپ بولالمىدىم. بۇ ھالدا ھازىرچە بىر ئىش قىلالمايمەن، ئوبدانراق كۈتۈنسەم ئۇزاققا قالماي ئوڭلىنىپ كېتىشىم مۇمكىن، ئىشنى شۇ چاغدا باشلىساقمىكىن...

— بولـمـايـدۇ! — ھەسـەن تۆرك جـىـددىـي ھالدا ئـېـيـتتـى، — تۆمۈرنى قىزىقىدا سوق، دەيدىغان گەپ بار،

سىنىڭ مۇشۇ ھالغا چۈشۈپ قالغىنىڭ ئاممىنى قوزغاش، ئۇلارنى غەزەپلەندۈرۈش ئۈچۈن ئەڭ ياخشى پۇرسەت. سىنىڭ بۇ ھالىڭغا دوستۇڭنىڭلا ئەمەس، دۈشمىنىڭنىڭمۇ ئىچى ئاغرىيدۇ، ئەلۋەتتە. شۇڭا، ئىشنى ھازىردىن باشلاش لازىم. سەن ۋاقتىنچە تۇرالمىساڭ كارايىتى چاغلىق، ساقلىرىمىز ۋاقتىنى بىكار ئۆتكۈزمەيلى، بۇنىڭغىمۇ تەييارلىق كېرەك، قوزغىلىمىز دەپلا يۇگۈرۈپ چىققىلى بولمايدۇ. نۇرغۇن تەييارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭغا خېلى ئۇزاق جەريان كېتىدۇ. ھەرقانداق ئىش كىچىكتىن زورىيىدۇ، ئالدى بىلەن تەشكىللىنىپ تۇرايلى.

— قوشۇلىمەن، شۇنداق بولسۇن. بۈگۈن يىغىلىش ئۆتكۈزۈپ ئورۇنلاشتۇرايلى ئەمىسە.

شۇنداق قىلىپ، رېھىمجان ئارقىلىق خەۋەر يەتكۈزۈلۈپ چاقىرىلغانلارنىڭ ئاخىرى چۈشكە يېقىن كېلىپ بولدى. كىچىك ئاخۇننىڭ مېھمانخانىسىدا ئاغۇلۇق تۆت نەپەر، ئارازىللىق تۆت نەپەر، قەشقەرلىك بەش نەپەر، ئاندىن كىچىك ئاخۇن قوشۇلۇپ 14 نەپەر ئادەم داستىخاننى چۆرىدەپ ئولتۇرۇشتى. رېھىمجان دەرۋازىغا كۆزەتچىلىككە قويۇلدى. قوزغىلاڭنىڭ تۇنجى قەدىمى ئاخىر بېسىلدى.

— قېرىنداشلار! — دېدى كىچىك ئاخۇن، — بۈگۈن ناھايىتى مۇھىم بىر ئىشنى مەسلىھەتلەشمەكچىمىز، قېنى ھەسەنجان، مۇددىئانى ئوتتۇرىغا قويغىن.

— سەن دەۋەرگىن، سەۋەب، سەن دېگەن شەھەر كۆرگەن ئادەم، ئۇنىڭ ئۈستىگە خەت ئوقۇيالايسەن. مەن بولسام بىر قارىتۇرۇك[1]، سۆزلىگەن بىلەنمۇ قاملاشتۇرالمايمەن.

---

① ساۋاتسىز مەنىسىدە

— ماقۇل، بۈگۈنكى مەجلىستە توختى مانجۇ بولغان بولسا تېخىمۇ ياخشى بولاتتى. ئۇ ناھايىتى بىلىملىك، مانجۇچە تىل - يېزىقنى بىلىدىغان، شۇڭقاردەك يىگىت ئىدى، شۇ تاپتا زىنداندا ياتىدۇ. ئىشىمىزنى مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتۈرۈش ئۈچۈن ئۇنى قۇتقۇلدۇرمىساق بولمايدۇ. بىز قوزغىلىپ، پۇقرالارنى قىيىندىغان، قاسىغان، ئۆلتۈرگەن زالىملارنى يوقىتىپ، ئامۇخاسقا ياققۇدەك ھۆكۈمەت قۇرساق دەيمىز. بۇ قولغا قورال ئالماي، دۈشمەننى تەلتۆكۈس يوقاتماي تۇرۇپ مۇمكىن بولمايدىغان ئىش. ئۆز تىلىمىزدا بۇنى «قوزغىلاڭ» دەيمىز، رۇسچە رېۋولىيۇتسىيە، يەنى ئىنقىلاب دېيىلىدۇ، — كىچىك ئاخۇن چەت ئەللەردە يۈرگەندە ئۆگىنىۋالغان ئىككى سۆزنى ئالاھىدە قىستۇرۇپ قويدى، — سىلەرنىڭ ھەربىرىڭلار بىردىن قوشۇنغا سەركار بولىسىلەر، لەشكەرلىككە قاۋۇل يىگىتلەردىن تاللايسىلەر، لېكىن ھازىرچە بىلمەيمىز. يارامىلىق ئادەملەرنى خەلق ئارىسىدىن ئۆزىمىز تاپىمىز. تەرغىبات ئارقىلىق خەلقنى دۈشمەنگە قارشى غەزەپلەندۈرسەك بىزگە كېرەكلىك يىگىتلەر ئۆزلىرى مەيدانغا چىقىدۇ، مۇشۇنداق چوڭ ئىشنى قىلىش - قىلالماسلىق سىلەرگە باغلىق. شۇڭا، سىلەرنى چاقىرتقان، قېنى، كۆپىنىڭ ئەقلى كۆپچە بولىدۇ، گەپ قىلىپ بېقىڭلار، ھەممىمىز ئويلىغانلىرىمىزنى ئوتتۇرىغا قويايلى. ھازىرچە گېپىم تامام، ئەمدى ھەسەنجاننىڭ سۆزىنى ئاڭلايلى.

— مېنىڭ باشقا گېپىم يوق، قېنى قوزغىلاڭ قىلىمىز دېگەنلەر قول كۆتۈرۈڭلار!

ھەممەيلەن بىردەك قول كۆتۈردى.

— ئەمدى يەنە بىر مۇھىم ئىش بار! — دېدى ھەسەن تۈرك، — بىزگە بىر يولباشچى كېرەك. بىزگە توغرا يول كۆرسىتەلەيدىغان ئادەمدىن بىرنى سايلاپ چىقايلى، قوشۇلامسى-

لەر؟

— قوشۇلىمىز! — كۆپچىلىك ئاۋاز قوشتى.

— مەن كىچىك ئاخۇننى كۆرسىتىمەن، سىلەرچە قانداق، بۇرادەرلەر! — ھەسەن تۇرك تۇنجى بولۇپ نامزات كۆرسەتتى.

— بولمايدۇ! — كىچىك ئاخۇن رەت قىلدى.

ھەسەن تۇرك:

— مەندە كۈچ بولغان بىلەن ئەقىل كەم، ئالدىراپ مۇشت ئېتىپ قويىمەن، مەن ئالدىراڭغۇلۇق قىلغاندا، «ھاي!» دەپ تەنبىھ بەرگىلى كىچىك ئاخۇندەك ئادەم كېرەك. شۇڭا، بۇنىڭغا كىچىك ئاخۇن ئەڭ مۇۋاپىق، شۇنداقمۇ، كۆپچىلىك، — دېۋىدى، ئولتۇرغانلار بىردەك قوشۇلدى.

— ھازىرچە مۇشۇنداق بولۇپ تۇرسۇن، لېكىن توختى ماڭجۇ قاچان ئازاد بولىدىكەن، يېتەكچى سەردار شۇ بولىدۇ. بۇنىڭغا قوشۇلمىساڭلار، مەن بۇ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايمەن، بۇنىڭغا نېمە دەيسىلەر، ئاغىنىلەر؟!

— سىزنىڭ دېگىنىڭىزچە بولسۇن! — دېيىشتى كۆپچىلىك قىزغىن ئاۋاز قوشۇپ.

— ئۇنداق بولسا، — دېدى كىچىك ئاخۇن، — دەسلەپكى ئىشىمىز خەلقنىڭ رايىنى بىلىش، ئۇلارغا زۇلۇمنىڭ مەنبەسىنى تونۇتۇپ، دۈشمەنگە بولغان نەپرىتىنى قوزغاش بولسۇن، نىشاننى شەخسىي دۈشمەنگە ئەمەس، ئومۇمىي دۈشمەنگە، يەنى ئەفرىدۇن ۋاڭنى يوقىتىشقا قارىتايلى. گەپ - سۆز، ئىش - ھەرىكىتىمىزنى سىر تۇتايلى، ئۆزۈڭلارنى ئاشكارىلاپ قويماڭلار. پىكىرىڭلار بارمۇ؟ سورايدىغان گەپ بولسا سوراۋېرىڭلار. گەپ بولمىسا تارقايلى، كۆرۈشىدىغاندا توپلىشىپ كەلمەڭلار. بىز ھەسەنجان بىلەن يەنە مۇھىم ئىشلارنى بېكىتىپ، ئاندىن سىلەرگە ئۇقتۇرىمىز. قايتساڭلار بولىدۇ.

كىچىك ئاخۇن سۆزىنى تۈگىتىشىگىلا بېشىغا ئاق دوپپا، ئۈچىسىغا قىزىل چەكمەن چاپان كىيىۋالغان، بۇغداي ئۆڭ، قاراقاش، 30 ياش ئەتراپىدىكى ئاغۇلۇق يىگىت تۇرسۇن قولىنى كۆتۈرۈپ سورىدى:

— قوزغىلاڭنى نېمە بىلەن قىلىمىز؟

— قورال بىلەن...

— دۈشمەندە مىلتىق، زەمبىرەكلەر تۇرسا، بىز قايسى قورال بىلەن ئېلىشىمىز؟ مەھەللىدىكى ئاشۇ بىرنەچچە تال قارا مىلتىقنى يىغىپ شۇنىڭ بىلەنما! ؟

— بىزمۇ مىلتىق، زەمبىرەك بىلەن ئېلىشىمىز - دە!

— چاقچاق قىلمىسىڭىزچۇ، كىچىك ئاخۇنكا، مەن راستىتىنلا سوراۋاتىمەن.

— مەنمۇ راست گەپ قىلىۋاتىمەن.

— ئىشەنگۈم كەلمەيۋاتىدۇ، ئۇنداق قوراللار نەدە؟

— دۈشمەننىڭ قولىدا.

تۇرسۇن جىم بولۇپ قالدى. كۆڭلىدە «مېنى مازاق قىلدى» دېدىمىكىن، ئۇزايىدىن شۇنداق ئىپادە چىقىپ تۇراتتى.

— كۆپچىلىك! — دېدى كىچىك ئاخۇن جىددىي هالدا، — بىز جەڭنى ئوبدانلا پىلانلىيالايدىغان بولساق، دۈشمەننىڭ قولىدىكى قورالنى جەزمەن تارتىۋالالايمىز. شۇڭا، تۇنجى قەدەمنى ناهايىتى پۇختا بېسىش كېرەك. تۇرسۇن بۇ سوئالنى ياخشى قويدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ئىش ئايدىڭلاشتى.

تۇرسۇن بېشىنى كۆتۈرۈپ يېنىدىكىلەرگە كۈلۈمسىرەپ قارىدى.

— ياخشى تەدبىر زەمبىرەكتىن كۈچلۈك، — داۋام قىلدى كىچىك ئاخۇن، — ئۇرۇش «بىرسى جەڭ، توققۇزى رەڭ» دېگەن گەپ بار. كۆڭلۈمدە سان بار، ۋاقتى كەلگەندە بىلىپ

قالىسىلەر، پۈتۈن مەھەللىدىكى قارا مىلتىقنىڭ سانىنى ئېلىپ چىقىڭلار! ئەمدى يەنە پىكىر بارمۇ؟— كىچىك ئاخۇن كۆپچىلىككە بىر - بىرلەپ نەزەر سېلىپ چىقتى. كۆپچىلىك بىردەك: «پىكىرىمىز يوق!» دېيىشتى. كىچىك ئاخۇن ئېيتتى، — ئەمدى ئۆز پارتىيىمىزغا كېلەيلى، بىرىڭلار ئاكامنى چاقىرىڭلار!

تۇرسۇن ھويلىغا چىقىپلا توۋلىدى:

— رېھىمجان ئاكا! بۇياققا كېلىڭ!

كىچىك ئاخۇن ئاكىسىنى قازناقتىن قوغۇن ئاچىقىپ پىچىشقا بۇيرۇدى. قوغۇن بىلەن نان يېيىلىپ قورساق ئەستەرلەنگەندىن كېيىن، ئاغۇ، ئارازىلىدىن كەلگەنلەر قايتىپ كېتىشتى.

كىچىك ئاخۇننىڭ ھەسەن تۇرك بىلەن مەسلىھەتلىشىدىغان نۇرغۇن ئىشلىرى بار ئىدى. ئىشنى نەدىن باشلاش ۋە قانداق باشلاش كېرەك، ئۇنىڭدىن كېيىنچۇ؟ دېگەن مەسىلە ئۈستىدە باش قاتۇرماي بولمايتتى.

كىچىك ئاخۇن تەمكىن تەلەپپۇزدا ئېيتتى:

— ھەسەنجان، بىز بۇرادەرلەرنى قوزغاشنىغۇ قوزغىدۇق، ئۇلارمۇ مۇشۇنداق قىلىشىمىزنى ئۈمىد قىلاتتى. ئەمدىكى گەپ بىز باشلامچىلاردا قالدى، مېنىڭچە ئىشنى كەينىگە تارتمىساق دەيمەن. قوشۇن جەڭ داۋامىدا كۆپىيىدۇ، نىيىتىمىز توغرا، ئىشىمىز ئادىل بولىدىكەن، خەلق بىزنى قوللايدۇ، گەپ ئۇلارغا دادىل يېتەكچىلىك قىلىشتا. ئەگەر توغرا تەدبىر قوللىنالمىساق، كۆپچىلىكنى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بېرىمىز. بۇنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىش تەس بولىدۇ. سېنىڭچە ئىشنى قەيەردىن باشلىساق بولار؟

— بۇنىڭغا ئۆزۈڭ بىرنېمە دە، مەنمۇ بىلەلمەيۋاتىمەن. مېنىڭچە ھەممىمىز قەشقەرگە كىرىپ، كېچىسى ھەممە ئادەم ئۇيقۇغا كەتكەندە مۇھىم جايلاردىكى قاراۋۇللارنى بوغۇزلىۋې-

تىپ، «ئالغا!» دەپ بىرلا چۇقان كۆتۇرسەك، تۆشەكتە ياتقان ئەمەلدار ۋە چېرىكلەر قورقۇپ، جان قايغۇسىدا قورالنى تاشلاپ قاچارمىكىن دەيمەن. باشلىقلىرىنى ئۇجۇقتۇرساق، چېرىك ھەر قانچە كۆپ بولسىمۇ، بۇيرۇقسىز ئۇق ئاتالمايدۇ. مانا شۇ ئارقىلىق قورالنى قولغا چۇشۇرسەك، ئاندىن كېيىن نېمە قىلى-مىز دېسەك قىلالايتتۇق.

ھەسەن تۇركىنىڭ بۇ قارىشى تولىمۇ ئاددىي ۋە ئىشەنچسىز بولۇپ، ئاغۇ، ئارازىلدىن توپلانغان ئازغىنە ئادەم بىلەن قەشقەر-نى ئېلىش ئەقىلگە سىغمايتتى. ئەگەر قارامىلىق قىلىپ يېڭىلىپ قالىدىغان بولسا، يوشۇرۇنغۇدەك جاي، ھىمايىسىگە ئالىدىغان ئادەم چىمايتتى. بۇ چارىنى قوللىنىشقا توغرا كەلسە قەشقەر خەلقىنى قوزغاش ئارقىلىق تېز كېڭىيىپ دۇشمەننى ئۆركۇتۇۋې-تىپ، ئەقىل - ھوشىنى تېپىپ بولغۇچە شەھەرنى ئىشغال قىلىش، بۇنىڭ ئۇچۇن قوشۇننى يېتەكلەشكە ماھىر، ئەل ئىچى-دە ئابرۇيلۇق، كۇچلۇك تەسىرگە ئىگە، ئاۋام ئەگىشىدىغان بىر ئادەم بولۇشى لازىم ئىدى، كىچىك ئاخۇن ياكى ھەسەن تۇركلەر پەقەت ئۆز تەۋەسىدە تىلغا ئېلىنىپ يۇرگەن بىلەن بىرەر چوڭ ئىش قىلىپ باقمىغان. شۇ ۋەجدىن خەلقنىڭ ئۇلارغا ئەگىشىپ، قان دەرياسىغا سەكرىشى ناتايىن ئىدى. بۇ جەھەتتىكى ئىشلارنى شەھەر كۆرگەن كىچىك ئاخۇن ئوبدان چۇشىنەتتى.

— ئۇنداق قارامىلىق قىلىشقا بولمايدۇ. بىز بۇ پېتى قەش-قەرگە كىرىدىغان بولساق، خەلق دۇشمەنگە ئەمەس، بەلكى بۇلاڭ-چى كەپتۇ دەپ بىزگە ھۇجۇم قىلىشى تۇرغان گەپ، بىز نامى «ئۇلۇغ» بىرەر ئادەمنى ئۆزىمىزگە باشچى قىلىپ مەيدانغا چى-قىشىمىز ۋە يەنە تەشكىللەنگەن پىيادە، ئاتلىق قوشۇن، مۇكەم-مەل تەرتىپ - ئىنتىزاملىرىمىز ھەمدە دۇشمەنلىرىمىزدىن پەرقلىنىپ نىشانىمىزنى ئىپادىلەپ تۇرىدىغان تۇغ - ئەلەملىرى-

مىز بولۇشى لازىم. شۇ چاغدىلا كۈچ - قۇدرىتىمىز خەلقنى
تەسىرلەندۈرەلەيدۇ. ئاپلا، كەم ئەقىللىق قىپتۇق!— كىچىك
ئاخۇن سەل تۇرۇۋېلىپ داۋام قىلدى،— بۇرادەرلەرنى كەتكۈز-
مىسەك بولغان ئىكەن. بىرلىكتە مەسلىھەتلەشسەك بىرەر ياخشى
تەدبىر چىقىپ قېلىشىمۇ مۇمكىن ئىدى.

— مېنىڭچە، سىز دېگەندەك قىلساق ئانچە ئوبدان بولماس-
مىكىن دەيمەن،— دېدى ھەسەن تۇرك،— بۇ كەمدىكى ئابرۇي-
نىڭ ھەممىسى مۇشتۇمزورلۇقتىن، قورال - ياراغدىن، پۇل -
مالدىن، مەنسەپ - ھوقۇقتىن، سەللە - پەرىجىدىن كەلگەن.
ئېيتىپ بېقىڭە، ئۇلارنىڭ ئىچىدە پۇقرالار بىلەن نىيىتى ئوخ-
شاشلاردىن كىم بار؟ ھەممىسى بىر - بىرىگە ماسلىشىپ جان
باقىدىغان چىلبۆرىلەر، خالاس. ئەگەر ئۇلاردىن بىرەرسىنى
كۆتۈرۈپ چىقساق، ئىش ئوڭدىن چىقىپ قېلىپ نۇسرەت قازان-
ساق، ھەممىمىزنىڭ بېشىغا چىقىۋېلىپ قىلىدىغاننى قىلسا، ئۇ
چاغدا قانداق قىلىمىز؟ بۇرادەرلەرنىڭ يۇزىگە قانداق قارايمىز؟
سىزنىڭ دېگەنلىرىڭىزمۇ خاتا ئەمەس. دەرۋەقە ھازىر بىزنى
كىشىلەر لۇكچەك، يالاڭتۆش دەپ قاراپ، ئەگەشمەسلىكى مۇم-
كىن، ئەمما مۇشتىمىزنىڭ كىمنىڭ بېشىغا تېگىۋاتقانلىقىنى
بىلىسىلا، جەزمەن ئەگىشىدۇ...

ھەسەن تۇركنىڭ قاراشلىرى كىچىك ئاخۇننى سەگەكلەش-
تۇردى. «ئەگەر قوشۇنغا ئابرۇيلۇقلاردىن بىرەرسىنى سۆرەپ
كىرىدىغان بولساق، ھوقۇقنى قولغا ئېلىۋېلىپ قىلىدىغاننى
قىلسا، تۆككەن قانلىرىمىز بىكار كەتمەمدۇ، بۇنداق قىلىشقا
بولمىغۇدەك! ئەمما مەلۇم تەسىرگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن دەسلەپ-
كى باسقۇچتا ئاشۇنداق ئادەمدىن بىرنى تېپىش ئويلىنىشقا تې-
گىشلىك مەسىلە» دېگەنلەرنى كۆڭلىدىن ئۆتكۈزدى، ئاندىن
بىردىنلا ئۆزىنىڭ زىنداندىن قۇتۇلۇپ چىقىشىغا ياردەم بەرگۈچى

ۋەلىخان خوجا ئېسىگە كەلدى ـ دە، ئۇمىد چىرىغى ۋاللىدە يورۇ-
غاندەك بولدى، ئۇ ۋەلىخان خوجىنىڭ رېھىمجاننى ئۇزىتىپ
قويغاندا: «بىرەر ئىش چىقىپ قالسا، مېنى ئىزدەڭلار، ئەفرۇ-
دۇن بىلەن ئۇرۇق - تۇغقانچىلىقىمىز بولغان بىلەن، ئۇ شەھەر
سوراشقا لايىق ئەمەس» دېگەنلىكىنى ئاڭلىغان ئىدى.

— ھەسەنجان! — دېدى كىچىك ئاخۇن، — بىر ئادەم ئې-
سىمگە كەلدى.

— كىم؟

—ۋەلىخان تۆرەم.

—گېپىڭىزنى چۈشىنەلمىدىم. سىزچە ئۇ ئىناۋەتلىكما! ؟
ئۇ بىر قاراقچى، ماراپ چىشلەيدىغان ئىت، ئۇنىڭ سىز - بىزگە
ياردەم بېرىشى قۇترانقۇلۇق بىلەن ئادەم توپلانقۇزۇپ، ۋاقتى
كەلگەندە قوشۇندىن پايدىلىنىپ بۇلاڭچىلىق قىلىش. قازى -
قۇززات، ئاخۇن - ئەشرەپ، خوجام - ئەۋلىيا دېگەنلەرنىڭ
يوقسۇزلىرىنى كۆردىڭىزمۇ؟ ئۇلار تەركىدۇنيالىقنى تەرغىب
قىلىدۇ. ئۆشرە - زاكات بېرىڭلار دەيدۇ. كىمگە بېرىشنى
سورىسا، پېقىرغا بېرىش كېرەك دەيدۇ، بۇ خەقنىڭ ئۇستىلىقى-
نى قارىمامدىغان! ئۇلارنىڭ «پېقىر» دېگىنى ئىككى خىل مەند-
دە بولۇپ، بىرسى، يوقسۇزلارنى كۆرسەتسە، يەنە بىرسى،
ئۆزىنى كۆرستىدۇ. بىلگەنلەر ئۇچۇن «يوقسۇزلارغا بېرىڭلار»
دېگەن مەنىنى بەرسىمۇ، كۆپىنچە جامائەتلەر ئۇچۇن «ماڭا بې-
رىڭلار» دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. بۇ قوش مەنىلىك سۆز بولغاچ-
قا، بىراۋ چاتاق چىقىرالمايدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە كىمگە بېرىش -
كىمگە بەرمەسلىك نەزىر - سەدىقە، ئۆشرە - زاكات بەرگۈچىلەر-
نىڭ ئۆز ئىختىيارى - دە، كىمگە بەرسە ئۇنى بىركىم توسۇيال-
مايدۇ. شۇ ئارقىلىق بىزدەك نادانلارنى گوللاپ يەيدۇ. پۇلنى
بەرسە، توڭگۇز گۆشىنىمۇ ھالال دەپ پەتىۋا چىقىرىدۇ. بۇلاردا

ئىنساپ، ئادەمگەرچىلىك نېمىش قىلسۇن! مەن بۇ گەپلەرنى بىر ئاغىنەمدىن ئاڭلاپ دەسلەپتە چۈشەنمەپتىمەن. كېيىن ئويـلىسام ھەممىسى راستكەن، مەيلى قايسى خوجا ياكى تۆرە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ھەممىسى بىر جاڭگالنىڭ بۆرىلىرى ئىكەن. مەن ئۇلارنىڭ ساختا تەبلىغلىرىگە زادىلا ئىشەنمەيمەن.

— راست دەيسەن! — كىچىك ئاخۇن تەستىقلىدى، — ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ تەبىئىتى ئوخشاش. ئوخشىتىش توغرا كەلسە ئىتقا ئوخشاتسا جايىدا بولىدۇ. ئىتلارنى ئالساق، غاجايدىغان سۆڭەك بىر تال بولسا، نەچچىسى تالىشىپ بوغىشىدۇ، ئەگەر سۆڭەك كۆپرەك بولسا، ھەربىرسى خالىغىنىچە ئېلىپ، بۇلۇڭ - پۇشقاقتا تارقاپ بىردەمدىلا يارىشىدۇ. پايدا - مەنپەئەتنى كۆرگەندە ئىنساپتىن كېچىدۇ. ۋەلىخان تۆرىنى ئالساق، نەپ تەگمەي تەمەدە يۈرگەن ئىتقا ئوخشايدۇ. ئەگەر قورسىقى تويغانغا شۈكۈر قىلماي ھەممىگە ئىگە بولۇش كويىدا خىرىس قىلىدىكەن، ۋاقتى كەلگەندە دۈمبا يەيدۇ. مېنىڭ ئۈنىڭدىن پايدىلىنىشنى ئوتتۇرىغا قويۇشۇم، توڭگۇزنى ئىت بىلەن قوغلايلى، دېگەننى بىلدۈرىدۇ. ئىت قوناقنى توڭگۇزدىن قوغدىسىمۇ، ئۇنى ئۆيگە ئەكىرىۋالغىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئورنى ھويلىنىڭ بۇلۇڭى، يېيىشى كېپەك بولىدۇ، ئەگەر ئۇنى كۆرسەتكەن خىزمىتىگە يارىشا ئۆيگە كىرگۈزۈپ قويساڭ، ھەرقانچە ياخشى كۈتكەن بىلەنمۇ يەنە ئۆگەنگەن خۇيىنى تاشلىيالماي، نىجاسەت بىلەن داستىخاننى بۇلغايدۇ، يەنە كېلىپ سەللا دىققەتسىزلىك قىلىنىدىغان بولسا، ئۆيدىكى بار - يوقنى ئۆز ئۈۋىسىغا توشۇيدۇ. مانا بۇ ۋەلىخان خوجىنىڭ ئالاھىدىلىكى. لېكىن، ئاكامنىڭ ئېيتىشىچە، ۋەلىخان تۆرە ئەفرىدۇن ۋاڭغا خىرىس قىلىۋاتقۇدەك، بىز بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ خەۋەر بېرىدىغان بولساق، كەلمەي قالمايدۇ، جەنۇبتىكى ئالتە شەھەر خەلقى ئۇنى

پەيغەمبەر ئەۋلادى، كەيىنگە ئەگىشىپ ئۆلسەك شېھىت، تىرىك قالساق غازى بولىمىز دەپ قارايدۇ. بىز ئۇنى ئالدىغا چىقىرىپ تۇرۇپ خەلقنى قوزغاپ قەشقەرنى ئېلىۋالساق، ئاندىن ئۆز يولىغا سېلىپ قويىمىز.

— بۇ بەكمۇ خەتەرلىك! — دېدى ھەسەن تۇرك، — گەرچە ۋەلىخان خوجىنى كۆرۈپ باقمىغان بولسامۇ، ئۇنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىدىن تارتىپ قەشقەردە قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇپ يۇرگەنلىكى توغرىسىدا نۇرغۇن پاراڭلارنى ئاڭلىغانمەن، ئۇنىڭ ئۇستىگە خوجىلار يېغىلىقلىرىنىڭ بىر قىسمىنى ئۆز كۆزىمىز بىلەن كۆردۇق، ئۇلار مۇشۇنداق پۇرسەتنى كۇتۇپ ياتىدۇ. بۇنىڭدىن 40 يىل بۇرۇن سامساق خوجىنىڭ كىچىك ئوغلى جاھانگىر خوجا قەشقەرنىڭ غەربىدىكى تاشمىلىقتا مەنچىڭ ھۆكۈمىتىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندىن باشلاپ، ئۇلارنىڭ ئەۋلادى قەشقەرگە خوجا بولۇش ئۇچۇن توختىماي قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ كېلىۋاتىدۇ. بۇ قېتىم ۋەلىخاننى تەكلىپ قىلىدىغان بولساق، پولۇنى دۇملەپ قويۇپ قاراقچىنى كۇتۇپ ئولتۇرغاندەك ئىش بولارمىكىن. ئەگەر ئۇلارنىڭ ئىناۋىتىدىن پايدىلانماقچى بولساق، ۋەلىخان خوجا ئەمەس، جاھانگىر خوجىنىڭ ئوغلى بۇزرۇكخان تۆرىنى تەكلىپ قىلايلى. ئۇ مېھرىبان ۋە مۇلايىم بولغاچقا، ئەل ئارىسىدا يۇقىرى ئابرۇيغا ئىگە. ئۇنىڭ نامىنى ئاڭلىسا، ھەممە ئادەم ئەگىشىدۇ، لېكىن ئالىلىقاچان خەلقنىڭ نەزىرىدىن چۇشكەن ۋەلىخاننىڭ نامى تىلغا ئېلىنسا، بىزنى ھېچكىم قوللىمايدۇ.

— دېگىنىڭچە بولسۇن، سەن شەھەردە يۇرگەن ئادەم، مەن تېخى ھەپسىدىن يېڭى چىقتىم. ۋەلىخاننىڭ قۇتۇلدۇرۇپ قويۇشى بىلەن يورۇقلۇققا چىققانلىقىم ئۇچۇن، ئۇنىڭ گېپى ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ ئالدىدا ئۆتكەن يەردە، جەمئىيەتتە چوقۇم ئىناۋەت-

لىك بولسا كېرەك دەپ ئويلايتىمەن. ئۇنداق بولسا، ئىش
پۈتكەندە بۇزرۇكخان تۆرىنى ئىزدەيلى.

كىچىك ئاخۇن ھەسەن تۇركىنىڭ پىكرىگە قوشۇلدى. ئەمە-
ما، بۇ ئىشنى ئەڭ كېيىنگە قالدۇردى.

ھەسەن تۇركىنىڭ ئېيتقانلىرى تارىخىي چىنلىققا ئۇيغۇن
ئىدى. خوجىلار ئىلگىرى - كېيىن نەچچە قېتىم قوزغىلاڭ
كۆتۈرۈپ مەغلۇپ بولۇپ كەلگەن. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن 1831-
يىلى قوقەند ۋە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرەپ تىنچلىق
كېلىشىمنامىسى ئىمزالىغان، ئۇنىڭ 4- ماددىسىدا:

«قوقەند تەرەپ خوجىلارنى باشقۇرۇشى، ئۇلارنىڭ قوقەند
زېمىنىدىن ئاتلاپ چىقىپ كېتىشىگە يول قويماسلىقى لازىم.
ئەگەر خوجىلار قېچىپ بارسا، قوقەندلىكلەر ئۇلارنى قوبۇل
قىلماسلىق كېرەك.» دەپ بەلگىلەنگەن. شۇنىڭدىن تارتىپ
1845 - يىلى، تېخى ياش قۇرامىغا يەتمىگەن خۇدايارخان قو-
قەندتە تەختكە چىققانغا قەدەر خوجىلارنىڭ ھەرىكىتى قاتتىق
تەقىب قىلىنغان. 1845 - يىلىغا كەلگەندە، قوقەندتە غەليان
يۈز بېرىپ، قوقەندنىڭ خوجىلارغا بولغان تەقىبى بوشاپ قالغان
ئىدى. بۇ غەليان سەۋەبىدىن قوقەند بىلەن قەشقەرنىڭ مۇناسىۋە-
تى تەسىرگە ئۇچرىدى. قوقەند ھۆكۈمىتىنىڭ ئاجىزلىشىشى
بىلەن ئۇلارنى چەكلەشكە مەسئۇل بولغان ئاقساقال پارا يېگەن-
لىكتىن بۇ ئىشنى نەزىرىدىن ساقىت قىلدى. نەتىجىدە قوقەندتە
يۈز بەرگەن غەليان خوجىلارغا پايدىلىق بولدى، 1847 - يىلى
ئەتىيازدا «يەتتە خوجا» دەپ ئاتالغان كاتتا تۆرە (خوجا تۆرە
دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، ئۇكىسى كىچىكخان تۆرە، كاتتا تۆرىنىڭ
ۋەلىخان تۆرە، تەۋەككۇل تۆرە، ئاقتاجىخان تۆرە، سابىرخان
تۆرە ۋە ئىشانخان تۆرە قاتارلىق نەۋرە ئىنىلىرى ئالتە شەھەرگە
ھۇجۇم قىلىپ قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن قوقەندتىن تاغلىق

جايلارغا قېچىپ بېرىۋېلىپ، 1000 كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەييارلىدى. ئۇلار چېگرىدىكى قاراۋۇللارنى ئۆلتۈرۈپ قەشقەرگە بېسىپ كىرگەن بولسىمۇ، بىرىنچىدىن، يەرلىك خەلقنىڭ قول- لىشىغا ئېرىشەلمىدى؛ ئىككىنچىدىن، چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ سان جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكىدىن قورقۇپ، قەدىمى يەتكەنلىكى جايدا بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ توپلىغان بايلىقنى ئېلىپ قېچىپ كەتكەن ئىدى. ئاقىۋەتتە خوجىلار سادىر قىلغان جىنايەتلىرى ئۈچۈن خەلقنىڭ كۈچلۈك نەپرىتىگە ئۇچراپ، جىم يېتىشقا مەجبۇر بولغان بولسىمۇ، 1855 - يىلى ۋەلىخان تۆرە بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى كىچىكخان خوجا قەشقەر چېگرىسىدا پاراكەندىچى- لىك تۇغدۇرۇپ تاكى 1856 - يىلىغىچە ھەرىكىتىنى توختاتماي پۇرسەت كۈتۈپ يۈرمەكتە ئىدى. ئەگەر كىچىك ئاخۇن باشچىلى- قىدىكى يېڭىدىن تەشكىللىنىش ئالدىدا تۇرغان قوشۇن ۋەلىخان- نى تەكلىپ قىلىدىغان بولسا، ئۇنىڭ تاجاۋۇزچىلىق نىيىتىگە ئاجايىپ ماس كەلگەن بولاتتى. شۇڭا، خوجىلارنىڭ رەھىمسىز- لىكلىرىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ، دەردىنى تارتىپ باققان ھەسەن تۆرك كىچىك ئاخۇننىڭ پىكرىگە قوشۇلمىغان ئىدى.

ۋەلىخان تۆرىنىڭ كىچىك ئاخۇننىڭ ئاكىسى رىھىمجاننىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلىپ ئىچ ئاغرىتقان تەرىزدە ئەفرىدۇنغا خەت يېزىپ بېرىشتىكى مەقسىتى، قوزغىلاڭچى دەپ ھەپسىگە ئېلىنغان كىچىك ئاخۇننى زىنداندىن قۇتقۇزۇش ئارقىلىق ئۆزى- گە چوقۇندۇرۇش ھەمدە ئىچكى جەھەتتىن قوشۇن توپلاتتۇرۇپ قەشقەرنى قولغا كىرگۈزۈپ، 1678 - يىلى ئاپپاق خوجا دالاي لامانىڭ مەسلىھىتى بويىچە غالدان بۇشۇكتۇنىڭ ياردىمى بىلەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى — رەقىبى ئىسمائىلخاندىن ھوقۇق تارتىۋېلىپ، بۇشۇكتۇنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە قەشقەرگە خان بولغاندىن باشلاپ، ئالتە شەھەرنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن توخ-

تىماي توپىلاڭ كۆتۈرۈپ مەقسىتىگە يېتەلمەي كېلىۋاتقان خو-
جىلارغا ۋارىسلىق قىلىپ، قەشقەرگە خوجا بولۇش ئىدى. كى-
چىك ئاخۇن بولسا دەل ئۇنىڭ كۆزلىگەن يېرىدىن چىقىۋاتاتتى.
ھەسەن تۈرك دەرھال ئاگاھلاندۇرمىغىنىدا ئىشىنىڭ ئاقىۋىتىنى
مۆلچەرلىگىلى بولمايتتى.

ئون بىرىنچى باب

يېڭى يېتەكچى

كىچىك ئاخۇن ھەپسىدىن چىققاندىن كېيىن، قاراڭغۇ، نەم
كامېردا يېتىۋېرىپ لەشلىشىپ كەتكەن يۈز ـ قوللىرىنىڭ تېرىـ
لىرى قۇياش نۇرىدا كۆيۈپ، بىر قېتىم قاپالچۇقلاپ ساقايدى.
ئارىدىن ئۈچ كۈن ئۆتكەندە، ھەسەن تۇرك ۋە ئاغىنىلىرى،
مەھەللىلىك تۇرسۇن، كېرەم، ھامۇت، مەخەت ۋە ئارازلىلىق
يىگىتلەر بولۇپ 14 كىشى باش قوشۇپ كىچىك ئاخۇننى باشلىق
سايلاپ، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنى قارار قىلىشقان بولسىمۇ، ئۇـ
نىڭ سالامەتلىكى ئەسلىگە كېلىپ بولالمىغانلىقتىن دېيىلگەن
گەپلەر جايىدا قېپقالدى. نېمىشقىدۇر بارا ـ بارا ئەھۋالى ياخشىـ
لىنىپ ئەسلىگە كەلگەندىن كېيىنمۇ قوزغىلاڭ گېپىنى ئانچە
قىلىپ كەتمىدى، ئۇنىڭ گەپنى چىقىرىپ قويۇپ يوقاپ كەتكىـ
نىگە ھەسەن تۇركنىڭمۇ ئىچى پۇشۇۋاتاتتى.

كىچىك ئاخۇننىڭ جىم تۇرۇۋېلىشىغا كەلسەك، قوزغىلاڭ
كۆتۈرۈشكە مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن مەسىلىلەر تېخى ئايدىڭ ئەـ
مەس ئىدى. كىچىك ئاخۇن ئاخىر ئۆزىگە ئوخشاش ئازاب چەكـ
كەن، ئۆزىدىن قابىلىيەتلىك بىرەرسىنى تېپىش نىيىتىگە كەلـ
دى، ئاندىن كېيىن ئىش باشلىسا ئۇنۇمى كۆرۈلەتتى. شۇنىڭـ

غىمۇ سۆكۈت قىلماي بولمايتتى. باشقا يىگىتلەرنىڭ ۋۇجۇدى چوغدەك يالقۇنجاپ تۇرسىمۇ، ياندۇرغۇچى بولمىسا يانغىن ھا- سىل قىلالمايتتى، تىت - تىت بولۇپ يۈرمەكتىن باشقا ئىلاج يوق ئىدى. مانا مۇشۇنداق پارتلاش ئالدىدا تۇرغان ۋولقان ئۇس- تىگە توختى مانجۇ بىلەن ساۋۇرنىڭ يېتىپ كېلىشى كىچىك ئاخۇننىڭ ئۇلۇغۋار غايىلىرىنى مىسلىسىز مۇشكۈللىرى ئاسان بولغاندەك زور ئۇمىدكە تولدۇردى. ئەمما، كۆپنى كۆرگەن كىچىك ئاخۇن ساۋۇردىن ئېھتىيات قىلىپ توختىغا ئالدىراپ سىر بەرمىدى. توختىنىڭ ئىسيانكارلىق غايىلىرىنى ئاڭلاپ ئى- چىدە ھاياجانلانغان بولسىمۇ، گەپكە لوقما سالمىدى. پەقەت ساۋۇرنىڭ سۆزلىرىنى ئىشتكەندىلا كۆز ئالدىدا ھېچقانداق تو- سالغۇ تەڭ كېلەلمەيدىغان ئىككى يانار تاغنىڭ تۇرغانلىقىغا كۆ- زى يەتتى. كىچىك ئاخۇننىڭ كۈتكىنى دەل مۇشۇنداق پۇرسەت ئىدى.

توختى بىلەن ساۋۇر ئورنىدىن تۇرۇپ يۈز - كۆزلىرىنى يۇيۇپ بولغاندىن كېيىن سۈتلۈك چاي بىلەن ئىسسىق ناندا ناشتا قىلدى. ئۇلار ئانچە تارتىنىپ كەتمىدى. چۈنكى، تۇرمىداشلىق- نىڭ ئۆزى سىرداش دېگەنلىك بولۇپ، قېرىنداش دېسەكمۇ مۇبالىغە بولمايتتى. بۇنداق ئېغىر كۈنلەردىكى دوستلۇق قېرىن- داشلىقتىنمۇ مىڭ كەررە ئارتۇق ئىدى.

داستىخان يىغىلغاندىن كېيىن، توختى بىلەن ساۋۇر ئىل- گىرى ئاتۇش دەپ ئاڭلىغان بولسىمۇ كۆرۈپ باقمىغان بۇ يۇرت خەلقىنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئۆزگىچىلىكلىرىنى تاماشا قىلىش ئۈچۈن دەرۋازا ئالدىغا چىقىپ، بىر - بىرىگە يىراق - يىراق جايلاشقان تارقاق ئۆيلەر، بۈك - باراقسان دەل - دەرەخلەرگە قاراپ تۇرغاندا، ئىسمى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئاغۇلۇق يىگىت- لەر خۇددى بىر ئۆينىڭ ئادەملىرىدەكلا چىقىپ كەلدى. ئۇلار

ناھايىتى خۇشخۇي، قەدەملىرى زەبەردەست ئىدى.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم!

تۇرسۇن بەش قەدەم نېرىدىنلا سالام قىلدى، ئاندىن كېرەم قاتارلىقلار ئىككى قولىنى تەڭ سۇنۇپ، توختى، ساۋۇر بىلەن قىزغىن كۆرۈشتى. سالاملىشىش بەجا كەلتۈرۈلۈپ بولغاندىن كېيىن، ئۆزئارا ئەھۋال سورىشىش داۋام ئەتتى. بۇ چاغدا ھويلىدىكى باغلاقلىق بىر جۈپ ئىت زەنجىرلىرىنى ئۈزۈۋەتكۈدەك تارتىپ، كۈچەپ قاۋىماقتا ئىدى. ئادەم كەلگەنلىكىنى بىلگەن كىچىك ئاخۇن ئالدىراپ ئىشىك ئالدىغا چىقىپ، ئاغۇلۇق يىگىتلەرنى كۆردى، ئەمما ئۇلارنىڭ ئارىسىدا مەخەت كۆرۈنمەيتتى.

— مەخەت يوققۇ؟— كىچىك ئاخۇن ھامۇتتىن سورىدى.

— كېلىۋاتىدۇ،— كېرەم ھامۇت ئېغىز ئېچىپ بولغۇچە جاۋاب بېرىپ ئۈلگۈردى.

— قېنى ئۆيگە كىرەيلى،— دېدى كىچىك ئاخۇن دەرۋازىنىڭ ئىككىلى قانىتىنى ئىتتىرىپ ئېچىپ.

شۇ ئەسنادا ئۆچكىنىڭ مەرىگىنى ئاڭلىنىپ، ئارقىدىنلا ئىشەكنىڭ ئالدىغا بىر ئوغلاقنى ئارتىپ مەخەت چىقىپ كەلدى.

— ئەقلىڭ بار جۇمۇ، مەخەت، كۆڭلۈمدىكىنى تاپىسەن!— كىچىك ئاخۇن ئوغلاقنى ئالغىلى ماڭدى.

— كۆڭلىڭىزدىكىنى بىلمىسەم سېرىق ئوغلاق ئەكېلەمدىمەن، ھەقاچان ئەڭگىز تارتىدۇ دەپ سېرىق ئوغلاق بۇيرۇيتتىڭىزغۇ دەيمەن!

مەخەت ئىشەكتىن تاققىدە سەكرەپ چۈشۈپ، ئوغلاقنى چۈشەلگەن پېتى ھويلىغا ئېلىپ كىرىپ، قىبلىغا قارىتىپ ياتقۇزدى - دە، غىلابتىن پىچىقىنى چىقىرىپ بوغۇزلىدى.

بۇگۈن كىچىك ئاخۇنمۇ، ئۇنىڭ بىر مەھەللىلىك بۇرادەر-

لىرىمۇ خۇشال ئىدى، ئۇلار توختىنىڭ بەرجەس قەددى ـ قامەـ تىگە، قاملاشقان تەقى ـ تۇرقىغا ھەۋەس بىلەن قارىشىپ، تۇنجى كۆرۈشكەن بۇ ئەزىز مېھمانلاردىن قايسىنىڭ «توختى مانجۇ» ئىكەنلىكىنى بىركىم تونۇشتۇرمىسىمۇ ۋۇجۇدىدىكى باتۇرلۇق ئالامەتلىرىدىنلا بىلىۋالغان ئىدى.

بۇ 11 ـ ئاي مەزگىلى بولۇپ، تالا سوغۇق ئىدى، شۇڭا كىچىك ئاخۇن مېھمانلارنى ئۇدۇللا مېھمانخانىغا باشلىدى. ھەمـ مەيلەن كۆرپىدىن ئورۇن ئېلىپ بولغاندىن كېيىن ئورنىدىن قوزغىلىپ كىچىك ئاخۇندىن تىنچ ـ ئامانلىق سورىدى، ئاندىن كىچـىـك ئاخۇن كۆپچـىـلـىـككە توختى بىلەن ساۋۇرنى تونۇشتۇردى:

— بۇ كىشى مەن داۋامەت ئاغزىمدىن چۈشۈرمەي كېلىۋاتـ قان ئوت يۈرەك يىگىت توختى مانجۇ بولىدۇ. بۇ يىگىت بولسا توختىنىڭ تۇغقىنى، ئېنىقراق قىلىپ ئېيتساق قېرىندىشى، بىزنىڭ زىنداندىكى شاپالەتچىمىزنىڭ بىرسى، ئىسمى ساۋۇر بولىدۇ.

كىچىك ئاخۇننىڭ «شاپائەتچىمىز» دېگەن سۆزى توختىنىڭ ئېسىگە رەيھاننى سالدى. خىيالىدا رەيھان خۇددى «توختىكا! » دەپ ئالدىغا يۈگۈرۈپ كېلىۋاتقاندەك يارقىن سىيما نامايان بوـ لۇپ، ئۇنىڭ خوشلىشىش ئالدىدىكى كۆز ياشلىرى قەلب تارىنى تىترەتمەكتە ئىدى.

— ئەمدى سىلەرنى تونۇشتۇراي! — دېدى كىچىك ئاخۇن مەھەللىدىكىلەرنى بىر ـ بىرلەپ ئىما قىلىپ،— بۇ يىگىت تۇرسۇن، تۇرسۇنجان دەپمۇ ئاتايمىز. يېنىدىكىسى ھامۇت بولىدـ دۇ. يەنە ئۇلگۈرۈپ كېلەلمىگەن مېھمانلىرىمىز بار. تۇنۇگۈن ھوشۇرجاننى ئەۋەتكەن ئىدىم، بۈگۈن نەدىلا بولسا يېتىپ كېلىدـ دۇ...

كىچىك ئاخۇن گېپىنىڭ ئاخىرىنى چۇشۇرگىچە ئارازىلىدى-كى ئوسمان، خاسان، تۇغانبېكلەر كىرىپ كەلدى، كىچىك ئاخۇن يېڭى كەلگەنلەرگە توختىنى تونۇشتۇرۇپ، ئۇنىڭ بىلەن زىنداندا ئۆتكەن كۈنلىرىنى، تۈنجى قېتىملىق قىيىن - قىستاق-تىن كېيىنكى ئىمجان هالىنى تىلغا ئالغاندا كۆز چاناقلىرىدىن تاشقىنلىغان ياشلار ئېتەكلىرىگە يامغۇردەك تۆكۈلۈشكە باشلى-دى. گەپ ئۆزلىرىگە ئوخشاش يۈزلىگەن گۇناهسىز خەلقنىڭ دەرد - ئازابلىرى، قارا دەرۋازا ئالدىدىكى ناله - زار، قىيا - چىيالارغا كەلگەندە يىگىتلەر گويا ماتەمدارلاردەك ئېغىر سۈكۈت-كە چۆمدى، چوڭقۇر ئۇلۇغ - كىچىك تىنىشلار ئۆينى بىر ئالدى. ئاق كۆڭۈل ئايال هەپىزەنىڭ ئۆكسۈپ هېقىقداشلىرى خۇددى قىيامەت قايىم بولۇپ يەر - جاهان زىلزىلىگە كېلىۋاتقان-دەك، هەممەيلەننىڭ يۈرەكلىرىنى ياپراقتەك تىترىتىپ داستى-خان كۆتۈرۈپ كىرگەن سەبى قىز زۇلپىيەنىمۇ يىغلىتىۋەتتى. مەسلەكداش دوستلارنىڭ بۇگۈنكى يىغلىشى تەنتەنە ئەمەس، بەلكى بىئەجەل ئۆلگەنلەرنىڭ ماتىمىگە ئايلاندى.

— ئىنتىقام ئالىمىز! — بۇ تۇرسۇننىڭ كەسكىن ئاۋازى ئىدى. يىگىتلەر مۇشتلىرىنى چىڭ تۈگۈپ ئىپادە بىلدۈرۈشتى. بۇنىڭغا ئۇلاپلا:

— جېنىمنى تىكىپ قويدۇم! — دېدى هامۇت.

— ئىنتىقام ئالىمىز! يا ئۆلۈم - يا كۆرۈم! بېشىمىزغا كەلگەننى كۆرىمىز، بەگ - ئەمەلدارلارنى، مۇتەئەسسىپ هارام-زادىلەرنى، ئەفرىدۇننى يوقاتماي قويمايمىز! مەهبۇسلارنى، زالىملارنىڭ ئايىغى ئاستىدا ئېزىلگەنلەرنى ئازاد قىلىمىز. هەپسە - زىندانلارنىڭ كۈلىنى كۆككە سورۇيمىز!

يىگىتلەرنىڭ كۈچلۈك ئىرادىسى توختى ۋە كىچىك ئاخۇندا زور ئىشەنچ پەيدا قىلىپ، جەڭگىۋار لەشكىري قوشۇنغا ئىگە

بولغاندەك مەغرۇرانە ھېسسىياتقا كەلتۈردى. كىچىك ئاخۇن ئىشنى نەدىن باشلاشنى، نېمە دېيىشنى ئويلاپمۇ كۆرمىگەن ئىدى، شۇڭا پەقەت زىنداندا كۆرگەنلىرىنىلا سۆزلەپ بەردى. بۇ، ئاڭلىغۇچىلارغا نىسبەتەن ئەڭ جانلىق پاكىت ئىدى. ئەمەلىيەت ئەزگۈچى كۈچلەرنىڭ زۇلمى چېكىدىن ئاشقانلىقىنى، ئەمدى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ يوقاتمايدىغان بولسا، يەنە تۈمەنلىگەن بىگۇناھ خەلقنىڭ ياشاشقا ئامالسىز قالىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ تۇراتتى. يىگىتلەرنىڭ غەزەپ - نەپرەتلىرىدىن خەلق ئاممىسىنىڭ كۈرەشكە قىزغىن قاتنىشىدىغانلىقىنى پەرەز قىلىشقا بولاتتى. ئەمدىكى گەپ تېزرەك تەشكىللىنىپ دەرھال قوزغىلىشتا قالغان بولۇپ، كېچىكىش پايدىسىز ئىدى. كۆپچىلىك مۇشۇنداق قىزغىن تالاش - تارتىش قىلىشىۋاتقاندا قەشقەردىن ھەسەن تۇرك تۆت ئاغىنىسىنى ئېلىپ ھوشۇرجان بىلەن يېتىپ كەلدى. مېھمانلارنىڭ قولىغا سۇ بېرىۋاتقان كىچىك ئاخۇن ئىشنى تۈگىتىپ چىقىپ ئۇلار بىلەن كۆرۈشتى. كىچىك ئاخۇننىڭ ھويلىسى بايرام تۈسىگە كىرگەن ئىدى. ئەگەر بۇنىڭدىن ئۈچ يىل بۇرۇنقى چاغ بولىدىغان بولسا ئىمام تالىپلىرى بىلەن گېپىنى بىر قىلىپ، كىچىك ئاخۇن ئۆيىگە توپىلاڭچىلارنى توپلىدى دەپ پاششاپ بېگىنىڭ قېشىغا ئېشىكىنى چاپتۇرۇشى تۇرغانلا گەپ ئىدى. بۈگۈن بولسا ئىشلار ئوڭغا تارتقاندەك ئەتراپ شۇنداق - تىنچ، بىرەر غەيرىي ئادەممۇ كۆرۈنمەيتتى. بۇ، ۋەزىيەتنىڭ ئۇلارغا پايدىلىق بولۇۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى.

— ھەسەنجان، كىم كەلدى؟ ماڭا قارا! ساڭا سۆزلەپ بېرىپ، كۆرۈشتۈرۈشنى كۈتۈپ كېلىۋاتقان توختى مانجۇ دېگەن مانا مۇشۇ! قانداق؟ توغرا دەپتىكەنمەنمۇ؟

كىچىك ئاخۇن ھەسەن تۇركتىن جاۋاب كۈتمەستىن سۆزلەپلا كەتتى.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم! يەنە بىر كۆرۈشۈۋېتەيلى، — ھەسەن تۈرك توختىغا قول سۇندى.

كىچىك ئاخۇن ئارقىدىن ساۋۇرنى تونۇشتۇردى. ئەمما، ھەسەن تۈركنىڭ نەزىرى تېخىچە توختىدا بولۇپ، كۆڭلىدە كىچىك ئاخۇننىڭ قىلچىمۇ ئاشۇرۇۋەتمىگەنلىكىنى جەزملەشتۈرمەكتە ئىدى.

— ئەمدى قوزغىلاڭنىڭ پەيتى كەلدى! — دېدى ھەسەن تۈرك، — 5 — 6 ئاينىڭزى ھەسرەت يۇتۇپ كېلىۋاتقان ئىدىم. شۇ تۇرقىدا قانات - قۇيرۇقىمىز يېتىلدى دېسەكمۇ بولىدۇ. قابىل ئىككى يېتەكچىگە ئېرىشتۇق. جەڭ قىلىدىغانغا مانا بىز بار. ھازىر قەشقەر خەلقى مىللىي مۇناپىقلارنىڭ زۇلمىدىن جاق تويدى. ئەگەر شۇنداق قوزغىلىدىغان بولساقلا، ھەممە ئادەم ئۆۋىسى بۇزۇلغان ھەرىلەردەك ئېتىلىپ چىقىپ بىزگە قوشۇلىدۇ. ھەربىرى 100دىن چېرىككە تېتىغۇدەك يىگىتلەردىن مېنىڭ ئىتائىتىمدىكىلىرىلا 100دىن ئاشىدۇ. ئۇلار جېنىدىن كەچسە كېچىدۇكى، گېپىمنى يىرمايدۇ. ئەمدى كۇتۇپ تۇرالمايمەن. سىلەر يەنە ئىككىلەنسەڭلار، كۇتۇپ تۇرۇڭلار، مەن ئۆزۈمنى سىناپ باقاي، ئەگەر سۆزۈمگە كىرسەڭلار بۇگۈن چېكىمىزنى توختىتايلى. قېنى سىلەرنىڭ نېمە مەسلىھەتلىرىڭلار بار، ئاڭلاپ باقاي دەپ كەلدىم. گېپىمگە قارىتا مېھماننىڭ قانداق كۆز قارىشى بار، ئۇنىمۇ ئاڭلاپ باقساق دەيمەن.

توختى ئىپادە بىلدۇرمەي جىم ئولتۇردى. بىردەملىك سۈكۇتتىن كېيىن، كىچىك ئاخۇن تەمكىن ھالدا ئېغىز ئاچتى.

— مەن ھەممىنى چۈشىنىمەن! — ئۇ دېمەكچى بولغان سۆزنى تاپالمايۋاتقاندەك بىردىنلا توختىۋالدى، ئاندىن ئولتۇرغانلارنى خۇددى تۇنجى قېتىم كۆرۈۋاتقاندەك ھەممەيلەنگە بىر - بىرلەپ قاراپ چىقىپ كەسكىن تەلەپپۇزدا داۋام قىلدى، —

بۇرادەرلەر! ھەسەنجاننىڭ دېگەنلىرى توغرا، ھەقىقەتەن كېچىك-
تۇق. ئەمما، نۇرغۇن خىزمەت ئىشلەندى. مەن ئالدىرىمايۋات-
قىنىم يوق، ھازىرلا ئېيتىلىپ چىققۇم بار. بۇنداق قىلىش
ئۆزىنى بىھۇدە ئۆلۈمگە تۇتۇپ بەرگەنلىك بولىدۇ! بىزنىڭ كۆ-
چىمىز يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىۋاتىدۇ. ھازىر قولىمىزدا تارقاق
ھالدا تۇرۇۋاتقان 10 دانە قارا مىلتىق بار. ئاغۇ، ئارازىلدىكى
ئومۇمىي مىلتىقنى يىغساق ھەممىسى 20 ئەتراپىدا بولىدىكەن.
ئاتمۇ يېتەرلىك ئەمەس. بىزدە غەيرەت بولغان بىلەن تەييارلىق
ئاجىز، نىشانىمىز ئايدىڭ ئەمەس. كىمنى يوقىتىمىز، قەيەرگە
بېرىپ، قەيەردە توختايمىز؟ بۇنى تېخى بېكىتمىدۇق. قوشۇنغا
يېتەكچىلىك قىلىش ئۈچۈن قابىلىيەتلىك يېتەكچى بولمىسا بول-
مايتتى. شۇ سەۋەبتىن تۇرۇپ قالدۇق. مانا ئەمدى ۋاقىت
كەلدى. نۇرغۇن جەڭنامىلەرنى كۆرگەن، بىلىملىك بىر يىگىت-
كە ئېرىشتۇق. ئۇ يىگىت مانا بۇ توختى. بىز ھەسەنجان بىلەن
كۆپ باش قاتۇرۇپ، ئالدىراپ قول سالغىلى بولمايدىغانلىقىنى
بىلگەن، ھازىر ئاغۇ، ئارازىلدا ياش - ئوتتۇرا ياشلىقلاردىن
مەيدىسىگە مۇشتلاپ جەڭگە كىرىدىغانلار 100 گە يېتىدۇ، بۇ-
نىڭغا ھەسەنجاننىڭ ئادەملىرىنى قوشساق 200 دىن ئاشىدىكەن.
بىز شەھەر شارائىتىنى شەھەرلىكلەردەك بىلمەيمىز. يىگىتلى-
رىمىزگە بىردىن ئات كېرەك، بۇنى ۋاقتى كەلگەندە ھەل قىلار-
مىز، لېكىن ھەممىمىز نامرات تۇرساق، بىزدە ئات نېمە قىل-
سۇن؟ ھازىرچە بۇ گەپنى قويۇپ تۇرايلى. بار ئادەملىرىمىزنى
تەشكىللەپ، قوزغىلاڭ تەييارلىقىنى رەسمىي باشلايلى. بىز
توختىنىڭ كېلىشىنى كۈتۈۋاتقان. ساۋۇرنىڭ دېيىشىچە، پەيزا-
ۋات، يەكەن ياشلىرىمۇ يولىمىزغا قاراپ تۇرۇپتۇ. ھازىرنىڭ
ئۆزىدىلا باشلىق بولغۇچىنى سايلاپ چىقايلى، ئاندىن شۇنىڭ
كۆرسەتمىسى بويىچە ئىش تۇتايلى. بۇنىڭغا قارىتا كۆپچىلىكنىڭ

يەنە قانداق پىكرى بار، ئاڭلاپ باقايلى.

ئولتۇرغانلار بىر - بىرلىرىگە قارىشىپ «قېنى سۆزلىمەم-سەن» دېگەندەك ئىپادىلەرنى قىلىشىۋاتقاندا، داستىخان سېلىنىپ، هورى كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان بىر تەخسە گۆش قويۇلدى. شۇنىڭ بىلەن كۇسۇرلىشىشلار جايىدا توختاپ، هەممەيلەن گۆش يېيىش بىلەن بولۇپ كەتتى.

— ئەمدى پارتىيىمىزنىڭ ئاخىرىنى داۋاملاشتۇرايلى، — دېدى كىچىك ئاخۇن دۇئادىن كېيىن كۆپچىلىككە مۇراجىئەت قىلىپ، — بىزنىڭ بۇنىڭدەك يىغىلىشىمىز ئاسان ئەمەس. يەنە بىر جەھەتتىن تولا يىغىلىۋەرسەك كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى قوز-غاپ قويىمىز. شۇڭا، پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، ئالدى بىلەن باشلىق سايلىۋالايلى، ئاندىن باشقا گەپكە ئۆتەيلى. مەن دەسلە-پىدىمۇ «ۋاقىتىنچە بولۇپ تۇراي» دېگەن ئىدىم. ئەمدى ۋاقتىم توشتى، شارائىتمۇ پىشىپ يېتىلدى. مېنىڭچە بۇ ئىشنى توختى-غا تاپشۇرساق، قانداق دەيسىلەر؟ كۆپچىلىك كۆزقارىشىنى قو-يۇپ باقسۇن!

— ئۇنداق بولسا، سىزگە بىر ياردەمچى قوشايلى، ئىككى-لار باشقۇرۇڭلار، بۇنىڭدەك خەتىرى چوڭ ئىشقا بىر ئادەمنى ئىگە قىلىپ قويساق بولمايدۇ. بىرەر چاتاق چىقىپ قالسا، هەممىمىزنىڭ تۇگەشكىنى شۇ! قانداق دېدىم، كۆپچىلىك؟

— شۇنداق قىلايلى، — هەسەن تۇركىنىڭ بۇ تەكلىپىگە تۇرسۇن بىلەن كېرەم تەڭلا قوشۇلدى. ئارقىدىن هەممەيلەن بۇنىڭغا رازىلىق بىلدۈرۈپ، باشلىق سايلىماقچى بولۇشتى.

— مېنىڭچە، توختى باش سەردار بولسۇن! — دېدى كى-چىك ئاخۇن ئاۋۋال ئېغىز ئېچىپ.

— قوشۇلىمەن، كىچىك ئاخۇن ئورۇنباسار بولسۇن! — تەستىقلىدى هەسەن تۇرك.

— ھەسەنجان مەشقاۋۇل بولغاي. باش سەردارلىرىمىز جەڭ-
گە كىرسە بولمايدۇ. جەڭگە ھەسەنجاندەك باتۇرلار كېرەك! —
قەشقەرلىك كەسكىن تۇردە ئېيتتى.

— شۇنداق بولسۇن! — تۇرسۇن قولىنى كۆتۈرۈشى بىلەن
باشقىلارمۇ ئوڭ قوللىرىنى كۆتۈرۈپ قارار قىلىشتى.

توختى، بۇنىڭدەك چوڭ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالماي-
مەن، دەپ ھەرقانچە يالتايسىمۇ، كۆپچىلىك ئۇنىڭ رايىغا باق-
ماي سايلىۋەتتى. ئەمدى قارارنى ئۆزگەرتكىلى بولمايتتى، يەنە
بىر جەھەتتىن ئۇنىڭدىكى ئوتتەك لاۋۇلداپ تۇرغان ئىسيانكار
قەلب «كۇرەشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايمەن» دېيىشكە يول
قويمايتتى. چۈنكى، ئۇ مۇشۇنداق پۇرسەتنى كۈتۈپ كېلىۋاتات-
تى. شۇڭا، كۆپچىلىك ئىشەنچ بىلەن كۆتۈرگەن قوللىرىنى
چۈشۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، ئورنىدىن تۇرۇپ سايلامغا ئىپادە
بىلدۈردى:

— ئىشەنگىنىڭلارغا رەھمەت! كۆپچىلىك كۆڭۈل رايى بو-
يىچە ئەقىدە قىلىپ مېنى سايلىغان ئىكەن، مەن ئەلۋەتتە كۈت-
كەن يېرىڭلاردىن چىقىشىم كېرەك. بۇنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈ-
چۈن، ئالدى بىلەن سىلەر مېنىڭ دېگەن يېرىمدىن چىقمىساڭلار
بولمايدۇ، گېپىم توغرىمۇ، كۆپچىلىك!؟

— توغرا،— تەڭلا ئاۋاز قوشتى كۆپچىلىك، — سەردار
ھەرقانچە قابىل بولغان بىلەن لەشكەرلەر ماسلاشمىسا، قوماندا
كارغا كەلمەيدۇ.

— ئۇنداق بولسا سىلەر نېمە ئىش قىلماقچى؟— سورىدى
توختى كۆپچىلىككە تەكشى قاراپ.

— سىز نېمە دېسىڭىز شۇنى قىلىمىز!— ئولتۇرغانلاردىن
بىرسى ئېغىز ئاچتى.

— توغرا ئەمەس! ھەممىڭلارنىڭ ۋەزىپىسى ماڭا ئوخشاشلا

مۇھىم. بىز يالغۇز جەڭ قىلالمايمىز. سىلەر ئاممىنى ئويغى-تىپ، زالىملارغا قارشى غەزىپىنى قوزغايسىلەر، ئازادلىق يول-لىرىنى كۆرسىتىپ بېرىسىلەر. لېكىن، ئۇلارنى زورلاپ باش-لاپ كېلىشكە بولمايدۇ، بەلكى ۋاقتى كەلگەندە «ئالغا!» سادا-سىنى ئاڭلاپلا، ھەممىسى ئۆزلۈكىدىن سېپىمىزگە قوشۇلىدۇ. بۇنىڭغا نىسبەتەن قارىشىمىز ئېنىق بولۇشى كېرەك. بۇ يەردىكى قارا كۆز يىگىتلەر لەشكىرىڭلارنى ئۆزۈڭلار تاپىسىلەر. ھەر-قايسىڭلار ئۆزۈڭلارنىڭ لەشكەرلىرىڭلارنى تەشكىللەپ سەپ تۈ-زۈپ، بۇيرۇقۇم بويىچە ئىش كۆرىسىلەر. بۇيرۇققا ئىتائەت قىلماي بىھۇدە ئادەم ئۆلۈشكە سەۋەبچى بولساڭلار، قاتتىق جازا-غا تارتىلىسىلەر.

— قوللايمىز! — كۆپچىلىك بىردەك ئىپادە بىلدۈرۈشتى.

— ئۇنداق بولسا، تۆۋەندە قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلارنى بىر-بىرلەپ قارار قىلىۋالايلى: بىرىنچى، ئالدى بىلەن ھەرقاي-سىمىزنىڭ قىلىدىغان ئىشىمىز ئايدىڭ بولۇشى كېرەك؛ ئىك-كىنچى، ھازىردىن باشلاپ قورال ۋە ئوق - دورا تەييارلىشىمىز لازىم... شۇنى قايتا تەكىتلەيمەنكى، جەڭ قىلىش ئۈچۈن قورال بولۇش كېرەك. قورال دېگىنىمدە ھازىرچە ئوۋچىلىقتا ئىشلى-تىلىدىغان قارا مىلتىق بولسىمۇ بولىدۇ. لېكىن، بۇنىڭ ھەم-مىسىنىڭ ئىگىسى بار، سېتىۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئەپسۇس، بۇ يەردە ئولتۇرغانلىرىمىزدا پۇل يوق، پۇلى بارلارنىڭ دەردى يوق. قانداق قىلىش كېرەك!؟ — توختى كۆپچىلىككە تەكشى قارىۋېتىپ، قوينىدىن رەيھان بەرگەن ھەميياننى ئالدى، — بۇنىڭدا 30 سەر كۈمۈش بار. قارا مىلتىقتىن 30 نى ياكى ئېپى كېلىپ قالسا 40 نى سېتىۋالغىلى بولىدۇ. ئوق - دورا سېتىۋا-لىمىز دېسەك يەنە پۇل كېتىدۇ. ياخشى يېرى، دورا ياساشنى ھەممەيلەن بىلىمىز، قوغۇشۇننىڭ باھاسى ئەرزان ھەم ئاسان

تېپىلىدۇ، تەڭلىك تارتمايمىز، مېنىڭچە بۇنىڭغا بىر ئادەم مەس-
ئۇل بولسۇن، بەزى ئىشلارنى مەن ئورۇنلاشتۇرىمەن، —
توختىنىڭ خىيالىغا شۇئان زۇمرەتخېنىمدىن ياردەم سوراش ئو-
يى كېلىپ، ساۋۇرنى ئەۋەتىشنى كۆڭلىگە پۈكتى.

توختىنىڭ بۇ ئورۇنلاشتۇرۇشى كۆپچىلىكتە ئىشەنچ تۇرغۇ-
زۇپ دىللىرىنى يايرىتىۋەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە توختى كىچىك
ئاخۇندەكلا گەپدان، ناتىق ئىدى، ئارقىدىن كىچىك ئاخۇن سۆز
ئالدى. ئىككىيلەننىڭ گېپى بىر يەردىن چىققاچقا، ئولتۇرغانلار
هازىرلا ئۆزلىرىنى ئوق يېغىۋاتقان جەڭ مەيدانىدا تۇرۇۋاتقان-
دەك، قۇرۇق قول قەشقەرگە بېسىپ كىرىپ دۈشمەننىڭ كۆلى-
نى كۆككە سورۇۋاتقاندەك تۇيغۇغا كېلىشتى. توختىنىڭ بۇ
يەردىكىلەردىن كىچىك ئاخۇندىن باشقىلار ئۆمرىدە ئېرىشىش
تۈگۈل قولىغا ئېلىپ ساناپ بېقىشمۇ نېسىپ بولمىغان شۇنچە
جىق پۇلنى ھەميان بىلەنلا قوزغىلاڭ ئۈچۈن بەخش ئېتىشى
قاتتىق ھاياجانلاندۇرۇۋەتكەن يىگىتلەر بىردىنلا ئورۇنلىرىدىن
تۇرۇپ، قەسەمياد قىلىشتى:

— جېنىمىز پىدا!

— ئۆلۈمدىن قورقمايمىز!

— زالىملارنىڭ ئەدىپىنى بېرىمىز!

— بىز جەزمەن غەلىبە قىلىمىز!

كىچىك ئاخۇننىڭ مېھمانخانىسى ئاجايىپ جانلىنىپ كەت-
تى. بۇ ھال توختىنىڭ ئىشەنچىسىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇپ، كۈتكەن
ۋاقتىنىڭ ئۇزاق قالمىغانلىقىنى ھېس قىلدۇردى. ئولتۇرغانلار
ئىچىدىن تۇرسۇن قول كۆتۈرۈپ كەسكىن ئىپادە بىلدۈردى:

— قورال سېتىۋېلىشقا مەنمۇ پۇل چىقىرىمەن. ئاتا - ئانام
قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە مەندىنمۇ بەك تەقەززا. شۇ تاپتا ئۇلارنىڭ
ئىچى تىت - تىت بولۇۋاتىدۇ. ئائىلىمىزدىكىلەر بار-يوق ئۇلاغ-

چارپايلارنى تاغقا ئاپىرىپ قىرغىزلار بىلەن مىلتىققا تېگىشىپ تەقلەپ قويغىنى نىكەم. بىز ئىككى ئوغۇل دادام بىلەن قوشۇلۇپ جەڭگە ئۆزىمىزنى ئاتاپ قويدۇق. ئەمدى بىزگە پۇل - مالدىن زۆرۈرى ئەركىنلىك! ئايرىم بېقىۋاتقان ئىككى قوينىمۇ قورالغا تېگىشەيلى!

بۇنىڭدىن ئىلھاملانغان كۆپچىلىك بەس - بەستە كۆڭۈل ئىزھار قىلىشتى. ھەممەيلەننىڭ ۋۇجۇدى قوزغىلاڭ ئۈچۈن گۈلخاندەك يانغان ئىدى. توختى بىلەن كىچىك ئاخۇن كۆز ئالدىدا يۇزلىگەن - مىڭلىغان ئادەملەر: «ياشىسۇن ئەركىنلىك، ياشىسۇن مىللىي ئازادلىقىمىز!» دەپ تەنتەنە قىلىۋاتقاندەك قاينام - تاشقىنلىق كۆرۈنۈش نامايان بولدى.

— رەھمەت سىلەرگە! — دېدى توختى كۆپچىلىككە رازى-مەنلىك بىلەن قاراپ، — بىز خەلقنىڭ ئارقىسىدا قاپتىمىز. ھەربىر ئائىلە بىر گۇرۇپپا جەڭچىلەرگە ئايلىنىپ بوپتۇ. شۇ-ڭا، تېزدىن ھەرىكەتكە كېلىپ، قوزغالغان خەلققە قوماندانلىق قىلىشىمىز، تارقاق كۈچنى توپلاپ، قوشۇننى زورايتىشىمىز لازىم!

ئولتۇرغانلار ھاياجانلىنىپ چاۋاك چېلىشتى.

بايىدىن بېرى زۇۋان سۈرمەي، تىڭشاپ ئولتۇرغان ھەسەن تۇرك ئېغىز ئاچتى:

— بىزنىڭ ھەرىكىتىمىزدە ئۈمىد بار. مەن يولداشلارنىڭ قىزغىنلىقىدىن كۈتمىگەن خۇشاللىققا ئېرىشتىم. ھەرقانداق نەرسە يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىدۇ، ئاندىن شەرت - شارائىتنىڭ پىشىپ - يېتىلىشى بىلەن تەرەققىي قىلىپ زورىيىدۇ، بىر نىيەتتە ئۇيۇشقان خەلقنىڭ كۈچىگە ھېچ نەرسە تەڭ كېلەلمەيدۇ. گەرچە ھازىر قورال يېتەرلىك بولمىسىمۇ، قولىمىزدا كەينىدىن ئوقلىنىدىغان مىلتىقتىن بىرقانچىسى، تەپكىلىك مىلتىقتىن

بىرسى بار...

— نېمە؟ تەپكىلىك مىلتىق دېدىڭما!؟ — كىچىك ئاخۇن هاياجانلانغىنىدىن ھەسەن تۇركىنىڭ گېپىنى بۆلۈپ سوئال نەزىرى بىلەن تىكىلدى. ئۇنىڭ كۆزلىرى يالقۇنجاپ كەتكەن ئىدى.

— ھەئە، تەپكىلىك مىلتىق. بىر مانجۇ چېرىكى بىلەن قىمار ئويناپ ئۇتۇۋالدىم، — ئولتۇرغانلار پاراققىدە كۈلۈشۈپ كەتتى، — ھەسەن تۇرك سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ ئېيتتى، — باشقىلىرىنى رەۋزەشەب ياموۇلىنىڭ قورال ئامبىرىدىن بۇرادەرلەر ئوغرىلاپ كەلدى.

— قالتىس! قالتىس ئىش بوپتۇ. مانا سەن ھەقىقي قوماندان! بىزنىڭ قايغۇمىزنى تۈگىتىپ، ئىرادىمىزنى چىڭىتتىڭ!

كىچىك ئاخۇن ئۆزىنى تۇتالماي قىلىقۋاتتى. ھەممەيلەننىڭ كۆزى ھەسەن تۇركتە ئىدى. ھەسەن تۇرك شۇ تاپتا ھېچقانداق كۈچ تەۋرىتەلمەيدىغان سېھىرلىك ئادەمدەك كۆرۈنمەكتە ئىدى، نېمىشقىدۇر چىرايىدا كۆپچىلىكنىڭكىدەك كۈلكە ئەمەس، بەلكى قايغۇ ئىپادىلىنىپ تۇراتتى. بۇنىڭدىن ھەيران بولغان كۆپچىلىك دەرھال كۈلكىدىن توختاپ، ھەسەن تۇركنىڭ ئاغزىغا قارىدى:

— بار قورالنىڭ ھەممىسى ئارانلا 20 تال، — دېدى ھەسەن تۇرك تەمكىن تەلەپپۇزدا، — ئادەم بولسا ناھايىتى كۆپ. قەشقەر خەلقى قوزغىلاڭنىڭ تېزرەك پارتلىشىنى كۈتۈۋاتىدۇ. قوزغىلاڭدا غەلىبە قازىنىش ئۈچۈن يەنىلا قوراللىنىشقا ئەھمىيەت بەرمىسەك بولمايدۇ. قولىمىزدا بار بولغان ئازغىنە قارا مىلتىق قانائەتلىنىشكە ئەرزىمەيدۇ، بەلكى ۋاقتى كەلگەندە ئوقياچىلىق كېرەككە كەلمەسلىكى مۇمكىن. جەڭدە ھەممىدىن مۇھىمى خەلقنىڭ بىر نىيەتتە قوزغىلىشى، پەقەت خەلق قوزغالسىلا دۈشمەننىڭ زەمبىرەكلىرىمۇ كېرەككە كەلمەي قالىدۇ. شۇڭا،

بۇ ئەتراپلىق ئويلىنىشقا تېگىشلىك مەسىلە دەپ قارايمەن.

يىغىن قىزغىن داۋام قىلغاچقا كۈننىڭ قانداق كەچ بولغىنىنى بىلىنمىدى. ئۇلار مەسلىھەتنى پىشۇرۇپ ئۆيلىرىگە تارقىغاندا، تۈن نىسپىدىن ئۆتكەن بولۇپ، نېرىدىكى تاغ تەرەپتىن بۆرىلەرنىڭ ھۇۋلاشلىرى تۇرۇپ - تۇرۇپ ئاڭلىناتتى. قەشقەردىن كەلگەنلەر ۋە ئارازىللىق يىگىتلەر قونۇپ قالدى. كۈندۈز يېتىشمەي تۈن نىسپىگىچە داۋاملاشقان ئاغۇدىكى بۇ يىغىلىشتا قوزغىلاڭنىڭ دەسلەپكى تەشكىلىي قۇرۇلۇشى قارارلاشتۇرۇلۇپ، توختى مانجۇ باش سەردار، كىچىك ئاخۇن ئورۇنباسار سەردار، ھەسەن تۈرك مەشقاۋۇل بولدى. قالغان يىگىتلەرگە ئۆز ئالاھىدىلىكىگە يارىشا ئىش تەقسىم قىلىنىپ، ساۋۇر يەكەنگە بېرىپ قوزغىلاڭچى كۈچلەرنى تەشكىللەشكە، تۇرسۇن قاتارلىقلار ئاغۇ خەلقى بىلەن سىردىشىپ، ھەرقايسىسى ئۆز ئادەملىرىگە مەسئۇل بولغان ئاساستا، ئۇلارنى قوراللاندۇرۇپ، بۇيرۇق كۈتۈشكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

ئوسمان ۋە خاسان قاتارلىقلار ئارازىلغا مەسئۇل بولۇپ، خەلقنى ئۇمۇمىيۈزلۈك ھەرىكەتكە كەلتۈرۈشنى قولغا كەلتۈرۈش بىلەن، ھەقىقىي ئىشەنچلىكلەرنى قوراللاندۇرۇشنى؛ ھەسەن تۈرك قەشقەر خەلقىنى قوزغاپ، جەڭ تەييارلىقى ھالىتىگە كەلتۈرۈپ، قوزغىلاڭچىلار قەشقەرگە ھۇجۇم قىلغاندا، تەرەپ - تەرەپتىن چىقىپ ماسلىشىشقا يېتەكلەشنى ئۈستىگە ئالدى.

توختى مانجۇ بولسا پەيزاۋات ياشلىرىنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەشتىن سىرت، ئالتە شەھەر تەۋەسىدە قەبىھ ئېزىلىشكە ئۇچرىغان نامرات، ئىسيانكارلىق روھى كۈچلۈك خەلق باتۇرلىرىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاپ، ئىشەنچلىك بولغانلىرىغا خەلقنى ئويغىتىش ۋەزىپىسىنى بېرىش، كەنت - مەھەللىلەرنىڭ جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈشى، ئېرىق - ئۆستەڭ، دەريا - كۆللىرى، يول

ۋە باشقا ئىستراتېگىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى تەكشۈرۈپ خاتى-رىگە ئېلىشنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئۈستىگە ئالدى.

كىچىك ئاخۇن تەرەپ - تەرەپكە بۇيرۇق يەتكۈزۈشكە مەس-ئۇل قىلىندى. ئەمما، قوزغىلاڭنى قاچان، قانداق باشلاش ئۈستىدىكى پىكىرلەردە تېخى بىرلىككە كەلمىگەچكە، بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ئىشلار توختى، ھەسەن تۆرك، كىچىك ئاخۇننىڭ قارار قىلىشىغا قالدۇرۇلدى.

ئون ئىككىنچى باب

ئاخىرقى قارار

يىغىلىش تۈگەپ، ئۆزىغانلار ئۆيىگە، قالغانلار تاتلىق ئۇي-
قۇغا كەتتى. توختى نېمىشقىدۇر تاڭ ئاتقۇچە زادىلا ئۇخلىيالمى-
دى. ئۇ تۈنۈگۈندىن باشلاپ بۇرۇنقىدەك خالىغان يەرگە بېرىپ،
نېمە خىيالىغا كەلسە شۇنى قىلىدىغان توختى ئەمەس، بەلكى
يۈزلىگەن، مىڭلىغان، ھەتتا ئون مىڭ - يۈزمىڭلىغان خەلقنىڭ
ھايات - ماماتىغا مەسئۇل بولىدىغان ئادەمگە ئايلانغان ئىدى؛
قوزغىلاڭنىڭ چوڭ يانغىن ياكى كەلكۈنگە ئوخشاش دەھشەتلىك
ھادىسە ئىكەنلىكىنى، نېمىلەرنىڭ كۆلىنى كۆككە سورۇپ،
نېمىلەرنى يەر بىلەن يەكسان قىلىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇرغا سىغ-
دۇرغىلى بولمايدىغانلىقىنى ئوبدان بىلەتتى. شۇڭا، ئويلىغان-
سېرى شۇنچە قورقۇنچ باسقاندەك بولاتتى، كۆز ئالدىدىن قانغا
مىلەنگەن جەسەتلەر نېرى كەتمەيتتى. يىغا - زار، نالە - پەرياد-
لار قۇلىقىدا جاراڭلايتتى. ئۇنىڭ ئېسىگە بىردىنلا زىندان ھايا-
تى، ئىمجان مەھبۇسلار، ئازاب - قىيناقلار كەلدى - دە، ۋۇجۇ-
دىدا غەيرەت، ئىشەنچ پەيدا بولۇپ، قەلبىدىكى غەزەپ ئوتى
لاۋۇلداشقا، شىجائىتى مەۋج ئۇرۇپ دېڭىزدەك دولقۇنلىنىشقا
باشلىدى. خىيال يەلكىنى ھايات كېمىسىنى ماياك تامان ئىلگى-

رىلەتتى. ئۇنىڭ ئالدىدىكى ئەڭ مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى، قاچان قوزغىلىش؛ يەنە بىرى، زالىملارغا قانداق تاقابىل تۇرۇش ئىدى. ئۇنىڭچە بولغاندا بۇنى قايتىدىن مەسلىھەتلەشمىسە ھەرگىز بولمايتتى.

تاڭ ئېتىپ، بامدات نامىزىدىن كېيىن ناشتىغىچە ئارىلىقتا يەنە تالاش - تارتىش بولدى. توختى مانجۇ بىرىنچى بولۇپ سۆز ئالدى:

— بۇرادەرلەر، بۈگۈن ئىككى مەسىلىنى بېكىتىۋالايلى، ئالدى بىلەن قوزغىلاڭنى قاچان باشلايمىز دېگەن مەسىلىنى قارارلاشتۇرساق دەيمەن. بۇنىڭدا شۇنى نەزەرگە ئېلىش زۆرۈركى، ھازىر 11- ئايغا 28، دېمەك، ئىككى كۈن ئۆتسە 12 - ئاي كىرىدۇ، تەييارلىق تېخى پۈتمىدى. ئەگەر سوغۇق چۈشۈپ كەتسە، جەڭنى ئۆيدە ئولتۇرۇپ قىلىمىزمۇ؟ قوزغىلاڭچى قوشۇن پۈتۈنلەي نامراتلاردىن تەركىب تاپقان، قەھرىتان قىشتا تالا- تۈزلەردە يېتىپ بەرداشلىق بەرمەك قىيىن، شۇڭا قىشنىڭ چىدىغىنى كۈتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇنداقتا زادى قاچان، قايسى كۈنى قوزغىلىمىز؟ بۇنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئىككىنچى مەسىلىگە ئۆتىمىز. قېنى بىر - بىرلەپ پىكىر بايان قىلايلى، كىچىك ئاخۇنكا، گېپىم توغرىمۇ؟

— مېنىڭچە، — دېدى كىچىك ئاخۇن، — رامىزاندىن كېيىن باشلىساقمىكىن.

— رامىزان قاچان؟ — سورىدى توختى.

كىچىك ئاخۇن بارماقلىرىنى پۈكۈپ ساناپ، جاۋاب بەردى:

— 4 - ئاي، بۇ چاغدا سوغۇق بوشايدۇ، يېلىڭ كىيىم بىلەن سىرتتا ياتسا توڭلاپ قالمايدۇ، توڭ ئېرىپ، ئېرىق - ئۆستەڭلەرگە سۇ كېلىدۇ. تۇرمۇش قۇلايلىق بولىدۇ.

— شۇنداق بېكىتەيلى! — ھەسەن تۇرك ئاۋاز قوشتى، —

دەرۋەقە يۇقىرىقى ئىككى مەسىلە ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇر-
دۇ.

شۇنداق قىلىپ، 4- ئايدا قوزغىلىش قارارلاشتۇرۇلدى. توختى يەنە بىر مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويدى:

— رامىزاندىن كېيىن قوزغىلىشنىغۇ بېكىتتۇق. ئەمدى كۈنمۇ ئايدىڭ بولۇپ كەتسۇن!

— روزى ھېيتىنىڭ 15- كۈنى بولسۇن. بۇ چاغدا ئاي تولۇپ، سۈتتەك ئايدىڭ بولىدۇ. خېلى يىراقتىكى ئادەمنىڭ قولىدا نېمە بارلىقىنى بىلمەك ئاسان، ئادەملىرىمىزنىڭ ھەممە-سىدە مىلتىق بولۇشى ناتايىن. ئايدىڭدا «قورققانغا قوش كۆرۈ-نۈپتۇ» دەپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھەيۋىسىدىن چۆچۈپ ئويغىنىپ كەتكەنلەر ئادەملىرىمىزنىڭ قولىدىكى تاياق - كالتەكلەرنىمۇ مىلتىققا ئوخشىتىپ قېلىپ شجائىتى يىمىرىلىدۇ، يەنە بىر جەھەتتىن ئادەملەرنىڭ كۆپلۈكىنى پەرق ئېتەلەيدۇ، ئەگەر قا-راڭغۇدا قوزغىلىپ قالساق، تەربىيىلەنمىگەن قوشۇنىمىز ئوق-نىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپلا پاتپاراق بولۇپ، ئاسانلا قولغا چۈشىمىز، قانداق دېدىم؟ — كىچىك ئاخۇن ئۆز مۇھاكىمىسىدىن مەمنۇن بولغاندەك ئەتراپىغا قاراپ قويدى.

— بۇ پىلان بولىدىكەن، سىزچە قانداق؟ — توختى ھەسەن تۇرككە تىكىلدى.

— شۇنداق بولسۇن، مېنىڭچە قوزغىلاڭنىڭ كونكرېت ۋاق-تىنى روزى ھېيتىنىڭ 15 - كۈنى يېرىم كېچىگە بېكىتەيلى. قارشى پىكىر بولمىسا، قولۇڭلارنى كۆتۈرۈڭلار.

شۇنداق قىلىپ، قوزغىلاڭنى 1857 - يىل 4 - ئايدا باشلاشتىن ئىبارەت بىرىنچى مەسىلە قارارلاشتۇرۇلدى.

— ئىككىنچى مەسىلە، — دېدى توختى، — بىزدە قورال ئاز، يەنە كېلىپ شۇ ئازغىنە قورالنىڭمۇ ھەممىسى قارا مىل-

تىق. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئادەملىرىمىز تەربىيىلەنمىگەن، سان جەھەتتىن كۆپ ئەمەس. يامان يېرى بىزنى خەلق تونۇمايدۇ، خەلقنى ئۆزىمىزگە مايىل قىلالمىساق مەغلۇبىيەت كۈتىدۇ، خا-لاس. ئەگەر قەشقەر خەلقى بىزگىمۇ 1847 - يىلى ئەتىيازدا كاتتا تۆرە باشچىلىقىدىكى يەتتە خوجا يېغىلىقىدا كاتتا تۆرە تاكى قورغاننى ئالغانغا قەدەر شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ بەرمىگەن-دەك پوزىتسىيە تۇتسا قانداق قىلىمىز؟ شۇنىڭ ئۈچۈن، قوزغى-لاڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشتە قەشقەر ئاھالىسىنىڭ ئى-شەنچىسىگە ئېرىشىشىمىز ھەممىدىن مۇھىم، بىراق بۇ ئۇنداق ئاسانغا توختايدىغان ئىش ئەمەس. بۇنىڭ چارىسى ئۇلارنىڭ كۆڭلىدىكى بىر ئادەمنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، شۇنىڭدىن پايدىلى-نىشتۇر.

بىردەم جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈردى. ئىلگىرىمۇ بىر نۆۋەت كىچىك ئاخۇن بىلەن ھەسەن تۇرك تالىشىپ بىرلىككە كېلەلمى-گەن بۇ ئىشتا «ھە - ھۇ» بىلەنلا بىرلىككە كېلىش ئوڭاي توختىمايتتى. توختى مانجۇنىڭ بۇ مەسىلىنى ئالاھىدە مۇزاكى-رىگە قويۇشى ھازىر ھەسەن تۇرككە ئاشۇنداق بىر ئادەمنىڭ بولۇشى زۆرۈرلۈكىنى تونۇتتى. كىچىك ئاخۇن بولسا بۇرۇندىن ئويلاپ كەلگىنى بىلەن كىمدىن پايدىلىنىشنى بىلەلمەي كېلىۋا-تاتتى. بىرپەس داۋاملاشقان سۈكۈتتىن كېيىن ھەسەن تۇرك ئېغىز ئاچتى:

— بىز بۇرۇنمۇ بۇ ئىش ئۈستىدە تالىشىپ بىرلىككە كې-لەلمىگەن ئىدۇق. گەپنىڭ راستىنى دېسەم، مېنىڭ زادىلا قو-شۇلغۇم يوق ئىدى. ئەمدى ئويلىسام شۇنداق قىلمايمۇ بولمايدى-كەن. خوراپاتلىق ئىسكەنجىسىدىكى ئالتە شەھەردە، بېشىغا سەللە ئورىۋېلىپ، تېرىسىنى تەتۈر سويسىمۇ جەننەتكە كىرگۈ-زۈپ قويىدىغان بولدى، دەپ جىم يېتىپ بېرىدۇ، قەشقەر ئاھا-

لىلىرىگە تېخىمۇ گەپ توغرا كەلمەيدۇ. بۇنىڭغا خوجىلارنىڭ ۋەھشىيانە قىلمىشى مىسال بولالايدۇ. يەرلىك مۆتىۋەرلىرىمىز «پەيغەمبەر ئەۋلادى» دېگەن پەتىۋانى كۆتۈرۈپ چىقىپ، ئەقىلگە سىغمايدىغان ئەپسانىلەرنى ئۆلارنىڭ كارامىتى دەپ مۇبالىغە قىلىدۇ. ئاپپاق خوجىنىڭ كۆپتۈرۈلۈشى بۇنى ئىسپاتلايدۇ. ئەمەلىيەتتە بىزنى گادايلىقتا ئۇندەپ ئۆزلىرى بۇلاڭچىلىق ئارقىلىق مال - دۇنيا توپلايدۇ، يەرلىك ئەمەلدار ۋە ئۆلىمالار ھەققىدىمۇ ئېغىز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس! كۆپ ئويلاندىم، ئەگەر ئىجتىمائىي ھۆرمىتى چوڭ بىرەرسىنىڭ نامىدىن پايدىلىنىش توغرا كەلسە، پەيغەمبەر ئەۋلادى دېيىلگەنلەردىن جاھانگىر خوجىنىڭ يالغۇز ئوغلى بۇزرۇكخان تۆرىنى تەكلىپ قىلساقمىكىن دەيمەن. ئاڭلىشىمچە، ۋەلىخانمۇ بۇزرۇكخاننىڭ نامىدىن پايدىلىنارمىش. بۇزرۇكخان تۆرە مېھرىبان، مۇلايىم بولغاچقا، ئۆزىنىڭ ياخشى پەزىلىتى بىلەن يۇقىرى ئابرۇيغا ئېگىمىش. قەشقەر خەلقى بۇزرۇكخاننىڭ ئېتى چىقسا، گويا نۇشرىۋاندەك تەرىپلىشىدىكەن…

كىچىك ئاخۇن ھەسەن تۇرك بىلەن ئىلگىرى قىلىشقان تالاش - تارتىشلاردىن كېيىن، كۆپ ئويلىنىپ، ھەسەن تۇركنىڭ دېگەنلىرىمۇ ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەسكەن دېگەن يەرگە كەلگەن ئىدى. شۇنداقتىمۇ، ئەل - جامائەت ئېتىراپ قىلىدىغان بىرەر ئابرۇيلۇق كىشىنىڭ نامى بىلەن مەيدانغا چىققاندا، خەلقنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكىلى، دۈشمەننى يېتىم قالدۇرغىلى بولىدىغانلىقىنى ئويلىدى. بۇ ئىش ئۇستىدە بېشى قېتىپ، قانداق قىلىشنى بىلمەي تۇرغىنىدا، توختى مانجۇمۇ بۇ ئىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. كىچىك ئاخۇن ھەسەن تۇركنىڭ گېپى تۈگىگەندىن كېيىن ئېيتتى:

— مەن قارىشىمنى دەپ باقاي. بىز ئىلگىرىمۇ بۇ ھەقتە بىر نۆۋەت تالاش - تارتىش قىلىپ بىرلىككە كېلەلمىگەن ئىدى.

دۇق. دەرۋەقە، بىزنى ھېچكىم تونۇمىغان، نىيەت - ئىقبالىمىزنى چۈشەنمىگەن ئەھۋال ئاستىدا، تەسىر كۈچى بار بىرەر نام بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئاممىنىڭ ھېسداشلىقىنى قولغا كەلتۈرمەي ئامال يوق. مەنمۇ ھەسەنجاننىڭ قاراشلىرىغا قوشۇلىمەن.

توختى مانجۇ ياش جەھەتتىن ئىككىسىدىن كىچىك بولسىمۇ، بىلىم جەھەتتە ئۈستۈن ئىدى. ئۇ ئۇستازى ھەم خوجايىنى چاڭ شەنسىڭدىن كۆپ نەرسىلەرنى ئۆگىنىۋالغان بولۇپ، خەنزۇچە تارىخىي كىتابلارنى قىزىقىپ ئوقۇيتتى. ئۇنىڭ قارىشىچىمۇ بۇزرۇكخان نۆۋەتتىكى قوزغىلاڭدا پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئەڭ مۇۋاپىق شەخس ئىدى. بۇزرۇكخاننىڭ بوۋىسى سامساق خوجا، ئاتىسى جاھانگىر خوجىلار ئالتە شەھەر خەلقىگە ئوبدان مۇئامىلىدە بولغانلار بولۇپ، ھەر مىللەت خەلقىنى باراۋەر كۆرگەچكە، خەلق پەقەت زالىملار ئۈستىدىنلا ئىسيان كۆتۈرەتتى. ئاتىسى جاھانگىر خوجا 1826 - يىلى ئالتە شەھەرگە باستۇرۇپ كەلگەندە، پۇقرالارنى قاقتى - سوقتى قىلىپ زار قاقشاتقان قەشقەرنىڭ قومۇللۇق بېگىنى شەرىئەت بويىچە ئۆلۈمگە بۇيرۇغان ئىدى، ئۇ مۆتىدىل سىياسەت يۈرگۈزۈپ، قەشقەرنىڭ يەرلىك بېگىدىن باشقا ھەممە بەگلەرنىڭ ئەسلىدىكى ۋەزىپىلىرىنى ساقلاپ قېلىپ، چىڭ پەرەسلەرنى ئۆزىگە مايىل قىلىش بىلەن پۇقرالارنىڭ ھېسداشلىقىغا ئېرىشكەن. يېڭىسار، يەكەن، خوتەن قاتارلىق شەھەرلەردىكى پۇقرالارمۇ جاھانگىر خوجىنىڭ قەشقەرنى ئالغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپلا تۇشمۇتۇشتىن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ جاھانگىر خوجىنى قوللىغانلىقتىن «سەيىد جاھانگىر سۇلتان» دەپ نام ئالغان ئىدى. جاھانگىر خوجا 1827 - يىلى 2 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن بولغان جەڭدە يېڭىلىپ، ئەسىر سۈپىتىدە بېيجىڭغا ئاپىرىلغاندا، ئوردا ئۇلۇغلىرى

جاھانگىر خوجا قوزغىلىڭىنىڭ كۆتۈرۈلۈشىگە ئۆزلىرىنىڭ ئالتە شەھەر خەلقىگە سالغان زۇلۇملىرى سەۋەب بولغانلىقىنى خان جاھانگىر خوجىنى سوراق قىلغاندا بىلىپ قېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ جازالىنىشىدىن ئەنسىرەپ جاھانگىر خوجىغا ئوغا بېرىپ گەپ قىلالماس ھالغا كەلتۈرۈپ قويمىغان بولسا ئىدى، خان ئۇنى ئۆلۈمگە بۇيرۇپ، بەدەنلىرىنى خامتالاش قىلىپ، ئىتقا تاشلاپ بەرمىگەن بولاتتى. ئەكسىچە، 1826 ـ يىل 6. ئايلاردا يۈز بەرگەن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن بولغان 70 كۈنلۈك جەڭدە قەشقەر «گۈلباغ» قورغىنىدىكىلەر تەسلىم بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ يەردىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرىنىڭ ئۆلۈۋېلىشى ۋە 8 — 10 مىڭ چېرىك ئىچىدىكى 400 تۇڭگان ۋە ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغان بىر تۈركۈم ئادەمدىن باشقا ھەممىسىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى ئۆزىگە ئارتىلىشى، بەلكى يوشۇرۇنچە زۇلۇم يۈرگۈزگەن ئوردا ئەمەلدارلىرىدىن نەچچىسى جاھانگىر خوجىغا ئوخشاشلا غالجىر ئىتلارغا تۆئمە بولۇشى مۇمكىن ئىدى. مانا بۇ تەسىرلىك تارىخنى خەلق ئاممىسى ناھايىتى ئېنىق بىلەتتى. جاھانگىر خوجىنىڭ ئوغلى بۇزرۇكخان خەلققە يۈز كېلەلمەيدىغان بىرەر ئىش كەلتۈرۈپ چىقارمىدى، ئۇنىڭ خاراكتېرىدىكى قىسمەن ئاجىزلىق ۋە قابىلىيەتسىزلىكنى نەزەردىن ساقىت قىلغاندا، ئالىيجانابلىقى ۋە مېھرىبانلىقى بىلەن خەلق ئىچىدە داڭق چىقىرىپ، يۇكسەك ئابرۇيغا ئېرىشكەن ئىدى. ئەگەر بۇ قوزغىلاڭ ئۇنىڭ نامىدىن پايدىلىنىلىسىلا ئالتە شەھەر خەلقى ئۆزلۈكىدىن قوزغىلاڭغا قاتنىشىشى مۇمكىن ئىدى. شۇڭا، توختى ئىككى بۇرادىرىنىڭ قارىشىغا قوشۇلغان بولسىمۇ، ئۈمىد چوڭ ئەمەس ئىدى، ئەگەر ئۇ تەكلىپىنى قوبۇل قىلمىسا، يەنىلا تەۋەككۇلىسىگە ئىش ئېلىپ بارماي بولمايتتى.

توختىمۇ ھەسەن تۇرك بىلەن كىچىك ئاخۇنلارنىڭ پىكىرىگە قوشۇلۇپ ئىپادە بىلدۈردى:

— مەنمۇ قوشۇلىمەن، شۇنداق بىكىتتۇق ئەمىسە، ئەمما ئۇنىڭ قېشىغا كىم بارىدۇ؟

— مەن باراي! — دېدى كىچىك ئاخۇن بىردەملىك سۈكۈتتىن كېيىن.

— يەنە ئويلىنايلى، — توختى كىچىك ئاخۇننىڭ بېرىشىغا قوشۇلمىغاندەك پوزىتسىيىدە ھەسەن تۇرككە قارىدى.

— مېنىڭچە، — ھەسەن تۇرك دەرھال ئىپادەبىلدۈردى، — رېھىمجان بارسۇن. ئۇنىڭ ھازىرچە ۋەزىپىسى يوق. يەنە بىر جەھەتتىن، چوڭ كارۋان بىلەن نەچچە قېتىم قاتنىغاچقا، ئەھۋاللارنى بەش قولدەك بىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە نەچچە يىل شۇ تەرەپتە تۇرۇپتۇ.

— بوپتۇ ئەمىسە، رېھىمجان ئاكام ئۆزى نېمە دەيدۇ ئاڭلاپ باقايلى، سىزچە قانداق؟ — توختى كىچىك ئاخۇنغا قارىدى.

— شۇنداق بولسۇن، ئاكا! ... قېنى سىز بۇياققا كىرىڭ! رېھىمجان كىردى.

— بۇياققا كېلىڭ! — توختى يېنىدىن ئورۇن كۆرسەتتى، سىزگە ھاجىتىمىز چۈشۈپ قالدى.

— قېنى ئاڭلاپ باقاي، قولۇمدىن كېلىدىغانلا ئىش بولسا، مانا مەن تەييار!

توختى ئۇدۇللا ئېيتتى:

— سىزنى قوقەندكە بېرىپ كەلسە دېيىشتۇق.

— نېمە ۋەجدىن؟

— بۇزرۇكخان بىلەن كۆرۈشۈپ كېلىسىز.

— تۇرار جايى نەدىكىن؟

— بىلمەيمىز.

— بوپتۇ، بۇنىڭ كارارىيىتى چاغلىق، تاپالمىسام ۋەلىخان تۆرەم بىلمەي قالمايدۇ، يوقلاپ ئۆتكەچ ئۇنىڭدىن سورارمەن. قاچان يولغا چىقىمەن؟

— بۇگۇنلا قەشقەرگە كىرىپ، سارايۋەنلەر بىلەن كۆرۈشۈڭ. ئىشلەپ يۈرۈپ ئىزدەشكە توغرا كېلىدۇ، بولمىسا چاندۇرۇپ قويىمىز. ئۇنىڭ ئۇستىگە بېرىدىغان راسخوتمۇ كۆپ ئەمەس. قېنى كىچىك ئاخۇنكا، ھېلىقى قورال ئالىدىغان كۈمۈشتىن ئاز - تولا ئايرىپ بېرىڭ، سىلەرچە يەنە نېمە ئىشلار قالدى؟ — توختى ئىككىيلەنگە قارىدى.

— رېھىمجان پىلانىمىزنى ئېنىق بىلىشى كېرەك. بۇزرۇكخان تەكلىپىمىزنى قوبۇل قىلىپ ۋەدە بەرمىگۇچە سىر بەرمىسۇن. نامدار زاتلار سۆزىدىن يانمايدۇ. ئۇ ۋەدە بېرىپ بولغاندىن كېيىن پىلانىمىزنى بىلسۇن. ئۇنىڭ يەنە قانداق ياخشى پىلانى بار، رېھىمجان بىلگەچ كەلسۇن. كېلىش ۋاقتىنىمۇ ئۆزى بېكىتسۇن، ھازىرچە باشقا گەپ يوق، — دېدى ھەسەن تۇرك.

مەقسەت - مۇددىئالار تۇگەللەنگەندە كۇن چۇش بولغان ئىدى، رېھىمجان ھەسەن تۇركلەر بىلەن قەشقەرگە ماڭدى. ساۋۇرنى ھەمراھ قىلىپ يولغا چىققان توختى ئۆزىنىڭ پەيزاۋات، دولان ياكى يەكەن دىيارلىرىدىن قايسىسىغا بېرىشنى بىلمەيتتى. ئۇ ئاخىر ئەڭ مۇھىم ئىش قورال غەملەش ئىكەنلىكىنى ئويلىدى. ھازىرقى بار قوراللار 40تىن ئاشمايتتى، يەنە سېتىۋېلىش ئۇچۇن پۇل كېتەتتى، بىراق بۇنچە پۇل نەدە؟ رەيھان بەرگەن 30 سەر كۇمۇشكە چاڭ شەنسىڭ بەرگەن 20 سەرنى قوشقان بىلەنمۇ ئىش پۇتمەيتتى، جەزمەن بىرەر چارە تېپىش لازىم ئىدى. توختى ئاشۇنداق چىگىش خىياللار ئىلكىدە كېتىۋاتقاندا، ساۋۇر زېرىكىشلىك جىملىقتا خاتىمە بەردى:

— نەگە بارىمىز؟
— هازىرچە ئېنىق ئەمەس.
ئۇلار ئۇن - تىنسىز خېلى ماڭغاندىن كېيىن، ساۋۇر تىت - تىت بولۇپ يەنە سورىدى:
— دېسىڭىزچۇ، نەگە بارىمىز؟
— هازىرچە پەيزىۋاتقا بارىمىز.
— ئاندىن كېيىنچۇ؟
— بىلمەيمەن.
— نېمە ئۇچۇن؟
— بىزگە پۇل بولسا بولاتتى. قورال ئېلىشقا پۇل كېتىدۇ. لېكىن، ئۇنچىۋالا پۇل نەدە؟
— قورالنى يىگىتلەر ئۆزلىرى ھەل قىلسۇن.
— ھەسەن تۇركتەك ئوغرىلاپمۇ؟
— شۇنداق قىلالىسىغۇ بەك ياخشى بولاتتى. نېمىدېگەن يۈرەكلىك ئادەم ئۇ، كۆرگەن ئادەمنىڭمۇ تېنى ئەيمىنىدىكەن. مەنمۇ دەسلەپتە كۆرۈپلا ھەيران قالدىم.
— مېنى دېمەمسەن؟ — توختىمۇ كۈلۈپ كەتتى، — شۇنداقمۇ قاۋۇل، ئۇستىخانلىق ئادەملەر بولىدىكىنە جاھاندا، ئىشىكتىن كىرىپ كېلىۋىدى، يۈرىكىم ئېغىپ كەتتى. ئەمدى ئۆز گېپىمىزگە كېلەيلى، سىنىڭچە ئامال تېپىلارمۇ؟
— بۇ مەسىلىھەتنى رەيھانغا سالغىن.
توختى دەل مۇشۇنداق جاۋابقا تەشنا ئىدى. چۈنكى، پۇل مەسىلىسىدە رەيھاندىن باشقىسىدىن ئۈمىد كۈتكىلى بولمايتتى. پۇل بولمىسا قوشۇننىڭ ئىنتىزامىغا كېپىللىك قىلىشمۇ تەس ئىدى. تەربىيە كۆرمىگەن قوشۇن قورسىقى ئاچقاندا ئالدىغا ئۇچرىغاننى بۇلاپ - تالاپ يەپ، خەلقنىڭ نەزىرىدىن چۈشسە، مەغلۇبىيەت كۆزگە كۆرۈنۈپلا تۇراتتى.

— شۇنداق بولسۇن، لېكىن...

— «لېكىن» نىڭ كەينىنى يۇتۇۋەتتىڭغۇ، نېمە دېمەكچىسەن؟— سورىدى ساۋۇر.

— نېمە دېيىشىمنى بىلەلمەيۋاتىمەن.

— بىلەلمەيدىغان نېمىسى بار؟

— رەيھاننى ئىزدىسەك ئىزدەيلى، ئەمما پەيزىۋات ياشلىرىنى تەشكىللەپ قويۇپ، ئاندىن ماڭساقمىكىن دەيمەن.

— ھېلىقى چاڭ خۇا دېگەن قىزنىمۇ كۆرگىلى بارىدىغانسەن ھەقىچان؟

— نەدىكى گەپنى قىلما!— توختى ئۆزىنى تۇتالماي كۈلۈپ كەتتى. ئەمما، يۈزلىرى بوينىغىچە قىزىرىپ ئۆيلىنىش تۇسىنى ئالدى.

— بولدى قورقما، رەيھانگۈلگە دېمەيمەن.

— بولدىلا، چاقچىقىڭنى قوي!

ئىككىسى ئۆزئارا بېقىشىپ بىرھازا كۈلۈشتى.

— راست گەپنى قىل، ئاۋۋال نەگە بارىمىز؟

— يەكەنگە،— دېدى توختى جاۋاب بېرىپ، شۇئان ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا رەيھاننىڭ سىيماسى گەۋدىلەندى، شېرىن ئارزۇلار يەلكىنى يەكەنگە تېزرەك يېتىپ بېرىپ، رەيھاننىڭ گۈزەل جامالىنى كۆرۈش ۋۇجۇد كېمىسىنى ئالدىراتماقتا ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار سەپەر مەنزىلىنى يەكەنگە بېكىتتى.

ئون ئۈچىنچى باب

كۈتۈش

توختى بىلەن ساۋۇر ئاغۇدىن ئايرىلغاندىن كېيىن، يەكەنگە
بېرىشقا ئانچە ئالدىراپ كەتمىدى. يول ئۈستىدە پەيزاۋاتنى ئارد-
لىدى، يوپۇرغىنىڭ سىيەك، ئەشمە، ئاچچىق، تىرىم، ئاخۇن-
لۇقۇم··· مارالبېشىنىڭ مەكىت كەنتى، پوسكام، يەكەن -
قاغىلىقنىڭ دولانلىقلار ئولتۇراقلاشقان نامرات يېزا - كەنتلىرىدە
تۇغقان ئىزدەش باھانىسى بىلەن ئايلىنىپ يۈرۈپ، قاتناش، يەر
تۈزۈلۈشى، ئىجتىمائىيەت، پۇقرالارنىڭ ھال - كۈنى، خەلقنىڭ
دەرد - ئەھۋالىغىچە ئىگىلىدى. ئاڭغۇچە 1857 - يىل كىرىپ،
1 - ئايمۇ ئاخىرلاشتى. ئارىلىقتا ساۋۇر يېڭى مەلۇماتلاردىن خە-
ۋەر تېپىش ئۈچۈن ئاغۇغا ئىككى قېتىم بېرىپمۇ كەلدى. ئۇ
ئېلىپ كەلگەن خەۋەردە، ئاغۇ، ئارازىل خەلقى قوزغىلىپ،
پارتلاش ئالدىدىكى بومبىدەك قوزغىلاڭنى تەقەززا بولۇپ كۈتۈ-
ۋاتقانلىقى، قورال سانى 60 قا يەتكەنلىكى مەلۇم قىلىنغان
ئىدى. ھەسەن تۆركىنىڭ مەلۇماتىدىمۇ، نەق بار قوراللاردىن
باشقا، بىر بۆلۈك قىلىچ، نەيزە··· تەييارلىنىۋاتقانلىقى ئېيتىل-
غان ئىدى. بۇ ئاخباراتلار توختىنىڭ تېخىمۇ تىرىشچانلىق كۆر-
سىتىپ، كېيىنكى ئىشلارغا دادىل يېتەكچىلىك قىلىشىنى كۈ-

تۇۋاتاتتى. توختى زىممىسىدىكى ۋەزىپىنىڭ ھەقىقەتەن ئېغىرلى-
قىنى ئويلىغىنىدا، كېچە - كېچىلەپ ئۇيقۇسى كەلمەيتتى. چۈن-
كى، كەلگۈسىدە نەچچە ئون مىڭلىغان ئادەمنىڭ ھاياتىغا كېپىل-
لىك قىلىش ئۇنىڭغا يۈكلەنگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئائىلە - تاۋابى-
ئاتلىرىنىڭ ئاق باغلاپ، ئېچىنىشلىق يىغا - زار قىلىۋاتقىنىنى
كۆرۈشنى خالىمايتتى. بۇنى خىيالىغا كەلتۈرسىمۇ يۈرىكى تىت-
رەيتتى. ئۇرۇشتا قان تۆكۈلىدىغانلىقى ئېنىق، لېكىن غەلىبە
ماتەمنى تەنتەنىگە ئايلاندۇرالايدۇ، بىراق مەغلۇبىيەت مەڭگۈلۈك
مۇسىبەت، غەم - قايغۇ، ھەسرەت - نادامەتتە قالدۇرىدۇ، بۇ
ھەقىقەتنى توختى ئوبدان بىلەتتى. شۇڭا، كەلگۈسى جەڭنىڭ
ئوڭۇشلۇق بولۇشى ئۈچۈن ئىشلارنى ئىنچىكە پىلانلىماي بول-
مايتتى. ئالدىراڭغۇلۇق پۇشايمان ئېلىپ كەلمەي قالمايتتى.

توختى بىلەن ساۋۇر يەكەنگە قايتىپ كەلگەندە 2 - ئايغا
15 بولغان، يوللارنىڭ نەم جايلىرى پاتقاقلىشىشقا باشلىغان
ئىدى. دېھقانلار ئەمدىلا ئۇستى ئېرىگەن يەرلەرگە توڭغا يۆلەپ
يازغى بۇغداي تېرىۋاتاتتى. ئاسمان بۆرە تېرىسىنى كىيىپ،
كۈندە دېگۈدەك چىقىپ تۇرىدىغان ئەتىيازنىڭ بورىنى ئەتراپنى
كۆرگۈسىز چاڭ - توزان بىلەن قاپلىغان ئىدى.

زەينەپخان ئانا بىلەن ئابدۇرەھمان توختى ساۋۇرنى ئېلىپ
چىقىپ كەتكەن ئۈچ ئايغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە ئۇلارنىڭ دېرىكى-
نى ئالالمىدى. رەيھان بولسا كۈن ئاتلىماي زەينەپخان ئانىنىڭ
قېشىغا كېلىپ سۈرۈشتۈرەتتى، لېكىن بىرەر ئۇچۇر بولمىغاچ-
قا، ئۈمىدسىزلىنىپ كېتىپ قالاتتى. ئاخىر تاقەتسىزلەنگەن
رەيھانگۈل زەينەپخان ئانا بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ئابدۇرەھماننى
پەيزاۋاتقا ئەۋەتتى. ئابدۇرەھمان نەچچە كۈنلەردىن كېيىن قاي-
تىپ كېلىپ، توختى بىلەن ساۋۇر چاڭ شەنسىڭنىڭ ئۆيىدە
بىرقانچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن خوشلىشىپ ئاتۇشقا كەتكەنلى-

كىنى، چاڭ شەنسىڭنىڭ يۇزلىرى ئوخشىتىپ قۇيغان ئۆپكە-
دەك، قامىتى ئاجايىپ قامىلاشقان، ساھىبجامال، چاڭ خۇا ئە-
سىملىك بىر قىزى بولۇپ، ئۇ ئابدۇرەھمانغا ئالاھىدە تاپىلاپ،
توختىنى تاپقان ھامان ھازىرقى ئەھۋالىدىن ئۇچۇر بېرىپ قو-
يۇشنى ئۇمىد قىلىدىغانلىقىنى ئۇيغۇرچە راۋان ئېيتقانلىقىنى
ئېشىتكەن رەيھاننىڭ ۋۇجۇدى رەشىك ئوتىدا يېنىپ، يۈرىكى
تۇز قۇيغاندەك ئېچىشتى، بۇنىڭغا ھىجران ئازابى قوشۇلۇپ،
بورانغا يولۇققان مەجنۇنتالدەك قەددى پۈكۈلدى، ھېچنېمىنى
ئاڭقىرالماي گاڭگىرىغىنىچە بېرىپ سۇپىنىڭ قىرىدا ئولتۇرۇپ
قالدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ بەدىنىگە خەنجەر ئۇرسىمۇ سەزمەيتتى-
-ى. ئۇ بىرھازادا ئېسىنى تاپتى، كۆز ئالدىدىكى قىزىللىق
ئاستا - ئاستا سۇزۇلدى. «مەن نېمە بولدۇم؟— دېدى ئۆز -
ئۆزىگە،— ياق، توختى مېنىڭ، ئۆز ۋاقتىدا ماڭا ۋەدە بەرگەن.
توختى بولمىسا ماڭا ھاياتنىڭ نېمە كېرىكى؟ ھايات - ماماتىمىز
باغلانغانغۇ! توختى سۆزىدە تۇرىدۇ. ھېلىقى خوجايىنىنىڭ قىزىغا
كەلسەك، كىچىكىدىن بىر ئۆيدە چوڭ بولغاچقا، بەلكىم مېھرى
چۈشۈپ قالغاندۇ ياكى ئاكا - سىڭىللىق رىشتى باغلىنىپ،
كەتكىنىگە كۆزى قىيمىغاندۇ. ‹ياخشىنىڭ نامى ئۆچمەيدۇ،
يامانىنى ئەسلىمەس ھېچكىم› دېگەن شۇ. ئۇنى مەنمۇ ياخشى كۆ-
رىمەن، باشقىلارمۇ ياخشى كۆرىدۇ، چۈنكى قىزىلگۈلگە بۇلبۇل
ئاشىق بولغاندەك...» رەيھان شۇنداق خىياللار بىلەن ئۆزىنى
بەزلەپ، زەينەپخان ئانىدىن ئابدۇرەھماننى يەنە ئەۋەتىپ، ساۋۇر
بىلەن توختىنى تاپتۇرۇپ بېرىشنى ئۆتۈنۈپ، چوڭقۇر ئەندىشى-
لىك غەم - قايغۇ ئىچىدە كېتىپ قالدى. رەيھاننىڭ غەمكىن
تۇرقى، سارغايغان چىرايىنى كۆرگەن ئانىسى زۇمرەتخېنىممۇ
يالغۇز قىزىدىن ئەنسىرەپ، گاھىدا تۈن بويى كۆز يۇمماي چىقات-
تى. ھاپىزبەگ بولسا، رەيھاننى ئاغرىق دەپ بىلەتتى، كۆپ

تەدبىر قوللىنىپ باقسىمۇ بىرەر ياخشىلىنىش ئىپادىلىرى كۆ-
رۈلمىگەچكە تىت - تىت بولاتتى. ئاخىر ئۇ، ھەجگە بېرىش
ھەۋىسى بىلەن رامىزاننى مەككىدە ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن جىددىي
تەييارلىققا تۇتۇندى.

تۇختى قايتىپ كەلگەندە، ھاپىزبەگنىڭ ھەجگە سەپەر قىلى-
غىنىغا ئەمدىلا ئۈچ كۈن بولغان ئىدى. ئابدۇرەھمان دەرھال
بېرىپ رەيھانغا تۇختىنىڭ كەلگەنلىك خەۋىرىنى يەتكۈزدى، ئانى-
سى زۇمرەتخېنىم بىلەن تۇختىنىڭ ئىز - دېرىكى ئۈستىدە باش
قاتۇرۇۋاتقان رەيھان بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندا كۆز ئالدى بىردىنلا
يورۇپ، ئۇزاقتىن بۇيان بۇلۇتلار ئارىسىدا پىنھان بولغان قۇياش
ئېغىر پەردىنى قايرىپ جامالىنى كۆرسەتكەندەك شادلىق تۇيغۇ-
سىغا چۆمدى. شۇ خۇشاللىقىدا ئېتىلىپ بارغىنىچە زۇمرەتخې-
نىمنىڭ مەڭزىگە نەچچىنى سۆيۈۋەتتى، ئاندىن ئۆزىنى تۈزەشتۈ-
رۈپ تۇزدەك ياسىنىپ، تۇختىنىڭ قېشىغا راۋان بولدى. بۇ
ھال زۇمرەتخېنىمنى ھەيران قالدۇرمىدى. چۈنكى، بۈگۈن
رەيھاننىڭ زارىقىپ كۈتكەن ئارزۇسى چېچەك ئاچقان ئىدى. ئاق
كۆڭۈل يالغۇز قىزىنىڭ تۇنجى تەنتەنىسى زۇمرەتخېنىمنىڭ دى-
لىنىمۇ ئېرىتمەي قالمىدى. قىزىنىڭ ئازابلىرىغا تەڭ شېرىك
ئانا «بىچارە قىزىم!» دېگىنىچە ئارقىسىدىن قاراپ قالدى.
ئۇنىڭ كۆزلىرى ياشقا تولۇپ، چانىقىدىن تاشقان ئۈنچىلەر مەڭ-
زى بويلاپ دومىلىماقتا ئىدى.

تۇختىمۇ رەيھاننى كۆرگەندە ئۆزىنىڭ قانداق بولۇپ كېتىد-
شىنى بىلمەيتتى. كۆز ئالدىدا نە ئادەم، نە ئۆي - ئىمارەتلەر
مەۋجۇت ئەمەس، گويا پەرى پەيكەردەك گۈزەل نازىنىن مەھبۇب
كېپىنەكتەك پىلدىرلاپ كېلىۋاتاتتى. بۇلبۇلنىڭ خەندان ئورۇ-
شى قىزىلگۈلدىن بولسا، گۈل قېتىنىڭ يىرتىلىشى بۇلبۇلدىن
بولغاندەك، بىر جۈپ ئاشىق - مەشۇقنىڭ جۇدالىق ئوتىدا پۇچى-

لانغان يۈرىكى ۋىسال دەملىرىگە تەلپۈنۈپ تەڭ سوقماقتا ئىدى.

مانا كۈتكەن پۈرسەت يېتىپ كەلدى. ئىككىسىنىڭ دىدارلىششى ئارزۇ پىيالىلىرىنى شادلىق شارابى بىلەن تولدۇردى. زەينەپخان ئانا، ساۋۇر، ئابدۇرەھمانلار چاڭقىغان ۋۇجۇدلارغا پۈرسەت بېرىپ، ئۆزلىرىنى چەتكە ئالدى. ئىككى تەن بىر - بىرلىرىگە چىرمىشىپ، جۇدالىق كۈنلەرنى ئەسلەپ يىغلاشسا، شېرىن ۋىسال دەملىرىگە ئېرىشكىنىگە ئىچ - ئىچىدىن كۈلۈشەتتى. شۇنداق قىلىپ، توختى ئۆز بېشىدىن ئۆتكەن ئىشلارنى بايان ئەيلەپ، ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولغان ئۇلۇغۋار پىلانلىرىنى ئەسكەرتتى. شۇ تاپتا رەيھان توختىنىڭ ھەرقانداق بۇيرۇقى ئالدىدا پەرمانبەردار ئىدى. شۇڭا، مەقسىتىنى دەرھال چۈشەندى، پاك ۋىجدانى، باتۇرلۇق جاسارىتى، پارلاق نىيەت - ئىقبالى ئۈچۈن، ئاشىقىنى باغرىغا كۈچەپ تارتتى.

— توختى! — رەيھان ياش يۇقى كۆزلىرىنى گويا يامغۇردىن كېيىنكى گۈل قۇياشقا باققاندەك تىكىپ ئىلتىجا قىلدى،

— مەنمۇ جەڭ قىلالايمەن. داستانلارنى كۆرگەنمەن، خۇددى تۇمارىسقا ئوخشاش قورقۇمسىز قىزلارنى تەشكىللەپ جەڭ مەيدانىغا چۈشۈپ، تۇمارىس خىسراۋنىڭ كاللىسىنى قانغا چىلاپ قويغاندەك، ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ بېشىنى قانغا چىلايمەن. مېنى بوش چاغلىماڭ، قىلىۋاتقان ئىشلىرىڭىزنى بىلىپ تۇرۇۋاتىمەن. سىزدىن پەخىرلىنىمەن. سىز بىلەن ھەمنەپەس بولۇپ ئۆمۈرلۈك بەخت - سائادىتىمىز ئۈچۈن كۈرەش قىلىمەن!

رەيھاننىڭ تال - تال كىرپىكلىرىدىكى ياش مونچاقلىرى خۇددى سەھەردە ئېچىلغان قىزىلگۈل بەرگىدىكى شەبنەمدەك يالتىراپ تۇراتتى. توختى ئۇنىڭ سەممىيلىكىدىن، باتۇرلارغا خاس غەيرەت - شىجائىتىدىن پەخىرلەنگەن ھالدا ئالىقىنىنى ئاپىرىپ، تۇمارىسسىمان قەيسەرلىكىدىن ئەنداز ئالماقچى بولۇ-

ۋاقاندەك ياش دانچىلىرىنى ئاۋايلاپ ئالىقانلىرىغا سىڭدۇرۇۋال-
دى.
— سىز هازىرمۇ بىز بىلەن بىر سەپتە! — دېدى توختى
پەخىرلىك تەلەپپۇزدا، — سىزنىڭ تۆھپىڭىز بار.
رەيهان دەماللىققا چۈشەنمەي، چاقچاق قىلىۋاتىدۇ، دەپ
ئويلاپ سورىدى:
— مېنىڭما؟
— شۇنداق.
— چاقچاق قىلىشقا ئۇستىكەنسىز.
— چاقچاق قىلىۋاتقىنىم يوق، سىز بەرگەن پۇلغا سېتىۋالغان قوراللار يىگىتلىرىمىزنىڭ قولىغا تەگدى.
— شۇنداقمۇ؟
— توغرا، پۇل بولمىسا قورال نەدىن كېلىدۇ. قورال
بولمىسا دۈشمەننى قانداق يوقاتقىلى بولىدۇ. قوراللىق دۈشمەن-
گە مۇشت بىلەن تەڭ كەلگىلى بولاتتىمۇ؟! دېمەك، سىز ئاللى-
قاچان جەڭ مەيدانىغا قەدەم باستىڭىز. مەن كۆپچىلىك نامىدىن
سىزگە رەھمەت ئېيتىمەن.
رەيهان توختىغا يوللۇق تۇتقان بىر ھەميان پۇلنىڭ بۇنچى-
ۋالا زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇشىنى ئويلاپمۇ كۆرمىگەن ئىدى،
ئۇ، توختىنىڭ رەھمەت سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، چەكسىز شادلىققا
چۆمدى:
— مەن يەنە ياردەم قىلىمەن، ئەگەر زۆرۈر بولسىلا!
— ھېلىمۇ رەھمەت، ئەمدى سىزنى خىجىل قىلىشنى خالى-
مايمەن.
— مەن سىناپ باقاي، ئاناممۇ سىلەرنى قوللايدۇ، جەزمەن
ياردەم بېرىدۇ.
ئىككىسىنىڭ پارىڭى قىزغىن داۋاملىشىۋاتقاندا، لەمپە تام

ئۈستىدە سۈيۈشۈۋاتقان بىر جۈپ پاختەكنىڭ تۈيۈقسىز ئۈركۈپ ئۈچۈپ كېتىشى دىققىتىنى بۇزدى. ساۋۇر بىلەن دەرۋازا ئالدىغا كەلگەن زەينەپخان ئانا ئۇنلۇك ئاۋازدا ئىككى قېتىم يۆتىلىپ، هويلىغا كىردى. ئاڭغۇچە توختى بىلەن رەيهانمۇ ئۆزىنى تۇ- زەشتۇرۇشكە ئۈلگۈرگەن ئىدى. رەيهان هازىر ئىلگىرىكىدەك غەمكىن، يىغلاڭغۇ قىز ئەمەس، بەلكى نۇزۇگۇم سۇپەت باتۇر ئىسيانكارغا ئوخشايتتى. ئۇ كۆڭلىدە: «توختىنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشىگە جەزمەن ياردەم بېرىمەن، ئەگەر ئاشۇ زىنداندىن ئىبارەت رېئال دۇزاخنى يوقىتىدىغانلا بولسا» دېگەنلەرنى ئويلى- دى.

ئۇلار ئىلهامبەخش پاراڭغا ئىچىكىپ كېتىپ قۇياشنىڭ پەسلىگىنىنىمۇ سەزمەي قالدى. رەيهان ئۆيگە قايتقاندا يېقىندى- كى بىر مەسچىتتە مەزىنىنىڭ ناماز ئەسىرگە توۋلىغان ئەزىنى ئاڭلاندى. ئادەتتە ئەزان قۇلىقىغا كىرىشى بىلەن يول يۈرۈۋاتقان- لار، پاراڭلىشىۋاتقانلار ئورۇنلىرىدا جىم ئولتۇرۇپ، ئەزان تۈگىگەندە ئالىقانلىرىنى يۈزىگە سۈۋاپ دۇئا قىلىشىپ، ئاندىن ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇراتتى. رەيهان شۇ تاپتا شېرىن خىياللار ئىلكىدە ھەممىنى ئۇنتۇغان ئىدى. رەيهان ئۆيگە يېتىپ بېرىشى بىلەن ئەنسىرەپ دەرۋازا تۈۋىدە يولغا قاراپ تۇرغان زۇمرەتخې- نىم ئۇنىڭ چىرايىدىكى خۇشاللىقنى كۆرۈپ يېنىك تىندى ۋە:

— كەلدىڭمۇ، قىزىم! — دەپ ماڭلاي چاچلىرىنى سىلى- دى.

— كەلمىسەم بولامدۇ، ئانا! — رەيهان زۇمرەتخېنىمغا ئەركىلىدى.

— ئۇنى ماڭا كۆرسەتمەمسەن؟

— جەزمەن كۆرسىتىمەن! — رەيهان ئاپتاپتەك كۈلۈپ ئېيتتى، — هازىر ۋاقتى ئەمەس.

— نېمە ئۈچۈن؟
— ئۇ خاتىرجەم ئەمەس.
— يەنە نېمە ئىش؟
— چوڭ ئىش، ئانا، چوڭ ئىش!
— سەن بىلەمسەن؟
— ئەلۋەتتە بىلىمەن.
— ماڭا ئېيتىپ بېرەلەمسەن؟
— ياردەم بېرىشكە ۋەدە بەرسىڭىز ئېيتىپ بېرىمەن.
— تېزرەك دېگىن، ياردەم بېرىمەن.
— بىزگە پۇل كېرەك.
— نېمىگە ئىشلىتىسىلەر؟
— ساۋابلىق ئىش ئۈچۈن.
— ئوچۇق دېگىن؟
— دېيەلمەيمەن، ئانا! مېنى قىستىماڭ، كېيىن بىلىپ قالىسىز.
— قانچە پۇل كېتىدۇ.
— ئىلتىپات سىزدە، لېكىن ئامال بار كۆپرەك بولغىنى ياخشى.
— ئاتاڭ نۇرغۇن پۇلنى ھەجگە ئېلىپ ماڭدى. ئۆيدە يەنە يېتەرلىك بار. بۇ پۇللارنى سېنىڭ ئۈچۈن يىغقان. قاچانلا ئىشلەتسەڭ ساڭا مەنسۇپ، شۇنىڭدىن يېتەرلىك ئېلىپ، توختىنىڭ كۆڭلىنى تىندۇر.
— ھازىرچە 100 سەر ئالاي.
— شۇنچە كۆپما!؟
— سېتىۋالىدىغان نەرسە قىممەت.
زۇمرەتخېنىم رەيھاننىڭ نېمە سېتىۋالماقچى ئىكەنلىكىنى نەدىن بىلسۇن؟ ئۇ ھەيرانلىقىنى چاندۇرماي رازىلىق بەردى:

— بوپتۇ ئالغىن. ئەتە ئاپىرىپ بەر.

رەيھان خېلىدىن بۇيان بۇنچىلىك خۇشال بولۇپ باقمىغان ئىدى. زۇمرەتخېنىم ئۇنى بۇ ھالدا كۆرۈپ، قانداقتۇر بىرەر مۇھىم ئىشنى يوشۇرۇۋاتقانلىقىنى سەزدىيۇ، ئەمما سۈرۈشتۈرۈپ يۈرمەي، ئۆز ھۇجرىسىغا كىرىپ كەتتى.

رەيھان كېچىنى تۈرلۈك خىياللار بىلەن تەستە ئۆتكۈزۈپ، ئىككىنچى كۈنى ئەتىگەندە ساۋۇرنىڭ ئۆيىگە پۇلنى ئېلىپ بارغاندا، ئۇلار ئەمدىلا ناشتا قىلىپ بولۇپ داستىخاننى يىغىشتۇرۇۋاتاتتى. رەيھان 100 سەر كۈمۈش ئورالغان تۈگۈچنى ئېچىپ توختىنىڭ ئالدىغا قويۇۋىدى، ھەممەيلەن ئۇنىڭغا ھەيرانلىقتا قاراپ قېلىشتى، توختى رەيھانغا ۋە زۇمرەتخېنىمغا يېنىشلاپ رەھمەتلەر ئېيتتى. رەيھان توختىدىن ئايرىلىشقا قىيمىسىمۇ ئۇنىڭ چوڭ بىر ئىشنى تەۋرەتمەكچى بولۇۋاتقانلىقىنى بىلەتتى. شۇڭا، پۇلنى خىراجەت قىلىپ، تەييارلىقنى ۋاقتىدا پۈتكۈزمىسە بولمايدىغانلىقىنى ئويلاپ، سورىدى:

— يەنە ئىش بارمۇ؟

— بار، بولغاندىمۇ ناھايىتى مۇھىم ئىش دەڭە، مەن دەرھال ئاتۇشقا بېرىشىم كېرەك. يەكەندىكى ئىشلار ساۋۇر بىلەن ئىككىڭلارغا قالدى. زۆرۈرىيەت تۇغۇلسا ئابدۇرەھماننى ئەۋەتىڭلار. مېنى كىچىك ئاخۇنكامنىڭ ئۆيىدىن ئىزدىسۇن. تەپسىلىي ئىشلارنى ساۋۇر بىلىدۇ.

— بولىدۇ، بىزمۇ تەييارلىق قىلىمىز. پۇل كېتىدىغان ئىش بولسا، يەنە مەن تەييار. ئۇنداق بولسا، ۋاقتىدا يولغا چىقىڭ. بىز قاچان كۆرۈشىمىز؟

— ھازىرچە بىرنېمە دېمەك تەس، ئىش قىلىپ ئۇزاققا كەتمەيدۇ.

— سىزگە ئىشىنىمەن.

— رەھمەت! — دېدى توختى، ئاندىن ساۋۇرغا تاپىلىدى، — ئىشلار ساڭا قالدى. مەن خەۋەرچى ماڭدۇرىمەن. ئېھتىيات قىلىڭلار.

ئەتىسى ئەتىگەندە رەيھانمۇ ئاتايىن كېلىپ توختىنى بىرلىكتە يولغا سېلىپ قويدى. رەيھان توختىنىڭ ئىشلىرىدىن يۈزەكى خەۋەر تاپقان بولسىمۇ، زىممىسىدىكى ۋەزىپىنىڭ ئېغىرلىقىنى ۋە خەتەرلىكلىكىنى تولۇق بىلىپ كەتمەيتتى. توختى بولسا يۈرۈك خوجىنىڭ قېشىغا كەتكەن ئالاقىچىنىڭ كەلمىگەنلىكىدىن ئەنسىرەپ، خاتىرجەم بولالمايۋاتاتتى. ۋاقىت قىستاپ رامىزان ئېيى بارغانسېرى يېقىنلاپ كەلمەكتە ئىدى.

توختى نەچچە كۈن پىيادە يۈرۈپ كىچىك ئاخۇننىڭ ئۆيىگە يېتىپ كەلگەندە، ھەسەن تۆرك بىلەن كىچىك ئاخۇن توختىغا خەۋەرچى ماڭدۇرۇش توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىۋاتاتتى. توختىنىڭ كىرىپ كېلىشى ئۇلارنىڭ مۈشكۈلىنى ئاسانلاشتۇرغان ئىدى.

توختى ئىشىك ئالدىغا كېلىشىگە كىچىك ئاخۇننىڭ ئىتلىرى دەرۋازىدىن يۈگۈرۈشۈپ چىقتى. كىچىك ئاخۇن توختىنىڭ ئۈشتۈمتۇت پەيدا بولۇپ قالغىنىدىن بىرەر ھادىسە يۈز بەردىمىكىن دەپ ئەنسىرەپ، چىرايىغا سەپسالدى. توختى شۇنچە يولنى پىيادە يۈرگەن بولسىمۇ، ناھايىتى روھلۇق كۆرۈنەتتى.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم! — توختى نېرىدىنلا سالام قىلغىنىچە كېلىپ كىچىك ئاخۇن بىلەن ئىككى قوللاپ كۆرۈشۈپ، سورىدى، — بۇرادەرلەر تىنچلىقمۇ؟ تەييارلىقلار پۈتتىمۇ؟

— ئىشلار ياخشى كېتىۋاتىدۇ.

— ھەسەنجانچۇ؟

— ئۇمۇ بايىلا كەلدى.

— ياخشى بوپتۇ، رېھىمجان ئاكىدىن خەۋەر بارمۇ؟

— ھازىرچە يوق.

ئىككىسى ھويلىدا مۇشۇنچىلىكلا ئەھۋاللىشىپ ئۆيگە كىرگەندە، توختىنى كۆرگەن ھەسەن تۇرك دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ قىزغىن قول سىقىپ كۆرۈشتى، ئاندىن تىنچلىق سوراپ، ئۇنى سېغىنغانلىقىنى ئىپادىلىدى. ئۆيدە يەنە ھەسەن تۇركنىڭ ئىككى ئادىمىمۇ ئولتۇراتتى. توختى ئۇلار بىلەن سالاملىشىپ بولغۇچە ھەسەن تۇرك:

— بۇ ئىككى پالۋان ھېلىقى قورااللارنى ئوغرىلاپ چىققان ئەزىمەتلەر! — دەپ تونۇشتۇردى.

ھەممەيلەن تەڭلا كۈلۈشتى.

— قېنى توختى، نېمە خەۋەر ئېلىپ كەلدىڭىز؟ ئاڭلاپ باقايلى، — كىچىك ئاخۇن توختىغا سوئال نەزىرىدە قارىدى.

توختى جاۋاب ئورنىغا بېلىدىكى يەكەننىڭ بالداقلىق يۇڭ بەلۋېغىنى يېشىپ، بىر ئۇچى تەرەپكە تۇگۈچلەنگەن خالتىنى يەرگە قارانقان ئىدى، ئىككى دانە ھەميان شاراققىدە يەرگە چۈشتى. ئۆيدىكىلەر بۇنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلەلمەي ئېبسەنگىرەپ تۇرۇشقاندا، توختى ھەميانىنى كىچىك ئاخۇنغا سۇنۇپ دېدى:

— پۇلنى ساناپ تاپشۇرۇۋېلىڭ، زۆرۈر ئىشلارغا ئىشلىتىلىدۇ.

بۇ رەيھان بەرگەن 100 سەر كۈمۈش ئىدى.

— سىزمۇ ئوغرىلىقنى بىلەمسىز نېمە؟ — ھەسەن تۇرك توختىغا چاقچاق قىلغان ئىدى، ھەممەيلەن كۈلۈشتى.

— بىلمەيمەن، بۇنى بىرسى ئىئانە قىلدى.

— مېنىڭچە، ھېلىقى شاپائەتچى قىز ئىئانە قىلدىغۇ دەيمەن؟ — كىچىك ئاخۇن توختىغا مەنىلىك نەزەردە قارىدى.

— تاپتــىڭــىــز، ئۇنىڭ ئىسمى رەيھان. ئۆتكەنكى 30
سەرنىمۇ شۇ بەرگەن. بۇ قېتىمقىنى ئانىسىنىڭ رازىلىقى بىلەن
بەردى.

— پاھ! نېمىدېگەن سېخىيلىق بۇ! — ھەسەن تۇركىنىڭ
ھەيرانلىقتىن كۆزلىرى پارقىراپ كەتتى.

— ئۇ دېگەن زىندان بېگىنىڭ قىزى، ئاتىسى ھۆكۈمەت
ئىشىدىن بىزار بولۇپ ھەجگە كەتتى. بۇ پۇلنى ئايالى بەردى.
ئەمەلدارلارنىڭمۇ ھەممىسىنى زالىم دېيىش خاتا. ئۇلارنىڭ ئى-
چىدىمۇ خەلقپەرۋەرلەر بار. بىراق، كۆڭلىدە ھېسداشلىق قىل-
سىمۇ، ئەمەلىي ھەرىكىتى بىلەن ئىپادىلىيەلمەيدۇ. رەيھان مەن-
سەپدارنىڭ قىزى بولسىمۇ، تونۇشقاندىن بۇيان بىزنى قوللاپ
كېلىۋاتىدۇ. ئەينى چاغدا ھاياتىمىزنى ساقلاپ قالغان، ھېلىھەم
يەنە ھاياتىمىزغا كېپىللىك قىلىش يولىدا بايلىق، مەنمەنلىكلەر-
دىن كېچىپ، بىز بىلەن بىر سەپتە كۆرەشكە ئاتلىنىۋاتىدۇ.
ئانىسىنىڭمۇ ئايانماي شۇنچە ياردەملەرنى قىلىۋاتقانلىقىدىن قار-
غاندا، قوزغىلاڭنى قوللىغانلىقى ناھايىتى ئېنىق. ھەپسىدىمۇ
ئاتىسى ھاپىزبەگنىڭ بىۋاستە جازاسىغا ئۇچرىمىدۇق. بۇنى
بۇرادەرلەرنىڭ چۈشىنىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

توختىنىڭ رەيھان ھەققىدىكى چۈشەندۈرۈشى ئورۇنلۇق ئى-
دى. دېمىسىمۇ توختى ئېلىپ كەلگەن كۈمۈش نورغۇن خىرا-
جەتلەرگە يېتەتتى. بۇنىڭ بىر قىسمىغا قورال ئالسىمۇ، قالغى-
نىنى ياردارلار ئۈچۈن دورا، قاتناش ۋاستىسى، تەمىنات
قاتارلىقلارغا ئىشلەتسە بولاتتى. بۇنىڭغا ھازىرچە تۇرسۇننى ۋا-
قىتلىق مەسئۇل قىلدى. چۈنكى، تۇرسۇن كونا مەكتەپتە ئو-
قۇپ، خەت يېزىش ۋە ھېسابات ئىشلىرىنى ئاز - تولا ئۆگىنىۋال-
غان ئىدى. ئەمدىكى مۇھىم ۋەزىپە قوزغىلاڭ تەييارلىقىنى
جىددىي پۇتكۈزۈپ، ئىشنى پىلان بويىچە باشلاش بولۇپ، توخ-

تىنىڭ ئاغۇدا تۇرۇپ قېلىشىغا توغرا كەلدى. بۇ جەرياندا ئۆزى-
نىڭ ۋە كىچىك ئاخۇن، ھەسەن تۇرك قاتارلىق قوزغىلاڭ
باشچىلىرىنىڭ پاش بولۇپ قالماسلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ۋاستە
ئارقىلىق ئاممىنى قوزغاش، قورال تەييارلاشقا كىرىشتى، تېخى-
مۇ مۇھىمى رېھىمجاننىڭ كېلىشىنى كۈتتى.

ئون تۆتىنچى باب

شەۋۋالنىڭ 15 - كۈنى

بۇزرۇكخان خوجىنىڭ قېشىغا كەتكەن رېھىمجاننىڭ شۇ كەمگىچە كەلمىگەنلىكى توختى قاتارلىقلارنى ئەنسىرەتمەكتە ئىدى. ئاتۇش، ئاغۇ، ئارازىل خەلقى تەپكىنى باسسىلا ئېتىلىدىغان ئوقتەك بۇيرۇق كۈتۈپ تۇرۇۋاتاتتى. مۇھىم تەييارلىقلار پۈتكەن بولۇپ، بەلگىلەنگەن مۇھلەتتە بۇزرۇكخانغا قارىماستىن ئىشنى باشلىماي بولمايتتى. رېھىمجاننىڭ كەتكىنىگە بىر ئايدىن ئېشىپ كەتكەن بولسىمۇ، بىرەر ئۇچۇر يوق ئىدى. بۇ ھال ئەندىشە پەيدا قىلماي قالمايتتى. تەقەززالىققا ئاخىر خاتىمە بېرىلدى. 1857 - يىلى روزى ھېيتنىڭ 10 - كۈنى رېھىمجان قايتىپ كەلدى. بۇ، 4 - ئاي ئىدى.

رېھىمجان توختى ۋە كىچىك ئاخۇنلار بىلەن كۆرۈشۈپ ھال - ئەھۋال سوراشقاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئېغىز ئېچىشىنى كۈتمەي كىچىك ئاخۇن تەقەززالىق ئىلكىدە سورىدى:

— ئاكا، قېنى نېمە خەۋەر بار؟ يولىڭىزغا قاراپ كۆزىمىز تۆت بولۇپ كەتتى!

رېھىمجان جاۋاب بېرىش ئورنىغا بەلۋېغىنىڭ بىر ئۇچىغا تۈگۈلگەن بىر تۈگۈچنى يېشىپ، بىر پارچە پالاك قەغەزگە

يېزىلغان خەتنى ئېلىپ، كىچىك ئاخۇنغا سۇندى. كىچىك ئاخۇن خەتنى ئېچىپ ئۈنلۈك ئوقۇدى. ئۇنىڭدا مۇنداق يېزىلغان ئىدى:

«ئاتۇشلۇق دېھقان قېرىنداشلارغا: يېتىپ مەلۇم بولسۇنكى، سىلەرنىڭ قىلماقچى بولغان ساۋابلىق ئىشلىرىڭلاردىن خەۋەر تاپتىم. مېنىڭ قان تۆكۈلىدىغان ئىشقا رايىم يوق ئىدى. بىراق، بەل باغلىغىنىڭلار ناھايىتى ئۇلۇغ ئىش ئىكەن... سىلەر روزا ھېيتنىڭ 15- كۈنى قەشقەر شەھىرىگە يوشۇرۇنۇڭلار، مەنمۇ ئاز - تولا ئادەملىرىم بىلەن يېتىپ بارىمەن. ئوردىدا مىلتىق ئاۋازى ئاڭلىنىپ، مېنىڭ نامىم بىلەن چۇقان كۆتۈرۈلگەن ھامان، سىلەرمۇ تەرەپ - تەرەپتىن ئوردىنى قورشاپ، مېنىڭ نامىمنى تىلغا ئېلىپ شوئار توۋلاپ ئوق چىقىرىڭلار. شۇ ئارقىلىق شەھەرنى ئالىمىز، ئاندىن خاتىرجەم يۈز كۆرۈشۈپ، كېيىنكى ئىشلارنى مەسلىھەتلىشىمىز.

كەمىنە بۇزرۇكخاندىن.

ھىجرىيە 1273-يىل رامىزاننىڭ 15-كۈنى.»

كىچىك ئاخۇن بىلەن توختى خەتنى كۆرۈپ كۆزلىگەن مەقسەتكە يەتكەندەك بولدى ۋە شۇئان ھەسەن تۆرككە كىشى ئەۋەتتى.

— بۈگۈن ھېيتنىڭ نەچچىنچى كۈنى؟— سورىدى توختى كىچىك ئاخۇندىن.

— بۈگۈن، — كىچىك ئاخۇن بىردەم ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن جاۋاب بەردى،— ئون بىر.

— بېكىتىلگەن ۋاقىتقا تۆت كۈنلا قاپتۇ، ئادەملەرنى تەش-

كىللەيلى، يېتەكچىلىرى ئېنىق بولسۇن. دەل تۆتىنچى كۈنى كېچىسى ھۇجۇم باشلىنىدۇ. كېلىدىغان خەۋەر كېچىكىپ كەتـ. كەچكە ئالدىراپ قالىدىغان بولدۇق.

— يەنە نېمە گەپ بار؟— توختى رېھىمجاندىن سورىدى.

— دەپ كەلسەم تۇگىمەيدۇ، ئۇكام، مەن قەشقەردىن چىد. قىپلا ئالدى بىلەن ۋەلىخان خوجامنى تېپىپ، شۇ ئارقىلىق بۇزرۇكخان خوجىنىڭ دېرىكىنى ئېلىش خىيالىدا ۋەلىخان خو. جامنىڭكىگە بارسام بىر يەرگە كەتكەن ئىكەن. بۇزرۇكخان خو. جامنىڭ تۇرار جايىنى بىلمىگەچكە ئىلاجسىز كۈتمەي بولمىدى. بىر كۈنى ئۇنىڭ قايتىپ كېلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئالدىغا چىقـ. تىم، ماڭا قىزغىن مۇئامىلە قىلىپ ئەھۋال سورىدى، ئاندىن ئۆيگە كىرىپ كېتىپ نەچچە سائەتتىن كېيىن، بىر خىزمەتكارنى چىقىرىپ، مېنى چاقىرتىپتۇ. مەن ھۆرمەت يۈزىسىدىن پەستە قول باغلاپ تۇرسام، ئولتۇرۇشقا ئىجازەت بېرىپ سورىدى:

— نېمە ئىش بىلەن كەلدىڭ؟

— بۇزرۇكخان خوجامنى ئىزدەپ كەلگەن.

— نېمە ۋەجدىن؟

— ناھايىتى مۇھىم ھەم جىددىي بىر ئىش بىلەن.

— بۇزرۇكخاننى تونۇمسەن؟

— ياق.

— ئۇنداقتا سېنى قوبۇل قىلىشى ناتايىن. بۇزرۇكخاننىڭ تۇرار جايىنى بىلىدىغانلار كۆپ ئەمەس. مۇھىم ئىش بىلەن يىراقتىن كەپسەن، مەن ياردەم قىلاي.

— رەھمەت، خوجام!

— ئۇنىڭ قېشىغا ئادەم ماڭدۇراي، مەقسەتنى ماڭا دېگىن. خەۋەر كەلگۈچە تەخىر قىلىپ تۇرغىن، خەۋەر كەلگەندە سېنى ئۆزۈم يولغا سېلىپ قويىمەن.

ـەن ھەممىنى ئېيتتىم، ئۇ بىر مۇلازىمنى چاقىرىپ، مېنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇشنى تاپىلىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ۋەلىخان خوجامنى كۆرمىدىم. بىر ھەپتىدىن كېيىن بىرەيلەن: «خوجام چاقىرىدۇ» دەپ ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا باشلاپ كىردى. ئۇ ماڭا بۇ خەتنى بېرىپ، دەرھال قايتقىن دېدى. نەچچە كۈن كارۋانلارنىڭ مېڭىشىنى ساقلاپ، مىڭ بىر مۇشەققەت بىلەن ئەمدى كېلىشىم... رېھىمجان باشتىن كەچۈرگەنلىرىنى قىسقىچە سۆزلەپ ئۆتتى.

خەۋەرچى كەلگەندىن كېيىن، كىشىلەر جىددىيلىشىپ قال- غان بولسىمۇ، كۈتۈۋېرىپ ناھايىتى تەقەززا بولغاچقىمىكىن ئاخىرقى تۆت كۈن تولىمۇ ئاستا ھەم سوزۇلۇپ ئۆتۈۋاتقاندەك بىلىنەتتى. ھەممەيلەن ئۆز تەييارلىقى بىلەن ئىدى. مىلتىق يەتمىگەنلەر كالتەك ، نەيزە، قىلىچ دېگەندەك نەرسىلەر بىلەن قوراللاندى. ئاخىر كۈتكەن كۈن يېتىپ كەلگەندە، بەللىرىگە نانلىرىنى تۈگۈپ، بازارچى سۈپىتىدە ئىلگىرى - كېيىن مې- ڭىپ، قەشقەر شەھىرىگە كىرىپ، يامۇل ئەتراپىغا تارقاپ كۈننى كەچ قىلدى. قەشقەردەك قويۇق كەڭ شەھەردە 8 ~ 9 يۈز ئادەمگە ھېچكىم دىققەت قىلىپ كەتمەيتتى. ھېيتگاھ جامەنىڭ ئالدىدىمۇ ھۆپىگەر تىجارەتچىلەر، ئالارمەن - ساتارمەن، يىراق - يېقىن يېزا - قىشلاقتىن كەلگەن ئادەملەر بىرەر مىڭدىن ئېشىپ كېتەتتى. بۇنداق ئەھۋالدا، 1000 ئەتراپىدىكى ئاتۇش، ئاغۇ - ئارازىللىقلار قەشقەر شەھىرىگە سىڭىپلا كېتەتتى، ھېچكىمنىڭ دىققىتىنى قوزغىمايتتى، پەقەت قوراللا ئاشكارىلانمىسا باشقا چاتاق چىقمايتتى. قورالنىڭ ئاز - تولا ئاشكارىلىنىپ قېلىشى- دىنمۇ قورقۇش ھاجەتسىز ئىدى. چۈنكى، بەزىلىرىنى تۆمۈرچى- لەر سوقۇپ، ئۇۋچىلار بىلەن ئاشكارا سودىلىشاتتى، ھەتتا كو- چىلاردا كۆتۈرۈپ يۈرۈپمۇ ساتاتتى. شۇنداقتىمۇ بىپەرۋالىق بى-

لمەن توپلىشىپ كۆتۈرۈپ يۈرسە ئەلۋەتتە گۇمان پەيدا قىلىشى مۇمكىن ئىدى. ھېيتگاھدا ھەر ئاخشىمى دېگۈدەك ئەر - ئايال، چوڭ - كىچىك نەچچە مىڭ ئادەم يىغىلىپ تاكى يېرىم كېچىگىچە بازار قىلاتتى. كېچىلىك بازار شۇنداق قىزىپ كېتەتتىكى، بىرەر ئادەمنى تېپىش دېگىنىزدىن يىڭنە ئىزدىگەندەك ئىش ئىدى. مانا بۇنداق ئەۋزەل شارائىت قوزغىلاڭچىلار ئۈچۈن پايدىلىق ئىدى.

قەشقەر كوچىلىرىدىكى كېچىلىك بازار ئاخىرلىشىپ، ھۈپىگەرلەر دۇكانلىرىنى تاقىدى، رەستىلەردە ھېچكىم قالمىدى. بۇ چاغدا قوزغىلاڭچى قوشۇن ئۇ يەر - بۇ يەردە ئارام ئېلىشىۋاتاتتى. يېرىم كېچىدىن ئۆتكەندە، ھاكىم ئوردىسىنىڭ ئالدىدا «ياشىسۇن بۇزرۇكخان تۆرە!» دېگەن شوئارلار توۋلىنىپ، قىقاس - چۇقانلار شەھەر ئاسمىنىنى زىلزىلىگە كەلتۈردى. بۇنى ئاڭلىغان توختى باشچىلىقىدىكى قوشۇن يوشۇرۇنغان جايىدىن چىقىپ ئۇ يەرگە يېتىپ باردى. ئارقا - ئارقىدىن ئېتىلىۋاتقان ئوقنىڭ ئاۋازى پۈتۈن شەھەرنى ئويغىتىۋەتتى. تەرەپ - تەرەپتە ئىتلار قاۋىشىپ، توخۇلار چىللاشماقتا ئىدى. قەشقەر خەلقى ئۇزاقتىن كۈتكەن ئارزۇسى ئىجابەت بولغاندەك روھلىنىپ قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلدى. ئوق ئاۋازلىرى بارغانسېرى كۆپىيىپ، سېپىل دەرۋازىلىرىنىڭ كۆيۈشىدىن كۆتۈرۈلگەن يالقۇن كۆككە ئۆرلىمەكتە ئىدى. كېچە ئىكەنلىكىگە باقماي شەھەر كوچىلىرى ئادەمگە تولدى. ئۇيقۇدىكى ئوردا ئەمەلدارلىرى ۋە چېرىكلەر ھودۇققان ھالدا تۆشەكتىن ئالدىراپ قوپۇپ سىرتقا يۈگۈرۈشتى. ئەتراپ قوزغىلاڭچىلار بىلەن قورشالغان بولۇپ، مىلتىق ئېتىلىۋاتاتتى، قاراۋۇللار كۆرۈنمەيتتى، شۇ تاپتا خەبەر ئامبال مەھكىمىسى (مانجۇ قوراللىق قىسمى) بىلەن ئالاقىلەشكىلىمۇ بولمايتتى. پىداكارلىق كۆرسەتكەن

يەرلىك چىرىكلەرنىڭ جەسەتلىرى قورغىلاڭچىلارنىڭ ئايىغى ئاستىدا دەسسىلىپ ياتاتتى. مانجۇلار ئالاقزادە بولۇپ كەتكەنلىكتىن قەشقەر قورغىنىغا ئارانلا كىرىۋالدى، قۇتۇلۇپ قالغانلىرى ناھايىتى ئاز ساندا ئىدى. كۆپچىلىكى قورشاۋدىن چىقىپ بولغۇچە ئوق تېگىپ ئۆلدى. ۋەلىخان تۆرە بىمالال ئوردىغا بېسىپ كىرىپ تەختتىن ئورۇن ئالدى. ئوردا قورغىنى ئىچىدىكى قېچىشقا ئۈلگۈرەلمىگەنلەر بىلەن قاچقانلارنىڭ خوتۇن - بالىلىرىنى «قىر - چاپ» قىلدۇرۇپ ھېچكىمنى تىرىك قويمىدى. ئۇ ناھايىتى تەدبىركارلىق بىلەن ئۆز ئادەملىرىنى مۇھىم قوۋۇقلارغا پاسىبانلىققا ئەۋەتىپ، شەھەرنى تولۇق ئىگىلىدى، ئەگەشمە قوشۇنلىرىغا ئايرىم بۇيرۇق بېرىپ، تاڭ ئاتقۇچە شەھەردىكى مانجۇ مەمۇرلىرىنى ۋە سودىگەرلەرنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىدى. تاڭ ئېتىپ، ئالەم يورۇغاندىمۇ نېمىشقىدۇر ئۆزىنى ئاشكارىلاشقا ئالدىراپ كەتمىدى. كېچىلىك قوزغىلاڭغا قاتناشقانلار ئىچىدە ئاتۇش قوشۇنلىرىدىن باشقا، جاي - جايلاردىن كەلكەن ھەر تەبىقىدىكى ئامما بار ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇنى بۇزرۇكخان قىياس قىلىپ، قارىغۇلارچە ئۇنىڭ بايرىقى ئاستىغا ئۇيۇشتى. ئۇ ناھايىتى چېۋەرلىك بىلەن ئۇلاردىن بىر قوشۇن تەشكىللىدى. بۇ قوشۇن تەركىبىدە پىيادە ۋە ئاتلىق ئەسكەرلەر بار ئىدى. قوشۇن يەنە ئايرىم - ئايرىم قىسىملارغا بۆلۈندى، قىسىملارنىڭ بايراقلىرى بىر - بىرىدىن پەرقلىنەتتى. ھەربىر قىسىمدا 500 دىن ئادەم بولۇپ، بىردىن پانسات قويىدى. ئاتۇش، ئاغۇ، ئارازىل قوشۇنلىرى ئىككى قىسىمغا بۆلۈندى، بۇنىڭغا توختى بىلەن كىچىك ئاخۇن پانساتلىققا تەيىنلەندى. قەشقەر پىدائىيلىرىدىن تەشكىللەنگەن قىسىمغا ھەسەن تۆرك پانسات بولدى.

ئۆپچۆرىدىكى يېزىلار ۋە شەھەرلەردىن توپلانغان پىدائىيلار-

غا ۋەلىخان تۆرە چېگرىدىن ئۆتكەندە ئەگەشتۈرۈپ كەلگەن قىر-
غىزلار ۋە ئۆز ئادەملىرى ئىچىدىن تاللاپ پانسات قويىدى. لې-
كىن، شۇ چاغقىچە، ۋەلىخان تۆرە ئۆزىنى ئاشكارىلىمىدى. بۇ
ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى ۋەلىخان تۆرە باشلاپ كەلگەن ئىشەنچلىك
ناتۇنۇش ئادەملەر بېجىردى. قوشۇن تەشكىللىنىپ بولغاندىن
كېيىن ئوردىنىڭ ئالدىغا رەتلىك تىزىلدى. ئالدى تەرەپكە يوغان
بىر كات قويۇلۇپ، ئۈستىگە زىلچىلار سېلىنىش ئارقىلىق سەھ-
نە ياسالدى، ئاندىن ئورۇندۇقلار تىزىلىپ، بېشىغا سەللە ئورى-
غان، ئۇچىسىغا بەقەسەم تون كىيىپ، بەللىرىنى چاكان ياغلىق
بىلەن چىگكەن 10 نەچچە ئادەم ئوردىدىن چىقىپ ئۆز سالاھىيى-
تى بويىچە ئورۇن ئالدى. ئۇلار ئارىسىدا بېشىدىكى ئۇچلۇق
كۇلاسىغا مەللە رەڭ سەللە ئورىۋالغان، ئەنجان بەقەسەمدىن
تون كىيىپ، بېلىنى گىلاۋا ياغلىقى بىلەن باغلىۋالغان، سېرىق
يۈز، ئۇزۇن ئېڭەك، چېقىر كۆزلىرىدىن ياۋا مۇشۇكتەك ۋەھ-
شىيلىك چىقىپ تۇرىدىغان 40 — 45 ياشلار ئەتراپىدىكى ئېگىز
بوي ئادەم ئالاھىدە گەۋدىلىنىپ تۇراتتى. ئۇ ئورنىدىن قوپۇپ
ئالدىغا ئۆتۈپ، پۈتۈن قوشۇنغا سەپسېلىپ چىقتى، قۇياش تېخى
ئەتىگەن بولۇشىغا قارىماي كېچىنىڭ زۇلمەت پەردىسىنى قايرىپ
گويا قىزىل ياغلىق چىگكەن قىزدەك جىلۋە بىلەن شەرق ئۇپۇقى-
نى يورۇتقان ئىدى. گەۋدىلىك ئادەم بىردەم تۇرۇۋالغاندىن
كېيىن، قوشۇنغا كوماندا بەردى:

— كۆپچىلىك، دىققەت!

كىيىنىشى ھەر خىل، نېرىسى مىلتىقتىن تارتىپ بېرىسى
كالتەك - چوماقىچە قوراللانغان دېھقانلاردىن تەركىب تاپقان بۇ
قوشۇن قەددىنى رۇسلاپ ئۇنىڭ ئاغزىغا قارىدى. ئەتراپتا باللار
ۋە قېرى - چۇرىلەرمۇ بار ئىدى، ئاندىن «گەۋدىلىك» ئادەم
سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— كۆپچىلىك! مەن بۇزرۇكخان تۆرەم ئەۋەتكەن قەشقەر ئالتە شەھەرنىڭ خانى ۋەلىخان تۆرە بولىمەن!

كۇتۇلمىگەندە قوشۇن ئىچىدە بىردىنلا ۋاراڭ - چۇرۇڭ كۆتۈرۈلدى. ۋەلىخان تۆرىنىڭ «دىققەت» كە ئۇندەشلىرىمۇ ھېچكىمنىڭ قۇلىقىغا كىرمىدى. ۋەزىيەتنى ئالدىن مۆلچەرلەپ ئۇلگۇرگەن ۋەلىخان تۆرە ئاللىبۇرۇنلا تەپكىلىك مىلتىق بىلەن قوراللانغان قوغداش قوشۇنلىرىنى ئەتراپقا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغان ئىدى. ھەرقايسى قىسىملارنىڭ ئارىلىقلىرىدا يەنە پاتروللارمۇ بار ئىدى. ئۇلار ھەيۋە بىلەن كۆپچىلىكنى تىنجىتتى. ۋەلىخان تۆرە سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى:

— ئالتە شەھەرنى باشقۇرۇشنى بۇزرۇكخان تۆرەم ماڭا تاپشۇردى. ھازىردىن باشلاپ ھەممە شەھەر - يېزىلار ماڭا بەيئەت قىلىشى شەرت. كىمكى ناقايىللىق بىلەن بويۇن تولغايدىكەن، بۇنداق جاھىل باشلارنى كېسىپ، مۇنار قوپۇرىمەن! قوشۇنغا كىرگەن ھەربىر مۇسۇلماننىڭ بۇيرۇقنى رەت قىلىش، ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن چىقىپ كېتىش ھوقۇقى بولمايدۇ. زۆرۈر تېپىلغاندا، ھەممە ئادەم جەڭگە چاقىرىلىدۇ. ئۆلگەنلەر شېھىت، قالغانلار غازى بولىدۇ! بۈگۈندىن ئېتىبارەن پايتەخت قەشقەر بولىدۇ. بۇيرۇق قىلىمەنكى، شۇ تاپنىڭ ئۆزىدىلا يېڭىسارغا قاراپ ئاتلىنىمىز، ئاندىن ئەھۋالغا قاراپ بۇيرۇق بېرىلىدۇ. ھازىر ھەرقايسى پانساتلار بۇيرۇق كۈتسۇن!

ۋەلىخان تۇرە قەشقەر خەلقىنىڭ ئۆزىنى قوللىمايدىغانلىقىنى بىلەتتى. شۇڭا، ئادەملىرىنى ئەڭ مۇھىم ئورۇنلارغا بېكىتىپ بولغاندىن كېيىن، ئۆزىنى ئاشكارىلاپ، خان دەپ ئېلان قىلدى، ئۆپچۆرىدىكى يېزىلار ئۇنىڭ ئىلكىگە ئۆتتى. ئەمدى ۋەلىخان تۆرە ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك ئادەملىرىدىن تەشكىللەنگەن قوشۇننى قەشقەرنى قوغداشقا قالدۇرۇپ، قەشقەر ۋە

ئاتۇش قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇم نىشانىنى يېڭىسارغا قاراتتى. بۇز-
رۇكخان خوجىنىڭ نامى قەشقەرنى ئىشغال قىلىپ بولغاندىن
كېيىنلا تىلغا ئېلىنمىدى، شۇنداقلا ئۆزىمۇ كۆرۈنمىدى. بۇ
ھال، پۈتۈن قوزغىلاڭچى ئاممىنى ھەيران قالدۇرسىمۇ، ئىش-
نىڭ تېگى - تەكتىنى چۈشەنمىگەچكە گۇمانلانغانلارمۇ ئانچە
سۈرۈشتۈرۈپ كەتمىدى. ئەمدى ۋەلىخان تۆرىگە ئەگەشكۈسى
كەلمەي، تارقاپ كېتىمىز دېيىش خام خىيال ئىدى. بۇ نۇقتىنى
ۋەلىخان تۆرە ئاللىبۇرۇنلا ئويلاپ يەتكەن بولۇپ، قوشۇننى
ئالدىراپلا نەچچە قىسىمغا بۆلۈپ، ئىشەنچلىك ئادەملەرنى پانسات-
لىققا تەيىنلىشىنىڭ سەۋەبىمۇ قوشۇندىكىلەرنىڭ ئىختىيارىي
تارقىلىپ كېتىشىگە يول قويماسلىق ئۈچۈن ئىدى. توختى،
كىچىك ئاخۇن، ھەسەن تۈرك قاتارلىقلار بۇنىڭدىن ھەيرانلىققا
چۆمۈپ، قاتتىق چۆچۈدى. توختى باشچىلىقىدىكى ئاتۇش قى-
سىملىرى پىيادە قىسىمغا ئايرىلغان ئىدى. كېچىلىك ئېلىشىشتا
قولغا چۈشكەن قوراللارنىڭ ھەممىسى يىغىۋېلىنىپ، ئۆزى تەش-
كىللىگەن قوشۇنغا تارقىتىپ بېرىلگەنلىكىدىن ئەجەبسىنگەن
توختى شۇئان كىچىك ئاخۇن بىلەن ھەسەن تۈركلەرنى چاقىرت-
تى. ئۇلار كېچىكىپ بىلىدىكى، رېھىمجان ئېلىپ كەلگەن خەت
ساختا ئىدى.

— ئىسىت! بىز ئالدىنىپتۇق، — دېدى توختى ئاچچىقتىن
يېرىلغۇدەك بولۇپ، — ئۈچىغا چىققان ياۋۇز باندىتنىڭ يۇرتى-
مىزغا بېسىپ كىرىپ، خەلقىمىزنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشىغا
ھەمكارلىشىدىغان بولدۇق، ئەمدى قانداق قىلىش كېرەكلىكىنى
ئويلىشىش ئۈچۈن سىلەرنى چاقىردىم. بىز خاتالىق ئۆتكۈزۈپ-
تۇق. تېزدىن تەدبىر قوللانمىساق بولمايدۇ!

— ۋاقتى ئۆتتى، — دېدى كىچىك ئاخۇن ئۈمىدۋارھالدا، —
ئۆتكەن ئىشنى ئورنىغا كەلتۈرگىلى بولمايدۇ. ھازىر يېڭىسارغا

يۈرۈش قىلىش ئالدىدا تۇرۇۋاتىمىز. يېڭىسارنى ئېلىپ بولغان-
دىن كېيىن يەنە يۈرۈش قىلىمىز. ۋەلىخان تۆرىنىڭ ئادەملىرى
بۇ يۇرتنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىنى بىلمەيدۇ، شۇڭا ئۇرۇشقا
ئالدى بىلەن بىزنى سېلىشى مۇمكىن. شۇ پۇرسەتتە بىز ئۇنىڭ
قول ئاستىدىن ئايرىلىپ چىقىپ ئۆز ئالدىمىزغا ھەرىكەت قىلاي-
لى. بىز خەلقنىڭ ئارزۇسىدىكىدەك ئىش قىلساق، خەلق ئام-
مىسى بىزنى قوللايدۇ، بىز قانات - قۇيرۇقىمىزنى يېتىلدۈرۈ-
ۋالغاندىن كېيىن، ۋەلىخانىنمۇ سۈپۈرۈپ تاشلايمىز. قېنى ھە-
سەنجاننىڭ نېمە تەدبىرى باركىن، ئېيتىپ باقسۇن.

ئەزەلدىنلا ئادەم تەكلىپ قىلىشقا قوشۇلمىغان ھەسەن
تۇرك پەقەت بۇزرۇكخان تۆرىنى تەكلىپ قىلىشقىلا رازىلىق
بەرگەن ئىدى. ئەمدى ئىشنىڭ باشقىچە بولۇپ چىقىشى كىچىك
ئاخۇننىڭ دەسلەپكى قارىشىنى ئىسپاتلىدى. بۇ ھال، ھەسەن
تۇركنى گۇمانلاندۇردى، يەنە بىر جەھەتتىن، دەسلەپتە بۇزرۇك-
خان تۆرە ئېغىزغا ئېلىنىپ، كېيىن ۋەلىخان تۆرىنىڭ پەيدا
بولۇشى ئۇنىڭ دەسلەپكى كۆزقارىشىنى رەت قىلاتتى. ئاخىر
رېھىمجان ئېلىپ كەلگەن نامەنىڭ ساختا ئىكەنلىكىنى جەزملەش-
تۇردى:

— بۇرادەرلەر! — دېدى ئۇ جىددىي تەلەپپۇزدا، —
رېھىمجان ئېلىپ كەلگەن خەت ساختا ئىكەن. بىز ئالدىنىپتى-
مىز. بىزلا ئەمەس، پۈتۈن قەشقەر خەلقى ئالداندى. ۋەلىخان
تۆرىدىن ئىبارەت بۇ ياۋۇز قاراقچى بىزنىڭ قارارىمىزدىن پايدى-
لىنىپ، بۇزرۇكخان تۆرىنىڭ نامىنى سۈيىئىستېمال قىلدى.
ئەگەر ئۇ بۇزرۇكخاننىڭ نامىنى تىلغا ئالمىغان بولسا ئىدى،
1847 - يىلى ئەتىيازدا قوزغالغان «خوجىلار يېغىلىقى» دا ئۆز-
لىرىنىڭ ۋەھشىيلىكى بىلەن سېسىق نامى پۇركەتكەن خوجىلار-
نىڭ بىرسى بولغان ۋەلىخان خوجىغا ھېچكىم ئەگەشمىگەن بولات-

تى. ئەمدى كېيىنكى قەدەمنى كىچىك ئاخۇن ئويلىغاندەك باس-
ماي ئامال يوق. ۋەلىخان ھازىرلا بىزنى يەكلەپ، ئولجا ئالغان
قورالنىمۇ ئىختىيارىمىزغا بەرمىدى. ئۇنىڭ غالجىرلىقى تۇ-
تۇپ، نۇرغۇن بىگۇناھ ئاممىنى قىرغىن قىلدى، مېنىڭ چىدى-
غۇچىلىكىم قالمىدى. ئەڭ ياخشىسى، بۆلۈنۈپ كېتەيلى.
ئۇلارنىڭ مەسلىھەتى مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، دۇمباق ئۇ-
رۇلۇپ، قىسىملارنىڭ يىغىنسارغا ئاتلىنىشىغا بۇيرۇق چۈشتى.
ئەسلىدە ھەسەن تۇركىنىڭ ئېيتقانلىرى توغرا ئىدى. رې-
ھىمجان بۇزرۇكخانىنىڭ نەدىلىكىنى بىلىش ئۈچۈن ۋەلىخاننى
ئىزدەپ بارغاندا، ۋەلىخان قەشقەر چېگرىسىدا ئازغىنە ئادەملىرى
بىلەن پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇپ، ئالتە شەھەرگە بېسىپ كى-
رىپ ئادەم توپلاپ توپىلاڭ كۆتۈرۈش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىۋاتات-
تى. ئىشى ئوڭدىن كەلمەي ئۇۋىسىغا قايتقان ۋەلىخان تۆرە
رېھىمجاننى كۆردى. رېھىمجان ئېلىپ بارغان خەۋەرنىڭ ناھايى-
تى مۇھىملىقىنى بىلىپ ئىچىدە خۇشال بولدى - دە، نەچچە
كۈنلەردىن كېيىن ئۆزى بىر پارچە خەتنى تەييارلاپ بۇزرۇكخان
تۆرە نامىدىن رېھىمجانغا بەردى. رېھىمجان بارغان كۈنلەردە
بۇزرۇكخان تۆرە تاشكەندتە بولۇپ، بۇ ئىشلاردىن زادىلا خەۋىرى
يوق ئىدى. ۋەلىخان تۆرە خەتنى رېھىمجانغا بېرىپلا، ئۆزى
دەرھال قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىپ، نەچچە كۈنلەردىن كېيىن
چېگرىدىكى بىرىنچى قاراۋۇلخانا — مىڭيولغا يېتىپ كەلدى.
بۇ يەردىكى بىرەر يۈزچە قاراۋۇل چېرىكلەرنى ئۆلتۈرۈپ چېگرى-
دىن ئۆتۈپ، يول بويى بىر تۇركۇم ئادەملەرنى ئۆزىگە تارتتى.
ھەر خىل تەبىقىدىكى بۇ كىشىلەرنىڭ سانى 300 گە يەتمەيتتى.
ۋەلىخان ئۆزىنى يوشۇرۇپ، نامىنى بۇزرۇكخان دېۋالدى. بۇز-
رۇكخاننىڭ نامىنى ئاڭلىغان خەلق ھۆرمەت يۈزىسىدىن پۇل،
ئات قاتارلىقلارنى تۇتتى. شۇنىڭ بىلەن ۋەلىخان ئادەملىرىنى

بىردىن ئاتقا ئىگە قىلىپ، دەرۋازا تاقىلىشتىن بۇرۇن شەھەرگە كىرىۋالدى، تۈن نىسپىدىن ئۆتۈپ، ھەممە ئادەم شېرىن ئۇيقۇغا كەتكەندە، بەلگىلەنگەن پىلان بويىچە ھۇجۇم قىلدى. ۋەلىخان-نىڭ ئاتۇش قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ جەڭ لايىھىسىدىن پايدىلى-نىپ، بۇزرۇكخان تۆرىنىڭ نامىنى كۆتۈرۈپ چىقىشى ئۇنۇم بەردى، بىر كېچىدىلا ئۇنىڭ بايرىقى ئاستىغا يىغىلغانلارنىڭ سانى نەچچە مىڭغا يەتتى. ئەمدى ئۇ كىشىلەرنىڭ نارازىلىق بىلدۈرۈشىگە يول قويمايتتى، شۇنداقتىمۇ ئاتۇش قوزغىلاڭچى-لىرىدىن ئېھتىيات قىلىپ، ئۇلارنىڭ تولۇق قورالىنىپ كەت-مەسلىكى ئۈچۈن جەڭدە غەنىيمەت ئالغان قوراللارنى ئىلكىگە ئېلىۋالدى. ئۇنىڭ نىيىتى ئۇلارنى ھۇجۇمدا ئالدىدا ماڭدۇرۇپ، قارشى تەرەپكە يەم قىلىپ بېرىش ئىدى.

بۇ گۇنمۇ يېڭىسارغا قىلغان يۈرۈشتە توختى مانجۇ، كىچىك ئاخۇن، ھەسەن تۆركىنىڭ قىسىملىرىنى قوشۇنىنىڭ ئالدىدا مې-ڭىشقا بويرۇدى. ۋەلىخان تۆرىنىڭ ئۆيى باشقا بولسىمۇ، قى-سىمىنىڭ روھى كۆتۈرەڭگۇ ئىدى. قىسىم قەشقەردىن چىقىپ كۆپ ماڭماستىنلا خەۋەر يېڭىسارغا يەتتى. قەشقەردىكى قىرغىن-چىلىقنىڭ جەريانىدىن ۋاقىپلانغان لاۋا خەلقى مۇسىبەت قايغۇ-سىغا چۆمدى. يېڭىسار ھاكىمى شۇئان ھەمراھلىرىنى ئەگەشتۈ-رۈپ پاناھلىق ئىزدەپ يەكەنگە قاچتى.

ئون بەشىنچى باب

دەسلەپكى چېكىنىش

ئۆزاق تارىختىن بۇيان ئۆزىنىڭ تەبىئىي ئەۋزەللىكى بىلەن تونۇلۇپ كەلگەن قەدىمىي شەھەر يەكەن يەنىلا گۈزەللىكىنى يوقاتمىغان ئىدى. پۈتۈن ئەتراپىنى قاپلاپ تۇرغان بۈك - باراقسان ئورمانلار، ئەگرى - بۈگرى كوچىلار، بالىخانىلىق ئۆيلەر، كۆنگۈرىلىك ئازادە هويلىلار، يوللارغا سايە تاشلىغان قېرى ئۈجمە دەرەخلىرى، قارىياغاچلار، هەيۋەتلىك ئوردا - قەسىرلەرگە سېلىشتۇرما بولغان قىڭغىر تاملىق ئېگىز - پەس ئۆيلەر، سودا دۇكانلىرى، كۆنگۈرىلىك سېپىللار بۇ شەهەرنىڭ قەدىمىيلىكى بىلەن مىللىيلىقىنى ئىسپاتلىسا، جەننەتكە تىمسال باغلاردىن گۈپۈلدەپ دىماغقا ئۇرۇلىدىغان چېچەكلەرنىڭ خۇش پۇراقلىرى گويا ئەتتار دۇكىنىنى ئەسلىتەتتى.

شۇنداق ئۆزاق ئۆمۈر، مۇناسىپ گۈزەللىك نېسىپ بولغان قەدىمىي شەهەر نېمىشقىدۇر خورلۇق هېس قىلىۋاتقاندەك، ناپاك تائىپىلەرنىڭ تاپىنى ئاستىدا قالغىنىغا ئەپسۇسلىنىۋاتقاندەك چىرايلىرى تۇتۇلغان، غەمكىن هالەتتە ئىدى.

روزى هېيت كەلگىنىگە خېلى كۈنلەر بولغان بولسىمۇ، ئەمما يىراق - يېقىندىكىلەر تېخىچە هېيتلىشىپ بولالماي، قول-

تۇقلىرىغا داستىخانلىرىدىكى قىسىپ ئۇيان - بۇيان مېڭىۋاتقان ئەر - ئاياللار، توپ - توپ ئوغۇل - قىزلار، كوّرۈشكۈچىلەرنىڭ بىر - بىرلىرىنى مۇبارەكلەشلىرى روزى ھېيتنىڭ ھېلىھەم داۋاملىشىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. دېمىسىمۇ، بۇ شەھەردە روزى ھېيت شەۋۋالنىڭ ئاخىرىغىچە تۇگىمەيتتى.

يەكەن خان ئوردىسىدىمۇ ھېيت قىزغىن داۋام ئېتىۋاتاتتى. شەھەر - شەھەرلەردىن ھېيت باھانىسى بىلەن ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ ھېيتىنى مۇبارەكلەپ كېلىۋاتقان سوۋغىلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلىدىغاندەك ئەمەس ئىدى. ئۆزىنى شاھلارنىڭ شاھىدەك ھېسابلايدىغان ئەفرىدۇن ۋاڭ گويا پۈتۈن ئىنسانىيەتنىڭ ھايات - ماماتلىقى چاڭگىلىدا تۇرغاندەك مەغرۇر ۋە خاتىرجەم ئىدى. شەھەر - شەھەرلەردىن سۇدەك ئېقىپ كېلىۋاتقان ئالتۇن - كۈمۈشلەر ئۇنىڭدا يېڭىدىن يېڭى ئويلارنى پەيدا قىلىپ، ۋېنزۇڭ (ئىسىنگورويجۇ) خان (1851 — 1861) نى يوقلاپ كېلىش ئىستىكىنى تۇغدۇردى. ئۇ كۆز ئالدىدىنىڭ ئارامبەخش كۈنلىرىدە يولغا چىقىشنى پىلانلاپ، مۇشۇ پۇرسەتتە يەرلىك فېئودال - ئەمەلدارلارنى ئۆزىگە تارتىپ، ئۇلارغا يېڭى مەنسەپلەرنى بېرىش ئارقىلىق ئۆزىگە مايىل قىلىش غەرىزىدە يۈرەتتى. بىراق، تەختنى كۆزلەپ كېلىۋاتقان «توپان» بالاسى ياكى يەر - جاھاننى يالمىغۇدەك دەھشەتلىك يانغىننىڭ شىددەت بىلەن يېقىنلاۋاتقانلىقىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمەيتتى.

ئەفرىدۇن بۈگۈن بامداتتىن كېيىن ئەتىگەنلىك ناشتىنى قىلىپ، قوبۇلخانىغا چىقتى. سالامغا كەلگەنلەر تەقەززالىقتا رەت - رەت تىزىلىپ كۈتۈپ تۇراتتى. ئەفرىدۇن كېلىشى بىلەن بەگلەر قول باغلاپ، ئۇزاق ئۆمۈر، سالامەتلىك تىلىدى. ئەفرىدۇننىڭ كەيپى چاغ ئىدى، بەگلەرنىڭ سالىمىنى قوبۇل قىلىپ، تارقىلىشقا ئىجازەت بەردى. بەگلەر 4 — 5 قەدەمچە

ئارقىسىچە چېكىنىپ ئەمدىلا ئۆرۈلۈپ مېڭىشىغا ئەفرىدۇن ۋاڭ خەزىنىچى ۋەزىر مەغرۇلبەگنى چاقىردى.
ئەفرىدۇن ۋاڭ مەغرۇلبەگ بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولۇش ئالدىدا تۇرغاندا، قوبۇلخانىنىڭ ئىچىگە:
— ۋاڭ ئالىيلىرى! ۋاڭ ئالىيلىرى! ...— دېگىنىچە يېڭىسار ھاكىمى كىرىپ كېلىپ، ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ ئايىغىغا يىقىلدى. مانجۇچە فورمىلىرىنى تاشلاپ پۇقراچە كىيىنگەن، يۈز - كۆزلىرىنى چاڭ باسقان، پۇت - قوللىرى دىرىلداپ ماغدۇرىدىن كېتەي دەپ قالغان ھاكىم قار - يامغۇر ياش تۆكۈپ، سەجدىدىن باش كۆتۈرمەي داۋام قىلدى،— شەھەر قولدىن كەتتى، ئالىيلىرى، شەھەر قولدىن كەتتى!
ئەفرىدۇن بولسا بۇ يىل كۈزدىكى بېيجىڭغا بېرىش سەپىرىدە خانغا تارتۇق قىلىدىغان سوۋغا ئۈچۈن توپلانغان نەرسىلەرنى سۈرۈشتۈرۈپ، كۆڭلىنى تىندۇرماقچى بولۇپ تۇراتتى. مۇشۇنداق چاغدا كەلگەن شۇم خەۋەردىن كەيپى ئۇچۇپ، چۆچۈش، غەزەپ ۋە ئەندىشىدىن كۆزلىرىنى چەكچەيتتى، مىخقا ئولتۇرۇپ سالغاندەك ئورنىدىن دەس تۇرۇپ كەتتى:
— نېمە گەپ، تېز سۆزلە!
— قەشقەر قولدىن كەتتى!
— قاچان؟
— شەۋۋالنىڭ 15 - كېچىسى.
— يېڭىسارچۇ؟
—...
—تېز ئېيت!
— ھازىرچە تىنچ.
— نېمىشقا كەلدىڭ؟
— خەۋەر قىلغىلى.

— شەھەر كىمگە قالدى؟

—...

— ئادەم بارمۇ! ؟

قوبۇلخانىنىڭ ئىككى تېمىغا تارتىلغان ئۇزۇن پەردىنىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇن ئورۇنلاشتۇرۇلغان قوغدىغۇچىلاردىن تۆتى ئېتىلىپ چىقتى.

— بۇنى ئېلىپ چىقىپ كۆزدىن يوقىتىڭلار!

ئەفرىدۇن پەرمان چۈشۈرۈپ تۇرۇشىغا، قوبۇلخانىغا يەنە بىر قانچىسى ئۇسۇپ كىرىپ:

— پاناھ بولغايلا، ئالىيلىرى! — دېگىنىچە ۋاڭنىڭ ئايىغىغا باش قويدى.

بۇلار يېڭىسارنىڭ ھۆكۈمدارلىرى (شەرئەت، ھۆكۈمەت پەرمانلىرىنى چۈشۈرگۈچىلەر) بولۇپ، قاچقۇن ھاكىمنىڭ ئارقىسىدىنلا ئوردىغا يېتىپ كەلگەن ئىدى.

— جانابىي ۋاڭ ئالىيلىرى! قەشقەر قولدىن كەتكەندىن كېيىن، قوزغىلاڭچىلار ئاتلىق، پىيادە يېڭىسارغا ھۇجۇم باشلىدى. بۇنىڭغا سەل قاراش بەك خەتەرلىكتۇر. بىز جېنىمىزنى ئېلىپ قېچىش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئالىيلىرىنى ۋاقىپلاندۇرۇپ، يۇرتنى قوغداپ قېلىش مۇددىئاسىدا ھاكىمغا ئەگىشىپ ھۇزۇرلىرىغا يېتىپ كەلدۇق. بۇ ئاپەتنىڭ يۈز بېرىشى تەقدىردىن كەلگەن قازادۇر. دانالار:

قازا گەر يەتسە كۇھ[1] ھەم كاھ[2] بولۇر،
گەر فىلاتۇن بولسىمۇ ئەبلەھ[3] بولۇر.

---

① كۇھ — تاغ.
② كاھ — سامان.
③ ئەبلەھ — دۆت.

دەپتىكەن، ئۆزلىرىنىڭ مىسلىسىز ئەقىل ـ ئىدراكلىرى بىلەن تەقدىرگە تەدبىر قىلىپ، يۇرتىمىزنى توپىلاڭچىلاردىن ئامان قىلغايلا.

بايا هودۇقۇپ كەتكەن ئەفرىدۇن ئەمدى سەل ئېسىنى تاپتى. ئۇ، پەسكارىغا چۇشۇپ، تېخى هېلىلا هاكىمنى كۆزدىن يوقىتىشقا پەرمان چۇشۇرگەن تۆتىگە تاپىلىدى:

— يېڭىسار بەگلىرى ئوبدان كۇتۇلۇپ، سارايغا ئورۇنلاشتۇرۇلسۇن!

ئەفرىدۇننىڭ ئىنايىتىگە ئېرىشكەنلىكىدىن تەسىرلەنگەن بەگلەر كۆز يېشى قىلىشىپ، سارايغا يول ئېلىشتى.

ۋاڭ ئوردىسىدا بولسا تېخى 10 نەچچە مىنۇتنىڭ ئالدىدىكى خاتىرجەملىك، خۇشاللىقتىن ئەسەرمۇ قالمىغان ئىدى. ئېغىر غەم ـ قايغۇغا چۆمكەن ئەفرىدۇننىڭ خىيالىغا قوزغىلاڭچىلار قىيان سۇيىدەك دەرۋەپ يەكەن شەهىرىنى بېسىۋېلىپ، ئوردىنىڭ ئىچى قان كۆلچىكىگە ئايلانغان مۇدهىش مەنزىرە كېلىۋالدى.

كۇتۇلمىگەندە لاۋا شەهىرىنىڭ ئاخۇن ـ ئەشرەپلىرى ۋە يەنە نەچچىلىگەن بەگلەر مال ـ دۇنيالىرىنى تاشلاپ، جان قايغۇسىدا ئاهۇپەريات چېكىپ، ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ ئايىغىغا ئۆزلىرىنى ئېتىشتى:

— ئى باهادىر ۋاڭ ئالىيلىرى! — دېدى ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ياشتا هەممىدىن چوڭ، لاۋا شەهىرىنىڭ ئاخۇنى، — يېڭىسار قولدىن كەتتى. قوزغىلاڭچىلار توسقۇنسىزلا كىرىپ، شەهەرگە بەخىرامان ئورۇنلاشتى. بىز نېمە قىلىشىمىزنى، قايسى تەرەپكە مېڭىشنى بىلمەي، خەۋەر يەتكۈزگىلى كەلدۇق.

ئەفرىدۇنغا قەشقەر، يېڭىسارنىڭ قولدىن كەتكىنى ئېنىق بولغان ئىدى. ۋەلىخان تۆرە هېچبىر چىقىمسىزلا مۇداپىئەسىز

شەھەر يېڭىسارنى قولغا كىرگۈزۈپ، قوشۇننى تەرتىپكە سېلىش-نى جىددىي تۇتۇۋاتاتتى. ئۇ يەنە قەشقەر ۋە لاۋا خەلقىگە پەرمان چۈشۈرۈپ، قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ باش كىيىم ۋە ئۇستۋاشلى-رىنى بىر خىللاشتۇرۇش ئۈچۈن ھۈنەرۋەنلەرنى ئۇيۇشتۇردى. ئۇنىڭچە، قوشۇننى بىر خىل فورمىدا كىيىندۈرگەندە مۇنتىزىم تۈس ئالغان جەڭگىۋار ھالەت شەكىللىنىپ، دۈشمەنلىرىگە ھەيۋەتلىك كۆرۈنەتتى. ئەكسىچە ئەھۋالدا، ھەرەڭ - سەرەڭ كى-يىنگەن بۇ دېھقانلارنى باشقىلاردىن پەرقلەندۈرۈش مۇمكىن ئە-مەس ئىدى. لايىھە بويىچە بېشىغا ئېگىز يېڭىسار تۇمىقى، ئۈچىسىغا ئالا چاپان تەييارلاش بېكىتىلدى. قوشۇن بىر خىل فورمىغا، روشەن بەلگىلەرگە ئىگە بولغاندىن كېيىن ھۇجۇمغا ئۆتۈش قارار قىلىندى.

ئەفرىدۇن كۆڭۈلسىز خەۋەرنى ئاڭلاپ، ئوردا ئەكابىرلىرى-نى كېڭەشكە چاقىردى، ئۆز دەرىجىلىرى بويىچە ئولتۇرغانلارغا بىر - بىرلەپ سەپسېلىپ چىقىپ، جىددىي تەلەپپۇزدا چاقىردى:

— شاھمەنسۇربەگ!

—خوش!— دېگىنىچە ئالدىغا چىقتى يۈز - كۆزلىرىنى قويۇق ساقال باسقان، جىۋەك بىر ئادەم.

— پەرمان! دەرھال 2000 لەشكەر بىلەن يولغا چىقىپ، كۆكرەباتتا[1] ئىستىھكام قۇرۇپ، دۈشمەننىڭ يولى توسۇلسۇن!

— خوپ! — شاھمەنسۇربەگ بۇيرۇقنى قوبۇل قىلىپ، سورۇندىن چىقىپ كەتتى.

— ۋاڭ ئالىيلىرى! — دېدى يېڭىساردىن قېچىپ كەلگەن-لەردىن بىرسى ئورنىدىن تۇرۇپ، — قوزغىلاڭچىلارنىڭ سانى بەك كۆپ، قوراللىرى خىل، شۇڭا 2000 لەشكەر ئازلىق

[1] كۆكرەبات — ھازىرقى ئاتىلىشى كۆرەۋات.

قىلارمىكىن، ئويلاپ كۆرگەيلا.

ئەفرىدۇن ئۇنىڭ تەكلىپىنى مۇۋاپىق كۆردى. يەكەندە بە-دەخشان، ھىندىستان، كەشمىردىكى مەشھۇر جەڭلەردە ئەلەمدار بولۇپ داڭق چىقارغانلىقى بىلەن ماختىلىپ يۈرىدىغانلار بار ئىدى. ئەفرىدۇن ئۇلارنى ئەلەمدارلىققا بەلگىلەپ شاھمەنسۇر-بەگكە قوشۇپ يولغا سالدى. شاھمەنسۇربەگنىڭ ئادەملىرى كۆك-رەباتقا يېتىپ بارغاندا، قارا مىلتىق، نەيزە، قىلىچ، ئايپالتا قاتارلىقلار بىلەن قوراللانغان قوزغىلاڭچىلار گويا كەلكۈندەك دەۋرەپ كېلىۋاتاتتى. بۇنى كۆرگەن بەدەخشانلىق سىپاھ تېخى بىر پاي ئوقنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىماي تۇرۇپلا تىكىۋەتتى، شاھمەن-سۇربەگ قارىسا، ئۇ ھېچ يەردە كۆرۈنمەيتتى. شۇنىڭ بىلەن لەشكەرلەر قاچ-قاچ بولۇپ، كۆكرەباتنى تاشلاپ چېكىندى. بۇ خەۋەرنىڭ ئوردىغا يېتىپ كېلىشى ئەمىر مەھرەمبېگى مۇھەم-مەت يۇسۇپبەگ بىلەن نېمە ئۇستىدىدۇر مەسلىھەتلىشىۋاتقان ئەفرىدۇننى ۋەھىمىگە سالدى. ئۇ پەرمان قىلدى:

— كۆكرەباتتىن چېكىنگەن قوشۇن دەرھال كېلىپ «بى-گىل» دە مۇداپىئەدە تۇرسۇن، پەرمان يەتكۈزۈلسۇن!

قوزغىلاڭچى قوشۇن بولسا شىددەت بىلەن ئىلگىرىلىمەكتە ئىدى. توختىنىڭ قوشۇنى باش ئەلەمدار بولۇپ ئالدىدا، كىچىك ئاخۇن بىلەن ھەسەن تۇركلەر ئۇنىڭغا ئەگىشىپ مېڭىۋاتاتتى. ئەگەر ئوخشىتىش توغرا كەلسە، توختى باشچىلىقىدىكى قوزغى-لاڭچى قوشۇن يالماپ كېلىۋاتقان بىر ئوت، ئەفرىدۇن قوشۇنلى-رى بولسا كۆك قومۇش ئىدى. توختى باشچىلىقىدىكى قوشۇن ھۇجۇم بىلەن داۋاملىق ئىلگىرىلەپ، بىگىلدىن ئۆتۈپ، ئۆلكىگە يەتتى.

ۋەلىخان تۆرە يېڭىسارنى ئىشغال قىلىپ بولغاندىن كې-يىن، يەتتە خوجا يېغىلىقىدىكى جەڭ تەجرىبىسىنى ئېسىگە

ئالدى. خوجىلار قەشقەرگە بېسىپ كىرىپ كاتتا تۆرە قورغانىنى ئالغانغا قەدەر شەھەر ئاھالىسى ئۇنىڭغا دەرۋازىنى ئېچىپ بەرمەي، 8 - كۈنى قوقەندلىك ئاقساقال نامەتخان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى شەھەر دەرۋازىسىنى ئاچقانغا قەدەر كىرەلمىگىنىدەك ساۋاقلار ۋەلىخاننىڭ يادىدا ئىدى. شۇڭا، قەشقەر ئاھالىسىنىڭ دەرۋازىنى تاقىۋېلىشىدىن ئەنسىرەپ، يېڭىسارنى ئىلگىگە ئېلىپ بولۇپلا قەشقەرگە قايتىپ، ھاكىم ئوردىسىدىن ئورۇن ئالدى. قەشقەر بىلەن يېڭىساردا مۇداپىئە تەدبىرلىرىنى قوللىنىپ، ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا بولاتتى. لېكىن، ۋەلىخان تۆرە قەشقەرگە ئۇزاق مۇددەتلىك خان بولالايدىغانلىقىغا ئىشەنمەيتتى. ئۇنىڭ نۆۋەتتىكى مەقسىتى بايلىق توپلاش ئىدى. شۇڭا، قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ جەڭگىۋارلىقىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئاتۇشلۇق دېھقان قوزغىلاڭچىلارنى جەڭگە كىرگۈزۈپ، ئۆزىنىڭ ئەگەشمە قوشۇنلىرىنى زاپاس قالدۇردى؛ ئىككى شەھەرگە مۇستەھكەم ئورۇنلىشىۋېلىپ، دەسلىپىدە ئۆلتۈرۈلگەن مانجۇ مەمۇرلىرى، سودىگەرلەر، گۆرۈكەشلەرنىڭ ئوقەتلىرىنى «مۇسادىرە» سۈپىتىدە ئىگىلىۋالدى. قالغانلىرىنى داۋاملىق ئۆلتۈرگەندىن باشقا، پۇقرالارغا نەق پۇل، ئاشلىق سېلىقى قويىدى، يېڭى نىزاملارنى بەلگىلەپ، يۈزنى ياپمىغان ئاياللارنىڭ چېچىنى كېسىش، ئالتە ياشتىن يۇقىرى ئەرلەرنىڭ ھەممىسى بېشىغا سەللە ئوراپ مەسچىتكە بېرىپ، كۈندە بەش قېتىم ناماز ئوقۇش، خىلاپلىق قىلغانلارنى ئېغىر جازالاش ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى. پۈتۈن ئادەمنى ھاشارغا ھەيدەش ئارقىلىق قىزىل دەرياسىنىڭ سۈيىنى توسۇپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىدىكى يېڭىشەھەرنى سۇغا باستۇرۇشقا كىرىشتى. بۇ چاغدا قوزغىلاڭچى قوشۇن يەكەنگە قاراپ ئىلگىرىلەۋاتاتتى. ئەفرىدۇن ۋاڭ ئۇرۇشقا ئۆزى قوماندانلىق قىلدى. ئوردىنىڭ باش مەسلىھەتچىسى «شەيخ ئىسلام سا-

ھىب كەرەم» بىلەن «ئاخۇن مۇنەججىم زامان» ئىككىسى ئىلـ
مىي نۇجۇم بىلەن كارامەت كۆرۈپ، كېيىنكى غايىب ئىشلار
ئۈستىدە خەۋەر بەرمەكتە ئىدى. لېكىن، ئۇرۇش ئەھۋالى ئۇلار-
نىڭ دېگىنىگە ئوخشىمايۋاتاتتى.

بۈگۈن بامداتتىن كېيىن بەگلەر قوبۇلخانىدىن تارقاپ تۇ-
رۇشىغا، باش مىرزىبەگ كىرىپ كەلدى:

— ئۇرۇش مەيدانىدىن خەۋەر كەلدى! — دېدى ئۇ سەجدىگە
باش قويۇپ.

ئەفرىدۇن بىردىنلا جىددىيلىشىپ ئىجازەت بەردى:

— ئىجازەت! قېنى تۇرۇپ سۆزلەڭ!

— توپىلاڭچى ئوغرىلار ھۇدۇتسىز كۆپ ئىكەن. توسالغۇ-
سىز باستۇرۇپ كېلىۋېتىپتۇ.

— قانداق قىلىمىز، تۆرىلىرىم؟ — ئەفرىدۇن بۇرۇلۇپ
ساھىب كەرەم بىلەن مۇنەججىم زامانغا تەنە نەزىرىدە قارىدى.

باشلىرىغا قازاندەك سەللىنى ئوراپ، ئاق يەكتەك بىلەن
گويا بىر ئاندىن تۇغۇلغان قوشكېرەكلەردەك ئولتۇرغان ئاپئاق
ساقاللىق بۇ ئىككى زات دەمال جاۋاب بېرەلمىدى. بىردەم ئويلى-
نىۋالغاندىن كېيىن، مۇنەججىم زامان ئېغىز ئاچتى:

— بىز قىلىدىغان تەدبىرنى قىلدۇق. خەبەر ئامبال جاڭ-
جۇنگە ئىلتىماس سۇنايلى.

— توغرا گەپ بولدى، — دېدى ساھىب كەرەم مۇنەججىم
زامانىنىڭ سۆزىگە قوشۇمچە قىلىپ، — ھازىر شەھىرىمىز خەتەر
ئاستىدا تۇرغاندا، خەبەر ئامبال جاڭجۇن قولاق يوپۇرسا بول-
ماس، دەرھال ئۇنىڭدىن ياردەم سورايلى.

— شۇنداق بولسۇن! — دېدى ئەفرىدۇن ۋاڭ ۋە شۇئان
فورمىسىنى كىيىنىپ مېڭىشقا تەييارلاندى.

ئەفرىدۇن ۋاڭ يېڭىشەھەر قورغىنىغا كەلگەندە، مانجۇ قى-

سىملىرىمۇ جىددىي ھالەتتە ئىدى. ئۇ مەپسى بىلەن ئىچكىرىلەپ كىرىپ، خەبەر ئامبال جاڭجۇن مەھكىمىسى ئالدىغا بارغاندىلا چۈشتى، مۇلازىم قاراۋۇللار ھەمراھلىرىنى سىرتتا قالدۇرۇپ، ئۆزىنىلا جاڭجۇننىڭ قېشىغا باشلاپ كىردى.

خەبەر ئامبال ئىشنىڭ مۇشۇ دەرىجىگە يېتىشىنى ئاللىقاچان بىلىپ ئۆلگۈرگەن ئىدى. بۈگۈن ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ ئىزدەپ كېلىشى دەل ئۇنىڭ ئويلىغان يېرىدىن چىقتى. ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ كەلگەنلىكى يۇقىرى ئاۋاز بىلەن مەلۇم قىلىنغاندىن كېيىن، خەبەر ئامبال ئۇنى كۈتۈۋالغىلى ئىشىك ئالدىغا چىقتى.

— خەبەر ئامبال جاڭجۇن جانابلىرى! — دېدى ئەفرىدۇن ۋاڭ قول باغلاپ تۇرۇپ، — قەشقەر، يېڭىسار قولدىن كەتكەندىن كېيىن، توپىلاڭچىلار كۆكرەبات ۋە بىگىلدىن ئۆتۈپ، ئۆلكىگە بېسىپ كىردى. پات ئارىدا يەكەن شەھىرىگە ئاياغ باسسا، ھەممىمىز ساق قالماسلىقىمىز مۇمكىن. مېنىڭچە، پۈتۈن ئۇلۇغ - ئۇششاق ئاۋامنى شەھەر ئىچىگە جۇغلىساق، دەرۋازىنى چىڭ ئېتىپ ساقلىساق، ئاتارمەن، چاپارمەن بولۇپ 1000 كىشى چىقارساق، ھىندى ۋە كەشمىرلىكلەرنىڭ ئەلچىخانىلىرىدا 5 — 6 يۈزچە قوراللىق كۈچ بار. ئۇرۇش جابدۇقلىرى تەل. قوشۇنغا مانجۇ قىسىملىرىنىڭ چېرىكلىرىدىن قوشۇپ ئەۋەتسەك، دەيمەن. شۇنداق قىلمىغۇچە ئامان قالماقنىڭ ئامالى بولماس.

— ناھايىتى ياخشى! — دېدى جاڭجۇن يوتىسىغا ئۇرۇپ، — شەھەرنى ئالالمايدۇ بىز تۇرۇپ، مەن چىقىراي 500 چېرىك، ھىندى، كەشمىرلىك بىلەن قوشۇلۇپ، ئوغرىلاردىن بىرىنىمۇ قويمىسۇن تىرىك. بىراق، بۇ قوشۇنغا شاھ ئورنىدا كىم تۇغدار بولۇپ تۇرىدۇ؟ بۇنىڭغا قابىل كىشى بولۇشى كېرەك.

— قوۋۇق بېگى (ئىشىك ئاغىسى) چىقسۇن! — دېدى

ئەفرىدۇن ۋاڭ.

جياڭجۇن بىلەن ئىككىسى قوۋۇق بېگىنى سەردارلارغا باش قىلىپ، ئەلەمدار، سەرۋازلارنى تەيىنلىدى. تولۇق قوراللانغان بىرلەشمە قوشۇن گويا پۈتۈن ئالەمنى سۈپۈرۈپ ماڭىدىغاندەك هەيۋەتتە قوزغىلاڭچىلارغا قارشى ئاتلاندى. ئۇلاردىكى قوراللارنى تېخى كىشىلەر كۆرۈش تۈگۈل خىيالىغا كەلتۈرۈشكىمۇ ئۈلگۈرمىگەن ئىدى. بىرلەشمە قوشۇن شۇ ئاتلانغانچە يۈرۈشنى داۋاملاشتۇرۇپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئالدىنى توستى. سول تەرەپتە مانجۇ قىسىملىرى جاڭ ئۇرۇپ سەپراس تۇرسا، ئوڭ تەرىپىدە ئاۋغانلار ناغرا چالماقتا ئىدى. بۇ ئىككى قوشۇننىڭ روبىروسىدا توختى مانجۇ قوماندانلىقىدىكى قوزغىلاڭچى قوشۇن جەڭ دۇمبىقىغا سۇنايىنى تەڭكەش قىلاتتى. جەڭ ساداسىدىن ئىلهاملانغان توختىنىڭ ئاتلىق يىگىتلىرى قوشۇندىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، قوللىرىدىكى ئۆتكۈر نەيزىلەرنى پۇلاڭلاتقان هالدا ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ جەۋلان قىلغىنىچە سەپ تۈزۈپ تۇرۇشتى.

تۇيۇقسىز چىڭ لەشكەرلىرى مەخپىي يوسۇندا يۆتكەپ كەلگەن تەيفو بىلەن زەمبىرەكلەرنى قوزغىلاڭچى قوشۇنغا قارىتىپ ئېتىشقا باشلىدى. بۇنىڭغا مىلتىق ئاۋازلىرى قوشۇلۇپ دەهشەتلىك گۈمبۈرلەش ساداسى پەيدا قىلدى. هاۋانى ئىس - تۈتەكلەر قاپلىدى. چىڭ قوشۇنلىرى تەيفو - زەمبىرەكنىڭ هىمايىسىدە بىردەك ئات سېلىپ، هۇجۇمغا ئۆتتى. چاڭ - توزانلار دەستىدىن خېلى يېقىندىكى ئادەملەرنىمۇ پەرق ئەتكىلى بولمايتتى. شىددەتلىك ئېتىشىش بىرپەس داۋاملاشقاندىن كېيىن، ئوق ئاۋازى ئازايدى. كۈچەپ ئۇرۇلغان جاڭ ئاۋازى بىلەن لەشكەرلەر ئۆز سەپلىرىنى تاپتى. هاۋا سۈزۈلگەندە مەلۇم بولدىكى، قوزغىلاڭچى قوشۇن ئاللىقاچان چېكىنىپ كەتكەن ئىدى، پەقەت ئۇلاردىن تالاپەتكە ئۇچرىغانلارنىڭ بىرقانچە جەسىتىلا تۇراتتى. بۇ

قېتىمقى جەڭدە توختى مانجۇ باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچى قو-
شۇن مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، زىيان ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى.
ئەگەر ۋاقتىدا چېكىنمىگەندە ئاددىي قوراللانغان قوزغىلاڭچىلار
تامامەن قىرىلىپ تۈگىگەن بولاتتى.

قوزغىلاڭچى قوشۇن شۇ چېكىنگىنىچە كۆكرەباتتىن ئۆتۈپ
كەتكەن ئىدى. يىغىلىشقا سۇناي چېلىنغاندا، ۋەلىخان تەرەپتىن
قوشۇلغان لەشكەرلەرنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمەيتتى. ئۇلارنىڭ بىر
قىسمى يېڭىسار قورغىنىغا قاراپ قاچقان بولۇپ، بەزىلىرى
خېلىدىن كېيىن يوشۇرۇنغان جايلىرىدىن چىقىپ كېلىشتى.

— قېرىنداشلار! — دېدى توختى ئات ئۈستىدە تۇرۇپ ئوڭ
قولىدىكى مىلتىقنى ئېگىز كۆتۈرۈپ پۇلاڭلاتقان ھالدا. ئۇ مى-
نىۋالغان تورۇق ئارغىماق جەڭگە ئىنتىلىپ چاپچىيتتى. ئەپتى-
دىن لەشكەرلەر توپىغا ئۆزىنى ئۇرۇپ، جەڭگە ئاتلانماقچى بولۇ-
ۋاتقانلىقى چىقىپ تۇراتتى، — بىزنىڭ چېكىنىشىمىز يېڭىلگەن-
لىك ئەمەس، بەلكى زۆرۈرىيەت! جەڭ دېگەن شۇنداق بولىدۇ،
گاھىدا چېكىنىمىز، گاھىدا ھۇجۇم قىلىمىز. ئۆزىمىزنى قوغ-
داپ دۈشمەننى يوقىتىش جەريانىدىكى قېچىشمۇ - قوغلاشمۇ
ئوخشاشلا غەلىبە. بىز بۈگۈن ئازراق بەدەل بېرىش ھېسابىغا
دۈشمەن تەرەپنى ئىككى ھەسسە ئارتۇق زىيانغا ئۇچرىتىپ، 25
دانە پەرەڭ مىلتىقى ئولجا ئالدۇق. شۇنى جاكارلايمەنكى، چېكى-
نىش بۈنىڭدىن كېيىن بۈگۈنكىدەك بولماسلىقى كېرەك. ھۇ-
جۇممۇ - چېكىنىشمۇ بۇيرۇق بىلەن بولىدۇ. ئەگەر جەڭدىن
قورقىدىغانلار بولسا شۇ تاپنىڭ ئۆزىدىلا كېتىشكە رۇخسەت.
جەڭ مەيدانىدىن ئىختىيارىي قاچىدىغانلار دۈشمەن قاتارىدا بىر
تەرەپ قىلىنىدۇ. پىكرىڭلار بارمۇ؟

قوزغىلاڭچىلار تەڭلا ئىنكاس قايتۇرۇشتى:

— يوق! ئەفرىدۇن ۋاڭنى يوقىتايلى! ئۇنىڭ غالچىلىرىنى

يوقىتايلى! يوقالسۇن زالىم ئەمەلدارلار!

شوئار ساداسى قوزغىلاڭچىلارغا غەيرەت - جاسارەت بەخش ئەتتى. يىگىتلەر جەڭگىۋار هالەتتە ئىدى. توختى هەرقايسى قىسىملارنىڭ پانساتلىرىنى چاقىرىپ، ئادەملەرنى تەرتىپكە سې-لىشنى تاپشۇرماقچى بولدى. ئۇنىڭ يېنىدا كىچىك ئاخۇن بىلەن هەسەن تۇركلا قالغان بولۇپ، پانساتلاردىن بىرسى ئۆلگەن، بىرسى ئازراق ئادەملىرى بىلەن يېڭىسارغا قاچقان ئىدى. شۇ-نىڭ بىلەن «ئىگىسىز» قوشۇندىن بىر قىسىم تەشكىللىنىپ، تۇرسۇن پانساتلىققا تەيىنلەندى. قەشقەر تەرەپتىن هېچقانداق خە-ۋەر يوق ئىدى. يېڭىسار بىلەن بولغان ئارىلىق تېخى يىراقلىشىپ كەتكەن، قوشۇن زاپاس تەييارلىۋالغان تەمىنات يەنە 1 — 2 كۈنلۈك بولاتتى. ئەگەر هۇجۇمغا ئۆتۈپ ئۆلكىگە ئۇلاشمىغاندا، قوزغىلاڭچىلار ئاچ قېلىپ ئۆزلۈكىدىن تۈگىشەتتى. بىر تۈر-كۈملەرنىڭ قەشقەرگە چېكىنىشى، بىر قىسىملارنىڭ تارقىلىپ كېتىشىدىن كېلىپ چىقىدىغان قوشۇننىڭ پارچىلىنىش خەۋپى توختىنى ئەنسىرەتتى. ئۇ ئادەملەرنى ئىستراهەتكە قويۇپ بې-رىپ، پانسات، يۈزبېشى، ئونبېشى قاتارلىقلارنى يىغدى.

— قېرىنداشلار!— دېدى ئۇ ۋەزمىن تەلەپپۇزدا، — بىز دەسلەپتە غەلىبە قىلغان بولساقمۇ، بۇ نۆۋەت كۈچلۈك دۈشمەنگە تاقابىل تۇرالمىدۇق. ئۇلار قوراللىرىنىڭ ئىلغارلىقى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى ئادەملىرىنىڭمۇ بىزدىن نەچچە هەسسە كۆپلۈكى بىلەن ئۈستۈن ئورۇندا تۇرغاچقا، چېكىنىپ بەردۇق. ئەتە يەنە يۈرۈش قىلىمىز. يامان يېرى، تەمىنات ئۈزۈلدى. بۇنى قانداق هەل قىلىمىز؟ تەدبىرلەر ئۈستىدە مەسلىهەتلىشەيلى...

توختىنىڭ گېپى تۈگىمەستىنلا كۆلتېرىم تەرەپتىن چاڭ-توزان كۆتۈرۈلدى. كېلىۋاتقانلارنىڭ دۈشمەن قوشۇنى ئىكەنلى-كىنى هېس قىلغان پانسات - يۈزبېشىلار ئۆز ئادەملىرىنى «دىق-

قەت» كە چاقىرىپ، جەڭ تەييارلىقى ھالىتىگە ئۆتتى. چاڭ - توزانلار بارغانسېرى يېقىنلىشىپ، نۇرغۇن ئادەم ۋە ئات - ئېشەكنىڭ قارىسى كۆرۈندى. يېقىنلاپ كەلگەندە ئايدىڭلاشتىكى، ناھايىتى نۇرغۇن ئادەم ئۇلاغ - چارۋىلارغا نەرسە - كېرەكلەرنى ئارتىپ كېلىۋاتاتتى. ئۇلار ئارىسىدىن قارا نوچى تۇماقنىڭ ئالدى تەرىپىنى قىستۇرۇپ كىيىپ، ئۆشنىسىگە قارا مىلتىق ئېسىۋالغان 30 ياشلار چامىسىدىكى قارىمۇتۇق تەمبەل يىگىت ئالدىغا ئۆتۈپ سورىدى:

— توختى مانجۇ دېگەن كىم؟

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم! توختى مانجۇ مەن بولىمەن، — توختى خۇش چىراي ھالدا ھېلىقى يىگىتنىڭ ئالدىغا بېرىپ، كۆرۈشۈش ئۈچۈن قول تەڭلىدى.

يىگىتمۇ دەرھال قول بېرىپ كۆرۈشتى:

— مېنىڭ ئىسمىم يولۋاس، — دېدى ئۇ ئۆزىنى تونۇشتۇرۇپ، — بۇلار موغال، كۆلتېرىملىق دولانلىقلار بولىدۇ. بىز تۇرۇۋاتقان ئىككى كەنتنىڭ يېرى قەشقەرگە، سۇيى يېڭىسارغا تەۋە ئىدى. بىز دولانلىق بولغانلىقىمىز ئۈچۈن ھەر ئىككى يۇرتتىن يەكلىنىپ، بىر خىل سېلىقنى ئىككى يۇرتقا تەڭ تۆلەپ، ياشىغۇدەك ماجالىمىز قالمىدى. سۇ بەرمەي دېھقانچىلىق قىلالمىدۇق. يېقىندا، توختى مانجۇ دېگەن كىشى پۈتۈن يوقسۇزلارنىڭ ھاكىمى بولۇپ، ئەزگۈچىلەرنى جازالىغىلى تۇرۇپتۇ، دەپ ئاڭلىدۇق. شۇڭا، يىگىتلەرگە ئوزۇق - تۈلۈك ئېلىپ، سېپىڭلارغا قوشۇلۇشقا كەلدۇق.

يولۋاسنىڭ گېپى تۈگىشىگىلا، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ كەلگەن ئادەملەر:

— زالىم ئەمەلدارلارنى يوقىتايلى!

— ئەفرىدۇن ۋاڭنى يوقىتايلى!

— ياشىسۇن ئەركىنلىك! — دەپ شوئار توۋلاشتى.

ئۇلار 600 ئەتراپىدا ئىدى. بىرەر يۇزچە ئېشەك، 30 نەچچە ئاتقا ئارتىپ ئەكەلگەن ئاشلىق قوزغىلاڭچىلارنىڭ زاپاس تەمىناتى قىلىندى. بۇ، قوزغىلاڭچىلارغا نىسبەتەن «خۇدا كەچ قويسىمۇ ئاچ قويماس» دېگەندەك زور خۇشاللىق ئىدى.

— ئۆزىڭىز بۇلارنىڭ باشچىسىمۇ؟ — توختى يولۋاستىن سورىدى.

— مەن ئىككى كەنتنىڭ يىگىتۋېشى.

— سىلەرنى قارشى ئالىمىز، قېنى كۆپچىلىك، يېڭى كەلگەن قېرىنداشلىرىمىزنى قارشى ئالايلى!

قوزغىلاڭچىلار خېلى ئۇزاققىچە چاۋاك چېلىشتى.

— كۆپچىلىك! — دېدى توختى تەمكىن هالدا، — موغال، كۆلتېرىم پىدائىيلىرىغا ئىككى يۇرتنىڭ يىگىتۋېشى يولۋاسنى پانسات بېگى قىلىپ تەيىنلىسەك قوشۇلامسىلەر! ؟

«قوشۇلىمىز!» دېگەن ئاۋاز تەڭلا ياڭراپ، يىراق - يىراقلارغا كەتتى. كۆكرەباتتا ئولجا ئېلىنغان مىلتىقلار يولۋاسنىڭ ئادەملىرىگە يېتىشىچە تارقىتىپ بېرىلدى. ئاتلار ئاتلىق قىسىمغا، ئېشەكلەر بولسا ئارقا سەپ تەمىنات ئىشلىرىغا ئىشلىتىشكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. قىسىملار باشقىچە روهلانغان بولۇپ، «ئېزىنتقۇ»غا يۇرۇش قىلىش تەييارلىقىغا چۈشۈپ كەتتى.

ئون ئالتىنچى باب

ئادەتتىكىدىن قىسقا بىر كۈن

قوزغىلاڭچى قوشۇن يەكەندە تۇرۇشلۇق مانجۇ قىسىملىرى-نىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ كۆكرەباتقىچە چېكىنىپ، مۇھاسىرە رايونلىرىنى قولدىن بېرىپ قويدى. جەڭدە ئۆلگەنلەر 20 ئەترا-پىدا بولۇپ، زىيان ئانچە چوڭ بولمىسىمۇ، قەشقەردىكى 15 - شەۋۋال غەلىبىسىدىن كېيىن قوشۇلغان قوزغىلاڭچىلارنىڭ بىر قىسمى قاياققىدۇر قېچىپ كەتكەن، يەنە بىر قىسمى يېڭىسار قەلئەسىنى كۆزلەپ تىكىۋەتكەن ئىدى، ئۇرۇش مەيدانىدا ئاتۇش دېھقانلىرىنى ئاساس قىلىپ قەشقەر ۋە يېڭىسار يېزىلىرىدىن قوشۇلغان 3000 ئەتراپىدىكى ئاتلىق، پىيادىلار يەنىلا جەڭگىۋار ھالىتىنى ساقلاپ تۇراتتى.

نۆۋەتتىكى جەڭ غەلىبىسى چىڭ قوشۇنلىرىنى شادلاندۇر-غان بولسىمۇ، نامەلۇم قورقۇنچ خۇشاللىقنى بېسىپ چۈشەتتى. زەپەر قازانغان مانجۇ قىسىملىرى شەھەرگە يېتىپ كېلىشتىن بۇرۇن ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ پەرمانى بىلەن پۈتۈن ئاھالە يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە تىزىلىپ تۇرغان ئىدى. مانجۇ قىسىملىرى كېلىشى بىلەن تاكى ئۆتۈپ بولغۇچە چاۋاك بىلەن قارشى ئېلىن-دى. چېرىكلەر يېڭىشەھەرگە جۆنىگەندىن كېيىن، ئەفرىدۇن

ۋاڭ ئوردىنىڭ ئەكابىر - ئەشرەپلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ قوبۇلخانى-
غا كىردى. ئۇنىڭ چىرايىدا تېخى بىرنەچچە مىنۇت ئىلگىرى
خەبەر ئامبال جاڭجۇن بىلەن نېمىلەرنىدۇر دېيىشىپ كۈلۈشكەن
چاغدىكى خۇشاللىقتىن ئەسەرمۇ يوق ئىدى. چۈنكى، ئۇنىڭ
قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ بېسىپ كېلىشىدىن قورقۇپ قوزغالغان
يۈرىكى ئورنىغا چۈشمەي، ھېلىھەم ئەندىشىلىك سوقۇۋاتاتت-
-ى. ئۇ ساڭگىلىغان قاپاقلىرىنى تۈرۈپ بىردەم تۇرۇۋالغاندىن
كېيىن:
— بۈگۈن دۈشمەننى مەغلۇپ قىلىپ، يۇرتنى ئامان قىل-
دۇق، — دېدى ئۆزىگە تىكىلىپ ئولتۇرغان ئەمەلدارلارغا تەكشى
قاراپ چىقىپ، — توپىلاڭچىلارنىڭ كۆزدىن يوقالغانلىقى يامان
نىيەتلىرىدىن يېنىپ تارقاپ كەتكەنلىكىمۇ ياكى يوشۇرۇنۇپ
پۇرسەت كۈتۈۋاتقانلىقىمۇ، بۇنىسى ئېنىق ئەمەس. ھازىردىن
باشلاپ پۈتۈن سەركەردە - سەرۋازلار قول ئاستىدىكى لەشكەر-
لەرنى سەپراس قىلسۇن. چېرىكلەر تارقاقلاشتۇرۇلۇپ يول -
يوللارغا ئورۇنلاشتۇرۇلسۇن. مۇھىم نىشان كۆكرەبات بىلەن
كۆلتېرىم بولسۇن. بۇ جايلارغا لەشكەرلەرنىڭ ئاساسلىق قىسمى
بىلەن بەگلەرنىڭ ئەڭ يارامىلىقلىرى تەيىنلەنسۇن. پەرمان تېز-
دىن ئىجرا قىلىنسۇن!
ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ يارلىقى بىلەن قىلىچ، نەيزە، تۆپەڭ بى-
لەن قوراللانغان لەشكەرلەر ۋە كالتەك-چوماق بىلەن قوراللانغان
ئاۋامدىن بولۇپ كۈچلۈك پىيادە - ئاتلىق قوشۇن توپلاندى.
كۆلتېرىمغا مېھتەر ئۆمەر بارىدىغان بولدى، ئۇنىڭغا 1000
چېرىك بېرىلدى. ئەڭ مۇھىم ئېغىزلارنىڭ يەنە بىرسى بولغان
ئېزىنتقۇغا مىردىۋان شېرىپبەگ بىلەن مەنسۇرقازى 1000 لەش-
كەرنى باشلاپ بېرىشقا تەيىنلەندى. ھەقىقەتتە بۇلارنىڭ ھېچقاي-
سىسىنىڭ بارغۇسى يوق ئىدى. شۇڭا، ئۆمەربەگ كۆلتېرىمغا

ئەمەس، بەلكى دوزاخقا كىتىۋاتقاندەك ئىلاجسىزلىق ئىچىدە ماڭدى، شىرىپبەگ بىلەن مەنسۇرقازى ئىزىتقۇدا مۇداپىئەدە تۇردى. قالغان بەگلەر ئۆزىگە تەۋە قوشۇنلارنى باشلاپ يەكەننىڭ چوڭ - كىچىك يول ئىغىزلىرىنى ساقلاشقا يۈرۈپ كەتتى.

ئۆمەربەگنىڭ كۆلتىرىم تەرەپكە كەلگۈسى يوق ئىدى. «— خۇدا، — دەيتتى ئۇ ئىلتىجا قىلىپ، — ھەممە قۇدرەت ئۆزۈڭنىڭ ئىلكىدىدۇر، ئامانلىق بەرگەيسەن!» ئۇنىڭ ۋۇجۇدىنى ۋەھىمە ئىگىلىگەن بولۇپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ سايە-سىنى كۆرمەي تۇرۇپ يىمەك - ئىچمەكتىنمۇ قالغان ئىدى.

— بىگىم، مەلۇم بولغايكى! — خەۋەرچى يۈگۈرگىنىچە كىرىپ مەلۇمات يەتكۈزدى، — بىز تەرەپكە قاراپ بىر توپ ئادەم كېلىۋاتقاندەك قىلىدۇ، چاڭ - توزاننىڭ ئارىسىدا پەرق ئېتەل-مىدۇق.

بۇ خەۋەر ئۆمەربەگكە گويا بېشىغا گۇرزە بىلەن ئۇرغاندەك تۇيۇلۇپ، كۆزلىرىگە قىزىللىق تىقىلدى، بەدەنلىرىنى تىترەك باستى، خىيالىدا خوتۇن - بالىلىرى مۇسىبەتكە چۆمۈپ ياقا يىرتىپ يىغلىشىۋاتقان كۆرۈنۈش پەيدا بولۇپ، تېخىمۇ ۋەھىمە باستى. ئۇنىڭ كۆڭلىگە پۇكۇپ قويغانلىرى بار ئىدى: «ئەگەر دۈشمەن كېلىپ قالغۇدەك بولسا، جېنىمنى ساقلاپ قېلىشىم كېرەك!» ئۇ شۇنداق روھىي بېسىم ئىچىدە يۈرگەندە ئىشىتكەن بۇ خەۋەر خۇددى ئۇۋدىن قاچقان توشقاندەك ئۈركۈتۈۋەتتى. بىچارە «توشقان» چاتقاللار ئارىلاپ قېچىۋېرىپ، ئادەمزات يوق بىر دەشتكە چىقىپ قالدى. دەشتتە نەچچە كۈن يۈردى. يول تاپالماي گاھىدا شەرققە، گاھىدا غەربكە ماڭاتتى. ئاچ - زارلىق-تىن ماغدۇرىدىن كەتكەندە ئاخىر بىر چىغىر يولنى تاپتى - دە، مۆدۈرۈپ - چوقۇرۇپ ئىزىتقۇغا كەلدى.

ئۆمەربەگ يېتىپ كەلگەندە، يەرلىك بەگلەرمۇ قاتتىق ۋە-

ھىمىدە قالغان ئىدى.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم! — سالامنىڭ چوڭىنى قىلدى ئۆ-
مەربەگ. ئۇنىڭ چىرايىدىن قانداقتۇر شۇملۇقنىڭ ئالامەتلىرى
چىقىپ تۇراتتى.

— نەدىن كەلدىلە؟ — سورىدى قازىبەگ ئەندىشىلىك تەلەپ-
پۇزدا.

— توپىلاڭچى دولانلىقلارنىڭ كۆپلۈكىدىن ھۇدۇدىنى بىل-
گىلى بولماس. ئۇلار قومۇشلۇققا تۇتاشقان ئوتتەك قەھر -
غەزىپى بىلەن بۇ تەرەپكە كېلىۋاتىدۇ، بۇرادەرچىلىكنىڭ يۈزىنى
قىلىپ، ئۆزلىرىنى خەۋەرلەندۈرگىلى كەلدىم.

ئۆمەربەگ يەتكۈزگەن خەۋەرنى ئاڭلىغان قازى شۇ كۈندىن
باشلاپ لەشكەرلەردىن يىراق تۇردى.

ئۆمەربەگنىڭ كۆرگەنلىرى توختى مانجۇ قوشۇنىغا قېتى-
لىش ئۈچۈن كېتىۋاتقان موغال ۋە كۆلتېرىملىق پۇقرالارنىڭ
ئىككىنچى تۈركۈمى بولۇپ، غەزىپى تاشقان ئەر - ئايال، قېرى-
ياشلاردىن تەركىب تاپقان، نەيزە، كالتەك - چوماق بىلەن قورال-
لانغان دېھقانلار ئىدى.

يول ھارغىنلىقى يەتكەن ئۆمەربەگ سەھەرنىڭ ئۇيقۇسىدا
ياتقاندا، دولانلىق قوزغىلاڭچى قوشۇن بىردىنلا ھۇجۇم سىگنالى
ياڭراتتى. ئۆمەربەگنىڭ خەۋىرى دەھشەتكە پاتۇرغان قازى مەن-
سۇر بىلەن مىردىۋان شېرىپبەگ لەشكەرلەردىن ئۆزلىرىنى چەت-
كە ئېلىپ ياتقان ئىدى. تۇيۇقسىز ھۇجۇمدىن پىتراپ كەتكەن
باشلىقسىز لەشكەرلەر ئۇيقۇدىن ئۆندەرەپ تۇرۇپلا نېمە قىلىشى-
نى بىلەلمەي قېچىشقا باشلىدى.

باشلىقسىز قالسا گەر جاھان لەشكىرى،
ئازغىنا ئادەمنىڭ بولۇر ئەسىرى.

تولا قويغا گەر بولسا بىر پاسىبان،
نەچچە بۆرىدىن تاپقۇسىدۇر ئامان.

دېگەندەك، بىر دەمنىڭ ئىچىدىلا نەچچە يۈز ئەسكەرنىڭ جەسىتى ئاياغلار ئاستىدا پايمال بولدى، پەقەت ئاز بىر قىسمى قېچىپ، يەكەنگە تىكىۋەتتى.

دولانلىق قوزغىلاڭچــىـلارنىڭ قەھر - غەزىپىنى كۆرۈپ جان - ئىمانى چىققان شېرىپبەگ شەھەرگە قاراپ قاچتى، قازىبەگ بولسا، ئارقىسىدىن تاپ بېسىپ ئەگەشتى. شېرىپبەگ جېنىنى ئاران قۇتقۇزۇپ، ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ ئايىغىغا يىقىلدى - دە، بېشىغا چۈشكەن قىسمەتتىن زارلاندى:

— ئالىيلىرى، توپىلاڭچىلار بۇ تەرەپكە توپان بالاسىدەك باستۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ، ئۇلارنى توسۇش يولىدىكى جەڭدە لەشكەرلەردىن نۇرغۇنى ئۆلدى، قورااللار ئولجىغا كەتتى. پېقىر ئالىيلىرىغا بىرەر خەۋپ يېتىشىدىن ئەنسىرەپ جاننى بىر ياققا قايرىپ قويۇپ خەۋەر يەتكۈزگىلى كەلدىم.

ئۇشتۇمتۇت كەلگەن ۋەھىملىك خەۋەردىن چۆچۈگەن ئەفرىدۇن پەرمان چۈشۈردى:

— ئوردا ئۇلۇغ - ئۇششاقلىرى ھازىرلانسۇن!

خۇددى ئىشىك تۈۋىدە كۈتۈپ تۇرغاندەك نەچچە مىنۇت ئىچىدىلا ئوردا ئەكابىرلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇنۇپ بولدى.

— قېنى قايسىڭلار ئاتلىنىپ توپىلاڭچىلارنىڭ ئەدىپىنى بېرەلەيسىلەر! ؟ دۈشمەننىڭ ئالدىنى توسۇپ، يۇرتنى ساقلاپ قالغانلار ئالىي ئىنئام بىلەن مۇكاپاتلىنىدۇ! — دەپ چاقىرىق قىلدى ئەفرىدۇن ۋاڭ.

يىغىلىشتا كەشمىرلىك ئەھمەد ئەلى ۋە يەنە بىرقانچە ھىندى، كەشمىر، كابۇللۇقلارمۇ بار ئىدى. ئۇلار ئارقا - ئارقى-

دىن: «مەن باراي! مەن باراي! ...» دېيىشىپ ئۆزلىرىنى مەلۇم قىلىشتى.

شۇنداق قىلىپ، ئەفرىدۇن ئۆزلىرىنىڭ ئادەملىرى بىلەن ئۇلارنى قوشۇپ قوشۇن تەشكىللىدى. ئۇلار قورال‍لانغان پەرەڭ قوراللىرى چىلىڭ قوشۇنلىرىدىمۇ يوق ئىدى، بۇ «پىدائىيلار» نىڭ ھەرقايسىسى ئۆز دۆلەتلىرىنىڭ فورمىسىدا ھەيۋەتلىك كىيىنىپ كېلىپ، ئەفرىدۇن ۋاڭدىن ئىجازەت سورىدى.

— سىلەرگە ئۇتۇق تىلەيمەن! — ئەفرىدۇن ئۇلارنى ئۇزىتىپ قويدى.

ئۇلار ئاتلىرىنى چاپتۇرغىنىچە چىقىپ كەتتى. توختى مانجۇنىڭ قوشۇنلىرىمۇ ئىلگىرىلەپ كېلىۋاتاتتى. ئىككى قوشۇن تاغارچىدا دوقۇرۇشۇپ، بىر - بىرىگە ئات سالدى. ئەفرىدۇن تەرەپتىن كەلگەنلەر ئىچىدە دانۇ. ھىندى دەپ بىر پالۋان بار ئىدى، ئۇنىڭ يوغان گەۋدىسى بىلەن قاپقارا چىرايى گويا ئوت كەتكەن دەرەخكىلا ئوخشايتتى. ئۇ كۆزلىرىنى پارقىرىتىپ ئېتىنى چاپتۇرغىنىچە توختىنىڭ ئالدىغا باردى. ئېتىنى بوراندەك چاپتۇرۇپ كەلگەن توختى قورال ئىشلەتمەيلا ئۇنى بىر پەشۋا بىلەن موللاق ئاتتۇردى، ئاندىن كېيىن ئېتىنى قايدۇرۇپ كېلىپ بىر نەيزە ئۇرۇپلا بېشىنى ئىككى پارە قىلىۋەتتى. ئېتىشىش - چېپىشىش شۇنداق كەسكىن داۋام ئەتتىكى، توختىنىڭ ئۇدۇلى ۋە ئىككى يېنىغا روبىرو بولغانلارنىڭ بىرسىمۇ ساق قالمىدى. ئۇنىڭ بىر قولىدا قىلىچ، بىر قولىدا نەيزە بار ئىدى. زەربە يېگەن دۈشمەننىڭ بەدىنىدىن ئېتىلىپ چىققان قانلار كىيىم - كېچەكلىرىنى قىپقىزىل قىلىۋەتتى. ئادەم ئۆلۈكلىرىدىن ئۆتۈش تەسكە توختىدى. قوزغىلاڭچىلار دۈشمەنگە جان تىكىپ ھۇجۇم قىلىپ، بىر قەدەممۇ ئىلگىرىلەتمىدى. ئەتىگەندىن تاكى كەچكىچە داۋاملاشقان كەسكىن جەڭدە دولان قوشۇنلىرىدىن 500

ئەتراپىدا، دۈشمەن تەرەپتىن بولسا 1500دىن ئارتۇق ئادەم ھايا-
تىدىن ئايرىلدى. ئاخىرىدا دۈشمەن تەرەپنىڭ ئۆلمەي قالغان
200چە ئادىمى قاچتى.

قوزغىلاڭچىلار قاچقانلارنى قوغلىماستىن، ئۆلگەنلەرنىڭ
قوراللىرىنى يىغىۋېلىشقا كىرىشىپ، 1300دىن ئارتۇق پەرەڭ
مىلتىقى ۋە خېلى كۆپ ئوق - دورىلارنى غەنىيمەت ئالدى. جەڭ
ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، توختى تەرەپ ئۆلگەن ئادەملىرىنىڭ
جەسەتلىرىنى تېپىپ، دەپنە قىلدى. كىچىك ئاخۇن، ھەسەن
تۇرك، تۇرسۇن، يولۋاس پانساتلارمۇ يۇزلەپ دۈشمەننى ئۆلتۈ-
رۈپ، جەڭدە نۇسرەت قازانغان ئىدى. قوزغىلاڭچىلار ئۆز سەر-
دارلىرىنىڭ پالۋانلىقىنى كۆرۈش بىلەن غەلىبىگە بولغان ئى-
شەنچىسى ئېشىپ، ئەتىكى جەڭگە تەييارلىق قىلىشقا كىرىشتى.
يارىدارلار بىخەتەر جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

دانۇ ھىندىنىڭ ئۆلۈمىدىن خەۋەر تاپقان ئەفرىدۇن ۋاڭ
خەبەر ئامبال بىلەن كۆرۈشۈپ لەشكىري ياردەم تەلەپ قىلدى.
خەبەر ئامبال بۇنىڭغا جىددىي پوزىتسىيە تۇتۇپ، تولۇق قوراللان-
غان نەچچە مىڭ ئاتلىق، پىيادە چېرىكنى كېچىلەپ جەڭ مەيدا-
نىغا يولغا سالدى. چېرىكلەرنىڭ كۆپلۈكىدىن ئاخىرى باغدا
بولسا، بېشى چۆللۈككە ئۇلاشتى. ئۇلار تاڭ ئېتىشىغىلا ئۇرۇش
مەيدانىغا يېتىپ كەلدى. كەسكىن ئېلىشىش يەنە باشلىنىپ
كەتتى. مەيداننى جەسەت ۋە داد - پەرياد قاپلىدى. يارىدارلارمۇ
ناھايىتى كۆپ ئىدى. قوزغىلاڭچىلاردىن 300 چە، دۈشمەن
تەرەپتىن 1800 ئەتراپىدا ئادەم چىقىم بولدى. ئاخىر چىڭ
قوشۇنلىرى چېكىنىش ھىيلىسىنى ئىشلىتىپ، تەيفو - زەمبى-
رەك، تۆپەڭ بىلەن ھۇجۇم قىلدى. كەچ كىرىشى بىلەن ھەر
ئىككى تەرەپ ئۆز تۇرالغۇلىرىغا ياندى. دۈشمەن تەرەپنىڭ ئا-
دەملىرىدىن تولىسى ئۆلۈپ، ئازراقلىرىلا تەيفو - زەمبىرەكنىڭ

ھىمايىسىدە تىرىك قالغان ئىدى. توختى بۇرادەرلىرى بىلەن
جەڭ مەيدانىنى ئارىلاپ، كەشمىرلىك نەبىنىڭ جىنى تېخى چىق-
مىغانلىقىنى بايقىدى. ئۇنىڭ بىر قولى مۇرىسىدىنلا كېسىپ
تاشلانغان بولۇپ، توختى كۆرۈپلا تونۇۋالغان ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ
زەئىپلىكىگە باقماي قىلىچىنى ئوينىتىپ يۈگۈرۈپ كېلىۋىدى،
توختى مانجۇ بىر زەرب بىلەن يەنە بىر قولىنىمۇ مۈرىسى بىلەن
قوشۇپ ئۈزۈپ تاشلىدى. جەڭ مەيدانىدا خارتىلداپ ياتقان چالا
ئۆلۈك ئات، ئىڭراۋاتقان چەت ئەللىك ياللانمىلارنىڭ ئۆز تىللى-
رى بويىچە نېمىلەرنىدۇر سۆزلەپ ۋايساشلىرى ئاڭلىنىپ تۇرات-
تى. توپ - زەمبىرەكلەرنىڭ تۈتۈنلىرى، ئادەملەرنىڭ ئاياغلى-
رى ئاستىدىن كۆتۈرۈلگەن چاڭ - توزانلار تەسىرىدىن كۈندىك-
دىن بالدۇر قاراڭغۇ چۈشكەندەك بىلىنەتتى. قوزغىلاڭچى قو-
شۇن ھەرقايسىسى ئۆزلىرىنىڭ ئوزۇق - تۈلۈكلىرىنى چىقىرىپ
قورساق ئەستەرلەشكە كىرىشتى. قاراڭغۇ چۈشكەندە ئەتراپقا
قاراۋۇللارنى قويۇپ، چاپانلىرىنى بېشىغا قويۇپ ئۇيقۇغا كېتىش-
تى.

بىر كۈنلۈك كەسكىن جەڭدە ھارغىنلىق يەتكىنىگە قارى-
ماي، ئۇيقۇسى قاچقان توختى يىگىتلەرنى ئارىلاپ يۈرۈپ، كى-
چىك ئاخۇن بىلەن ھەسەن تۇركنى تاپتى:

— بۇرادەرلەر! — دېدى ئۇ سەپداشلىرىغا مەسلىھەت سې-
لىپ، — بۈگۈن جەڭگە ئاتلانغىنىمىزغا 10 نەچچە كۈن بولدى.
نۇرغۇن قېرىنداشلاردىن ئايرىلدۇق، يەنە نۇرغۇن كىشىلەر سې-
پىمىزگە قوشۇلدى. ئىشىتىلگەن خەۋەردە، ۋەلىخان تۆرە قەش-
قەر، يېڭىسار ئەتراپىدىكى يېزا - كەنتلەردىن ۋە تاغدىكى قىر-
غىز، قازاقلاردىن توپلىغان لەشكىرىنى 20 مىڭغا يەتكۈزۈپتۇ.
لەشكىرىي تەمىناتنى ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ساقلاۋاتقان-
مىش. ئەمما، قوشۇنلىرى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىۋەرگەچكە، پۇقرا-

لارنىڭ دۈشمىنىگە ئايلىنىپتۇ. بىز ئالدىنقى سەپتە قان كېچىپ جەڭ قىلىۋاتساق، ۋەلىخاننىڭ ئادەملىرى ئارقىمىزدىن بۇلاڭچىلىق قىلغىلى تۇرۇپتۇ. بىلىشىمىز كېرەككى، ئىلگىرى دۈشمىنىمىز ئەفرىدۇن ۋاڭ ۋە ئۇنىڭ غالچىلىرى ئىدى. ئەمدى ۋەلىخانمۇ دىققىتىمىزنى قوزغاۋاتىدۇ. بۇ ئەھۋالدىن سىلەرنى ۋاقىپلاندۇرماقچىمەن. ئىككىنچى ئىش، ئەمدى توپلىشىپ جەڭ قىلىش ئۇسۇلىمىزنى ئۆزگەرتەيلى، قوشۇن ئۇچكە بۆلۈنسۇن، كىچىك پانسات قوشۇنلىرىنى باشلاپ مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ ئۆتەر يولىنى توسسۇن؛ ھەسەن پانسات چۆل تامان ئاتلىنىپ، ئارقا تەرەپتىن ئىسكەنجىگە ئالسۇن؛ زاپاس قىسىم بولسا بۇيرۇق كۈتسۇن. بىرى، كۆلتېرىم، يەنە بىرى، كۆكرەبات تەرەپتىن قىستاپ، دۈشمەنگە قورشاپ ھۇجۇم قىلايلى. زاپاس قوشۇندىن بىر بۆلۈك ئادەم ئاجرىتىپ قارىقۇم، تاغارچى تەرەپكە ئەۋەتەيلى. شۇ ئارقىلىق مانجۇ چېرىكلىرىگە زەربە بېرىپ، ئۇلارنى بىر قەدەم ئىلگىرىلىگۈسىز قىلىۋېتەيلى...

توختى مانجۇنىڭ گېپى تېخى ئاخىرلاشمىغان ئىدى، كىچىك ئاخۇن لوقما سېلىپ ئېيتتى:

— ئادەملىرىمىز كۆپ تالاپەتكە ئۇچرىدى. چارە - ئامال تېپىپ تولۇقلاشقا توغرا كېلىدۇ. سۆتلۈك مازار، ئاجرىتقۇ، سۆگەتلىك، جاھانباغ قاتارلىق جايلاردا دېھقانلار ئۆزلىرى تەشكىللىنىپ، ئەمەلدارلارنى ئۇرۇپ، ئۆلتۈرۈپ، قوزغىلاڭنى باشلىۋېتىپتۇ. بىز تېزدىن ئادەم ئەۋەتىپ ئۇلارنى قوراللاندۇرۇپ، قىسىمغا قوشۇشىمىز زۆرۈر. شۇنداق قىلغاندا، دۈشمەنلەرنىڭ سېپىلدىن باش چىقىرىشى مۇمكىن ئەمەس.

— شۇنداق، — دېدى توختى مانجۇ كىچىك ئاخۇننىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلەپ، — خەلق ئۆز دۈشمەنلىرىنى تونۇپ يېتىدۇ. ھەممىلا جايدا بىزنىڭ قوشۇنلىرىمىز بار، ھەتتا يەكەن شەھىرى-

نىڭ ئىچىدىمۇ...

توختى بىردىنلا توختاپ قالدى. يەكەننى تىلغا ئېلىشى هامان ئېسىگە رەيهان، ساۋۇرلار كەلگەن ئىدى، كۆز ئالدىدا رەيهان پەيدا بولۇپ، «توختىكا!...» دەپ يۈگۈرۈپ كېلىۋاتقاندەك، جەڭ مەيدانىدا يۈزلىرىگە قونغان چاڭ - توزانلارنى مەڭزىنى مەڭزىگە ياققاندا ئاققان ئىسسىق ياشلىرى بىلەن يۇيۇۋاتقاندەك، تەشنالىقتىن قۇرۇپ كەتكەن لەۋلىرىگە ئوتتەك لەۋلىرىنى جۈپلەپ هاياتلىق سۈيى بىلەن نەمداۋاتقاندەك گۈزەل كۆرۈنۈشلەر لىپ قىلىپ ئۆتتى. رەيهانىنىڭ ئايرىلىدىغان چاغدا ئاشكارىلاشقا جۈرئەت قىلالماي پەقەت كۆز ياشلىرى بىلەنلا ئىپادىلىگەن يۈرەك سىرلىرىنى ئەسلىگىنىدە يۈرەك - باغرى هىجران ئوتىدا كاۋاپتەك پۇچىلاندى. توختى رەيهانىنىڭ كېچە - كۈندۈز ۋىسال ئىزدەپ قانچىلىك ئازاب چېكىۋاتقانلىقىنى چۈشىنەتتى، ئۆزى يۇقىرى تەبىقىدىن بولسىمۇ، زالىملارغا ئۆچلۈكىنى، پۇقراپەرۋەرلىكىنى بىلەتتى. ئۇنىڭ ۋىجدانىنى ئۆزىنىڭكىدىن هەرگىز كەم كۆرمەيتتى. شۇ ۋەجدىن، يەكەن شەهىرى قوينىدىمۇ ئەفرىدۇن ۋاڭ هاكىمىيىتىگە قارشى كۈچلەرنى تەشكىللەۋاتقانلىقىغا ئىشىنىپ، يەكەن شەهىرىنىڭ ئىچىدىمۇ بىزنىڭ قوشۇنلىرىمىز بار دېمەكچى ئىدى.

توختى هەرگىز خاتا پەرەز قىلمىغان ئىدى. رەيهان توختىنى ئۇزىتىپ قويغاندىن كېيىن هەر كۈنى دېگۇدەك زەينەپخان ئانىنىڭكىگە كېلىپ تۇردى. ساۋۇر، زەينەپخان ئانا، ئابدۇرەهمانلارنى كۆرسە خۇددى توختىنى كۆرگەندەك بولۇپ، كۆڭلى ئاز - تولا تەسەللى تاپاتتى. ياخشى كۆرگەن ئادىمىنىڭ باسقان ئىزلىرىمۇ گۈل كۆرۈنگەندەك، زەينەپخان ئانىنىڭ كىچىككىنە هويلىسى ئۆزىنىڭ هەشەمەتلىك قەسرىدىن مىڭ هەسسە ئارتۇق بىلىنەتتى. چۈنكى، بۇ يەردە ئاشىقىنىڭ باسقان ئىزلىرى بار

ئىدى.

توختى مۇشۇنداق شېرىن ھەم ھەسرەتلىك ئەسلىمىلەر قاي-
نىمىدا ئۆزۈۋاتقاندا، ھەسەن تۆرك قوشۇمچە قىلدى:

— بىز دەسلەپتە ئەفرىدۇن ۋاڭ ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى
يەرلىك ئەمەلدارلارنىلا دۈشمەنلىرىمىز دەپ تونۇپ، پەقەت
شۇلارنى يوقىتىپ ئورنىغا ئادالەتپەرۋەر كىشىلەرنى دەسسىتىش
نىيىتىدە قوزغالغان ئىدۇق. ئەمدى بىلدۇقكى، ئەفرىدۇن ۋاڭ
ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ غالچىسى بولۇپ،
چىڭ ھۆكۈمىتى خەلقىنىڭ رايىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئۆزى
چەتتە تۇرۇپ، يەرلىك ئەمەلدارلارنى ئەمەل - مەنسەپ بىلەن
گوللاپ، شۇلارنىڭ قولى بىلەن بىزنى ئەزگىلى تۇرۇپتۇ. بىز
بۇنى بىلمەي، ئۇيغۇر بەگلىرىدىن كۆرە مانجۇلارنىڭ ھوقۇق
تۇتقىنى ياخشى ئىدى دەپ يۈرۈپتىمىز. نۆۋەتتىكى جەڭدە ئەفرى-
دۇنغا ئوق ئاتساق، ئۇلار «ئەييۇ» لاپ چىقىۋاتىدۇ. بۇ، سىنىڭ
پۇتۇڭغا سانجىلغان تىكەن، مېنىڭ كۆزۈمگە كىرگەن بىلەن
ئوخشاش دېگەنلىككۇ؟ مەن ئىلگىرىمۇ ئېيتقان ئىدىم، ۋەلىخان
تۆرىمۇ مانجۇلار بىلەن ئوخشاش، بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ قەبىھ ھال-
دىكى ئۈچىغا چىققان زالىم. بىز بۇ دۈشمەنلەر بىلەن كۈرەش
قىلىپ يوقاتمىساق، ئۇلار بىزنى يوقىتىدۇ. مانجۇلار ئەفرىدۇن-
دىن پايدىلانغاندەك ۋەلىخان تۆرە بىزدىن پايدىلانماقچى بولۇۋاتى-
دۇ. لېكىن، ھازىر ئۇنىڭغا قارشى جەڭ قىلىدىغان چاغ بولمى-
سىمۇ، يامان نىيەتلىرىگە ھوشيار تۇرۇشىمىز كېرەك. بىز
يۇقىرىقى پىلان بويىچە بۆلۈنۈپ يولغا چىقىپ، يېزا - كەنتلەرنى
ئىگىلىشىمىز، ئۆزىمىزگە تۇرغۇدەك جاي، چېكىنگۇدەك يول
تەييارلاپ قويۇشىمىز كېرەك، بىراق ئۆز ھەلەكچىلىكىمىز بە-
لەن بولۇپ كېتىپ، بىزنى قوللىغان پۇقرالاردىن دۈشمەننىڭ
ئۆچ ئېلىشىغا ئىمكان بەرسەك ھەرگىز بولمايدۇ. قالغان ئىش-

لارنى توختىنىڭ مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئىشىنىمەن.

— مەسلىھەت شۇنداق بولسۇن! — دېدى توختى، — ھازىر ئادەملىرىڭلارنى پەم بىلەن ئويغىتىپ، شەپىسىز يولغا چىقىڭلار، كىچىك ئاخۇن پانسات قوشۇننى باشلاپ كۆكرەبات تەرەپ بىلەن ماڭسۇن! ھەسەن پانسات كۆلتېرىم بىلەن ماڭسۇن! ئىككى قىسىمنىڭ ئۇچرىشىدىغان نىشانى تاغارچى بولىدۇ.

توختى پىلان بويىچە ھەرقايسى قىسىملارنى بىر - بىرلەپ ئورۇنلاشتۇردى. قوشۇن ئىچىدە پىدائىي بولۇپ چىققان خوتۇن - قىزلارمۇ بىرەر يۈزدىن ئاشاتتى. ئۇلار يارىدارلارنى پەرۋىش قىلىش، ئورۇنلاشتۇرۇش، ئارقا سەپ تەمىنات ئىشلىرى مۇلازىمىتىگە قالدۇرۇلدى.

دۈشمەن تەرەپكە كەلسەك، بۈگۈنكى مەغلۇبىيىتىدىن ئەندىشىگە چۈشكەن ئەفرىدۇن ۋاڭ خەبەر ئامبالغا مەلۇم قىلىشقا ئادەم ئەۋەتتى، ئارقىدىن مەيگە ئولتۇرۇپ كېچىلەپ ئۆزى باردى. بۇ چاغدا خەبەر ئامبال مەسلىھەتچى ئەمەلدارلىرى بىلەن سۆھبەت ئۈستىدە ئىدى.

ئەفرىدۇن ئىشىكتىن كىرىپلا:

— خەبەر ئامبال جانابلىرى! — دېگىنىچە تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئالدىغا بېرىپ كۆرۈشتى، ئاندىن ئۇنىڭ تەكلىپى بىلەن يېنىدىن ئورۇن ئېلىپ گېپىنى داۋام قىلدى، — جانابلىرى، بىز جەڭدە شۇنچە تىرىشچانلىق كۆرسىتىپمۇ ئارقا - ئارقىدىن تالاپەتكە ئۇچراپ، يېزا - كەنتلەرنى قولدىن بېرىپ قويدۇق. يېزا قولدىن كەتسە، سىلەرگە تاپشۇرىدىغان ئوزۇق - تۈلۈك، ئوتۇن - سامان، پۇل - مالغا تەسىر يېتىدۇ. ھازىر ھەممىمىز بىر - بىرىمىزنى ئەمەس، ئۆز مەنپەئىتىمىزنى قوغداۋاتىمىز دېسەكمۇ بولىدۇ. يەكەننىڭ ۋەزىيىتى قىل ئۈستىدە تۇرۇۋاتىدۇ. قەشقەر بىلەن يېڭىسار ۋەلىخان تۆرىنىڭ ئىلكىگە

ئۆتۈپ كەتتى. ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، كۇچا، قاراشەھەرلەرنىڭ يوللىرى توسۇلۇپ قالغاچقا، بىزگە تاپشۇرىدىغان ئولپاننى يەت-كۇزۇپ بېرەلمىدى. خوتەندىن كېلىدىغانلارمۇ ئۆتەلمەپتىمىش. مۇشۇنداق خەۋپ خىرىس قىلىۋاتقاندا، تەدبىر قوللانمىساق بول-ماس. شۇڭا، ئىزدەپ كەلدىم.

— بىزمۇ ئاشۇ مەسلىھەت ئۇستىدە ئىدۇق،— دېدى خەبەر ئامبال تولا چوتكىلاپ گۆشلىرى قاچقانلىقتىن قېرى ئېشەكنىڭ-كىدەك بولۇپ كەتكەن ھىڭگاڭ چىشلىرىنى كۆرسىتىپ يالغان-دىن كۇلۇپ،— سىز ناھايىتى ۋاقتىدا كەلدىڭىز. بىز سوغۇق-قانلىق بىلەن مەسلىھەتلىشەيلى...

ئامبالنىڭ بايىقى كۇلكىسى بىردىنلا غايىب بولۇپ تەلەتى سۆرۈنلەشتى، دورداي كالپۇكلىرى تۆمۈر رەڭگە كىردى، پاناق بۇرنىنىڭ تۆشۇكلىرى كېڭەيدى، ياپما قاپاقلىرى كۆتۈرۈلۈپ، گازىر كۆزلىرىنىڭ پاختىسى گەۋدىلەندى، قىلچىسىمان قاشلى-رى، ساقال دىدارى يوق ئېڭەكلىرى غەلىتە تۇس ئالدى. ئال-ۋاستى سىياقىدىكى بۇ ئادەم جىددىي تەلەپپۇزدا ئەفرىدۇندىن سورىدى:

— نېمە دېمەكچىسىز؟

— مېنىڭچە سىزنىڭ قىسىملىرىڭىزدىن ئىككى گۇرۇپپا لەشكەر كونىشەھەرنى قوغداپ، پاسبانلىق قىلسا دېمەكچىمەن. چۇنكى، قوراللىرىڭلار بىزنىڭ يەرلىك قىسىمنىڭكىدىن خىل ھەم تولۇق. ھەرقانچە كۇچلۇك دۇشمەن ھۇجۇم قىلىپ كەلسە، زەربە بېرەلەيدۇ.

— دېگىنىڭىزدەك بولسۇن! بىر قىسىم لەشكەرلەر شەھەر-نىڭ سىرتىغا ئورۇنلاشسۇن، يەنە بىر قىسىم چېرىكلەر ئىككىگە بۆلۇنۇپ، بىر تۇركۇمى بىگىل يولىنى، يەنە بىر تۇركۇمى تاغارچى يولىنى توسسۇن. مىشار كۆۋرۈكى ۋە جاھانباغقىمۇ

مەلۇم ساندا چېرىك ئورۇنلاشتۇرۇلسۇن. بۇلار كېچە - كۈندۈز ھوشيار تۇرۇپ، يېڭىشەھەر بىلەن كونىشەھەرنىڭ پاسىبانلىقىنى قىلسۇن.

يەكەن تەۋەسىدىكى كەنتلەرنىڭ كۆپ قىسمى توختى مانجۇ باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار قولىغا ئۆتكەن بولسىمۇ، ئىككى شەھەر يەنىلا دۈشمەن ئىلكىدە ئىدى. يەنە كېلىپ شەھەر ئەتراپى مانجۇ قىسىملىرىنىڭ مۇھاسىرىسىدە بولۇپ، مۇداپىئەسى مۇستەھكەم ئىدى. شۇڭا، قوزغىلاڭچىلار كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلىپ كۆرگەن بولسىمۇ، مۇداپىئە ئىستىھكاملىرىنى بۆسەلمىدى. نەتىجىسىز ئۇرۇنۇش بىلەن نەچچە كۈن ئۆتۈپ كەتتى. قوزغىلاڭچىلاردا زەمبىرەك، تەيفو بولمىغاچقا، شەھەر سېپىلىگە ھۇجۇم قىلىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئاخىر توختى مانجۇ چارە - تەدبىر ئۈستىدە باش قاتۇرۇشقا كىرىشتى.

ئون يەتتىنچى باب

ئۆز مۇشتىدا يېرىلغان باش

يەكەن يېزىلىرى ئاساسەن قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئىشغالىيىتىد-
گە ئۆتۈپ، دۈشمەن قوشۇنلىرى ئىككى شەھەرنىڭ ئەتراپلىرىدى-
لا قالدى، ھاۋا كۈندىن - كۈنگە ئىسسىپ، دېھقانلار تېرىقچىلىق-
نى باشلىۋەتتى. دېھقانلارنىڭ كۆزدە جۇغلىۋالغان ئاشلىق -
تۈلۈكلىرىمۇ تۈگەش ئالدىدا تۇراتتى. بۇ ئەھۋال قوزغىلاڭچى
قوشۇن ئۈچۈنمۇ پايدىسىز ئىدى. ئۆزىنى قوزغىلاڭچىلارنىڭ
تەركىبى چاغلايدىغان ۋەلىخان تۆرە قەشقەردىن بىر قېتىممۇ
تەمىنات ئەۋەتىپ باقمىدى. ئۇنىڭدىن ياخشىلىق كۈتكىلى بول-
مايتتى. نەچچە مىڭ ئادەمنىڭ ھايات - ماماتى توختى قاتارلىق
بىرنەچچە باشچىغا باغلىق بولۇپ قالدى. دۈشمەن تەرەپ جىم
تۇرۇۋالغاچقا، ئىستىھكاملىرىنى بۇزۇش ئاسانغا چۈشمەيتتى.
ئاخىر توختى تەدبىر ئويلاپ، ئاتۇشلۇق يىگىتلەردىن بىرسىنى
دۈشمەننى ئالداپ ئېلىپ چىقىشقا ئورۇنلاشتۇردى. بۇ ۋەزىپىگە
تاللانغىنى بەشيۈزبېشى كېرەم ئىدى. كېرەم شۇ كۈنىلا يولغا
چىقىپ، چەت كەنتلەر بىلەن يۈرۈپ، دۈشمەن قىسىملىرى
تۇسۇپ تۇرغان جايدىن ئۆتۈپ، يېڭىشەھەر دەرۋازىسىنىڭ ئالدىغا
باردى. دەرۋازىنى پاسىبانلار مەھكەم قوغداۋاتاتتى.

— مېنىڭ مۇھىم بىر سۆزۈم بار ئىدى! — دېدى ئۇ قورۇقچىلارغا، — بۇنى پەقەت خەبەر ئامبال جاڭجۇنگە دەيمەن، مېنى ئۇنىڭ قېشىغا باشلاپ كىرىڭلار. كېچىكىشكە زىنھار بولمايدۇ.

— يوقال! — دېدى قاراۋۇل قاپىقىنى تۈرۈپ.

— بوپتۇ، ئۆزۈڭگە پايدىلىق ئىشقا يول قويۇشمۇدۇڭ! — دېدى كېرەم ئارقىسىغا يېنىپ، — خەبەر ئامبال كاللاڭنى ئالسا ئۆزۈڭدىن كۆر!

— توختا! — قاراۋۇل كېرەمنى توختىتىپ سورىدى، — شۇنداق مۇھىم نېمە گەپ ئىدى؟

— مەلۇمات.

— ئېيتە، مەن يەتكۈزسەممۇ بولىدۇ.

— مەلۇماتنى خەبەر ئامبالنىڭ ئۆزىگە دېگەن بولسام، ئۆلتۈرسىمۇ، ئىلتىپات قىلسىمۇ ئارمىنىم قالمايتتى. ئەگەر بۇنى سىرتتا ئېغىزدىن چىقىرىپ، ئىش بۇزۇلسا كىم ئىگە؟

پاسىبان چېرىك شېرىكىگە بىرنېمىلەرنى دېدىيۇ، كىرىپ كەتتى. بىردەمدىن كېيىن قايتىپ چىقىپ كېرەمنى باشلاپ ماڭدى:

— مەن بىلەن ماڭ!

ئۇلار دەرۋازىدىن كىرىپ خېلى ماڭدى، ئاندىن لەشكەرلەر گازارمىسىدىن ئۆتۈپ، خەبەر ئامبالنىڭ تۇرارگاھىغا كەلدى. كېرەم بوسۇغىدىن كىرىپلا ئالدىراپ سەجدىگە باش قويۇپ ئېيتتى:

— ياشىغايلا! ياشىغايلا! تۈمەن مىڭ يىل ياشىغايلا!

كېرەمگە «ياشىغايلا» دېگەن خەنزۇچە سۆزنى توختى ئۆگىتىپ قويغان ئىدى.

كېرەمنىڭ نەچچە ئېغىز مەدھىيە سۆزى خەبەر ئامبالنى

سۆيۈندۈرۈۋەتتى. ئامبال ۋۇجۇدىغا سىڭىپ كەتكەن ھىيلىگەر-
لىك ھۈنىرىنى ئىشقا سېلىپ، ئىجازەت بەردى:
— ئورنۇڭدىن تۇرۇپ، قانداق گېپىڭ بولسا ئېيتىۋەر!
— مەن ئاتۇشتىن كەلدىم. ئاتۇشنىڭ كۆكبېشى ئىدىم.
بىز يۇرت بەگلىرى ۋاڭ خوجامنىڭ سايىسىدا كۆپ راھەت كۆر-
گەن بولساقمۇ، ئۇنىڭغا جاۋاب قايتۇرۇش پۇرسىتىگە ئىگە بولال-
مىغان ئىدۇق. ھازىر ئوردىنىڭ بېشىغا كۈن چۈشكەنلىكىنى،
خەبەر ئامبال جاڭجۈن كۈچ چىقىرىپ يەكەننى قولدىن بەرمەي
ساقلاپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، ئاتۇشنىڭ بايلىرى ۋە پۇقرالار
بىرلىكتە نەچچە ئون جىڭ ئالتۇن - كۈمۈش، نۇرغۇنلىغان
ئاشلىق، چارۋا تەييارلاپ، قەشقەرنىڭ سىرتىدىكى يول بىلەن
يەكەنگە مېڭىش ئالدىدا تۇرغاندا، ئارىمىزدىن خائىن چىقىپ
ۋەلىخان خوجىنى باشلاپ كېلىپ، مال - مۈلۈكلەرنى ئىگىلىۋال-
دى. ئۇ ھازىر ئاتۇش خەلقىنى باي كۆرۈپ ئۆيمۇئۆي ئاختۇرۇپ
بۇلاۋاتىدۇ. كۆپچىلىك مەسلىھەتلىشىپ خىزمەت كۆرسىتىش
پەيتى كەلگەنلىكىنى بىلىپ، قانداق قىلىش ئۈستىدە ئۆزلىرىگە
مەسلىھەت سالغىلى مېنى ئەۋەتتى. ھازىر ئاتۇشتا ۋەلىخان خو-
جىنىڭ 400 دەك ئادىمى بار. لېكىن، قوراللىرى خىلدەك قىلى-
دۇ. ئەگەر مۇۋاپىق كۆرسىلە، زەمبىرەك، تەيفو، تۆپەڭ بىلەن
قوراللانغان چېرىكتىن نەچچە مىڭنى ئەۋەتسىلە، بىز گە يىراقتا
تۇرۇپ مەدەتكار بولۇپ بەرسە، ۋەلىخان خوجىنىڭ ئادەملىرىنى
ئاتۇشلۇقلار ئۆزىمىز تۇتۇپ، ۋەلىخان خوجىنىڭ كاللىسىنى
كېسىپ ئالدىلىرىغا ئېلىپ كېلەلەيمىز. ۋەلىخان خوجا ئۆل-
سىلا، قەشقەر ئۆزلۈكىدىن قوللىرىغا قايتىپ كېلى-
دۇ، ئەمما بۇنىڭغا ھەمدەم بولمىسىلا، ئۆزلىرىگە تەۋە
جۇغلانمىنى ۋەلىخان خوجا ئېلىپ كېتىدۇ. قاراپ تۇرۇپ
شۇنچە دۇنيانى ئۇنىڭغا بەرسەك قانداق بولىدۇ؟ بۇنىڭدىن

كۆره ئۆلگىنىمىز ياخشى ئەمەسمۇ!

پۇل بىلەن ئاشلىقنىڭ گېپىنى ئاڭلىغان ئامبال تاقەتسىزلىنىپ تۇرالماي قالدى. ئۇ خۇشاللىقىدا ئورنىدىن تۇرۇپ پايپاسلاپ بېرىپ، كېرەمنى ئۆزى يۆلەپ تۇرغۇزدى ۋە سورىدى:

— بۇ كەمگىچە تىكىۋەتكەن بولسا قانداق قىلىمىز؟

— ئاتۇش خەلقى يول - يوللارنى توسۇپ تۇرۇۋاتىدۇ. ۋەلىخاننىڭ مىڭ جېنى بولغان تەقدىردىمۇ قاچالمايدۇ.

— ناھايىتى ياخشى! — دېدى ئامبال چىرايى ئېچىلغان ھالدا، — بىرىڭلار كىرىڭلا!

فورما كىيگەن بىرسى كىرىپ كەلدى. ئامبال بۇيرۇق چۈشۈردى:

— بۇ ئادەمگە بىر يامبۇ ئىنئام بېرىلسۇن!

مۇلازىم دەرھال يامبۇدىن بىرنى ئېلىپ كىرىپ كېرەمگە بەردى. كېرەم يېنىشلاپ «رەھمەت» ئېيتىپ مانجۇچە تەزىم بەجا كەلتۈردى.

— بۇ ئازغىنە كۆڭلۇم، — دېدى خەبەر ئامبال، — ئىش روياپقا چىققاندىن كېيىن ساڭا يەنە مەنسەپ بېرىمەن، ئاتۇش خەلقىنىڭ ھەممىسىنى تارتۇقلايمەن. چېرىكلەر سەن بىلەن يولغا چىقىپ، ئاتۇشتىكى ئوغرىلارنى تۇتۇپ، ۋەلى خوجىنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ كەلسۇن. بۇگۇن تەييارلىقنى پۇختا قىلىپ، ئەتە ئاتلىنىڭلار!

شۇنداق قىلىپ، كېرەمنىڭ ھىيلىسى خەبەر ئامبالنى ئىشەندۇردى، ھەتتا ئۇنىڭ ئىنئامنى ھەم مەنسەپ ئۇچۇن بەرگەن ۋەدىسىنىمۇ ئالدى. كەچ كىردى، كېرەم كىچىنى لەشكىرىي گازارمىدا ئۆتكۇزۇپ، ئەتىسى سەھەردە خىل قوراللار بىلەن قوراللانغان 3000 چېرىكنى باشلاپ ئاتۇشقا قاراپ يولغا چىقتى.

زەمبىرەك، تەيفولىرىنى ئاتلارغا سۆرىتىپ ئىلگىرىلەۋاتقان چېر-
ىكلەر يېڭىشەھەرنى كەينىدە قالدۇرۇپ تېز سۇرئەتتە كېتىپ
باراتتى. قۇياش تىكلەشكەنسېرى ئاپتاپ تەپتىدىن بوشاشقان چېر-
ىكلەرگە قورالىرىمۇ ئېغىرلىق قىلىپ، هارغىنلىق يەتمەكتە
ئىدى. ئالدى تەرەپتە كىچىككىنە بىر ئېرىق بارلىقىنى بىلگەن
كېرەم ئۆلارنىڭ باشلىقىغا:
— بۇ يەردىن ئۆتۈپ كەتسەك خېلى ماڭمىغۇچە سۇ يوق.
لەشكەرلەر بىرئاز ئارام ئېلىۋالغاچ، ئۇسسۇزلۇقىنى قاندۇرۇ-
ۋالسا بولارمىكىن! — دەپ مەسلىھەت سالدى.
شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن لەشكەرلەر قوراللىرىنى قويۇپ، ئېر-
ىق بويىدا يۈز - كۆزلىرىنى يۇيۇشقا كىرىشتى. پۇرسەتنى
كۈتۈۋاتقان توختى مانجۇنىڭ بۆكتۈرمە قوشۇنلىرى ئاسماندىن
چۈشكەندەكلا تەرەپ - تەرەپتىن پەيدا بولۇپ، چېرىكلەرنى قور-
شاپ چاناشقا باشلىدى. هودۇقۇپ كەتكەن چېرىكلەر مىلتىقلىرى-
نى ئېلىشقىمۇ ئۈلگۈرەلمەي پىتراپ قېچىشقا باشلىدى. ئالاھا-
زەل بىرەر سائەتچە داۋاملاشقان قىر - چاپتا 3000 چېرىكتىن
پەقەت ئاز قىسمىلا قېچىپ كېتەلىدى. توختى مانجۇ تەرەپتىن
بولسا بىرمۇ ئادەم چىقىم بولمىدى. 3000 مىلتىق باغلانغان
14 سولۋاس[1]، تۆت دانە زەمبىرەك، تۆت دانە تەيفو، تۆپەك
قاتارلىقلار ئولجا ئېلىندى. قوشۇن كەينىدىن ئېلىپ مېڭىلغان
80 تۆمۈر هارۋىدىكى تاغارلاپ ئۇن - گۈرۈچ ، توڭلاپ ياغ
قاتارلىق تەمىناتلار قولغا چۈشتى، يەنە خېلى كۆپ راسخوت
خىراجەتلىرىمۇ بار بولۇپ، ئاتۇشنى ئېلىپ بولغاندىن كېيىن
قەشقەرنىمۇ قايتۇرۇۋېلىش خام چوتى بويىچە هەر ئېهتىمالغا
قارشى تەييارلىق چوڭ قىلىنغان ئىدى.

---

① سولۋاس — ئوت قويۇشتا ئىشلىتىلىدىغان قورال.

ئەفرىدۇن سالامەت قېچىپ بارغان چېرىكلەردىن بۇ خەۋەر-
نى ئاڭلاپ، سېپىل دەرۋازىسىنى مەھكەم تاقاتتى. خەبەر ئامبال
ئالدانغانلىقىنى بىلىپ ھەرقانچە ئەپسۇسلانسىمۇ ئورنىغا كەلمى-
دى، بەلكى توختى مانجۇ ھازىرلا كېلىپ بوغۇزلاپ تاشلايدىغان-
دەك ۋەھىمىگە چۈشۈپ، شەھەر دەرۋازىسىنى تاقاتقانىنىڭ ئۈس-
تىگە تۇرالغۇسىدىن چىقىشقىمۇ جۈرئەت قىلالمىدى. توختى
ئادەم تەشكىللەپ مەھەللىلەرنى ئارىلاپ، جەڭدە ئۆلگەنلەرنىڭ
ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى يوقلىدى. قېرى - چۈرى، يوقسۇزلارغا
مېھىر - شەپقەت يەتكۈزدى. ئۇنىڭ نامى جەڭدىكى باتۇرلۇقى
بىلەنلا خەلققە پۇر بولۇپ قالماستىن، ئىنسانپەرۋەرلىك خىسلى-
تىمۇ ئەتراپقا تارقالدى.

دۈشمەن قوشۇنلىرى سېپىلنىڭ ئىچىگە كىرىۋېلىپ چىققى-
لى ئۇنىمايۋاتاتتى. توختى مانجۇ دۈشمەننى ئىندىن چىقىرالماي
جىلە ئىدى. توساتتىن ئىشەكلىك بىر قېرى بوۋاي پەيدا بولۇپ
قالدى. ئۇنىڭ جۈل - جۈل قىشلىق كىيىملىرى ئاقۋالداققىلا
ئوخشايتتى. ئۇ ئەسلىدە پەيزاۋاتقا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قال-
غان دولانلىق بولۇپ، بۇ يۇرتتىن چىققان توختى ئىسىملىك
پالۋاننىڭ يەكەننى قولغا كىرگۈزۈپ، پۇقرالارغا راپاۋەتچىلىك
قىلغانلىقى ھەققىدىكى ھېكايەتلەر قۇلىقىغا يەتكەن. نەتىجىدە،
يەكەنگە بېرىپ بىر كۆرۈشمەك ئىستىكى قەلبىنى ماكان ئەت-
كەن. ئۆزى بىلىملىك كىشى بولغاچقا، «قۇرۇق قول» دىدار-
لىششقا رايى قويماي بىر پارچە شېئىرىي ئەرزنامە پۈتكەن.
ئۇنىڭ بۇگۈن يەكەن دىيارىغا ئاياغ بېسىپ قوزغىلاڭچى قوشۇننى
تاپقاندىن كېيىن ئىزدەپ - سوراپ يۈرۈپ توختىنىڭ قېشىغا
كېلىشى ئىكەن. ئۇنىڭ ئىچىنىشلىق تۇرقىغا كۆ-
زى چۈشكەن توختى ئەھۋالنى ئۇقۇش ئۈچۈن ئالدىغا بېرىشىغا،
ئۇ قويىنىدىن چىرايلىق قاتلانغان ۋاراقچىنى ئېلىپ سۇندى.

قەغەزگە مۇنۇلار يېزىلغان ئىدى:

«پەيزاۋاتتىن چىقىپتۇدەك توختى باتۇردەك تۆرە،
قىلغىنى خاندىنمۇ ئارتۇق قەھرىمانلىقتا ئۆرە.
ئاڭلىدۇق خاننى بېيجىڭدا، خەلپىنى رۇمدا دەپ،
نىمە پايدا سورىمىسا ياتتىڭمۇ دۇم يا ئوڭدا دەپ.
توختى مانجۇ① باتۇرۇمغا مەن پېقىرنىڭ ئەرزى بار،
توغرىسى، مەنلا ئەمەس ئامۇخاسىنىڭ دەردى بار.
ھۇزۇرۇڭغا تەستە كەلدىم ئەرزۇھالىم ئېيتقىلى،
پەھلىۋانىم، رەھىم ئەيلەپ ئەتكىن خالاس دەردتىن مېنى.
«ئىشى ئوك» نىڭ ئېتىزىدا تۇرسا قىردىن تېشىپ سۇ،
مەن بىچارە سۇ تۇتالماي بولدى يېرىم پوستەك — شو.
يەردىن ھوسۇل چىقتى ئاز، ئالۋانغا بەردىم بارىنى،
ئاق ئاشلىقنى ساڭغا تۆكتۇم، باللار يېدى چالىنى…
يەرنى ئاران قىلسام ئوسا چاچقىلى يوقتۇر ئۇرۇق،
تولا قاتراپ ئۆتىنگە يالاڭ تاپان بولدى يورۇق.
تەستە بىر قوش ئۇينى تاپسام يوق ئىكەن بۇقۇسىسى،
قىلغۇچە تەل ئۇنى، ھەيھات! كەتتى يەرنىڭ ئوسىسى.
نىمى يوق ئېتىزنى ھەيدەپ سۇندى بۇقۇسا چىشى،
ئۇي ئورۇقلۇقتىن ماڭالماي تىرىدى يەرنى بېشى.
سالغۇلۇق مۇمكىنمۇ سۆرەم تۇرسا ئېتىز چالمىلىق،
تاشلىۋەتسەم شۇ پېتى ئاپتاپتا بولغاي سالمىلىق.
ئاش ۋە نان پىشۇرغۇدەك يوقتۇر بىساتىمدا ئوتۇن،
بەش قىزىم يانتاق چېپىپ، چاۋار تېرەر تىنماي خوتۇن…
ئىلتىپاتىڭ بىزگىمۇ يەتسۇن دىبان قىلدىم دۇئا،
مەن كەبى بىچارىلەر كۈتىدۇ سەندىن پاناھ.»
ناتۇنۇش يۇرتداشنىڭ بۇ ئەرزنامىسى باتۇرلارغا مەدھىيە،

① مانجۇچە تىل بىلگەچكە «مانجۇ» دەپ لەقەم قويۇۋالغان.

قوشۇنغا ئىلھام ئىدى. كۆپچىلىك تەسىرلىنىپ، ئاتىغانلىرىنى ئىئانە قىلىشتى. توختىمۇ ئۇنىڭغا يېتەرلىك خىراجەت بېرىپ چىرايلىق ئۇزىتىپ قويدى. ئۇ توقۇغان بېيىتلار شۇنىڭدىن باشلاپ خەلق ئەدەبىياتىدىن ئورۇن ئالدى. بۇنىڭ مۇئەييەن تەشۋىقاتلىق رولى بولۇپ، ۋەلىخان تۆرە دېھقانلار قوزغىلىڭى-نىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىپ، بۇلاڭ-چىلىق، قىرغىنچىلىق قىلمىشى ئارقىلىق خەلقنىڭ ئەركىنلىك يولىدا زۇلۇمغا قارشى جەڭدە تۆككەن پاك قانلىرىنى بۇلغاۋاتقان بىر پەيتتە، قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ ئىناۋىتىنى تىكلەش ئۈچۈن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. بۇ ھېكايە دولان تەۋەسىگە تارقى-لىش بىلەن زور بىر تۈركۈم دېھقان ياشلىرى ئىختىيارىي ھالدا كېلىپ سەپكە قوشۇلدى. توختى مانجۇنىڭ قوشۇنلىرى ۋەلىخان تۆرە بىۋاستە باشقۇرىدىغان قوشۇنلاردىن پەرقلەنسىمۇ، قەشقەر تەرەپتە يەنىلا ۋەلىخان تۆرە قوشۇنلىرى دېگەن نامدا ئاتىلاتتى. ۋەلىخان خوجا بۇ قوشۇننىڭ جەڭگىۋارلىقىنى بىلگەچكە يۈز ئۆرۈپ كېتىشتىن قورقۇپ، ئارىلىشىۋالمىدى. ئەمما، تەمىنات ۋە خىراجەت بەرمەي، قۇدرەت تېپىشىغا ئاستىرتىن توسالغۇلۇق قىلىپ تۇردى. ئەمەلىيەتتە ۋەلىخان خوجا بىلەن ئاللىقاچان چەك - چېگرا ئاجراتقانلىقى ئېنىق ئىدى. ۋەلىخان تۆرىنىڭ كۆزلىگىنى بىلەن دېھقان قوزغىلاڭچىلارنىڭ مەقسىتى تۈپتىن ئوخشىمايتتى. لېكىن، بىلمىگەنلەر بۇنى دەماللىققا پەرق ئېتەل-مەيتتى.

ئەفرىدۇن ۋاڭ بولسا، شەھەرگە بېكىنىۋالغانچە قارىسىنى كۆرسەتمەيۋاتاتتى. شۇنداقتىمۇ ئەتراپنى مۇستەھكەم قورشاۋغا ئالغان قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ قوراللىرى سېپىل ئۈستىدىكى قاراۋۇللارغا بەتلەكلىك ئىدى.

ئون سەككىزىنچى باب

تاقالغان شەھەر

خەبەر ئامبال خىللانغان 3000 كىشىلىك قوشۇننى ئاتۇشقا يولغا سالغاندىن كېيىن، ئۆزىگە تاغدەك ئىشەنچ باغلاپ «بۇلار-نىڭ ئاتۇش، قەشقەر، يېڭىسارنى قايتۇرۇپ ئېلىشىغا يەكەندىن قوشۇن چىقىرىپ، قوزغىلاڭچىلارنى بىراقلا تازىلاپ تۈگىتىدى-غان بولدۇم» دېگەن خام خىيال بىلەن، قىزغىن شىشىخال ئويناپ ئولتۇراتتى، تەرلىگىنىدىن سۇغا پىشىلغان ئىتتەكلا بو-لۇپ كەتكەن ئۈچ نەپەر چېرىك بوسۇغىدىن پۇت ئېلىپلا تۇۋلاش-تى:

— جاڭجۇن ئالىيلىرى! جاڭجۇن ئالىيلىرى...

ئۇلارنىڭ چىرايلىرى تاتىرىپ، ياغاق يۈزلىرى تېخىمۇ تار-تىشىپ كەتكەن ئىدى.

ئەنسىز ۋارقىرىغىنىچە كىرىۋاتقان ئۈچ چېرىكنى كۆرگەن ئامبال شىلاۋاتقان شىشىخالنى تاشلاپ ئورنىدىن تۇردى. چېرىك-لەر ئۈچىسىدىكى فورمىسى بىلەنلا قالغان بولۇپ، مىلتىق، بېشىدىكى موزىلىرىمۇ كۆرۈنمەيتتى. بۇنىڭدىن بىرەر يامان ئەھۋالنىڭ يۈز بەرگىنىنى سېزىش تەس ئەمەس ئىدى. ئۇلار ئامبالنىڭ ئالدىغا كېلىپ:

— دوكىلات! — دېگىنىچە سالام بېرىپ تىك تۇرۇشتى.
— بىرىنىڭ سۆزلە ! — دېدى خەبەر ئامبال تاقەتسىزلىنىپ.
— قوشۇن يول ئۈستىدە قوزغىلاڭچىلارنىڭ بۆكتۈرمىسىگە ئۇچراپ، قارشىلىق بىلدۈرۈشكە ئۈلگۈرەلمەي پۈتۈنلەي دېگۈدەك قىرىلىپ تۈگىدى، بىز يوشۇرۇنۇپ يۈرۈپ ناھايىتى قىيىندا قېچىپ كەلدۇق.
— يول باشلىغۇچى چەنتۇ قېنى؟
— قوزغىلاڭچىلار تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى.
ئامبال بۇنى ئاڭلاپ، ھوشىدىن كەتكىلى تاسلا قالدى.
— يوقىلىش! — دەپ ۋارقىرىدى ئۇ چېرىكلەرگە.
ئۇنىڭ كۆزلىرىگە قىزىللىق تىقىلغان، يۈزلىرى تاتارغان بولۇپ، تۇرغان جايىدىن جىددىي قەدەم بىلەن ئالدى - كەينىگە ماڭاتتى. تامغا ئېسىقلىق قىلىچنى زەرب بىلەن ئېلىپ قىنىدىن يېرىم سۇغۇرۇپ يەنە قىنىغا سېلىپ قوياتتى. غەزەپتىنمۇ ياكى قورقۇنچتىنمۇ، ئەيتاۋۇر، پۈت - قوللىرى بەزگەك كېسىلى تەگكەندەك تىترەيتتى. بۇنداق كەيپىيات نەچچە مىنۇت داۋاملاشقاندىن كېيىن بىردىنلا گۈرۈچى چىقىپ كەتكەن ھېسپتەك بوشىشىپ، ئۆزىنى ئورۇندۇققا تاشلىغىنىچە ئولتۇردى. ئاڭغۇچە شىشىخال ئويىنىشىپ بېرىۋاتقان ئۇلپەتلىرى ئۇنىڭ قەھرىدىن قورققان بولسا كېرەك، بىر - بىرلەپ ئۆزلىرىنى چەتكە ئالغان ئىدى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن 3000 كىشىلىك خىللانغان قوشۇن، ئىلغار قورال - ياراغ ۋە قاپ - قاپلاردىكى تەمىناتلار نېرى كەتمەيتتى. تۇرۇپ - تۇرۇپلا « خېي! ... » دەپ يوتىسىغا شاپىلاقلايتتى. مىجەزى بىردىنلا غەلىتىلىشىپ، ئۆيىنىڭ ئىچىدە ئۇياقتىن - بۇياققا توختىماي ماڭاتتى.
ئامبال نۇرغۇن ئويلىنىشلاردىن كېيىن ئۆزىنىڭ مەغلۇبىيىتىنى تەن ئېلىپ، قوزغىلاڭچىلارغا چېقىلىشنىڭ پايدىسىز

ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى. چۈنكى، قوزغىلاڭچى قوشۇن ھازىر بۇر ۇنقىدەك تاياق - توقماق بىلەن قوراللانغان بىر توپ تەرتىپ-سىز دېھقانلار ئەمەس، بەلكى باشلىرىغا بىر خىل قارا نوچى تۇماق كىيگەن، ئۇچىسىدىكى كىيىملىرىمۇ ئوخشاش، ئادەم سانىنى كۆرسىتىپ تۇرىدىغان رەڭگارەڭ تۇغ - ئەلەملەرنى كۆ-تۈرگەن، قوراللىرى خېلى ئىلغار، مۇكەممەل تەرتىپ - ئىنتى-زامغا ئىگە يېرىم ئارمىيە قاتارىغا كىرىپ قالغان ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە چىڭ لەشكەرلىرىنىڭ بۇ قېتىمقى مەغلۇبىيىتى ئادەتتى-كى قوراللاردىن باشقا، تەيفو - زەمبىرەك، تۆپەڭ، 14 دانە سولۋاس بىلەن تەمىن ئەتكەندىن باشقا، 3000 ئادەمنىڭ بىر ئايدىن ئارتۇق تەمىناتىغا يەتكۇدەك ئاشلىق ۋە خېلى كۆپ نەق پۇلغا ئېرىشتۇرگەن ئىدى.

خەبەر ئامبال مەھكىمىسى قوزغىلاڭچىلارنىڭ كۈچىنى مۆل-چەرلەپ، ھازىرچە سېپىلنى تاقاپ مۇداپىئەدە تۇرۇش، ئىلى جاڭجۈنىگە مەلۇمات يوللاپ ئادەم تەلەپ قىلىش قارارىغا كەلدى.

ئامبالنىڭ چاقىرىشى بىلەن كاتىپ يۈگۈرۈپ كىردى.

— بۇيرۇق! — دېدى ئامبال قوشۇمىسىنى تۈرۈپ، — ھازىردىن باشلاپ شەھەر دەرۋازىلىرى تاقىلىپ، قاراۋۇللۇق كۈچەيتىلسۇن! ھەرقانداق ئادەمنىڭ يول خېتىسىز شەھەرگە كىرىش - چىقىشى مەنئى قىلىنسۇن! قارشىلىق بىلدۈرگەنلەر ئېتىپ تاشلانسۇن! لەشكەرلەر قوۋۇقلارغا بۆلۈنۈپ، سېپىل ئۈستىگە ئورۇنلاشسۇن! ئىچكى توپىلاڭدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، شەھەر خەلقىمۇ ياخشى نام بىلەن سېپىل ئۈستىگە ئېلىپ چىقى-لىپ كونتروللۇقتا تۇتۇپ تۇرۇلسۇن! پۈتۈن قىسىم جىددىي ھالەتكە ئۆتۈپ، ئۇرۇش تەييارلىقىدا تۇرسۇن! پەرمان ئەفرە-دۇن ۋاڭغا يەتكۈزۈلۈپ، ماسلىشىپ ئىجرا قىلىنسۇن!

كاتىپ خەبەر ئامبالنىڭ بۇيرۇقىنى تولۇق خاتىرىلەپ،

چىقىپ كەتتى. ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەيلا شەھەر دەرۋازىسى تاقىلىپ، كىرىش - چىقىش مەنئى قىلىندى. چېرىكلەر توپ - توپ بولۇشۇپ سېپىل ئۈستىدىن ئورۇن ئېلىشتى. شەھەر خەلقى ئەندىشىگە چۈشۈپ، كېيىنكى كۈنلىرىدىن ئەنسىرىمەكتە ئىدى.

شەھەر دەرۋازىسى تاقىلىش بىلەن تەڭ سودا دۇكانلىرىمۇ ئېچىلمىدى. بىر ھەپتە ئىچىدە پۈتۈن تىجارەت توختاپ، قەدىمىدىن تارتىپ گۈزەللىكتە ۋە تۇرمۇش ئاسايىشلىقى جەھەتتە جەننەتكە تىمسال يەكەن شەھىرى ئىمارەتلىرىنىڭ قۇببە - پەشتاقلىرىدا ھۇۋقۇش سايرايدىغان غەمخانىگە ئايلىنىپ قالغان ئىدى. يوقسۇزلارنىڭ كۈن ئۆتكۈزمىكى قىيىنلىشىپ، نارازىلىق كۈندىن - كۈنگە كۆپىيىۋاتاتتى، غەلۋە - ماجىرا ھە دېگەندە يۈز بېرىپ تۇراتتى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئەفرىدۇن ۋاڭ چۆچۈش ئىچىدە دىققەت نەزىرىنى ئاغدۇرۇپ، كۆپ ئويلىنىشلاردىن كېيىن تەدبىر قوللىنىش قارارىغا كەلدى. ئۇنىڭچە، ئامال تېپىپ شەھەر خەلقىنىڭ كۆڭلىنى ھۆكۈمەتكە مايىل قىلىش، پۇقرالارنى تەشكىللەپ، باشقۇرۇشنى ئەمەلدارلارغا تۇتقۇزۇش، قالغان ئىشنى ئاللادىن تىلەشتىن باشقىسى ياخشىلىق ئېلىپ كەلمەيتتى. يەكەن شەھىرىدە خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر ئىككى كىشى بار ئىدى، ئۇنىڭ بىرى، قازى كالان بولۇپ، يەكەن خەلقى دانىشمەنلىكتە خوجا جۇمھۇرغا، ئادالەتپەرۋەرلىكتە نۇشىرىۋان ئادىلغا ئوخشىتاتتى؛ يەنە بىرى، كىشىلەر ئۇلۇغ ھېسابلاپ چوقۇنىدىغان ھەزرىتىم دېگەن كىشى بولۇپ، دۇئا ۋە قارغىشلىرىغا پەۋقۇلئاددە ئېتىبار بىلەن قارىشاتتى.

ئەفرىدۇن ۋاڭ بېشىغا كۈن چۈشكەندە بۇ ئىككى كىشىدىن پايدىلىنىش نىيىتىگە كەلدى، ئۈچ ئات تەييارلاپ، قازى كالاننى ئوڭ تەرىپىگە، ھەزرىتىمنى سول تەرىپىگە ئۆتكۈزۈپ، كوچىمۇ - كوچا يۈرۈپ، پۇقرالارنى خاتىرجەملەندۈرمەكچى بول-

دى. ئۇنىڭدىن باشقا، بارغانلا يېرىدە مەسچىت ـ مەسچىتلەرنىڭ ئالدىغا جامائەتنى يىغدۇرۇپ ئۆزى ۋەز ئېيتاتتى:

— ئەي خالايىق! — دەيتتى ئۇ كۆپچىلىككە مۇراجىئەت قىلىپ، — سىلەرگە شۇنى جاكارلايمەنكى، بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئەمەلدارلار سىلەرنىڭ دەرد ـ هالىڭلارنى ماڭا يەتكۈزمەپتۇ. مەن ئۇلارنى جازالايمەن. مانا هازىردىن ئېتىبارەن سىلەرنى ئۆزۈم يوقلاپ تۇرىمەن. مەندىن ئۆتكەن سەۋەنلىكلەرنى كۆڭلۈڭلاردىن چىقىرىۋېتىپ، توپىلاڭچىلارغا يانتاياق بولماڭلار. سىلەرگە خۇدانى گۇۋاھ قىلىپ كېپىللىك بېرىمەنكى، بۈگۈندىن باشلاپ پۈتۈن شەھەر خەلقىگە باي ـ كەمبەغەل دېمەستىن قارىغۇيۇق تۇرمۇش پۇلى تارقىتىپ بېرىلىدۇ. بۇنىڭغا يېنىمدا تۇرغان قازىكالان بىلەن ھەزرىتىم گۇۋاھتۇر.

ئەفرىدۇن دېگىنىنى ئەمەلدە كۆرسىتىش ئۈچۈن خەزىنىنى ئېچىپ ھەممە ئادەمگە پۇل تارقاتتى. ئەمەلدارلارغا خەلققە ياخشى مۇئامىلىدە بولۇپ، ئۆزىگە مايىل قىلىشنى تاپىلىدى.

بىر كۈنى ئەفرىدۇن ۋاڭ كۆڭلى بىئارام هالدا سارىيىدا خەبەر ئامبال بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ئولتۇراتتى، توساتتىنلا كىرىپ كەلگەن خەزىنىچىبەگ مۇھەممەتئىمىن ئېيتتى:

— ۋاڭ ئالىيلىرى! شەھەر خەلقىگە پۇل تارقىتىش تېخى ئاخىرلاشماستىنلا خەزىنىنىڭ يېرىمى تۈگىدى. شۇڭا، پۇل تارقىتىشنى توختاتساقمىكىن دەيمەن.

— بولمايدۇ! — دېدى ئەفرىدۇن ۋاڭ، — داۋاملاشتۇرۇلۇپ ئاخىرى ئۈزۈلسۇن. تارقاتقان پۇل شەھەردىن چىقىپ كېتەلمەيدۇ. ۋاقتى كەلگەندە بىرىگە 10نى قېتىپ قايتۇرۇۋالىمىز.

ئەفرىدۇن ئۆز سۆزىنى تەستىقلاتماقچى بولغاندەك خەبەر ئامبالنىڭ كۆزىگە قارىغان ئىدى:

— شۇنداق! — دەپ ئىپادە بىلدۇردى خەبەر ئامبال، — بۇ

پۇلىلارنى سىز تاپقان، يەنە تاپالايسىز. سىز ئامان بولسىڭىز، بىز ھەم خاتىرجەم.

مۇھەممەتئىمىنبەگ «خوپ!» دېگىنىچە چىقىپ كەتتى.

ئەفرىدۇن ۋاڭ بىلەن خەبەر ئامبال كېيىنكى ئىشلار ئۈستىدە مۇزاكىرىلىشىشكە كىرىشتى، گەرچە ئەفرىدۇن ئۆزىنى «پادىشاھ، خان» دەپ بىلسىمۇ، خەبەر ئامبال خۇددى گەجگىسىگە بەتلىنىپ تۇرغان تاپانچىدەك ئۇنىڭ ھەممە ئىشلىرىنى نازارەت قىلىپ، باسىدىغان قەدىمىدىن تارتىپ ھەربىر ئېغىز سۆزلىرىگىچە بەلگىلەپ بېرەتتى، يەرلىك ئەمەلدارلارنى مانجۇلار ئۆزلىرىنىڭ توقال خوتۇنىغا ئوخشاش كۆرۈپ، لازىم بولغاندا ئىشلىتەتتى، ئېھتىياجى تۈگىگەندە كۆزگە ئىلىپمۇ قويمايتتى.

خەبەر ئامبال ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ بولۇپ چىقىپ كەتتى. نېمىلا بولمىسۇن ھازىرقى مۇھىم ئىش شەھەر مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەش ئىدى. شۇڭا، خەبەر ئامبال دىۋانبېگى، باش مىرزىبەگ ۋە چوڭ - كىچىك ھەممە بەگلەرنى تىزىملاپ، سېپىل دەرۋازىسىنى بېقىشقا تەيىنلەشنى ئەفرىدۇنغا تاپىلىدى. ئەفرىدۇن ۋاڭ خەبەر ئامبالنىڭ دېگىنى بويىچە بەگلەرنى بىر - بىرلەپ ئورۇنلاشتۇردى.

ئەفرىدۇن ۋاڭ مەرتىۋىلىك بەگلەردىن بىرقانچىنى ئەگەشتۈرۈپ، ئاۋۋال «دەرۋازەئى ئالتۇن»غا باردى، ئاندىن باش مىرزىبەگكە پەرمان چۈشۈردى:

— تىزىم بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلسۇن!

مىرزىبەگ ھەرقايسى ئورۇنلارغا بىر - بىرلەپ ئادەم بەلگىلىدى:

— «دەرۋازەئى ئالتۇن»غا لاۋۋا ھاكىمى مەسئۇل بولۇپ قاراۋۇللۇق قىلسۇن! شاڭ بەگلىرىگە باشچىلىق قىلىپ، كېچە - كۈندۈز پاسىبانلىقنى بوشاشتۇرمىسۇن! شەھەر خەلقى كالتەك -

چوماقلىرىنى ئېلىپ، سېپىل ئۈستىدە كۆزەتچىلىك قىلسۇن! ئاخۇنلار «ۋەزائىف» ئوقۇپ، مۇشكۇل ئىشقا ئاسايىشلىق تىلە-سۇن! بۇ يەرگە تەيىنلەنگەن چېرىكلەر مەسئۇل بەگنىڭ بۇيرۇ-قىغا ئىتائەت قىلىپ، جەڭگىۋار ھالەتتە تۇرسۇن! — مىرزىبەگ تىزىمنى ئوقۇپ تۈگىتىپ، ۋاراقچىنى قاتلاپ قوينىغا سالدى، ئاندىن ئەزان ئېيتقاندەك توۋلىدى، — تەيىنلەنگەن ئادەملەر ۋاڭ ئالىيلىرىنىڭ كۆز ئالدىدا پاسىبانلىق ئورۇنلىرىغا قارار تاپقاي!

ئىسمى تىلغا ئېلىنغانلار شۇئان ھازىر بولدى.

ئەفرىدۇن ۋاڭ «دەرۋازەئى ئالتۇن» دىن ئايرىلىپ، «دەر-ۋازەئى خانىقا» غا كەلدى. بۇ يەردە ئىنايەتبەگ ئىسىملىك بىرسى بار بولۇپ، يېڭىسار ھاكىمىدەك شەھەرنى تارتقۇزۇپ قويۇپ قېچىپ كەلگەن ئىدى. ئۇ تېبابەت ئىلمىدىن خەۋەردار بولغاچقا، كۆزەتچىلەرنىڭ سالامەتلىكىنى تەكشۈرۈشكە تەيىنلىدى. شەي-خۇلئىسلام ساھىب كىرام بىلەن ئاخۇن مۇنەججىم زامانىنى ئىلمى نۇجۇم ئاساسىدا ئاسمان جىسىملىرىنى كۆزىتىپ، كەلگۈسىدە يۈز بېرىدىغان ئىشلاردىن خەۋەر بېرىپ تۇرۇشقا بەلگىلىدى. بۇ جايغا تەيفو ۋە نەيزىلىك لەشكەرلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، پات - پات ئوق چىقىرىپ، ھەيۋە كۆرسىتىشنى تاپىلىدى.

«دەرۋازەئى قابغات» قا ئەلەم ئاخۇننى مەسئۇل قىلىپ، يېتەرلىك لەشكەر ئاجرىتىپ بەردى. شاھ نەسەبىدىن بولغان زاھىت خوجامنى نىگاھبان (قاراۋۇل) لىققا ئورۇنلاشتۇردى. خەزىنىچى مۇھەممەتئىمىنبەگنى ئەلەمدارلىققا تەيىنلەپ، قولىغا نۇرغۇن چېرىك تۇتقۇزۇپ، پاتروللۇق ۋەزىپىسىنى تاپشۇردى. قاراۋۇللۇققا قويۇلغانلار ئىچىدە يەنە ئۇلۇغ - ئۇششاق بەگلەر، ئاخۇن، موللا - ئىماملارمۇ مەلۇم سالماقنى ئىگىلەيتتى.

«دەرۋازەئى مەسخىرە» گە مۇپتى ئاخۇن (قەبرىسى ھازىر سېرىق كۆلدە) سەردار، خاتىپ ئاخۇن ۋە خەزىنىچى مەغرۇل-

بەگ ئىككىنسى ياردەمچى بولدى. بىر بۆلۈك چېرىك ھەمدە شەھەر ئاھالىسى قاراۋۇللۇققا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

«تېرەكباغ دەرۋازىسى»غا قازى ئاخۇن مەسئۇل قىلىنىپ، زەپەر ئاخۇن دېگەن تېۋىپ كىشى يانداپ بېرىلدى. ئۇ كېسەلنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ ھەممىسىگە ئوخشاشلا «قەشرىماش» بۇيرۇش بىلەن مەشھۇر ئىدى، ئەلەمداربەگ شاھ مەنسۇر بۇ يەردىكى ئەلەمدار ۋە چېرىكلەرگە مەسئۇل قىلىندى. پاششاپ بەگ نەئمان مىراب ئەتراپقا مەخپىي ئادەم چىقىرىپ، جاسۇسلۇق قىلىشقا قويۇلدى. بۇ ئەتراپ ناھايىتى مۇھىم بولۇپ، روبىروسىدىكى «سۇتلۈك مازار»دا قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئادەملىرى بار ئىدى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، مۇھىم دەپ قارالغان جايلارغا كۆپ-لەپ قاراۋۇللار قويۇلدى. مەسچىتنىڭ ئىماملىرى كېچىنى مەسچىتتە ئۆتكۈزۈپ، ئاللادىن ھۆكۈمەتكە بەختەرلىك، پادى-شاھغا نۇسرەت تىلەشكە بۇيرۇلدى. شەھەردىكى ئاخۇن - ئەش-رەپلەرمۇ نامىزىدا دۇئا - تىلاۋەت قىلىپ، ھۆكۈمەتنىڭ ئامانلى-قىغا ئاللادىن مەدەت تىلەشكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئىشلار قانائەت-لىنەرلىك ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئەفرىدۇن ئور-دىغا قايتتى، ئەمما نېمىشقىدۇر كۆڭلى تىنمايۋاتاتتى.

— پەرمان! — ئەفرىدۇن باش مىرزىبەگكە بۇيرۇق چۈ-شۈردى، — پۈتۈن مازار، مەسچىتلەردە داشقازان ئېسىلىپ، خەتمىقۇرئان قىلىنسۇن، مەسچىت - خانىقالاردا خەتمە باشلان-سۇن. تالىبۇل ئىلىملەر يىغىلىپ كېچە - كۈندۈز ئۇزۇلدۇرمەي «ۋەزائىف»، «ئەۋراد» ئوقۇپ، ئامانلىقىمىز ئۇچۇن ئاللاغا ئىلتىجا قىلسۇن. بارلىق تەلەپكارلار پادىشاھغا ئامانلىق تىلەپ، ھەممە كارى - بارىغا خەيرىيەت تىلىسۇن. پەرمان دەرھال ئىجرا قىلىنسۇن!

مىرزىبەگنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن شۇ سائەتنىڭ ئۆزد-

دىلا جاكارچىلار كوچىمۇكوچا ئايلىنىپ يۇرۇپ ۋارقىراشقا باش-
لىدى:

«ئى خالايىق! قۇلاق سېلىڭلار، ئاڭلىمىدىم دېمەڭلار،
هازىردىن باشلاپ ئۆي - ئۆيدىن قازان ئاچقىپ زاراتـ-
گاهلىققا، مەسچىت - خانىقالارنىڭ ئالدىلىرىغا ئېسىپ
زاراخەتمە قىلىنىپ خەتمىقۇرئان ئوقۇلسۇن!»

شۇنداق قىلىپ، قۇرئان ساۋاتى بارلارنىڭ ھەممىسى يىغد-
لىپ مەسچىت - مەسچىتلەردە خەتمە باشلاندى، قارىي - موللد-
چاقلارنىڭ قىرائەت ئاۋازلىرى شەھەرنى لەرزىگە سالدى. «پىرد-
يانە يەكەن» دۇئا - تىلاۋەت ساداسىدىن زىلزىلىگە كېلىپ،
ئاموخاس يەتمىش ئىككى مىڭ مالائىكىنىڭ ھەممىسى ئەرشتىن
چۈشۈپ، ئۆزلىرى ھەمداستىخان بولۇپ ئولتۇرغاندەك ھاياجانغا
چۆمدى. تېخى نەچچە سائەت ئىلگىرىلا ئەفرىدۇن ۋاڭ ۋە ئۇنىڭ
ئەمەلدارلىرىغا قارغىش - نەپرەت ياغدۇرۇپ غەزەپلەنگەنلەر قد-
رائەتنىڭ مۇڭىدىن دىللىرى ئېرىپ، ھېساب - كىتابلىرىنى
قىيامەتكە قالدۇرۇشتى.

پۈتۈن شەھەر خەلقى چېرىكلەر بىلەن بىر قاتاردا سېپىل
ئۈستىگە ھەيدەپ چىقىلدى. پۇقرالارنىڭ قولىغا چوماق، كال-
تەكلەر تۇتقۇزۇلغان ئىدى. نۇرغۇن ئائىلىلەردە ئاشلىق ئۈزۈ-
لۈپ قالغاچقا، بالىلار ئاچلىقتىن قىرىلىپ كېتىۋاتاتتى. چوڭلار
ئىچىدىمۇ ئۆلۈم - يىتىم كۈنسېرى كۆپىيىۋاتاتتى. دەرۋازىسى
مەھكەم تاقالغان يەكەن شەھىرى گويا دېڭىزدىكى يېگانە كېمد-
دەك قوزغىلاڭچىلارنىڭ مۇھاسىرىسى ئىچىدە قالغان ئىدى.
توختى مانجۇنىڭ قوشۇنلىرى ئىككى شەھەر ئارىلىقىدا ئات چاپ-
تۇرۇپ يۇرۇپ دۇشمەننى جەڭگە چاقىرىپ، مازاق قىلاتتى.

خورلۇققا چىدىمىغان ئەفرىدۇن ۋاڭ سېپىل ئۈستىدە تۇرغانلارغا: «ئېتىڭلار!» دەپ ۋارقىرايتتى، ئەمما سېپىل ئۈستىدىن ئېتىشقا جۈرئەت قىلغانلارنى قوزغىلاڭچىلار ئۇدۇللۇق ئۇجۇقتۇرۇۋېتەتتى. ئاخىر ئەفرىدۇن تەرەپ ھىندى، ئاۋغان، بالتو، پەنجابىلاردىن 1000 كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەييارلاپ، قوزغىلاڭچىلارغا قارشى ئاتلاندۇرغان ئىدى، ئۇلارنىڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئۆلۈپ، تىرىك قالغانلىرى ئېغىر يارىلىنىپ شەھەرگە ئاران كىرىۋالدى. قوزغىلاڭچىلار شەھەرنى ئالالمىغىنىغا خاپا بولسا، شەھەر خەلقى قاپسىلىپ قالغىنىغا خاپا ئىدى. ئىككى تەرەپنىڭ تەقەززالىقىغا ھېچنېمە توغرا كەلمەيتتى. ئۇرۇشنىڭ ئۇزاققا سوزۇلۇپ كېتىشى شەھەر خەلقى ئۈچۈنمۇ، دېھقانلار ئۈچۈنمۇ پايدىسىز ئىدى. بۇنى ھېس قىلغان توختى مانجۇ پانساتلار بىلەن كېڭىشىپ ئىشنى باشقا تەرەپتىن باشلىماقچى بولدى.

ئون توققۇزىنچى باب

ئوت ئىچىدىن كەلگەن كۆلكە

ياز پەسلى كىرىپ، ئېكىنزارلىقلار يېشىللىققا پۈركەنمەكتە ئىدى. باغلاردا غورىلارنىڭ ئالدى سارغىيىشقا باشلىدى. لېكىن، يەكەن شەھىرىنىڭ ئورمانزارلىق ئارىسىدىكى قەبرىستانلىقتەك جىمجىتلىقى ئادەمنىڭ ئىچىنى پۇشۇراتتى. بۇرۇنقىدەك ھەر يىلى 5 - ئاينىڭ 18 - كۈنلىرىدىن باشلاپ ئۈجمە يېگىلى سەھراغا ماڭىدىغان باللار، ئۈجمە سەيلىسىدىكى چېلىشنى قىزىتىش ئۈچۈن ئالدىرايدىغان تەمبەل يىگىتلەر، ئەپكەشلىرىگە ئالا غورا قاچىلانغان سېۋەتلەرنى ئىلىپ، ئەپكەشنىڭ سىلكىنىشىگە پۈتىنى كەلتۈرۈپ يېنىك دەسسەپ كېتىۋاتقان باققاللار، ئۈستۈبېشى ئاددىي، يۈزلىرى يېرىم يېپىقلىق قېتىقچى قىز - جۇۋانلار، ھەر ھەپتىنىڭ بازار كۈنلۈكى يوللارغا سىغىشماي شەھەر دەرۋازىسىدىن كىرىپ - چىقىۋاتقان ھارۋىلار، مەپىلەر، ئاتلىق - پىيادىلەر، «پوش - پوش!» دەپ ۋارقىرايدىغان ئوتۇنچىلار، ئۇلاغ بازىرىغا چارۋا ھەيدەپ ماڭغان دېھقان - چارۋىچىلار، يول بويلىرىدا باشلىرىغا تېۋەكلىرىنى ئېلىپ «يوغان نان!» دەپ كۆتۈرۈپ يۈرگەن ناۋايلار… نىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمەيتتى. چىڭ لەشكەرلىرى سېپىل ئەتراپىدىكى ئۆيلەرنى پۈتۈن-

لەي كۆيدۇرۇپ، باغ - ئورمانلارنى بۇزۇپ تۈزلىۋەتكەچكە، نەچچە يۈز مېتىرلاپ ئارىلىقتا تۈزلەڭلىك ھاسىل بولغان ئىدى.

شەھەردىكى ئەرلەر ھەر كۈنى ئەتىگەندە سېپىل ئۈستىگە ھەيدەپ چىقىلاتتى. ئۇلارنىڭ قوللىرىغا تۇتقۇزغان ئاق كالتەك. لەر يىراقتىن كۆز پەسلىدىكى ئورۇلۇش ئالدىدا تۇرغان پالاڭ. سىز قوناق شاخلىرىدەك كۆرۈنەتتى. ئەمەلدارلار خەلقنى زورلاپ قوزغىلاڭچى قوشۇننى تىللاتقۇزاتتى. ئەمما، قوزغىلاڭچى قو. شۇن تەرىپىدىن بىر پاي زەمبىرەك ئوقى ئېتىلىشى ھامان «مىڭ قاغىغا بىر كېسەك تېتىپتۇ» دېگەندەك ھەممىسى دۇم يېتىۋېلى. شاتتى. يەنە بىر كەملەردىن كېيىن پەيدا بولۇپ چۇقان سېلىشات. تى. نېمە دەۋاتقانلىقىنى ئۆزلىرىدىن بۆلەك ھېچكىم بىلمەيت. تى. بۇنىڭغا جاۋابەن قوزغىلاڭچى قوشۇن ئىنكاس قايتۇرمايتتى ياكى بىرنەچچە پاي ئوق چىقىرىپ قوياتتى.

ئالاھازەل سېپىل دەرۋازىسى تاقالغىنىغا بىر ئايدىن ئېشىپ كەتتى. شەھەر خەلقى سېپىل ئىچىگە قامىلىپ، سىرت بىلەن مۇناسىۋىتى ئۈزۈلدى. مەنسەپدار، چېرىكلەرمۇ شۇ قاتاردا بۇغ. نۇقۇۋاتاتتى. قوزغىلاڭچى قوشۇن شەھەرنى ھەر تەرەپتىن قور. شاپ، بىرقانچە نۆۋەت ھۇجۇم قىلىپ باققان بولسىمۇ، بۆسۈپ كىرەلمىدى، بۇنداق بولۇۋەرسە قوزغىلاڭچى قوشۇنغىمۇ پايدى. سىز ئىدى. قوزغىلاڭچىلار دېھقانلاردىن تەشكىل تاپقاچقا، بىر جەھەتتىن بەزىلىرىنىڭ يەرلىرى تېرىقسىز، بەزىلىرىنىڭ ئائى. لىسىدە قېرى - چۈرىلەرگە قارايدىغان ئادەم يوق بولۇشتەك ئەھۋاللار ئۇلارنى خاتىرجەمسىزلەندۈرسە، يەنە بىر جەھەتتىن قوشۇن ئىچىدە پىدائىي قېرى - ئاجىزلارمۇ بار ئىدى. ۋاقىت ئۇزىرىپ كەتسە، كۈتۈلمىگەن قىيىنچىلىقلارنىمۇ يۈز بەرمەيدۇ دېگىلى بولمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇزاققا سوزۇلغان جەڭنى كۈتۈپ تۇرۇش ئۈچۈن قوزغىلاڭچىلاردا دۈشمەن قوشۇنلىرىدىن

ئۇلجا ئالغان ئاشلىقتىن باشقا، زاپاس ئوزۇق - تۈلۈك يوق ئىدى. ۋەلىخان تۆرە بولسا قەشقەر، يېڭىسار، ئاتۇش يېزىلىرىغا قەدەم بېسىپ، بىر تەرەپتىن چېرىك توپلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن خەلققە ئالۋان سېلىپ بايلىق توپلاۋاتاتتى. قوزغىلاڭچىلار يېڭى-ساردىن يەكەنگە يۈرۈش قىلغاندىن باشلاپ ۋەلىخان تۆرە ئۆزى-نىڭ ئادەملىرىنى قالدۇرۇپ قېلىپ، توختى باشچىلىقىدىكى جەڭ قىلىۋاتقان قوشۇنغا يېقىن تۇرمىدى. هازىر ئۇلارنىڭ ئارى-سىدا مۇناسىۋەت قالمىدى دېيىشكىمۇ بولاتتى، لېكىن ۋەلىخان تۆرىنىڭ ئۇلارنى ئالدىراپ قويىۋەتكۈسى يوق ئىدى. چۈنكى، توختى باشچىلىقىدىكى قوشۇننىڭ يەكەننى ئىشغال قىلىپ تۇرۇ-شى ۋەلىخان تۆرىنىڭ قەشقەردىكى ھۆكۈمرانلىقى ئۈچۈن خاتىر-جەملىك بېرەتتى. بۇنىڭغا چېتىشلىق ئىشلارنى ھەر ئىككى تەرەپ ئۆزلىرى بىلىشەتتى.

توختى مانجۇ تولىمۇ زېرەك، ئەقىللىق يىگىت ئىدى. تەدبىر قوللىنىپ پايدىسىز ۋەزىيەتنى ئوڭلاش ئۇنىڭ قولىدىن كېلەتتى.

ئادەملەر نۆۋەت بىلەن غىزالىنىپ، ھەرقايسىسى ئۆز ئو-رۇنلىرىدا دۈشمەننى كۈتۈپ تۇرۇۋاتقاندا، توختى خەۋەرچى ماڭ-دۇرۇپ، «ئونبېشى» دىن يۇقىرى دەرىجىلىكلەرنى چاقىرتتى:

— قېرىنداشلار! — دېدى ئۇ سالماق تەلەپپۇزدا، — بۇ يەردە تۇرۇۋاتقىنىمىزغا بىر ئايدىن ئاشتى. قوشۇنىمىزدىكى 3500 دىن ئارتۇق ئادەم ئىچىدە قېرىلار 500 دىن ئاشىدۇ، ياردارلارمۇ بار، جەڭگە يارايدىغانلار 2500 ئەتراپىدا كېلىدۇ. ئاشۇ ئادەملەرنىڭ ھەممىسى تاماق يېيىشى لازىم. بىراق، يەكەن-نىڭ زاپاس ئاشلىقى شەھەر ئىچىدە، مەن مۇنداق بىر لايىھىنى ئوتتۇرىغا قويماقچىمەن:

بىرىنچى، قېرى - چۈرىلەرنى قىسقارتىپ، ئائىلىسىگە

قايتۇرۇپ خاتىرجەم تۇرمۇش شارائىتى يارىتىپ بېرىش؛
ئىككىنچى، قىسىمنى ئىككىگە ئايرىش: بىر بۆلىكى داۋام-لىق شەھەرنى قورشاپ دۈشمەنگە زەربە بېرىش؛ يەنە بىر بۆلىكى دەريادىن ئۆتۈپ دولان دىيارىغا تارقاپ، ھەرقايسى يېزا - كەنت ئەمەلدارلىرىنىڭ هارام ماللىرىنى خەلققە ئۈلەشتۈرۈپ بېرىپ، پۇقرالارنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش؛
ئۈچىنچى، قاغىلىق، پوسكام، گۇما قاتارلىق جايلارنى ئىگىلەپ، ھۆكۈمەت ئامبىرىدىكى ئاشلىقنى قولغا كىرگۈزۈپ زاپاس ئوزۇق - تۈلۈك تەييارلاش، مالىيەدىكى پۇلنى خىراجەت قىلىپ، كېيىمنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئارقىلىق تەشكىلىي قۇرۇلۇشنى كۈچەيتىش؛
تۆتىنچى، پىدائىيلارنى قوبۇل قىلىپ، ئادەملىرىمىزنى تو-لۇقلاش.
ئەگەر يۇقىرىقى لايىھەگە قوشۇلساڭلار، مەخپىيەتلىكنى قاتتىق ساقلاپ، كېچىسى يول يۈرۈپ، تاڭ سەھەردە دەريادىن ئۆتىمىز.
توختىنىڭ ئوتتۇرىغا قويغانلىرى ھەممەيلەننىڭ كۆڭلىگە يېقىپ، كۆپچىلىكنىڭ ماقۇللۇقىدىن ئۆتتى.
— ھەسەن پانسات بىلەن كىچىك ئاخۇن پانسات يەكەن شەھىرىنى داۋاملىق قورشاشقا مەسئۇل بولىدۇ! — دېدى توختى بۇيرۇق قىلىپ، — كېرەم بىلەن تۇرسۇننىڭ قىسىملىرى دەريا-دىن ئۆتۈپ بۇيرۇق بويىچە ھەرىكەت قىلسۇن!
— پىكرىم بار! — دېدى ھەسەن تۈرك، — كۆتۈپ يېتىشۈ-رىپ ئىچىم تىتىلداپ كەتتى. ھېچبولمىغاندا دەريادىن ئۆتىدى-غان قىسىمنى ئۆزىتىپ قويسام دەيمەن.
— بولمايدۇ! — توختى ئۇنىڭ پىكرىنى كەسكىن رەت قىلدى، — يەكەننى مۇھاسىرە قىلىش ھەممىدىن مۇھىم، بۇي-

رۇقنى ئىجرا قىلىش.

— خوپ! — ھەسەن تۇرك بۇنىڭدىن باشقا زۇۋان سۈرمىدى.

ئەمدىكى ئىش دەريادىن ئۆتۈش مەسىلىسى ئىدى. دەريانىڭ ئۇ تەرىپىدە دولانلىقلار ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، يەكەنگە كىرىپ - چىقىدىغانلار دەريانىڭ شەرق تەرىپىدىكى كېمىدىن ئۆتمەي مۇمكىن ئەمەس ئىدى. دەريا دولقۇنلاپ ئاقاتتى، سۇ-نىڭ شىددىتىگە گەپ توغرا كەلمەيتتى. شۇ سەۋەبتىن، كۆۋرۈك سېلىش مۇمكىن بولمىغاچقا، ھۆكۈمەت چوڭ - كىچىك كېمە-دىن ئالتىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، 1000 چېرىكنى كېچە - كۈندۈز قاراۋۇللۇق قىلىشقا قويغان ئىدى. كېمىلەر يىغىشتۇرۇۋېتىل-سىلا يەكەنگە كىرىشكە بولمايتتى. دەريا بويىغا سېلىنغان ھەر-بىي گازارمىدىكى قوشۇن كۈچلۈك قوراللانغان ئىدى. قوزغىلاڭ يۈز بېرىپ، شەھەر خەۋپ ئاستىدا تۇرغان مەزگىللەردە ئەفرە-دۇن ۋاڭ ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، يەنە 500 چېرىك بىلەن خىل قوراللارنى ئەۋەتتى. بۇنىڭدىن يەنىلا خاتىرجەم بولالمىغان مىڭبېشى ئەتراپقا چارلىغۇچى ماڭدۇرۇپ، نۆۋەتتە قوزغىلاڭچى-لارنىڭ مۇددىئاسى شەھەرنى ئېلىش بولۇپ، دەريادىن ئۆتۈش غەرىزى يوقلۇقىدىن خەۋەر تاپتى. شۇنداقتىمۇ، بىرەر پېشكەل-لىك يۈز بەرسە، كېمىلەرنى تاشلاپ قېچىشنى پىلانلاپ قويغان ئىدى.

كېرەم بىلەن تۇرسۇنلار ئىلگىرى بۇ تەرەپلەرگە كۆپ كەل-گەچكە جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكىدىن خەۋەردار ئىدى. ئىككى-سى مەسلىھەتلىشىپ، چېرىكلەر ئۇيقۇغا پاتقاندا شەبخۇن ئۇ-رۇپ، كېمىلەرنى قولغا كىرگۈزۈش قارارىغا كەلدى-دە، كېچە-لەپ يۈرۈپ سۈبھى يورۇشتىن بۇرۇن دەريا بويىغا باردى. بۇ چاغدا، مىڭبېشى تېخى ئۇخلىمىغان ئىدى. كېرەم پەم بىلەن

قاراۋۇلنىڭ ئارقا تەرىپىدىن كېلىپ، ۋارقىراپ بولغۇچە كانىيە-
دىن بوغۇپ، بىقىنىغا شەمشەر تىقتى. بۇنى سېزىپ قالغان
ئىككىنچى قاراۋۇلنى ئوقيا بىلەن ئاتتى، قاراۋۇل نەچچە قەدەم
قېچىپلا يىقىلدى. ئاڭغۇچە قوزغىلاڭچى قوشۇن گازارما ئەتراپى-
نى قورشاپ، تەرەپ - تەرەپتىن ئوق چىقاردى. ئالاقزادە بولغان
مىڭبېشى ۋە چېرىكلەر باشلىقلىرىدىن بىرنەچچىسى قېچىپ كەت-
تى. باشلىقسىز قالغان چېرىكلەر پىتراپ قالايمىقان ئوق چىقى-
رىشقا باشلىدى، قېچىشقا ئۈلگۈرمىگەن چېرىكلەردىن نۇرغۇنى
ئۆلدى. ئوق ئاۋازلىرى ئەتراپنى زىلزىلىگە كەلتۈردى. يورۇق
چۈشكەندە دەريا بويىدا چېرىكلەردىن بىرسىمۇ قالمىغان ئىدى.
ئوق ئاۋازىنى ئاڭلىغان مەكىت، تاسقىمە خەلقى تەرەپ - تەرەپ-
تىن يۈگۈرۈشۈپ كېلىپ، قوزغىلاڭچى قوشۇنلار بىلەن كۆ-
رۈشتى. بېلىقچىلار قايغۇچاقلىرىنى سۆرىشىپ كېلىشتى. قوز-
غىلاڭچى قوشۇننىڭ ئادەملىرى ئالتە كېمىگە پاتمايتتى. دېھقانلار
ياغاچ كەلتۈرۈپ سال ياسىدى. شۇنداق قىلىپ، دولانلىقلار
1000 كىشىلىك قوشۇننى قارشى ئېلىپ، كېمە، قايغۇچاق،
ساللارغا ئولتۇرغۇزۇپ تۆۋەنگە ئاقتۇرۇپ، مەكىت تەۋەسىگە
ئېلىپ باردى. ئۇلار كېمىدىن چۈشۈپ مەكىت بازىرىغا كىرگەن-
دە، نەچچە يۈزلىگەن كىشىلەر ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى.
بۇلار دولانلىق دېھقانلار بولۇپ، دەريا تەرەپتە ياڭرىغان ئوق
ئاۋازىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، مەكىت بازىرىدا تۇرۇشلۇق مەمۇ-
رىي ئەمەلدارلار بىلەن چېرىكلەرنى ئۆلتۈرۈپ، پىدائىي بولۇش
ئۈچۈن تەييارلىنىپ تۇرغان ئىدى. قوزغىلاڭچىلار يېڭى قوشۇل-
غانلار بىلەن بىرلىشىپ بەشكەنت بازىرىغا باردى. ئۇ يەردىكى
ئەمەلدارلارنىڭ مال - مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىپ يوقسۇزلارغا
ئۈلەشتۈرۈپ بەردى. قوزغىلاڭچى قوشۇن پوسكامغا يېتىپ بار-
غاندا، مەمۇرىي ئەمەلدارلار چېرىكلەرنىڭ ھىمايىسىدە قاغىلىقا

قاچقان ئىدى. قوزغىلاڭچى قوشۇن پوسكامنى ئىلكىگە ئالغاندىن
كېيىن، مۇۋاپىق ئادەم قالدۇرۇپ، «ئىككىسۇ» ئارىسى بىلەن
قاغىلىققا يۈرۈپ كەتتى.

قاغىلىق ئەڭ گۈزەل يۇرتلارنىڭ بىرى بولۇپ:

«ئېتى قاغىلىق، لېكىن بۇلبۇلغا جاي،
بۇلبۇلغا ئەمەس، بەلكى جايى ھۇماي.»

دېگەن مىسرالار تەرىپىگە مۇۋاپىق ئىدى، مۇداپىئەسى جەھەتتىن-
مۇ مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغاچقا،
قاچقان ئەمەلدارلار ۋە چېرىكلەر ئەمىر مەھرەمنى پاناھ تارتىپ
ئۇنىڭ قول ئاستىغا توپلانغان ئىدى. بۇ يەردىكى 2000 چېرىك-
كە مۇھەممەت يۈسۈپ مىڭبېشى پانسات بولغىنىغا ئۇزاق بولمى-
غان ئىدى. قوزغىلاڭچى قوشۇن كېلىشتىن بۇرۇن بازارنىڭ
دوقمۇش - دوقمۇشلىرىغا پوتەي سېلىنىپ، كېچىلىرى خەلقنىڭ
كوچىلارغا چىقىشى چەكلەندى. ئاتلىق چېرىكلەر بازار ئەتراپىدا
ئات چاپتۇرۇپ كۆزەتچىلىك قىلىپ، گۇمانلىق ئادەمنى ئۇچرات-
قان ھامان تۇتۇپ باغلاپ، مىڭبېشىغا تاپشۇراتتى. مۇشۇنداق
ئەنسىزلىك قاپلىغان قاغىلىققا بىر كۈنى سەھەردە قوزغىلاڭچىلار
بېسىپ كىردى. ھەر ئىككى تەرەپ تەڭ ئوق ياغدۇرۇپ ئاھالىنى
تېخىمۇ پاراكەندىچىلىككە سېلىۋەتتى. ئەمما، ئۇزاقتىن بۇيان
يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ زۇلمىغا چىدىماي قارشىلىق كۆرسىتەي
دېسە قولىدا قورال بولمىغاچقا، ئامالسىز يۈرۈۋاتقان بىر تۈركۈم
ياشلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، قوزغىلاڭچىلارنىڭ يېتىپ كېلىشى
تاغدەك ئىشەنچ بەخش ئەتتى. ئۇلارنىڭ بارات ئىسىملىك يىگىت-
ۋېشى بولۇپ، قاغىلىق خەلقى ئۇنىڭ سۆزىگە كىرەتتى. مۇھەم-
مەت يۈسۈپ مىڭبېشى قول ئاستىدىكى چېرىكلىرىنى ئىشقا

سېلىپ، قوزغىلاڭچى قوشۇننى ئىلگىرىلىگىلى قويماي قاتتىق جەڭ قىلىشۋاتقاندا، بارات بىرقانچە چېۋەر يىگىتنى تاللاپ، بەگ ئوردىسىغا قاراپ يۈگۈردى. چېرىكلەرنىڭ ھەممىسى جەڭدە بولغاچقا ئوردىدا 10 نەچچە بەگ بىلەن ئەمىر مەھرەم بېگىلا قالغان ئىدى. يىگىتلەر قولىدىكى كالتەك ـ چوماقلار بىلەن بەگلەرنى ئۇرۇپ ئۆلتۈردى، بارات ئەمىر مەھرەمنى تۇتۇۋېلىپ، شەمشىرى بىلەن مالنى بوغۇزلىغاندەك بوغۇزلىۋەتتى. يىگىتلەر ئۇنىڭ بېشىنى ئۈزۈن خادىغا ئېسىپ، كوچا ئېغىزىدا جەڭ قىلىشۋاتقان مۇھەممەت يۇسۇپ مىڭبېشىنىڭ ئارقىسىدىن خەلقنى ئەگەشتۇرۇپ چۇقان كۆتۈرگىنىچە باستۇرۇپ كەلدى. مۇھەممەت يۇسۇپ مىڭبېشى كۇتمىگەندە ئۆزلىرىنىڭ قورشاۋ ئىچىدە قالغانلىقىنى، چېكىنىش يوللىرىنىڭمۇ ئۈزۈلگەنلىكىنى كۆردى ـ دە، چېرىكلەرگە بەلگە بېرىپ، بۆسۈپ چىقىپ كەتمەكچى بولدى. چېرىكلەر ئەھۋالنىڭ ئۆزلىرىگە پايدىسىزلىقىنى بىلىپ تەمتىرەپ تۇرغاندا، قوزغىلاڭچى قوشۇن ھۇجۇمغا ئۆتتى. تۇرسۇن ئېتىنى چاپتۇرۇپ كېلىپ، قېچىپ كېتىۋاتقان مىڭبېشىنى بىر نەيزە ئۇرۇپ ئاتتىن يىقىتتى، ئاندىن ئاتتىن چۈشۈپ بوغۇزلىۋەتتى. مىڭبېشى ئۆلگەن ھامان چېرىكلەرنىڭ سېپى قالايمىقانلاشتى. قوزغىلاڭچى قوشۇن ئۇلارنىڭ بىرىنىمۇ تىرىك قويماي قىرىپ تاشلاپ، خەلقنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشتى، قاغىلىقنى غەلىبىلىك قولغا كىرگۈزۈپ، باراتنى بەگ قىلىپ تەيىنلىدى، ئاندىن كېرەمنى قاغىلىقتا قالدۇرۇپ، تۇرسۇننى گۇمىنى ئېلىشقا ئەۋەتتى.

ئەمىر مەھرەم بىلەن مۇھەممەت يۇسۇپ مىڭبېشى ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ ئۇزاق يىللىق سىناقلىرىدىن ئۆتكەن سەركەردىلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ پاجىئەسى ئەفرىدۇننى قاتتىق ساراسىمىگە سېلىۋەتتى. ۋاڭنىڭ ئوردىسىدا موللا ئابدۇغاپپار، موللا ياقۇپ مىكروپى دەپ ئىككى شائىر بار ئىدى، ئۇلارنىڭ كۇنى ئەفرى-

دۇن ۋاڭ ۋە خەبەر ئامبال (خان ئامبال) نى ماختاش - مەدھىيە-لەش بىلەن ئۆتەتتى. خوشامەتچىلىكتە شۇنچىلىك ۋايىغا يەتكەن ئىدىكى، ئۇلارنىڭ پوقىنى «ئالتۇن»، سۈيدۈكىنى «ئابىھايات» دېيىشتىن يانمايتتى. ئەمەلدارلارنى مۇبالىغىلەشتۇرۇپ ماختاپ، ئەمگەكچى خەلقنى ئەڭ پەسكەش ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويۇشاتتى. ھەرئىككىسى ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ پۇشتىدىن قىز بولۇپ تۆرد-لىپ، خەبەر ئامبالغا خوتۇن بولالمىغىنىغا ئەپسۇسلىنىدىغان-لاردىن ئىدى.

— موللا ئابدۇغاپپار! — ئەفرىدۇن ۋاڭ چاقىردى.

— خوش!

— بۈگۈنكى جەڭ خاتىرىسىگە مەھرەم بېگى بىلەن مۇھەم-مەت يۈسۈپ مىڭبېشىنىڭ نام - شەرىپلىرى يېزىلسۇن!

— خوپ! — موللا ئابدۇغاپپار قەسىدە دەپتىرىنى ۋاراقلاپ ئاق بېتىنى تېپىپ مۇنداق يازدى:

«دەرىخاكى ئەيلەپ ئازابى شەدىت،
تۇتۇپ مىرمەھرەمنى قىلدى شەھىت.
مۇھەممەت يۈسۈپ مىڭبېشى دەرىخ،
تۇتۇپ بى دەرىخ ھەلقىگە سۇردى تىغ.»

موللا ياقۇپ مىكروپى ھەم شۇ يەردە ھازىر ئىدى، ئۇمۇ خاتىرىسىگە نەزم پۈتۈشتىن قىسىر قالمىدى:

«قاغىلىقتا ئىشقاۋۇل ئەمىر مەھرەمنى دولانلار
شاھادەتكە يەتكۈزدى بوغۇزلاپ نابىكار ئىسيان،
مىڭبېشى يۈسۈپ بىلەن ۋە باشقا نەچچە مىڭ چېرىك
شېھىت بولغاچ جەڭلەردە خۇدايىم بېرىدۇ ئىمان.»

— يازغىنىڭلارنى ئوقۇڭلار! — دېدى ئەفرىدۇن ۋاڭ كۆزىنى مۇشۇكتەك يۇمۇپ ئولتۇرۇپ.

موللا ئابدۇغاپپارنىڭ نەزمىسى تۈگەپ، موللا ياقۇپ ئوقۇۋاتاتتى، تىڭشاپ ئولتۇرغان ئەفرىدۇن ۋاڭ ئېيتتى:

— ئاخىرىغا يەنە ئىككى مىسرا قوشۇلسۇن!

— خوش! — موللا ياقۇپ ئەفرىدۇننىڭ مۇددىئايىنى ئاڭقىرالماي توختاپ قالدى.

ئەفرىدۇن ۋاڭ چاقىردى:

— موللا ئابدۇغاپپار!

— خوش!

— «قاراقچىلار ھۇجۇم قىلىپ شەھەرگە يېتىپ كەلسە، ئۆچىنى ئالۇر بىر كۈن خەبەمبان شاھ باھادىرخان» دەپ يازساق بولامدۇ؟

خۇشامەتچىلەر ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ تالانتىنى شۇنداق ماختاشتىكى، بىرسى «پاساھەتلىك» دېسە، بىرسى «يارقىن» دەيتتى. ئىشلەتمىگەن تىللىرى قالمايۋاتاتتى.

قوزغىلاڭچىلارغا كەلسەك، كېرەمنىڭ قوشۇنلىرى قاغىلىقتا قالدى. تۇرسۇن قوشۇنلىرىنى باشلاپ گۇمىغا يول ئالدى. مۇساپە سايلىق، قۇملۇق بولسىمۇ قوشۇننىڭ ئىرادىسىنى تەۋرىتەلمىدى. ئۇلار يېتىپ كەلگەندە شەھەر قۇرۇقدىلىپ قالغان، ھەممە ئادەم تاغقا قېچىپ كەتكەن ئىدى. ئۇلار «قاچقۇن» لارنىڭ مۆككەن جايلىرىنى تېپىپ، چېرىكلەرنى ئۆلتۈردى، خەلقنى ماكانىغا قايتۇرۇپ كەلدى.

شۇنداق قىلىپ، تۇرسۇن بىلەن كېرەمنىڭ قوشۇنلىرى مەكىت، تاسقىمە، بەشكەنت، پوسكام، ئىككىسۇ ئارىسى، قاغىلىق، توققۇزكەنت، كۆكيار، يولئېرىق، شىخو، چىغان، ئازغان، سالكوس، كۇلياڭ، سانجۇ، شىخشۇ، ئوساس، قوش

ئەرەپ، راباتچى، يېڭىئاۋات، سۇلتانئېرىق، قىزىلمەسچىت، ئالبۇقچە، خانئېرىق، ئوتتۇنچىلىق، كامرا، ئوردا ئۆستىڭى، ئارال، تاتار، سوپىلانە، ئاسلانبېغى، يارباغ، ياڭاقلىق، دارخانشە، قارازاغ، قورۇلچاش، تاغارچى، چىغىرىمىشار، ئېزىتقۇ، موغال، كۆلتېرىم قاتارلىق جايلارنى چاقماق تېزلىكىدە ئىگىلەدى، يېڭىدىن قوبۇل قىلىنغان پىدائىيلارنى قوشقاندا ئادەم نەچچە مىڭغا يەتكەن بولۇپ، قوزغىلاڭچىلار ھەيۋەتلىك زور قوشۇنغا ئايلانغان ئىدى. ئالدىدا توغ - ئەلەمدارلار، ئارقىدىن خىللانغان قوراللىق قىسىم، ئاندىن يېڭى ئەسكەرلەر، ئاتلىق قىسىم، ئاشلىق ھارۋىلىرى رەت - رېتى بىلەن زەپەر مارشى ياڭرىتىپ ماڭغاندا، دولان خەلقى ئۆز يىگىتلىرىنىڭ ھەيۋەتلىك جاسارىتىنى كۆرۈپ، ھەركىم تاپقىنىنى ئايىماي، كۆڭۈللىرىنى ئىزھار قىلىشتى.

ئازغىنە ۋاقىتتا قازانغان غەلىبە قوزغىلاڭچى قوشۇننى غەيرەتكە كەلتۈرۈپ قالماي، يەكەن خەلقىدە ئىشەنچ پەيدا قىلدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى، بىر تەرەپتىن ۋەلىخان تۆرىنىڭ قەشقەردىكى زالىملىقى، يەنە بىر تەرەپتىن ئەفرىدۇن ۋاڭ تەرەپدارلىرىنىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇننى «بۇلاڭچى قوشۇن» دەپ قارىلاپ تەرغىبات تارقىتىشى نەتىجىسىدە يەكەن خەلقى گۇمانلىنىپ يۈرگەن ئىدى. يەكەن شەھىرىدە ئەكسىيەتچى ئەمەلدارلارنىڭ ئىغۋالىرىغا ئىشىنىپ، قوزغىلاڭچىلارنى يامان ئادەملەر بولسا كېرەك، دەپ قارايدىغانلارنى يوق دېگىلى بولمايتتى. پەقەت ساۋۇرنىڭ بىرەر يۈز ئەتراپىدىكى مەسلەكداشلىرى بىلەن رەيھان ۋە ئۇنىڭ ئانىسى زۇمرەتخېنىملا توختى باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلارنىڭ قىلىۋاتقان ئىشلىرىنى چۈشىنەتتى. بۇگۈن كېرەم، تۇرسۇنلارنىڭ سەپەرۋەر قىلىشى بىلەن گۇما، قاغىلىق، پوسكام، مەكىت قاتارلىق ئۇلۇسلاردىن قوزغىلاڭچىلار سېپىگە

قوشۇلغان پىدائىي يىگىتلەرنىڭ بىر قىسمى يەكەن سېپىلى ئەتراپىغا جەم بولدى. ساۋۇر بىلەن ئىنىسى ئابدۇرەھمانمۇ سېپىل ئۈستىگە مەجبۇرىي ھەيدەپ چىقىلغان ئىدى. ساۋۇر قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ ئۇياقتىن - بۇياققا ئات چاپتۇرۇپ يۈرگەنلىكىنى، رەڭگارەڭ تۇغ - ئەلەملەر ئاستىدا قوراللىرىنى سېپىلگە قارىتىپ كۆتۈپ تۇرغان قوزغىلاڭچىلارنى كۆرگىنىدە ئۆزىنىڭ نەدە تۇرۇۋاتقانلىقىنى ئۇنتۇغان ھالدا ھاياجانغا چۆمدى: «ئۇ يەردە توختى بار، ئۇ قوزغىلاڭچىلارنى يېتەكلەپ جەزمەن غەلىبە قىلىدۇ. ئەنە ئاۋۇلار بىزنىڭ قېرىنداشلىرىمىز، بايلار، زالىم ئەمەلدارلار پەس كۆرۈپ كەلگەن دولان يىگىتلىرى! ئەمدى ئەمەلدارلار خەلقنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى كۆرۈپ قويسۇن، ئۇقلىرىنىڭ تەمىنى تېتىپ باقسۇن، نېمىدېگەن ھەيۋەتلىك تۇغ - ئەلەملەر، بىر خىل كىيىنگەن سەر خىل جەڭچىلەر! ئەمدى گەپ بىزدە قالدى. دەرۋازىنى ئېچىپ بېرەلىگەن بولساقلا ئىش پۈتەتتى. بىراق، بىز يەنىلا مانجۇلارنىڭ كونتروللۇقىدا تۇرۇۋاتىمىز. رەيھان قانچە ئازابلىنىۋاتىدىغاندۇ، ئۇنى تاپاي، تەسەللى بېرەي، ئۇ ھازىر بەك يالغۇز، بىچارە...» ساۋۇر خىياللار قايىنىمىدا ئۈزۈۋاتقاندا، كىمدۇر بىرسى ۋايساش تەلەپپۇزىدا:

— قاراڭلار، ئوغرىلارغا ئەلەم كۆتۈرگەن يەنە نۇرغۇن ئوغرىلار قوشۇلدى! —... دېدى.

ساۋۇر يېنىغا قاراپ، يالاڭ ئاياغ، ئاق ماتادىن ئۇزۇن كۆڭلەك، سوغىدەك ئاق دوپپا كىيگەن 25 — 30 ياشلاردىكى بىرسىنىڭ قولىنى شىلتىپ سۆزلەۋاتقانلىقىنى كۆردى. ئەمما، شۇنچە ئادەملەردىن ھېچكىم ئۇنىڭ سۆزىگە ئىپادە بىلدۈرۈپمۇ قويمىدى.

— ئۇنداق ئەمەس! — دېدى ساۋۇر، — ئۇلار سىز - بىزگە ئوخشاش نامراتلار، ئۇلارنى «ئوغرىلار» دېگەندىن كۆرە

«ئوغرىلار» نىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغانلار دېسىڭىز جا-
يىغا چۈشەتتى.

— ئۇنداقتا ئوغرىلار كىم؟ — سورىدى ھېلىقى ئادەم.

— پۇقرالارنىڭ تاپقانلىرىنى بۇلاپ - تالىغانلار بولمامدۇ!

— ئۇنداقتا...

ساۋۇرنىڭ قىسقا، ئەمما چوڭقۇر مەنىلىك بۇ جاۋابى ھېلى-
قى ئادەمنى ئېسەنگىرىتىپ قويدى. يېنىدا تۇرغانلار ساۋۇرغا
قاراشتى. ئۇلارنىڭ بۇنداق سۆزلەرنى يەنە قانچىلىك بولسا شۇن-
چىلىك ئاڭلىغۇسى باردەك قىلاتتى. «ئارتۇق گەپ ئېشەككە
يۈك» دېگەندەك، ساۋۇر باشقا گەپ قىلمىدى.

— بۇ يىگىت ئوبدان جاۋاب بەردى! — دېدى چارساقال بىر
كىشى، — كەتمەن چاپقانلار نېمە ئۈچۈن نامرات؟ قامچا، قورال
تۇتقانلار، مۆھۈر تۇتقانلار نېمە ئۈچۈن باي؟ ئەمگەكچىلەرنىڭ
قان - تەر ئاقتۇرۇپ تاپقىنى نەگە كەتتى؟ بايلارنىڭ مال -
دۇنياسى نەدىن كەلدى؟ بۇنىڭ تەكتىگە يەتسەكلا، كىمنىڭ
ئوغرى، كىمنىڭ توغرىلىقىغا جاۋاب تاپالايمىز.

— ئۇنداقتا، ئۇلارچۇ؟ — سورىدى ئارىدىن بىرسى.

— ھېساباتچى دېيىش كېرەك، — چارساقال ئادەم جاۋاب
بەردى، — ئۇلار ھېساب - كىتاب قىلمىز دېيىشىۋاتىدىغۇ!

— كىم بىلەن؟

— ئوغرى بىلەن، ئوغرىلارنىڭ ئەڭ چوڭى بىلەن - دە!

مەنىلىك سوئال - جاۋابلار كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى تارتىۋات-
قاندا، ئۇزۇن كىرىچ قامچا كۆتۈرۈۋالغان يۈزبېشى توپلىنىۋال-
غانلارغا ۋارقىرىدى:

— نېمە گەپ!؟

— ئوغرىنىڭ گېپى، بېگىم! — ھېلىقى چارساقال ئادەم
جاۋاب بەردى.

— قايسى ئوغرىنىڭ؟

— قولىدا قامچا، ئاستىدا ئات بار، مىلتىق، تەيفو - زەمبىرەكلەرگە، زورلۇق - زومبۇلۇققا تايىنىپلا تەشنالىقى ئۇ-چۇن قان ئىچىدىغان ئوغرىلارنىڭ.

— ياخشى! ئوغرىلاردىن نەپرەتلىنىش كېرەك!

يۈزبېشى شۇنداق دەپ ئارقىسىغا يېنىشىغا، تۇرغانلار پا-راقىدە كۈلۈشۈپ كەتتى. بۇ كۈلكىنىڭ نېمە ئۈچۈنلىكىنى ئاڭقىرىش ئۇنىڭ قولىدىن كەلمەيتتى. شۇڭا، كۆپچىلىككە قو-شۇلۇپ كۈلۈپ قويۇپ يولىغا ماڭدى. كۈلكە بارغانسېرى ئەۋجى-گە كۆتۈرۈلمەكتە ئىدى. يۈزبېشى بىردىنلا ئەقلىنى تاپقاندەك بولدى - دە، ھېلىقى ئادەم سۆزىنى ئۆزىگە ھەم ئەفرىدۇن ۋاڭغا دارىتمىلىغانلىقىنى بىلدى. بىراق، بۇنى ئىس-پاتلىيالمايتتى، چۈنكى قوزغىلاڭچى قوشۇندىمۇ ھېلىقى ئادەم ئوتتۇرىغا قويغان ئىشلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مەۋجۇت ئىدى، يۈزبېشى ئويلىدىكى، شۇنچىلىك ئوخشىتىشلارنى تۇيدۇرماي جا-يىغا تەگكۈزۈپ قىلغان ئادەم ھەرقانداق سوراقتا سوراقچىنى تەمتىرىتىپ قويالايتتى. يۈزبېشى پات - پات ئارقىسىغا قارىغى-نىچە توپنىڭ ئىچىگە كىرىپ كەتتى.

كەچ كىرىپ، ناماز ئەسىر ۋاقتى بولغان ئىدى، ساۋۇر ئادەملەرنى ئارىلاپ تەكشۈرۈپ يۈرگەن ئونبېشىنى تاپتى، ئۇ بىر مەھەللىلىك بولغاچقا، ساۋۇرغا تونۇش ئىدى.

— بېگىم! ئانام ئاغرىپ قالغان ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە يېگۈدەك نەرسىمۇ قالمىغان، كۆرۈپ كېلەي دېگەن ئىدىم، — رۇخسەت سورىدى ساۋۇر.

— بارغىن! — دېدى ئونبېشى رۇخسەت بېرىپ، — ئەتە كەلسەڭمۇ بولىدۇ، — ئاندىن ساۋۇرغا سېپىلدىن چۈشۈش باغاق-چىسىنى بەردى.

ساۋۇرنىڭ ئۆيگە بېرىش نىيىتى يوق ئىدى. ھاپىزبەگ ھەجەگە كەتكەندىن كېيىن زۇمرەتخېنىم بىلەن رەيھاننىڭ ئوتتۇن-ياغاچ، يېمەك - ئىچمەككە ئوخشاش ئۆي ئىشلىرىدىن رۇستەم خەۋەر ئالغاندىن باشقا، ئۆز ۋاقتىدىكىدەك سوۋغىنىپ خۇشامەت قىلىپ بوسۇغىدىن كەتمەيدىغانلارنىڭ ئەمدى قارىسىنىمۇ كۆرگىلى بولمايتتى. ساۋۇر ياكى ئابدۇرەھمان زۇمرەتخېنىملارنىڭ يىرىقىنى يېقىن قىلىپ بېرىپ يۈرۈپ، بۇ ئائىلە بىلەن ئوبدانلا چىقىشىپ قالغان ئىدى. ساۋۇر كېتىدىغان چاغدا زۇمرەتخېنىم: «ئانىڭىزغا ئالغاچ كېتىڭ» دەپ گاھىدا يېمەكلىك، گاھىدا كىيىم - كېچەك قاتارلىقلارنى كۆتۈرتۈپ قوياتتى. سېپىل تاقالغاندىن بۇيان ئۇرغۇن شەھەرلىكلەر تەمىناتلىرى تۈگەپ سېرىقتال ھالغا چۈشۈپ قالغان بولسىمۇ، ساۋۇرنىڭ ئۆيىدىكىلەر تېخى بىر كۈن ئىلگىرى ئۆيىدە يېگۈلۈك قالمىغان تۇل خوتۇن زەيتۇنخان بىلەن يەنە بىر قوشنىسىغا بىرەر ھەپتە يەتكۈدەك ئاق ئۇن، ياغ قاتارلىقلارنى ھەدىيە قىلدى. بۇ ئەسلىدە زۇمرەتخېنىم بەرگەن نەرسىلەر ئىدى.

ساۋۇر سېپىل ئۈستىدىن چۈشۈپ ئۇدۇللا ھاپىزبەگنىڭ قەسرىگە باردى. ساۋۇر كىرىپ كەلگەندە رەيھان كىتاب كۆرۈپ ئولتۇراتتى، ساۋۇرنى كۆرۈپلا كەلگەن بەتكە خەتچۈك قىستۇرۇپ قويۇپ، ساۋۇرنىڭ ئالدىغا يۈگۈردى:

— ئابدۇرەھمانچۇ؟

— سېپىل ئۈستىدە.

— قانداق كەلدىڭىز؟

— رۇخسەت سورىدىم.

— ئىش بارمىدى؟

— يوق، توختىنى ئەسلەپ قالدىم. ئۇلارنىڭ قوشۇنىغا يەنە نەچچە مىڭ ئادەم قوشۇلدى، تۇغ - ئەلەملىرىنىڭ كۆپلۈكىدىن

قارىغاندا ئادەم بەك نۇرغۇن بولسا كېرەك. ئەپسۇسكى، بىز ھېچ ئىش قىلالمىدۇق. سىزدىن ئەنسىرەپ تۇرالماي...

ياندىكى ئۆيدە گەپ تىڭشاپ تۇرغان زۇمرەتخېنىم چىقىپلا ساۋۇرنىڭ سۆزىنى بۆلدى:

— سىلەر نېمە ئۇچۇن ھېچ ئىش قىلالمايسىلەر؟ قىلاي دېسەڭلەر ئىش دېگەن كۆپقۇ؟ توختى نېمە ئۇچۇن جەڭ قىلىدۇ، بىلەمسىلەر؟

— خەلقنى قۇتقۇزىمەن دەپچۇ! — دېدى رەيھان.

زۇمرەتخېنىم سورىدى:

— سىلەرچۇ؟ ئۇنىڭ قىلغىنىنى قىلالامسىلەر؟

— بىز قانداق قىلالايمىز، ئانا! ؟— رەيھان كۆڭلىدە ئانىسىنى بىزنى مازاق قىلىۋاتىدۇ دەپ ئويلاپ ئاغزىنى ئۇمچەيتتى.

— ساۋۇر! گەپ قىلمايسەنغۇ؟— دېدى زۇمرەتخېنىم.

ساۋۇر زۇمرەتخېنىمنىڭ نېمە دەۋاتقانلىقىنى (قوللاۋاتامدۇ ياكى مەسخىرە قىلىۋاتامدۇ) بىلەلمەي، يەرگە قاراپ تۇراتتى.

— سىلەرمۇ خەلقنى قۇتقۇزۇڭلار-دە! — زۇمرەتخېنىم جىددىي تەلەپپۇزدا ئېيـتـتـى،— بېگىم ئۆزىنى قۇتقۇزغىلى پۇل - پۇچەكنى كۆتۈرەلىشىچە ھەجگە ئېلىپ ماڭدى. مەنمۇ ئاخىرەتلىكىمگە ئاز - تولا تەييارلىق قىلىپ قويايمىكىن دەيمەن. ئاڭلىشىمچە، سوئال - سوراق پەرىشتىلىرى يېمەيمىش - ئىچمەيمىش، ئۇلارغا پەقەت ساۋابلىق كېرەكمىش. شۇڭا، مەنمۇ ئاران قالغان جېنىمنى تىكىپ سىلەرگە ئەگىشىپ، توختى پالۋانەك خەلقنى قۇتقۇزايمىكى دەيمەن.

زۇمرەتخېنىمنىڭ ھۆڭدىن پوك چىققاندەك بۇ سۆزلىرى ساۋۇر بىلەن رەيھاننى ھەيران قالدۇردى، ساۋۇر كىنايە قىلىۋاتسا كېرەك دېگەن مەنىدە چۈشەندى. ئەمما، ئاغزىنى ئېچىپلا قالغان رەيھانغا ئانىسى ئاغزىغا كەلگەننى دەۋاتقاندەك بىلىنەتتى.

— ئەجەبلىنىۋاتامسەن، قىزىم! — زۇمرەتخېنىم رەيھاذ-
نىڭ كۆڭلىدىكىنى سېزىۋالغاندەك ئېيتتى، — مەن چاقچاق
قىلمىدىم، راست گەپ قىلىۋاتىمەن. سەن ئۇچۇن بولسىمۇ
شۇنداق نىيەتكە كەلدىم. سېنىڭ باتۇرلۇقۇڭ ئاجايىپ قەيسەر يى-
گىت، ئۈچمەس ئىز قالدۇردى، ئۇنى تاللاپ توغرا قىپسەن.
ئۇنىڭدىن مېنىڭمۇ پەخىرلەنگۈم كېلىۋاتىدۇ. ئۇ ھازىر يېڭىل-
مەس قاپلانغا ئايلاندى. ۋاڭ غوجام قورقۇپ سېپىلنىڭ ئىچىگە
مۆكۈۋالدى. قانداق، گېپىم توغرىمۇ؟! — ساۋۇر بىلەن رەيھان
تەڭلا كۈلۈشتى. زۇمرەتخېنىم سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، —
قىزىم، سەن ئۇنى تاللىغان ئىكەنسەن ئۆلۈمدىمۇ - كۆرۈمدىمۇ
بىللە بولۇشۇڭ كېرەك. ئۈمىدىم، سىلەرمۇ ئەلنى قۇتقۇزۇڭ-
لار. ئەل - يۇرت سىلەردىن رازى بولسۇن!
— نېمە دەيدىغانسىز، ئانا، مېنى گـاڭگىرىتىپلا قويدى-
ڭىزغۇ! — رەيھان ئەركىلەپ ئانىسىنىڭ بېلىگە ئېسىلدى ۋە
ئۇنىڭ مېھرىبانلىقىدىن كۆڭلى سۆيۈنۈپ، يۈزىنى كۆكسىگە
ياقتى.
ئانىنىڭ قەلبى شۇتاپتا يالغۇز قىزىنىڭ ئىسسىق ياشلىرى
بىلەن پۇچىلانماقتا ئىدى. كۆڭلى بۇزۇلغان ئانا رومىلىنىڭ
ئۇچى بىلەن يېشىنى سۈرتۈپ تۇرۇپ ئېيتتى:
— يىغلىما، قىزىم، قەيسەر بول! سىلەرمۇ توختىدەك
جىنىڭلارنى تىكىپ خەلقنى ئازابتىن قۇتقۇزۇڭلار. شەھەر دەر-
ۋازىسى تاقالغىلى ئىككى ئاي بولاي دېدى، شۇنىڭـدىـن بـېـ-
رى ئېلىم - سېتىم توختىدى. ئاچارچىلىق باشلىنىش ئالدىدا
تۇرۇۋاتىدۇ، تىلەمچىلەر ئاۋۇپ قاپتۇ. مەن بۇگۈن ئارقا -
ئارقىدىن ئون نەچچىنى ئۇزاتتىم. سۈرۈشتۈرسەم، ئۆمرىدە
تىلەمچىلىك قىلىپ باقمىغانلار ئىكەن. بىزدە ئاشلىق - تۈلۈك،
پۇل - پۇچەكلەر ئاز - تولا بار. سىلەر ئۇزۇق - تۈلۈكى تۈگەپ

جان تەلپىنزىدە قالغانلارنى قۇتقۇزۇڭلار. مەن ساۋۇرنى مىڭبې-
شىدىن ئۆي خىزمىتىگە سورايمەن. مېنىڭچە بۇمۇ ئوخشاشلا
جەڭ، لېكىن ھەممىسى مەخپىي بولسۇن. ماڭا ئىش تېپىپ
بەرمەڭلار، مېنىڭ بەرگەنلىكىمنى ھېچكىم بىلمىسۇن، قانداق؟
زۇمرەتخېنىمنىڭ مۇنداق دېيىشىنى ئويلاپمۇ باقمىغان رەي-
ھان بىلەن ساۋۇر خۇشاللىقلىرىنى قانداق ئىپادىلەشنى بىلەلمەي
قېلىشتى.

شۇنداق قىلىپ، رەيھان بىلەن ساۋۇر يەنە بىرقانچە ئى-
شەنچلىك بۇرادەرلىرىنى ئىشقا سېلىپ يوشۇرۇن تەكشۈرۈپ
ئېنىقلاپ، قۇتقۇزۇش ئىشلىرىغا كىرىشىپ كەتتى. رەيھان مۇ-
شۇ ئارقىلىق توختىنى ياخشى كۆرگەنلىكىنى، قوللىغانلىقىنى،
سېغىنغانلىقىنى ئىپادىلىمەكتە ئىدى. رەيھاننىڭ توختىغا بولغان
مۇھەببىتى شۇنداق پاك ئىدىكى، ئۇنىڭغا كېلىۋاتقان ھەرقانداق
ئاپەت ئۇچۇن ئۆز جېنىنى پىدا قىلىشتىن يانمايتتى. بۇنى
زۇمرەتخېنىم ئېنىق چۈشىنەتتى. شۇ ۋەجدىن يىلدىن - يىلغا
ئېشىپ تۇرىدىغان زاپاس ئۇن، ياغ، گۈرۈچ، پۇل قاتارلىقلارنى
ئاچ - زار بىچارىلەرگە ئۈلەشتۈرۈپ بەردى. ئۇنىڭ بۇ سېخىيلى-
قى قىزىنىڭ كۆڭلى ئۇچۇنمۇ ياكى ئاخىرەت ئۇچۇن ساۋابلىق
ئىزدىگەنلىكىنىمۇ بىلگىلى بولمايتتى.

يىگىرمىنچى باب

بوھراندىكى نالە - زار

يەكەن شەھىرى كۈندىن - كۈنگە چۆلدەرەپ، ئاپتاپ تەپتىدىن كۆيۈپ سارغايغان سېپىل تاملىرى 1000 يىللاردىن بۇرۇنقى كونا قەلئە سىياقىغا كىرىپ قالغان ئىدى. تۆت ئەتراپى تۈپتۈز، ئادەمزاتسىز بولۇپ، ئۇچار قاناتلارمۇ كۆرۈنمەيتتى. بۇنداق غېرىبانە ھالى بىلەن ئۇ گويا «مىڭبىر كېچە» ھېكايىلىرىدىكى سىرلىق شەھەرگە ئوخشايتتى. سېپىل دەرۋازىلىرى بىر تاقالغىنىچە ئېچىلمايۋاتاتتى.

قوزغىلاڭچى قوشۇن سېپىل ئەتراپىنى ئايلاندۇرۇپ ئەگرى - بۈگرى خەندەك كولاپ سۇ توشتۇرۇۋېتىپ، يىراقتىن دۈشمەن ھەرىكىتىنى كۆزەتمەكتە ئىدى، ئۇلار كۈندە كۈتۈۋېرىپ جىلە بولۇشاتتى. بەزىلىرى كەلگۈسى ئارزۇلىرىنى ئويلاپ شادلانسا، بەزىلىرى ئۆتمۈشنى ئېسىگە ئېلىپ غېرىبلىق تۇتۇپ، پەس ئاۋازدا ناخشا ئېيتىشاتتى. غىڭشىپ ئېيتىلىۋاتقان مۇڭلۇق ناخشا بۇرادەرلىرىنىڭ دىللىرىنى ئېرىتەتتى. بەزىلەر تەقدىرىنىڭ ئادالەتسىزلىكىدىن زارلىناتتى، ئاھ ئۇرۇپ ئاللاغا ئىلتىجا قىلىشاتتى.

سېپىل ئىچىدە بولسا ئەھۋال تېخىمۇ بەتتەر ئىدى. شەھەر

خەلقىنىڭ تارتىۋاتقان كۈنلىرىگە تاقەت قىلغىلى بولمايتتى. شە-
هەر دەرۋازىسى تاقىلىپ، كىرىپ - چىقىش چەكلەنگىنىگە توپ-
توغرا ئىككى ئاي بولغان بولۇپ، تولا ئۆيدە دېگۈدەك يېگۈلۈك
تۈگەپ، ئوچاقتا ئوت يېقىلمىدى. كۆللەر قۇرۇپ كەتتى. كى-
شىلەر شەھەرنىڭ تېگى قۇرغاق بولۇشىغا قارىماي ئۆيلىرىگە
قۇدۇق قېزىشتى. بۇرۇنقى تۈگمەنلەرنىڭ ئورنىدا قۇيۇنلار پىقى-
رايتتى. ئاندا - ساندا ئۆيلەردە ئىلگىرىكى چاقنىڭ ئورنىنى
يارغۇنچاق ئېلىپ، غولدۇرلىغان ئاۋاز ئاڭلىناتتى. تۈزسىز
يارما ئېشى يېلىڭداپ كەتكەن قورساقنى ئېسىپ، ئۈچەيلەردە
«هارۋا» هەيدەيتتى. گۆش توغرالغان ئاش دورىلىققىمۇ تېپىل-
مايتتى. ماش - كۆكتات دېگەن نەرسىدىن ئەسەرمۇ يوق ئىدى.
كۆكتات يېگۈسى كەلگەنلەر ئىككى ئاي ئىلگىرى تاشلىۋېتىلگەن
قۇرۇق چامغۇر كۆكلىرىنى تازىلاپ يەيتتى. ئەگەر بىر باش
پىياز بەرگەن كىشىنىڭ ئېتى «سېخىي» دەپ ئاتىلىپ، «ساھىب
نىياز» دېگەن نام بېرىلەتتى. ئوتۇن يوقلۇقىدىن ئۆي - ئۆيدە
تېزەك قالانغاچقا، سىرتنىڭ هاۋاسى قىغ پۇرايتتى. ئات - ئېشەك-
لەرمۇ ئاچ قېلىپ، قورساقلىرى قۇرۇق ساناچقا ئايلانغان ئى-
دى. پۈتۈن شەھەر خەلقىدە ئاشلىق غېمى ئەۋج ئېلىپ، ئاشلى-
قى بارلارمۇ كېچىلىرى ئۇخلىماي ئۆيلىرىنىڭ ئاستىغا كۆمۈپ،
ئۇتتۇرلۇق ئېلىپ يەيتتى. ئەگەر بىرەر ئۆيدە بولمىسا مىڭ
پاتمان ئاش، بىراۋنىڭ ئاچلىقتىن جان تالىشىۋاتقىنىنى كۆرسى-
مۇ بەرمەيتتى بىر تال ماش. شەھەردە قەھەتچىلىك بولۇپ،
پۇلغا هېچكىم نەرسە ساتمىدى. ساڭدىكى ئاشلىقلارنى چېرىكلەر
يەپ تۈگەتتى. باشقا شەھەرلەردىن كېلىدىغىنى توختىدى. بىچا-
رە شەھەر ئاھالىسى كېچىنى ئاچ قورساق تەستە ئۆتكۈزۈپ،
كۆزى مىڭ تەستە ئۇيقۇغا بېرىپ بولغۇچە مەزىنلەرنىڭ ئەزانلى-
رى ئاڭلىناتتى. تەيەممۇم قىلىپ نامازنىڭ رەسمىيەتلىرىنى بې-

جىرىپ ئۇلگۈرگۈچە، سېپىل ئۈستىگە ھەيدىلەتتى. قورساقنىڭ ئاچلىقى ئادەملەرنى دۈمچەيتىپ قويغاچقا، چوڭ - كىچىك ھەممىسىنىڭ قولىدا بىردىن ھاسا، پۈتۈن ئادەم بوۋاي - مومايلارغا ئايلانغان ئىدى.

ئاخۇن - ئەشرەپلەرنى، موللا - ئىماملارنى خەبەر ئامبال ئۆبدان تويدۇرۇپ ئەل ئارىسىغا چىقىرىپ، خەلقنى كۆرگەن كۈنگە شۈكۈر قىلىشقا ئۈندەش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرغان ئىدى. ئۇلار دەيتتى:

— ئى خالايىق! سىلەر نامازغا چىقماي، ئۆشرە - زاكات بەرمەي، ئەرلەر سەللە ئوراشتىن، ئاياللار يۈزىنى يېپىشتىن باش تارتىپ، ئىنساپ كۆتۈرۈلگەنلىكتىن ئاللا سىلەرنى جازالىدى. مۇشۇ ئالەمدە چىداپ گۇناھىڭلارنى تۈگىتىۋالساڭلار، ئۇ ئالەملىكىڭلەر ئوبدان بولىدۇ، پۇلسىراتتىن ئاسان ئۆتەلەيسىلەر، كۆرۈۋاتقان كۈنۈڭلار ئاللانىڭ سىلەرگە قىلغان سىناق ئىلتىپاتىدۇر!

ئەر - ئايال، چوڭ - كىچىك ھەممە ئادەم ئاخۇن - ئەشرەپ، ئىمام - مەزىنلەرنىڭ دالالىتى بىلەن ئەمەلدارلارغا ماسلىشىپ، ئېتىقاد يۈزىسىدىن ساۋابلىق تېپىشقا كىرىشكەن ئىدى. ئۇلار جېنىمۇ ئېغىر كېلىۋاتقىنىغا قارىماي سېپىل ئۈستىگە خىش، تاش توشۇشقا مەجبۇرلىناتتى. ئەمەلدارلار ئادەم بېشىغا ۋەزىپە قويۇپ، ئورۇندىغانلارغا بىردىن نان مۇكاپات بېرىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. خەلق ھالىدىن كېتىپ ماغدۇرسىزلانغان بولسىمۇ، نالە - زار قىلىپ يۈرۈپ ئىشلەيتتى، پەقەت چوڭ - كىچىك مەنسەپدارلار، كوچا - مەھەللە ئاقساقاللىرى، ئىمام - مەزىندىن يۇقىرى دىنىي زاتلار، ھۆكۈمەت خادىملىرى ۋە ئائىلە تاۋابىئاتلىرىلا يۇقىرىقى زۇلۇمدىن مۇستەسنا ئىدى. ئىككى ئاي مابەينىدە سېپىل ئۈستىگە تۈمەن مىڭلاپ تاش - كېسەكلەر

دۆۋلىنىپ، ئۈستى ـ ئۈستىگە چۆرىدەپ تىزىلدى. شەھەر ئى-
چىدە تاش ـ كېسەك تېپىدىكى نەرسىلەر تۈگەپ، ھەتتا پۇقرالار-
نىڭ تاملىرى ئۆرۈۋېتىلىپ، ئاستىغا باسقان تاش ـ كېسەكلەرمۇ
ئامان قالمىدى. ئەمەلدارلار ھەددى ـ ھېسابسىز[①] سەركوپ باغ-
لاپ سېپىل ئۈستىگە تىزدۇردى. 5000 ئۈستا مەرگەننى سې-
پىل كۆنگۈرىلىرىگە ئورۇنلاشتۇردى. ئۇلار خەلقنىڭ بىردەم
جىم تۇرۇشىغا يول قويمايتتى. پۈتۈن خەلق كاناي بىلەن باشقۇ-
رۇلاتتى، كاناي قەيەردە چېلىنسا شۇ يەرگە بېرىشقا مەجبۇر
ئىدى.

خەزىنىچى ئىمىنبەگ، زاھىتبەگ، سادىق پاشىشاپ، ۋاھىت-
خان، مىراپبەگ خوجا نەئىمانلار كېچە ـ كۈندۈز خەلقنى سېپىل
ئۈستىدە كونترول قىلىپ، «جان ـ دىل بىلەن خىزمەت قىلغۇ-
چى» دېگەن نام بىلەن شەرەپلىنىپ ۋاڭدىن ئىنئام ئالدى.

ئىمام ئابدۇلھېكىم ئاخۇنۇم، ئاۋۇت ئاخۇنۇم ۋە باش رى-
ۋىستاندىن مۇھەممەتيار «يامانلار»غا ئاگاھ بولۇشقا بەلگىلى-
نىپ، كېچە ـ كۈندۈز شەھەرنى ئايلىنىپ يۈرەتتى، ئۇلار تەرى-
پىدىن نۆۋەتتىكى مەۋجۇت ئەھۋالغا نارازىلىقى سېزىلگەن ئادەم
ئۆزىنى يوق دېسە بولاتتى. نىياز ھاجى، شېرىپ ئاخۇنۇم ۋە
يەنە خوجا ئىسمائىل، ئىبراھىمباي، ھەسەنباي جاسۇسلۇق ئىش-
لىرىغا مەسئۇل قىلىندى، ئۇلار قولىغا تاياق چاغلىق قورال
ئالماي، بىچارە سىياقىدا خەلق توپلاشقان يەرگە باراتتى، كېچى-
لىرى خەلقنى تۇتۇپ باغلاپ ئۇرۇش بىلەن خىزمەت كۆرسىتەت-
تى. 15 ياغاچچى سېپىل تاقالغاندىن بۇيان ئەلنى قوراللاندۇ-
رۇش ئۈچۈن كالتەك ياساش بىلەن ھەلەك ئىدى. ناۋادا جېدەل
چىقىرىپ غوۋغا پەيدا قىلغۇچىلار يولۇقسا، شۇ يەردىلا ئۇجۇقتۇ-

① سەركوب — باش يانچىغۇچى.

رۇۋېتىلەتتى. بىر قىسىم يالاقچىلار ھەتتا خىزمەت كۆرسىتىش نىيىتىدە بىگۇناھ ئادەملەرنى ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن ئۇرۇپ، خەلقنى ئەمەلدارلارغا تىكىلىپ قارىغۇسىز، گەپ قىلغۇسىز قىلىۋېتەتتى. نەيزە بىلەن قوراللانغان 300 كىشى كېچە - كۈندۈز سېپىلنى چۆرگىلەپ، يامان ئادەملەرنى چارلاش باھانىسىدە ھەر - بىر ئادەمنى تەكشۈرۈپ تۇراتتى، گەپ - سۆزى ياكى مېڭىش - تۇرۇشى باشقىچە دەپ گۇمان قىلىنغانلارنى شۇئان تۇتۇپ بەگلەرگە تاپشۇراتتى. ئوبدان نەرسە ئۇچراپ قالسا، ئىگىسىنى قورقۇتۇپ ئەرزان ئېلىۋېلىپ قىممەت ساتاتتى. شەھەردە داۋاملاشقان قەھەتچىلىك توپەيلىدىن بەش تەڭگىلىك گۆرۈچ دەسلەپتە 13 تەڭگىگە چىقتى، كېيىن بولسا ئالتۇنغىمۇ تېپىلمىدى. «پىرىيانە يەكەن» نامىنى ئالغان بۇ شەھەر مىسلى زىندانغا ئايلانغان ئىدى، ئاچ - زېرىن قېلىپ قىينالغان كىشىلەر ئاللادىن ئۆزلىرىگە ئۆلۈم تىلەيتتى، شۇ مىنۇتنىڭ ئۆزىدىلا باقىيغا كېتىشنى ئىستەيتتى. شەھەر خەلقىنىڭ خارابلاشقان تۇرمۇشىدىن مەھبۇسلارنىڭ كۈنىنى مىڭ مەرتىۋە ياخشى دېيىشكە بولاتتى. چۈنكى، مەھبۇسلارغا كۈنلۈكى ئۆلۈپ قالماسلىق ئۈچۈن بېرىلىدىغان بىر ھېجىر ئوماچ كەم بولمايتتى، پۇقرالارنىڭ ئۆلۈپ - تىرىلىشى بىلەن ھېچكىمنىڭ كارى يوق ئىدى.

جاكارچىلار پۇقرالارنى ئارىلاپ يۈرۈپ: «توپىلاڭچىلار بېسىپ كېلىپ قالسا، ھەممە ئادەم ئۆزى تىزغان تاش - كېسەكلىرىنى تاشلاپ مۇداپىئە كۆرىدۇ، چىنەپ ئاتقانلار نان بىلەن مۇكاپاتلىنىپ، بىكار ئاتقانلار جازالىنىدۇ» دەپ، كانىيى يىرتىلغۇدەك توۋلاپ يۈرەتتى. پۇقرالار ئارىسىدا شۇنداق كىشىلەرمۇ بار ئىدىكى، بىر قېتىم تويغۇزۇپ قويۇپ، نېمە قىل دېسە، باش تارتمايتتى، «بۇيرۇق بېجىرىش» ئۈچۈن ئۆز قېرىنداشلىرىغا تاش ئېتىشتىن ئايانمايتتى.

توختى سىپىل ئۆستىدىكى ئادەملەرنىڭ ھەرىكىتىدىن شە-
ھەر خەلقىنىڭ پاجىئەسىنى مۆلچەرلەپ ئۆلگۈردى. ئۇنىڭ سى-
پىلگە ھۇجۇم قىلىشتىن بۇرۇن دولان يۇرتلىرىنى ئىگىلەپ
تەشۋىقات ئېلىپ بېرىشى ئېزىلگەن خەلققە ئۆز مۇددىئاسىنى
چۈشەندۈرۈپ، ئۇلارنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن
بولسا، پوسكام، قاغىلىق، گۇما قاتارلىق جايلارنى فەتھ قىلى-
شى قوشۇنىنىڭ ئارقا سەپ تەمىناتىنى زاپاسلاشتۇرۇشنى مەقسەت
قىلاتتى. ھەقىقەتتە ھەر ئىككىلا تاكتىكا سىپىلگە ھۇجۇم قى-
لىش تەييارلىقى ئىدى. مانا ئەمدىكى گەپ ھۇجۇم تەييارلىقىنى
پۇتكۈزۈپ، شەھەرگە بۆسۈپ كىرىشتە قالغان ئىدى. قوشۇندى-
كىلەرنىڭ غەيرىتى ئۇرغۇپ قوماندا بېرىلىشنى كۈتۈۋاتاتتى.

توختى ياش بولۇشىغا قارىماي مەلۇم بىلىمگە ئىگە ئىدى.
ئۇ چاڭ شەنسىڭدىن كىتاب ئوقۇش، خەت يېزىشنىلا ئۆگىنىپ
قالماستىن، باشقا تەرەپكە مۇناسىۋەتلىك تەلىماتلارنىمۇ ئالغان
ئىدى. ھازىر قوزغىلاڭچىلارنىڭ ۋەزىپىسى تۆمەنلىگەن ئادەمنى
زالىملارنىڭ زۇلمىدىن ئازاد قىلىپ، كىشىلىك ئەركىنلىكىنى
قولىغا ئېلىپ بېرىش، خاتىرجەم ياشاش مۇھىتى يارىتىش ئى-
دى. توختى شۇڭا سىپىل ئىچىدىكى خەلقنى ئويلاپ خاتىرجەم
بولالمىدى، شەھەر بىلەن يېزىنىڭ مۇناسىۋىتى ئىككى ئايغىچە
ئۈزۈلۈپ كەتسە خەلق تۇرمۇشىغا قانداق ئاقىۋەت ئېلىپ كېلىدى-
غانلىقىنى ئەقىل - ھوشى جايىدا بولغان ئادەم ئوبدان بىلەتتى.
توختىنى ئازابلاۋاتقىنىمۇ دەل مۇشۇ ئىدى. توختى ۋاقىت تاپسى-
لا قوشۇندىكىلەرنى ئارىلاپ يۈرۈپ، گاھىدا قىزىق چاقچاقلارنى
قىلىپ چېقىشىپ قوياتتى، گاھىدا ھوشيارلىقنى ئۆستۈرۈش
توغرىسىدا ئاگاھلاندۇراتتى. مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغان نەچچە قې-
تىملىق جەڭلەردىن كېيىن توختىنىڭ ئىلگىرىكى «توختى مان-
جۇ» دېگەن نامى ئۆزگىرىپ، توختى پالۋانغا ئايلانغان ئىدى.

بۇ نام يۇرت - يۇرتلارغا پۇر كەتكەن ئىدى. ھەقىقەتەنمۇ جەڭدە توختىنىڭ ئالدىدىن دۇشمەن تىرىك قۇتۇلالمايتتى، توختى مانجۇ دېگەن ئىسىم تىلغا ئېلىنسا، خەبەر ئامبالمۇ چۆچۈيتتى.

بىر كۈنى خەبەر ئامبال ئەفرىدۇن ۋاڭ بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇرۇپ:

— كىشىلەر «توختى مانجۇ» دېسە، مەن ئۇنى مانجۇلاردىن ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمانلاشقان بولسا كېرەك، دېمەك ئۇنىڭ مۇسۇلمان بولۇشى ئىلاجسىزلىقتىن بولغان، يامان يېرى كەلسە بىز تەرەپكە ئۆتىدۇ دەپ ئويلىغان ئىدىم، ئاڭلىسام ئۇ مانجۇ ئەمەسكەن. شۇنىڭغا ھەيرانمەن، ئۇيغۇرلار نېمە ئۈچۈن ئۆز ئادىمىگە «مانجۇ» نامىنى بېرىدۇ؟— دەپ سورايدۇ.

ئەفرىدۇن ۋاڭ ئېغىز ئېچىپ بولغۇچە مىرزىبەگ قەستەن جاۋاب بېرىدۇ:

— جانابلىرى، ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن تارتىپ قوللىنىپ كېلىۋاتقان تىل ئىشلىتىش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن بىر ئادەمنىڭ يۇرتى، كەسپى، بەيئەت قىلغان بەگلىرى، يەيدىغان ئەڭ ئامراق نەرسىلىرى ياكى قازانغان بىرەر غـەلىبـىـسـى ۋە يـاكـى ھۈنەر - خۇسۇسىيەتلىرىنى خۇددى فامىلىگە ئوخشاش ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا ئۇلاپ ئاتايدىغان ئادەت بار. ئاڭلىشىمچە، توختى مانجۇلارغا ئۆچ بولغاچقا، پاقلان گۆشىگە ئامراقلارنىڭ ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا «پاقلان» دېگەن نامنى قوشۇپ ئاتىدىغاندەك، مانجۇ گۆشىنى يېگۈچى دېگەن مەنىدە ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا «مانجۇ» دېگەن نامنى قوشۇپ ئاتىۋالغانمىش!— دېگەن.

بۇنى ئاڭلىغان خەبەر ئامبالنىڭ تەنلىرى سىرقىراپ كەتكەنلىكى چىرايىدىن بىلىنگەن.

بىر كەچلىكى توختى ئاكۇپلارنى ئايرىلاپ يۇرۇپ ھەسەن تۆركىنىڭ قېشىغا كەلدى. قوشۇندىكىلەر ھەسەن تۆركىنى

«تۈرك» دېگەندىن كۆرە، پۈتۈن قوشۇننىڭ تۈۋرۈكى بىلىپ ھۆرمەتلەيتتى. بىر قېتىملىق جەڭدە ھەسەن تۈركنىڭ ئالدىغا ئۇدۇلمۇئۇدۇل كېلىپ قالغان بىر مانجۇ، ئۇنىڭ چۆچەكلەردىكى دىۋىدەك ھەيۋەتلىك تەقى - تۇرقىنى كۆرۈپلا قورققىنىدىن قىلىچ تېگىپ بولغۇچە ئۆرۈلۈپ كېتىپ، ئارقىسىدىن كېلىۋاتقانلار چېكىنىپ مالدەك قاچقانلىقى جەڭچىلەر ئارىسىدا خېلى چاغلار-غىچە ھېكايە قىلىنىپ كۈلۈشمەك بولغان ئىدى. ئۇنىڭ يىگىت-لىرىمۇ بىر - بىرىدىن قېلىشمايتتى.

ھەسەن تۈرك يېنىدىكى بىر جەڭچىنىڭ قولىدىكى ئوقيانى ئېلىپ، سېپىل ئۈستىدىكى قاراۋۇلنى قارىغا ئېلىۋاتقاندا، توخ-تى ئۇنىڭ مۈرىسىنى تۇتتى. ئۇ شۇنداق قاراپلا قولىدىكى ئوقيا-نى جەڭچىگە بېرىپ، كۈلگىنىچە دېدى:

— ئاتاي دەپ تۇرغاندا كـېـلـىـپ ئۇنـى قۇتقۇزۇپ قالدىڭىز - دە!

— جەڭ توغرۇلۇق مەسلىھەتلەشسەكمىكىن دەيمەن. سىز ئادەم ئەۋەتىڭ، ئونبېشىدىن يۇقىرىلارنىڭ ھەممىسى ئارقا سەپكە يىغىلسۇن!

توختى گېپىنى تۈگىتىپ ئاكوپنىڭ ئىچى بىلەن يۈرۈپ كەتتى. ئۇ ئۇچرىغانلىكى جەڭچى بىلەن كۆرۈشۈپ ھال سوراپ ماڭدى. مۇداپىئە ئاكوپلىرىدىن تەخمىنەن بىر چاقىرىم يىراق-لىقتا بىر دېھقاننىڭ ئۆيى بار بولۇپ، شەھەرگە قارايدىغان تەرىپى كۆجۈم باغ ئىدى. بۇ يەردىكى قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ قوماندانلىق ئورنىنى دۈشمەن تەرەپ كۆرەلمەيتتى.

توختى جەڭچىلەر بىلەن پاراڭلىشىپ يېتىپ بارغۇچە چاقى-رىلغانلارنىڭ كۆپىنچىسى بېرىپ بولغان ئىدى. قالغانلارمۇ ئار-قا-ئارقىدىن ئۈلگۈرۈپ كېلىشتى.

— كۆپچىلىك! — دېدى توختى تەمكىن تەلەپپۇزدا، — بىز

بۇ نۆۋەت بۆلۈنۈپ جەڭ قىلىپ يەكەن يېزا - كەنتلىرىدىن باشقا،
دولان يۇرتلىرى بىلەن قوشۇپ پوسكام، قاغىلىق، گۇما قاتار-
لىق جايلارنى ئېلىپ، نۇرغۇن قورال - ياراغ، تەمىناتلارغا ئىگە
بولدۇق، ئۇ جايلار ئىلكىمىزگە ئۆتۈپ، دۈشمەن كونتروللۇقى-
دىن قۇتۇلدى. ھازىرقى ۋەزىپىمىز يەكەن شەھىرىنى ئېلىش.
ناۋادا ئۇرۇش سوزۇلۇپ كەتسە، شەھەر ئىچىدە ئاچارچىلىق يۈز
بېرىپ، بىگۇناھ كىشىلەرنىڭ جېنىغا زامىن بولۇشىمىز مۇم-
كىن. شۇڭا، دەرھال تەدبىر قوللىنىپ، شەھەرنى ئېلىشىمىز
كېرەك، بىراق سېپىللىرى ئېگىز، دەرۋازىلىرى مۇستەھكەم،
پۇختا مۇداپىئە كۈچىگە ئىگە بۇنىڭدەك جاينى كۈچلۈك دۈشمەن-
نىڭ قولىدىن تارتىۋېلىش ئاسان ئەمەس، شەھەرگە ھۇجۇم
قىلىش ئۈچۈن، دەرۋازىدىن ھەم سېپىلنىڭ ئۇدۇل كەلگەن
يېرىدىن كىرىپ، تەرەپ - تەرەپتىن چاقماق تېزلىكىدە ھۇجۇمغا
ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن، بىزدە باتۇر جەڭچىلەر-
دىن باشقا، سېپىلگە چىقىدىغان شوتا، ئوق ئۆتمەس مۇداپىئە
ھارۋىلىرى، ئوت تۇتاشتۇرغۇچى ئوق مەشئىلى، پارتلاتقۇچ دورا
يېتەرلىك تەييارلىنىشى لازىم. ھەرقايسى قىسىملار ئەتراپتىكى
دېھقانلاردىن ياغاچ ماتېرىياللارنى سېتىۋېلىپ، ھازىردىن باشلاپ
ئىككى كۈن ئىچىدە تولۇق تەييارلىق قىلىپ بۇيرۇق كۈتسۇن.
قىسىمدىكى ھۈنەرۋەنلەرنىڭ ھەممىسى ئاجرىتىلىپ، شوتا،
چاقلىق ھۇجۇم ھارۋىسى، ئوت تۇتاشتۇرغۇچى كامالچە ياسال-
سۇن. كۆپلەپ سەركوپ باغلانسۇن، ياخشى تەدبىرى بارلار
سۆزلىسۇن. بولمىغاندا مۇشۇ مىنۇتتىن باشلاپ تەييارلىق قى-
لىنسۇن!

— مېنىڭچە، بىر بۆلۈك پالاڭ تەييارلــىــساقمــىــكــىــن
دەيمەن، — دېدى ھەسەن تۇرك، — تەرەپ - تەرەپتىن سېپىل
ئۈستىگە شوتا قويۇشتىن باشقا، شەھەر دەرۋازىلىرىغا پالاڭ

دۆۋىلەپ ئوت قويۇشىمىز كېرەك. دۈشمەننىڭ شەھەرگە بېكى-
نىۋېلىپ دەرۋازىنى تاقىۋالغانلىقى بىزدىن ئاجىزلىقىنى ئىسپات-
لىدى. شۇنداقتىمۇ خەلقنى ئالدىغا سېلىۋالغاچقا ئېغىر قورالل-
نى ئىشلىتىشكە ئەپسىز. شۇڭا، دەرۋازىغا ھۇجۇم قىلغاندا ئوق-
ياچى قوشۇن ئوق ئۈزۈپ، دۈشمەننى باش كۆتۈرگۈزمىسۇن.
دەرۋازىغا ئوت تۇتاشقان ھامان ئاتلىق، پىيادە قىسىم تەڭ ھەر-
كەتكە كېلىپ ھەر تەرەپتىن ھۇجۇمغا ئۆتسۇن.

— شۇنداق بولسۇن!

كۆپچىلىك قوشۇلدى. يىغىن ئاخىرلىشىپ، ھەممىسى ئۆز
ئىشلىرىغا مېڭىشتى.

يىگىرمە بىرىنچى باب

ئوتلۇق قەسەم

ھىجرىيە 1273 - يىلى زۇلھەججە (ئەرپات ئېيى) نىڭ 25 - كۈنى (مىلادىيە 1857 - يىلى قۇربان ھېيتتىن 15 كۈن ئۆتكەندە) ئەتىگەندە، توختى ھەسەن تۇرك بىلەن ئالدىنقى كۈندىكى ئۇرۇش تەييارلىقى توغرىسىدىكى تەدبىرلەر ئۈستىدە سۆزلىشىپ ئولتۇراتتى، چارلىغۇچى يىگىتلەر كىيىندىشى قەلەندەرلەردەك، تەقى - تۇرقىدىن مىللىتىنىمۇ پەرق ئەتكىلى بولمايدىغان، 30 ياشلار ئۆپچۆرىسىدىكى ساقال - بۇرۇتسىز بىر ئادەمنى باغلاپ ئېلىپ كىردى.

— دوكلات! — دېدى چارلىغۇچىلارنىڭ باشلىقى، — يىگىتلىرىمىز تەكشۈرۈشكە چىققان ئىدى، كېچىدە قوشۇنىمىزدىن ئۈچ ئادەم ئايرىلىپ تېرەكباغنىڭ ئارقىسى بىلەن مېڭىپ سېپىلنىڭ تۈۋىگە بارغاندا، بىرسىنى سېپىلدىن ئارقان تاشلاپ ئېلىپ چىقىپ كېتىپتۇ، يەنە بىرسى يەردىن يېرىم كۆتۈرۈلگەندە ئوق تېگىپ ئۆلۈپتۇ، بۇنى بولسا تىرىك تۇتۇپ كەپتۇ.

— ئىسمىڭ نېمە؟ — دېدى توختى سوراق قىلىپ.

— سەلمان.

— نېمە ئادەمسەن؟

— تىڭتىڭچى.
— كىمنىڭ؟
— خەۋەر ئامبالنىڭ.
— نەگە باردىڭ؟
—...
— سۆزلە! ؟— توختى دەس ئورنىدىن تۇردى.
— قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلىگىلى كەلگەن.
— ھېلىقى ئىككىسى نېمە ئادەم؟
— ئۇچىمىز ئوخشاش.
— ئەھۋال ئىگىلەپ نېمە قىلماقچى؟
— ئاساسلىق يوقىتىش توچكىسىنى ئېنىقلاپ، ھۇجۇم قىلماقچى ئىكەن.
— قاچان ھۇجۇم قىلىدىكەن؟
سوراق تۈگىمەستىنلا گۇمبۇرلەپ زەمبىرەك ، تەيفو ئېتىلىشقا باشلىدى، ئارقىدىن مىلتىق ئاۋازى ۋە چېرىكلەرنىڭ ئۆز تىللىرى بىلەن بىرنېمىلەرنى دەپ ۋارقىراشلىرى ئاڭلاندى. توختى:
— ئېتىۋەت بۇ مەلئۇننى! — دەپ سەلمانىنى چارلىغۇچىلارنىڭ باشلىقىغا تاپشۇرۇپ، جەڭچىلەرنىڭ قېشىغا يۈرۈپ كەتتى.
بۇ چاغدا نۇرغۇن ئادەم تۈنۈگۈنكى ئورۇنلاشتۇرۇش بويىچە ئەتراپتىكى كەنتلەرگە ياغاچ توشۇغىلى كەتكەن ئىدى. قارىغاندا، سېپىلدىن ئارقان تاشلاپ تارتىۋېلىنغان ھېلىقى تىڭتىڭچى مەلۇمات يەتكۈزۈش بىلەن دۈشمەن پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ ھۇجۇم باشلىغاندەك قىلاتتى.
قوزغىلاڭچى قوشۇنمۇ دەرھال ئۆزىنى ئوڭلاپ جەڭگە ئاتلاندى. ئوقياچىلار پىيادە جەڭچىلەرگە يول ئېچىپ نورۇز دۆڭگە

قارىتىپ ئوق ياغدۇردى. تۈنجى ئوق سىپىل ئۈستىدىكى پۇقرا-
لارنى جەڭگە دەۋەت قىلىۋاتقان ھاجىنىڭ پىشانىسىگە تېگىپ،
جېنىنى جەھەننەمگە يوللىدى. ئوقيانىڭ ئوقى كۆپلۈكىدىن نو-
رۇز دۆڭگە دۆۋىلىنىپ كەتتى. ئەمما، ئوقنى كىم ئاتقانلىقىنى،
نەدىن كېلىۋاتقانلىقىنى بىلگىلى بولمايتتى. دۈشمەن تەرەپنىڭ
ئەندىشىگە چۈشكىنىنى سېزىپ قالغاندەك قوزغىلاڭچى قوشۇن
شىددەت بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتتى. قورققان ئاۋۋال مۇشت كۆتۈرەر
دېگەندەك، سىپىل ئۈستىدىن زەمبىرەك، تەيفو، تۆپەڭ ئېتىش
داۋاملىشىۋاتاتتى. ھەر ئىككى تەرەپ ئېغىر قۇراللارنى توختات-
مىغانىدى. قوزغىلاڭچى قوشۇن شۇنداق جەڭ قىلدىكى، ئوق
تېگىپ بىرسى يىقىلسا، ئورنىغا ئونى كېلىپ سەپلىنەتتى. نەچ-
چە يۈز كىشى پالاڭ كۆتۈرۈپ دەرۋازىغا يۈگۈرۈشتى، دۈشمەن
قىسمىلىرىمۇ ئوت كۈچىنى كۆپەيتتى. دەرۋازىغا ئوت تۇتىشىپ
كەتكەچكە، جەڭچىلەر كىرەلمىدى. ھەسەن تۇرك جىددىيلىشىپ
قالدى. زەمبىرەك ئوقلىرىنىڭ تۈتۈنلىرى ھاۋانى گىرىمسەنلەش-
تۇرۇۋەتكەن ئىدى. ئاخىر بولماي ھەسەن تۇرك جەڭگە ئۆزى
ئاتلىق ئاتلىنىپ «دەرۋازەئى خانىقا»غا قاراپ چاپتى. دۈشمەن
تەرەپ قوماندانلىرى ھەيرانلىق ئىلكىدە كۆردىكى، ئاتلىق بىر
ئادەم ئاتنى بولۇشىغا چاپتۇرۇپ، گاھى دۈم يېتىپ، گاھى ئۆرە
تۇرۇپ، گۆرۈي بەدىنىنى گاھى ئوڭ تەرەپكە، گاھى سول
تەرەپكە تاشلاپ ئوق تەگكۈزمەي، سول قولىدا تىزگىن، ئوڭ
قولىدا مىلتىق تۇتقان ھالدا سىپىل ئۈستىدىكى چېرىكلەردىن
نەچچىنى ئارقا - ئارقىدىن موللاق ئاتتۇردى. يىراقتىن بۇنىڭغا
كۆزى چۈشكەن ئەفرىدۇن ئۆلەر - تىرىلىشىگە باقماي خەبەر
ئامبالنىڭ قېشىغا يۈگۈردى. ھەمساتتا قاپاق دەرۋازىسىدىن 500
لەشكەر چىقىرىپ، ھەسەن تۇرك قوشۇنلىرىغا روبىرو قىلدى.
ھەسەن تۇركنىڭ ئاتلىق قىسىملىرى شىددەت بىلەن قوزغىلىپ

چېرىكلەرگە ئوت ئاچتى. ھەسەن تۆرك چەبدەسلىك بىلەن ئې-
گەرگە قىستۇرۇلغان نەيزىنى ئالدى. چېرىكلەر تۆت تەرەپتىن
قاپسىلىپ، چېكىنىش يولى ئۈزۈلگەن ئىدى. قوزغىلاڭچىلار
ئۇلارنى سۇر - توقاي قىلىپ قوغلاپ جاھانباغ ئالدىدىكى تۈزلەڭ-
گە ئاپىرىشىغا شۇنداق دەھشەتلىك جەڭ بولدىكى، ھەسەن تۆرك-
نىڭ ئالدىغا ئۇچراپ قالغانلىرىنىڭ غازاڭ تۆكۈلگەندەك ئۆلۈمى
چىڭ لەشكەرلىرىنىڭ كۆرەش ئىرادىسىنى سۇندۇرۇۋەتتى، ھە-
سەن تۆرك ھەربىر نەيزە ئۇرغاندا، گاھىلىرىنىڭ قانلىرى ئاغزى-
دىن شاخىنا ئۇلاغ ساڭقىغاندەك ئېتىلىپ چىقسا، گاھىلىرى
نەيزىنىڭ زەربىدە خېلى نېرىغا قاڭقىپ چۈشەتتى. ھەسەن تۆرك
جەڭدە گويا تانكىدەك يول ئېچىپ ماڭسا، جەڭچىلىرى ئۇنىڭغا
ئەگىشىپ بوراندەك ئىلگىرىلەيتتى. چېرىكلەر قاچقان بىلەنمۇ
شەھەرگە كىرەلمەيتتى. دەرۋازىنى ئاچسا، ئۇلاردىن بالدۇر
قوزغىلاڭچى قوشۇن كىرىۋېلىشتىن ئەنسىرەيتتى. شۇنداق قى-
لىپ، چىڭ قىسىملىرىدىن بىرسىمۇ قالماي يەر چىشلىدى.
زەمبىرەك، تەيفو، تۆپەڭ قاتارلىق ئېغىر قوراللار سېپىل ئۈس-
تىنى ئوققا تۇتتى. چاڭ - توزان، ئىس - تۈتەكلەر يەكەن
ئاسمىنىنى قاپلاپ، قۇياش نۇرىنى توستى. ئوقيا ئوقىدىن قور-
قۇپ كەتكەن چېرىكلەر سېپىلدىن باش چىقىرالماي، كۆنگۈرى-
نىڭ دالدىسىدا نىشانغا قارىمايلا قارىسىغا ئوق چىقارماقتا ئىدى.
1000غا يېقىن لەشكەردىن ئايرىلغان دۈشمەن بۇرغا چېلىپ
چېرىكلىرىنى يىغدى. توختى باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار
دۇمباق چېلىپ غەلىبىسىنى تەبرىكلىدى. ھەر ئىككى تەرەپ
ئېتىشىشتىن توختىدى. خەبەر ئامبال بىلەن ئەفرىدۇن ئەتە يەنە
ئۇرۇش قىلىشنى ياكى مۇداپىئەدە تۇرۇۋېرىشنى تېخىچە قارار
قىلمىغان ئىدى. بۈگۈنكى ئۇرۇشنىڭ چىقىمى خەبەر ئامبالنىڭ
ئىچىنى ئېچىشتۇرۇۋەتتى. زەمبىرەك، تەيفودىن ئېتىلغان ھەر-

بىر پاي ئوق گويا ئۆز مۇشتى ئۆز بېشىغا تەگكەندەك تۇيغۇ
بېرەتتى. «ئۆزۈمدىن ئۆتكەن، قولۇمدىن كەتكەن» دېگەندەك،
قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ تەدبىرلىرىگە ئالدىنىپ، تەيفو - زەمبىـ
ـرەك، تۆپەڭ، مىلتىق، تەمىنات قاتارلىقلارنى قولدىن كەتكۈزـ
گەننىڭ تاشايىنىدا 3000 لەشكەرنىڭ جېنىغا زامىن بولمىغان
بولسا، قوزغىلاڭچى قوشۇنلار بۇگۈنكىدەك كۈچلىنىپ كېتەلمىـ
گەن بولاتتى، ئۆزىنى دانا چاغلاپ ھېچكىمگە تەڭ قىلمايدىغان
ئەخمەق سانغۇن ئۆز تىغىنى ئۆز قولى بىلەن كۆكسىگە ئۇردى.
بۇنى ئەفرىدۇن ۋە باشقا بەگلەردىن تارتىپ چېرىكلەرگىچە ئوبـ
ـدان بىلەتتى. خەبەر ئامبالمۇ دەردىنى ئىچىگە يۇتۇشقا مەجبۇر
ئىدى.

قوزغىلاڭچى قوشۇن ئېھتىيات يۈزىسىدىن تۇرارگاھىنى
تىڭتىڭچىلار كۆرگەن جايدىن ئىككى يول بېشىغا يۆتكىدى.
ئاندىن كېچىنى قولدىن بەرمەي ھەرىكەتكە كېلىپ ئەتىكى جەڭگە
تەييارلىق قىلدى.

قوزغىلاڭچىلارنىڭ يىراقلاپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن خەـ
بەر ئامبال بولسا دەرۋازىنى ئاچالمىغانغا ئىچى پۇشۇپ، توپىلاڭـ
چىلار شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشتىن ۋاز كەچتى بولغاي دەپ پەرەز
قىلدى. ئەمما، ئۇ قوزغىلاڭچىلارنىڭ پۇختا تەييارلىق كۆرۈۋاتـ
قانلىقىنى بىلمەيتتى.

كەچ كىرىش بىلەن ئۇرۇش توختىغاندەك ۋەزىيەت شەكىلـ
لەنگەن بولسىمۇ، كېچە يەنىلا جىمجىت ئەمەس ئىدى. كۈتۈلمىـ
گەندە ئوقيا ئوقلىرى تەگكەن چېرىكلەرنىڭ «ئەيىۇ» لىشى پاتـ
پات ئاڭلىنىپ تۇراتتى. ئوقنىڭ نەدىن كېلىۋاتقانلىقىنى، كىمـ
نىڭ ئاتقانلىقىنى ھېچكىم بىلمەيتتى. لەشكەرلەر ھازىرلا پېشاـ
نىسىگە ئوقيا ئوقى تېگىپ جېنىدىن جۇدا بولىدىغاندەك دەككەـ
دۈككە ئىچىدە تاڭنى ئاران ئاتقۇزدى. تاڭ يورۇغاندا باش -

كۆزلىرى يېرىلغان، ئوقيا ئوقى سانچىلغان ئۆلۈكلەر مەلەقتەك ياتاتتى، نىمجانغا ئايلانغان نەچچە يۈز چېرىك ئىڭرىشاتتى. بۇ هال سېپىل ئۈستىدىكىلەرنى ئەندىشىگە سېلىپ، شۇ سائەتتىن باشلاپ ئالدى تەرەپكە شەھەر خەلقىنى ئۆتكۈزدى. چېرىكلەر سېپىل ئۈستىدىكى ئۆلۈكلەرنى يىغىشتۇرۇۋاتقاندا، شەھەرنىڭ تۆت ئەتراپىنى قورشاپ نەچچە مىڭلىغان قوراللىق ئادەم يېتىپ كەلدى. ئادەملەرنىڭ كۆپلۈكىدىن يەكەن شەھىرى گويا قاينامغا چۆكۈپ كېتىۋاتقان كېمىگە ئوخشايتتى. «كۆزگە ئىلمىغان پۈتقا چوماق» ياكى «خەسنى سەل چاغلىساڭ كۆزۈڭگە كىرەر» دېگەندەك، شۇنچە ئېغىر قوراللار قايرىلىپ قېلىپ، ئوقيا ئوقلىرى ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ بېشىنى ئايلاندۇرۇۋەتكەن ئىدى. چىڭ قوشۇنلىرى ئېسىنى يىغىشقا ئۈلگۈرمەي تۇرغاندا، قوزغىلاڭچى قوشۇن توپاندەك بېسىپ كەلدى. بىر كەمدە بىر راۋاق پەيدا بولدىكى، شەكلى مەدرىسەدىكى پەشتاققا ئوخشايتتى، ئادەمسىز مېڭىپ دەرۋازا تەرەپكە كېلىۋاتاتتى. بۇنى كۆرگەن دۈشمەن قىسىملىرىنىڭ هەيرانلىقى ئېشىپ، كۆرۈۋاتقىنىنىڭ قانداق نەرسە ئىكەنلىكىنى پەرق ئېتىشەلمىدى. راۋاق بولسا بارغانسېرى يېقىنلاۋەردى. ئايان بولدىكى، بۇ پۈتۈنلەي ياغاچتىن ياسالغان ئىكەن. يەنە نۇرغۇن ئۇن ساندۇقى ۋە تاختايلارمۇ بار ئىدى. قوزغىلاڭچىلار بۇلارنى تۆپى - تۆپىگە تىزىپلا پوتەيگە باراۋەر قىلىپ قوپۇرۇپ چىقتى. بۇنىڭ ئىچىگە كىرىۋېلىپ بىمالال ئۇرۇش قىلغىلى ۋە سېپىل ئۈستىگە چىققىلى بولاتتى، هەتتا ئىچىگە تەيفو ئورۇنلاشتۇرسىمۇ ئەپلىك ئىدى. ئەفرىدۇن بۇنىڭمۇ ياغاچتىن ياسالغانلىقىنى بىلدى. دۈشمەن تەرەپمۇ ئوت قويۇش ئۈچۈن ئوقتىن مۇداپىئە كۆرىدىغان مۇشابەھەت[1] ياسىغان

---

① مۇشابەھەت — بىر - بىرىگە ئوخشاش، ئوتتۇرىسىدا ئارىلىق بار نەرسە، كۆچمە مەنىسى ئىككى تەرىپى تۇسمىلىق ئوت قويۇش قورالى.

ئىدى.

ئەفرىدون ۋاڭ بۇيرۇدى:

— يۇرەكلىك دىلاۋەرلەردىن 500 كىشى مۇشابەھەت بىلەن دۇشمەننىڭ نەرسىلىرىگە ياغ چېچىپ ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋەتسۇن!

شۇنداق قىلىپ، چېرىكلەردىن نەچچە يۈزىنىڭ قوغدىشى بىلەن بىرنەچچىسى چاقماق تېزلىكىدە ياغاچ پوتەيگە يېتىپ بېرىپ ياغ چېچىپ ئوت يېقىۋېتىپ قاچتى. كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە ئارىلىقتا راۋاق بىلەن ياغاچ پوتەي كۆيۈپ كەتتى. ئاڭغۇچە قوزغىلاڭچى قوشۇن تەرەپ - تەرەپتىن شوتىلارنى كۆتۈرۈپ كېلىپ سېپىلگە قويدى، قوللىرىدا پالتا، بازغان بارلار «دەرۋازەئى مەسخىرە» نى چېقىشقا باشلىدى.

يەنە بىر بۆلۈك قوشۇن سۇتلۇكمازار تەرەپكە يۈرۈش قىلىپ، غەزەپ بىلەن ھۇجۇم باشلىدى. دۇشمەن بۇ يەرگە ئالدىن ئادەم ئورۇنلاشتۇرغان ئىدى. قوزغىلاڭچىلار شوتا ئارقىلىق سېپىلگە چىقىشقا باشلىغاندا، ئۈستىدىن تاش - كېسەكلەرنى تاشلاپ زەربە بەردى. مەسئۇل بەگ نىدا قىلىپ:

— كىمكى شوتىنى تارتىپ سېپىل ئۈستىگە ئالسا، ھازىرنىڭ ئۆزىدىلا ئاشلىق ۋە كۈمۈش بىلەن مۇكاپاتلىنىدۇ! — دەپ ئېلان قىلغان ئىدى، پۇلنىڭ قىزىقتۇرۇشىدا بىردەمنىڭ ئىچىدە نەچچىسى ئوق تېگىپ ئۆلدى. قوزغىلاڭچىلار ئارقا - ئارقىدىن شوتا كەلتۈرگەن بولسىمۇ، ئاش بىلەن پۇلنىڭ قىزىقتۇرۇشى ياكى زورلۇق ئاستىدا سېپىل ئۈستىدىن تاش - كېسەك ياغدۇرىدىغانلار كۆپىيىپ، قوشۇننى زادىلا ئىلگىرىلەتمىدى. بىر تۈركۈم چېرىكلەر گاھ سېپىلدىن چىقىپ ھۇجۇم قىلىپ، گاھ قېچىپ كېتىپ، قوزغىلاڭچىلارنى گاڭگىرىتىپ قويدى. ھەسەن تۆرك غەزەپتىن يېرىلغۇدەك بولۇپ جەڭگە كىرمەكچى بولدى.

— سىز كىرمەڭ ! — توختى ھەسەن تۆركنى توستى، — دۈشمەننىڭ گاھ قېچىپ، گاھ چىقىپ يۈرۈشىدە ئوپئوچۇقلا نەيرەڭ بار. بىزنى غەزەپلەندۈرۈپ قوشۇندىن ئايرىپ چىقىپ، بىر - بىرلەپ يوقىتىشنى كۆزلەۋاتىدۇ. قوشۇن چېكىنسۇن!

ئەمما، ھەسەن تۆرك بۇنىڭدەك جەڭدە ئۆزىنى زادىلا تۇتال-مايتتى. دۈشمەن چېرىكلىرى يەنە سېپىلدىن چىقىپ ئىلگىرىلە-ۋاتاتتى. ھەسەن تۆرك تورۇق ئارغىماقنى مىنىپ قوغلاپ يېتى-شىپ، غەزەپتە چاناشقا باشلىۋىدى، بىردەمدىلا ئىككى پارە بول-غان، پۈت - قوللىرى ئۈزۈلگەن چېرىكلەر بىرەر يۈزگە يەتتى، قالغانلىرى ئۆلەر - تىرىلىشىگە باقماي قېچىشقا باشلىدى. ھە-سەن تۆركنىڭ يىگىتلىرى بولسا ئوڭ - سول تەرەپتىن شىددەت بىلەن ئىلگىرىلەۋاتاتتى. ئەفرىدۇن ئەسلىدە ھەسەن تۆركنى ئايرىپ چىقىش مەقسىتىدە بۇ تەدبىرنى قوللانغان ئىدى. ھەسەن تۆركنىڭ يېقىن كېلىشىنى كۈتۈپ تۇرغان يۈزبېشى يېنىدىكى چېرىككە ھەسەن تۆركنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ ۋارقىرىدى:

— ئات!

شۇئان ئۈزۈلگەن ئوق تېگىپ ئات يىقىلدى. چېرىكلەر شىددەت بىلەن ئوققا تۇتۇپ تۇردى. يۈزبېشى يەنە ۋارقىرىدى:

— بېشىنى ئېلىپ چىق!

قوزغىلاڭچى قوشۇن جەڭچىلىرى يېتىپ كەلگۈچە دۈشمەن-لەردىن نەچچىسى چۇشۇپ، ھەسەن تۆركنىڭ جەسىتىنى سېپىل ئۈستىگە ئاچىقىپ كەتتى.

— بېشىنى كېسىپ بېرىڭلار! — دېدى ئەفرىدۇن ھېلىقى يۈزبېشىغا.

— پەتنۇس ئېلىپ كېلىڭلار!

كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە ئارىلىقتا بىر پەتنۇس كەلتۈرۈل-دى. ئەفرىدۇن ۋاڭ ھەسەن باتۇرنىڭ بېشىنى پەتنۇسقا ئېلىپ

خەبەر ئامبالنىڭ قېشىغا ماڭدى.

بۇ چاغدا خەبەر ئامبال ھەسەن تۇرك ۋە دېھقان قوشۇنلىرى-نىڭ باتۇرلۇقىغا ھەيرانۇھەس بولۇپ تۇراتتى، ئەفرىدۇن:

— جانابلىرى! جانابلىرى! — دېگىنىچە ھىجىيىپ بېرىپ، پەتنۇستىكى باشنى ئالدىدا قويدى.

— بۇ كىم؟ — سورىدى خەبەر ئامبال.

— ھەسەن تۇرك دېگەن شۇ!

كاللىنىڭ كۆزلىرى ئوچۇق بولۇپ، خۇددى ھايات ۋاقتىدا غەزەپلىنىۋاتقاندەك قورقۇنچلۇق ئىدى. خەبەر ئامبالنىڭ يۈرىكى قارتتىدە قىلدى ۋە شۇئان چەتكە قارىۋالدى-دە، قولىنى شىلتىدى:

— ئاپىرىڭلار!

— جانابلىرى! — دېدى ئەفرىدۇن، — ئۇنىڭ بېشىنى ئېسىپ قويايلى، تېنىنى پارچىلاپ جانابلىرىنىڭ ئىتلىرىغا تاشلاپ بېرەيلى. ئالتە شەلىك لومۇدىلارنىڭ ئەدىپىنى شۇنداق بېرىش كېرەك!

ھەسەن تۇركنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن قوزغىلاڭچىلار ئىچىدە كۈتۈلمىگەن قالايمىقانچىلىق يۈز بەردى، سەپ پاتپاراق بولۇپ، پۈتۈن قوشۇن ھەسەن تۇركنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۆلەر-تىرىلىشى بىلەن كارى بولماي دەرۋازىغا قاراپ ئېتىلدى. دۈشمەن سېپىل ئۈستىدە تۇرۇپ بىر-بىرلەپ چەنلەپ ئېتىۋەر-گەچكە، يىگىتلەر ئارقا-ئارقىدىن قۇربان بولدى. توختى دەرھال قوشۇننىڭ جەڭدىن چېكىنىپ چىقىشىغا بۇيرۇق بې-رىپ، دۈمباق چالدۇردى جەڭ ۋاقتىنچە توختاپ، ھەسەن تۇركنىڭ يىگىتلىرى كۆزلىرى قىزارغان ھالدا قايتىپ كەلدى. شۇ ئارىلىقتا ھەسەن تۇركنىڭ بېشى سېپىل دەرۋازىسىنىڭ ئۈستىگە بېكىتىلگەن ئېگىز خادىنىڭ ئۇچىغا ئېسىلغان ئىدى.

بۇ هال دۈشمەننىڭ ئىنسان قېلىپىدىن چىققان رەھىمسىزلىكى-
نى ئىسپاتلاپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئۆچمەنلىكىنى تېخىمۇ كۈ-
چەيتىۋەتتى.

توختى، كىچىك ئاخۇن قاتارلىقلار جانجىگەر سەپدىشى، قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ تۈۋرۈكى — پالۋان ھەسەن تۆرككە چوڭقۇر ماتەم بىلدۈرۈپ كۆز يېشى قىلىشتى. قاراڭغۇ چۈشكەن-
دىن كېيىن ئادەم تەشكىللەپ جەڭ مەيدانىدىكى جەسەتلەرنى تېپىپ، تاڭ ئاتقۇچە دەپنە قىلدى، ئاندىن قوشۇننى ئارقىغا چېكىندۈرۈپ، ئىككى يول بېشىغا ئاپاردى، جىددىي يىغىلىش قىلىپ، كېيىنكى جەڭ توغرۇلۇق مەسلىھەتلەشتى. پوسكام، قاغىلىق، گۇما، دولان قاتارلىق جايلاردىكى زاپاس قوشۇننى مۇۋاپىق ئىنچاملاپ، قالغانلىرىنى جىددىي ئېلىپ كېلىشكە ئا-
دەم ماڭدۇردى.

خەبەر ئامبال بىلەن ئەفرىدۇن بولسا، ھەسەن تۆركنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن قوزغىلاڭچىلارنىڭ جەڭدىن رايى ياندى دەپ ئويلىشىۋاتاتتى. قوشۇننىڭ مۇسىبەتنى كۈچكە ئايلاندۇرۇپ ئىنتىقام ئېلىش ئۈچۈن تەييارلىق قىلىۋاتقانلىقىنى بىلمەيتتى.

توختى ھەسەن تۆركنىڭ پاجىئەسىدىن كېيىن، گەۋدىسى-
نىڭ يېرىمىدىن ئايرىلغاندەك بولدى، ھەسەن تۆرك چالا ساۋات بولسىمۇ، نۇرغۇن ئىشلاردا تەجرىبىلىك بولۇپ، كۆزقاراشلىرى توختىغا ياقاتتى. ھەسەن تۆركنىڭ قۇربان بولۇشى قوزغىلاڭچى قوشۇن ئۈچۈن چوڭ يوقىتىش بولغىنى بىلەن، قوشۇننىڭ دۈش-
مەنگە بولغان غەزەپ - نەپرىتىنى كۈچەيتىپ، جەڭگىۋارلىقىنى ھەسسىلەپ ئاشۇرغان ئىدى. ئۆزلىرىنىڭ مىللىي قەھرىمانى، رەھبىرى، جەڭلەردىكى سەپدىشى ھەسەن تۆركنىڭ سىپىل ئۈس-
تىدىكى خادىغا ئېسىقلىق بېشى گويا ھەممەيلەننى جەڭگە چاقىرى-
ۋاتقاندەك كۆز ئالدىدىن نېرى كەتمەيتتى. مىڭلىغان پىدائىيلار

ئۇنىڭ ئۈچۈن ھەسرەت چېكىپ تۇرغاندا، توختى باشلىق قوماندانلار قوشۇننى ئارىلاپ، جەڭچىلەرنىڭ كەيپىياتىنى ئىگىلىدى، ئاندىن توختى زەمبىرەكنىڭ ئۈستىگە چىقىپ مىلتىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ تۇرۇپ دېدى:

— قېرىنداشلار! بىز بۈگۈن دۈشمەن قوشۇنلىرىنى زور چىقىمغا ئۇچرىتىپ، 1000دىن ئارتۇق ئادىمىنى يوقاتقان بولساقمۇ، 1000، 10مىڭ، ھەتتا 100مىڭ ئادەمگە تەڭ قىلغىلى بولمايدىغان پالۋانىمىز ھەم يولباشچى رەھبەر ھەسەن باتۇردىن ئايرىلدۇق. دۈشمەنلىرىمىز شۇنداق رەھىمسىز ئىكەنكى، جەسەتلىرىمىزدىنمۇ ئۆچ ئېلىپ، بەدەنلىرىمىزنى پارچىلاپ ئىتقا تاشلاپ بەرسە، باشلىرىمىزنى ئېسىپ قويۇپ خەلقئالەم ئالدىدا خورلىدى. مانا بۇ قىساسنى جەزمەن ئېلىشىمىز، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ۋەسىيەت قالدۇرۇشىمىز، جۈملىدىن دۈشمەننىڭ ياۋۇز خۇي - پەيلىدىن قېرىنداشلىرىمىزنى ئەبەدىلئەبەد ئاگاھلاندۇرۇشىمىز لازىم، بىز پۈتۈن كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ يەكەن شەھىرىنى ئېلىپ، ھەسەن باتۇرنىڭ بېشى ئېسىلغان خادىغا ئەفرىدۇن ۋە ئۇنىڭ خوجايىنلىرىنىڭ بېشىنى ئېسىپ، ئالتۇن تۇپراقلىرىمىزنى ئېپلاس ئاياغلارنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلدۇرۇشىمىز كېرەك!...

نەچچە مىڭلىغان قوشۇن بىردەك ئاۋازدا توۋلاشتى:

— يوقالسۇن ئەفرىدۇن ۋاڭ!

— يوقالسۇن مىللىي زۇلۇم!

— دۈشمەندىن ئىنتىقام ئالايلى!

— ياشىسۇن مىللىي ئازادلىق كۈرەش!

شوئارلار ئەتراپنى زىلزىلىگە كەلتۈردى. ھەرقايسى قىسىملارنىڭ جەڭچىلىرى پانساتلارنىڭ ئەتراپىغا توپلىشىپ:

— ھەسەن پانساتنىڭ بېشىنى قايتۇرۇپ كەلمىگۈچە تاماق

يىمەيمىز، بىزگە رۇخسەت قىلىڭ، ھازىرلا جەڭگە چىقىمىز! — دەپ خىجىل قىلىشاتتى.

جەڭچىلەر مۇشۇنداق روھىي كەيپىيات ئىچىدە تۇرغاندا، چارلىغۇچىلار گۇرۇپپىسىنىڭ تىڭتىڭچىلىرى ئاتلىرىنى ئۇچقاندەك چاپتۇرۇپ توختىنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپ:

— مۇھىم خەۋەر! — دېدى.

توختى ئۇلارنى بىر چەتكە ئاپىرىپ، باشلىقىغا ئېيتتى:

— ئەمدى سۆزلەڭ!

— دۈشمەن ياردەمچى قوشۇنلىرى ئاقسۇغا يېتىپ كەپتۇ. ۋەلىخان تۆرە 15 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلىپ، ئاقسۇ دەرياسىنىڭ «خانكۆۋرۈك» دېگەن يېرىدە دېھقانلارنى بۇلاپ - تالاپ، ئاشلىق، كىيىم - كېچەك، يوتقان - كۆرپىلىرىگىچە قويماي يىغىپ يۈرگەندە، قالماق، مانجۇ ۋە باشقا مىللەتلەردىن تەشكىللەنگەن زور قوشۇننىڭ ئىلى تەرەپتىن يەكەنگە ياردەم بەرگىلى كېلىۋاتقانلىق خەۋىرى تارقىلىپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان يەرلىك خەلق ۋەلىخان تۆرە قىسىملىرىغا قارشى چىقىشقا باشلاپتۇ. ۋەلىخان تۆرە ئىلى قوشۇنلىرىنىڭ ئۆزلىرى تەرەپكە قاراپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، دېھقانلاردىن ئۆچ ئېلىشقىمۇ ئۈلگۈرەلمەي قەشقەرگە قاراپ قېچىپتۇ. دۈشمەن قوشۇنلىرى بىز تەرەپكە قاراپ كېلىۋاتقۇدەك...

— ھەسەن پانساتنىڭ دېگىنىدەك بوپتۇ! — دېدى توختى ۋەلىخان تۆرىدىن نەپرەتلىنىپ، ئاندىن سەل خىيال سۈرۈپ تۇرۇۋېلىپ داۋام قىلدى، — ۋەلىخان تۆرە بۇ كەمگە قەشقەردە بولاڭچىلىق قىلىۋاتقاندۇ ياكى بولايدىغانىنى بۇلاپ ئەنجانغا تىكىۋەتكەندۇ. ھەسسىنىكام ماڭا، ئۇنىڭ يەتتە خوجا تۇپىلىكىدىمۇ، ئۆزلىرىنى پەيغەمبەر ئەۋلادى دەپ، خەلقنى بۇلاڭ - تالاڭ قى-

لىپ يۈرگەن يەنە قاراقچىنىڭ مانجۇلار ئاقسۇغا كەپتىمىش
دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپلا، توپلىغان مال - دۇنياسىنى ئېلىپ
قاچقانلىقىنى سۆزلەپ بەرگەن ئىدى، شۇڭا خوجىلارنىڭ گېپى
چىقسىلا رەھمەتلىكنىڭ ئەرۋاھى ئۇچاتتى. يەنە نېمە ئىنكاس
بار؟

— ئاڭلىشىمىزچە، — دېدى تىڭتىڭچىلار باشلىقى توختى-
نىڭ سوئالىغا جاۋابەن، — ئۇ تەرەپتىكى پۇقرالار بىزنىمۇ ۋەلى-
خان تۆرىنىڭ قاراقچىلىرى دەيدىكەن.

— بۇ بىر ئۇقۇشماسلىق، — توختى يېنىدا تۇرغانلارغا
چۈشەندۈرمەكچى بولغاندەك تەكشى قاراپ چىقىپ دېدى، —
دەسلەپكى سەۋەنلىكىمىز بۇنىڭغا سەۋەبچى بولغان، ئەينى چاغدا
بۇزرۇكخان خوجىنىڭ نامىدىن پايدىلىنىپ ئاممىنى قوزغىۋېلىش
پىلانىمىز توغرا ئىدى. چۈنكى، بىزدە ئۇ چاغدا قارا مىلتىقتىن
باشقا نەرسە يوق ئىدى، قارا مىلتىقمۇ تېخى يېتەرلىك ئەمەس
ئىدى. ئەپسۇسكى، تەجرىبىسىزلىك ۋە ئېھتىياتسىزلىقىمىزدىن
ۋەلىخان تۆرىنىڭ ئالدىمىغا چۈشتۇق. تېخىمۇ يامان يېرى بىز
ئېسىمىزنى تېپىپ بولغۇچە ھەممە ئادەم ئالدىنىپ، ئۇنىڭ ئىتا-
ئىتىگە كىرىپ قالدى، «ئۆزىمىزدىن ئۆتكەن، قولىمىزدىن كەت-
كەن» دەپ بىزگىمۇ ئامال بولمىدى. ۋەلىخاننىڭ بىزنى يەكەنگە
ماڭدۇرۇپ، ھېچقانداق ياردەم بەرمەي يېتىۋالغانلىقىمۇ يوقىلى-
شىمىزنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرەتتى. ئۇ بىزنىڭ يەكەن-
دىكى زور قوشۇننى توسۇپ تۇرۇشىمىزنى كۆزلىدى. بىزمۇ
ئۇنىڭ يېڭىسارنىڭ يېڭى شەھەردىكى مانجۇ قىسىملىرىنى باش
چىقارتماي توسۇپ تۇرۇشىدىن پايدىلاندۇق. ئۇنداق قىلمىساق
ھەر ئىككى تەرەپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايتتۇق. ۋەلىخاننىڭ
مەقسىتى — بايلىق توپلاش. بىزنىڭچۇ؟ ئەركىنلىكنى ئىز-
دەش. ۋەلىخان تۆرە خەلقنى قاقشاتتى. بىزچۇ؟ قاقشىغانلارنى

قۇتقۇزدۇق. ۋەلىخان تۆرە دەسلەپتىلا ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلىپ، قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ ئالىي هوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالغانلىقى ئۈچۈنلا بىزنىڭ نامىمىز ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ، نەپرەتلىك نامغا ئورتاقلىشىپ قالدۇق. بۇ بىر ئۇقۇشماسلىق، خەلق كەلگۈسىدە جەزمەن پەرق ئېتىۋالىدۇ. ئەھۋال مانا شۇنداق، قانداق دېدىم؟

— ئەلھەق راست! — دېدى كىچىك ئاخۇن، — بۇ چاتاقنى تاپقان ئادەم دەل مەن. ۋەلىخان تۆرىنىڭ مەقسەتلىك قۇرغان قاپقىنىغا دەسسەپ، ئۇنى خاتا تونۇپ قاپتىمەن، ئۇنىڭ ئەپت - بەشىرىسى ئاشكارىلاندى. بىلىمگەنلەر بىزنى ۋەلىخان تۆرىنىڭ نامى بىلەن ئاتاپ، هەق - ناهەقنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىشى مۇمكىن. بىز خەلقنىڭ ئازادلىقى، ئەركىنلىك ۋە باراۋەرلىكى ئۈچۈن كۈرەش قىلغۇچىلار، ئۇلار (ۋەلىخان تۆرە) ئەكسىيەتچى بۇلاڭچىلار، بىزنىڭ ئادالەت ئۈچۈن تۆككەن پاك قانلىرىمىزنى خەلق دۈشمىنى ۋەلىخان تۆرىنىڭ ئىپلاس نامى بىلەن بۇلغىۋەتسە ئادالەتسىزلىك بولىدۇ. تارىخنىڭ بۇنى جەزمەن پەرقلەندۈرىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن. بىزنىڭ ئەركىنلىك يولىدا تۆككەن قانلىرىمىزنى قارىلاپ، ۋەلىخان تۆرە نامى بىلەن دېھقانلارنىڭ ئازادلىق هەرىكىتىگە تۆهمەت قىلغۇچىلار تارىخنى بۇرمىلىغۇچىلاردۇر.

— بولدى، بۇ پاراڭ شۇ يەرگىچە بولسۇن، ئەمدى بىز بىر بۆلۈك قوشۇننى بۇ يەردە قالدۇرۇپ، ئاساسىي قوشۇن مانجۇ قىسىملىرىنىڭ يولىنى توسۇپ زەربە بېرىش ئۈچۈن مارالبېشىغا يۈرۈش قىلسۇن. يۈزبېشىدىن يۇقىرى دەرىجىلىكلەر دەرهال يىغىلسۇن!

توختى گەپنى خۇلاسىلەپ، بارگاهقا قاراپ ماڭدى. كىچىك ئاخۇن ئۇقتۇرۇش قىلىشقا ئادەم تەيىنلەپ بولۇپ، توختىنىڭ

ئارقىسىدىن ئەگەشتى.

شۇنداق قىلىپ، 3000 ئادەم يەكەندىن مارالبېشىغا ئاتلىنىدىغان، يولدا بۆكتۈرمە قىلىنىپ ئۇنىڭغا كىچىك ئاخۇن مەسئۇل بولىدىغان بولدى، توختى 10 مىڭ ئادەمنى ئېلىپ مارالبېشىغا يول ئالدى. يەكەن شەھىرى قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ مۇھاسىرىسىدە بولغاچقا، خەبەر ئامبال ياردەمچى قوشۇننىڭ كېلىدىغانلىقىنى بىلىسمۇ، سىرت بىلەن ئالاقىلىشەلمەيتتى، ئۇلارنىڭ ئالدى ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەنلىكىنى تېخىمۇ بىلمەيتتى.

يىگىرمە ئىككىنچى باب

قان ئىزدىگۈچىلەر

قەشقەر ۋە يېڭىسارنىڭ كونا شەھىرى ئاتۇش دېھقانلار قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ ئىلكىگە ئۆتۈپ كەتكەنلىك خەۋىرى يەكەندىكى مانجۇ دېۋىزىيىسىنىڭ ئەمەلدارى خەبەر ئامبالغا يەتكەندىن كېيىن، شۈئان مەخسۇس كىشى ئارقىلىق مەلۇمات يوللاپ، خانغا مەلۇم قىلغان ئىدى. ۋېنزۇڭ خان يەكەندىن بارغان مەلۇماتتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، مىڭ بىر مۇشەققەتتە ئېرىشكەن ئاغزىدىكى بىر پارچە لوق گۆش قولدىن كېتىۋاتقاندەك ئەندىكتى، ئاندىن يارلىق چۈشۈرۈپ، ئۈرۈمچى، قارا شەھەر، تارباغاتاي ۋە لەنجۇ، گەنجۇ، سۇجۇ، ئىلى قاتارلىق شەھەرلەردىن ئاتۇش دېھقانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشقا زور قوشۇن تەشكىللەپ ئەۋەتىشنى بۇيرۇدى. يارلىقتا يەنە قابىلىيەتلىك ئۇرۇش قوماندانلىرىدىن خەبەر ئامبال جاڭجۇن، تىدۇ، زۇڭدۇلار ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلىپ بېرىپ، قوزغىلاڭچىلارنى يىلتىزىدىن قۇرۇتۇۋېتىش تاپشۇرۇلغان ئىدى.

يارلىق كەلگەن كۈندىن باشلاپ لەشكىري قىسىملار جەڭگە تەييارلاندى. جايلاردىكى يەرلىك ھۆكۈمەتلەر خىراجەت ئۈچۈن خەلقتىن تۈمەن - تۈمەن سەرلەپ كۈمۈش يىغىپ تاپشۇردى.

بۇ پۇللار چېرىكلەرگە يۇرۇش قىلىشتىن بۇرۇن تارقىتىپ بېرىلدى. پۇلنىڭ كۆپلۈكىدىن كۇمۇشلەر مىس ئورنىدا بولۇپ قالغان ئىدى. شۇنداق قىلىپ، باش قوماندان زۇڭدۇ، تىدۇ، جاڭجۇنلەرنىڭ باشچىلىقىدا تەيفو - زەمبىرەك، جىفو، مىلتىق، ئوقيا ۋە شەمشەر، خەنجەر، سىپەرلەر بىلەن قوراللانغان زور قوشۇن ئاتلىق، پىيادە بولۇپ جەنۇبىي شىنجاڭغا قاراپ يولغا چىقتى. زاپاس قورال - ياراغ، ئوزۇق - تۈلۈك يۈكلەپ قوشۇننىڭ كەينىدىن ماڭغان تۆگە - هارۋىلارمۇ نەچچە مىڭغا يېتەتتى. تۇغ - ئەلەملەرمۇ شۇنچىلىك كۆپ ئىدىكى، هەربىر ئەلەم 1000 ئادەمنى كۆرسىتەتتى. ئەلەم - ئەلەملەر بويىچە ئارىلىق قالدۇرۇپ، ئارقا - ئارقىدىن كېلىۋاتقان چېرىكلەرنىڭ ئاخىرى قەيەردە ئىكەنلىكىنى كۆرۈش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئېنىقكى، چىڭ سۇلالىسى نامراتلىقنىڭ دەستىدىن بىر تال دان دوزاخقا چۈشۈپ كەتسە جاندىن كېچىپ ئارقىسىدىن سەكرىگۈدەك دەرىجىدە تۈرۈۋاتقاچقا، جەنۇبىي شىنجاڭدەك ئاشلىق ماكانىنى قولدىن بېرىپ قويۇشقا هەرگىز قىيمايتتى. شۇڭا، گەنسۇ، شىنجاڭدىكى قىسىملىرىنىڭ هەممىسى ئىشقا سېلىنغان ئىدى. ئىلىدىن قوزغالغان لەشكەرلەر مۇزداۋان بىلەن مېڭىپ ئاقسۇغا هەممىدىن بۇرۇن يېتىپ كەلدى. بۇ چاغدا ئاقسۇغا هۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ئايكۆلنىڭ خانكۆۋرۈك دېگەن يېرىگە يېتىپ كەلگەن ۋەلىخان تۆرە تىڭتىڭچىلاردىن ئىلى قوشۇنلىرىنىڭ ئاقسۇغا كەلگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلاپ، كېچە - كۈندۈز يول يۈرۈپ قەشقەرگە قارار تاپتى، ئاندىن ئارامىمۇ ئالماي شەهەردىكى ئاتاقلىق بايلار، تىجارەتچىلەر، هۈنەرۋەنلەر ۋە ئالدىغا ئۇچرىغانلا خەلقنىڭ ئۆيلىرىنى ئاختۇرۇپ بۇلاڭچىلىق قىلىشنى باشلىۋەتتى. قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرنى قول ئاستىدىكى نەچچە مىڭ لەشكەرنى ئىشقا سېلىپ ئۆلتۈردى. يۇزىنى ياپمىغان، بېشىغا سەللە ئوراپ كوندە بەش

ۋاق مەسچىتكە بېرىپ ناماز ئوقۇمىغانلارمۇ تۈزۈمگە خىلاپلىق قىلغۇچىلار دەپ قارىلىنىپ تىرىك قالمىدى. گۇناھكارلارنىڭ كاللىسىنى ئۆز قولى بىلەن چېپىش ۋەلىخان تۆرە ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ئىشلاردىن ئىدى. ئۇنىڭ يېنىدا بىرەر «ئورۇنسىز» سۆز - ھەرىكەت قىلىپ قويغان، ھەتتا ئاغزىنى ئېچىپ ئەسنەپ سالغان ئادەممۇ چېپىپ ئۆلتۈرۈلەتتى. كېسىلگەن باشلار مۇناردەك دۆۋىلىنىۋېتىلگەن ئىدى. قىزىل دەرياسىنىڭ بويىدا خەنزۇلار ۋە يەرلىك مۇسۇلمانلارنىڭ باشلىرىدىن قوپۇرۇلغان بىرمۇنار خېلى نېرىدىن كۆرۈنەتتى.

ۋەلىخان تۆرە بۈگۈن كېچە قەشقەر شەھىرىدە يەنە بىر قېتىم قىرغىنچىلىق، بۇلاڭچىلىق ئېلىـــپ بېرىپ، توپلىغان مال - دۇنيالىرىنى ئات - ئۇلاغقا ئارتىپ، بىر تۈركۈم ئەگەشكۈچى قوشۇنلىرى بىلەن قوقەندكە يولغا سېلىۋەتتى. ئۆزى بىر تۈركۈم ئاتلىق قوشۇنلىرى بىلەن پۇرسەت كۈتۈپ قەشقەردە قالدى. يەكەن شەھىرىدە بولسا خەبەر ئامبال ياردەمچى قوشۇننىڭ ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەنلىكىنى بىلمىسىمۇ، توختى باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلارنىڭ يەكەننى تاشلاپ كەتكەنلىكىدىن بىرئاز كۆڭلى تىندى، شۇنداقتىمۇ قاراۋۇللۇقنى بوشاشتۇرمىدى. ئۇ يەرلىك خان ئەفرىدۇن قاتارلىقلار بىلەن بىر - بىرلىرىنى تەبرىكلىشىپ، مەي - شارابلار ئېچىشەتتى.

بىر كۈنى تاڭ ئېتىپ خېلى ۋاقىت ئۆتكەن بولسىمۇ، ئەفرىدۇن ۋاڭ ئاخشامقى كەيپچىلىك تەسىرىدىن تېخى ئورنىدىن تۇرمىغان ئىدى، مىرزىبەگ ئىشىكنى چەكتى.

— كىم؟ — ئەفرىدۇن ۋاڭ ئۇيقۇسىنى بۇزغۇچىنىڭ قاپ يۈرەكلىكىدىن نارازى بولۇپ چالۋاقىدى.

— مەن مىرزىبەگ، ئالىيلىرى.

— ھە، نېمە ئىش؟

— ھەسەن تۆركىنىڭ كاللىسى يوقاپ كېتىپتۇ.

— نېمە دېدىڭ! ؟

— ئېسىقلىق باش ئالمىشىپ قاپتۇ.

ئەفرىدۇن تېزدىن كىيىنىپ ھۇجرىسىدىن قوبۇلخانىغا چىقتى.

— ئەمدى سۆزلە!

— ھەسەن تۆركىنىڭ كاللىسىنىڭ ئورنىدا ئۇنىڭ بېشىنى كەسكەن يۈزبېشىنىڭ كاللىسى ئېسىقلىق تۇرىدۇ.

— قېنى؟

— ئېسىقلىق جايىدا قالدى.

— كالۋا! — ئەفرىدۇن ۋاڭ چالۋاقىدى، — خاتا كۆرۈپ-سەن، سېپىل ئۈستىدە شۇنچە قاراۋۇل، ئادەملەر تۇرۇپ ئۇنىڭ بېشى نەگە كېتىدۇ؟

ئەفرىدۇن شۇنداق دېسىمۇ يۈرىكى پوك - پوك ئىدى. شۇڭا، ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ بېقىش ئۈچۈن سېپىل ئۈستىگە قاراپ ماڭدى. كۆردىكى، ھەقىقەتەن باشقا بىر ئادەمنىڭ كاللى-سى ئېسىقلىق تۇراتتى. كاللا خان جەمەتى زاھىت خوجامنىڭ ئوغلى ئەخمەت يۈزبېشىنىڭ بولۇپ، ھەسەن تۆركنى ئاتقانمۇ، جەسەتلىرىنى پارچىلاپ، كاللىسىنى كېسىپ خادىغا ئاسقانمۇ شۇ ئىدى. ئۇنىڭ پۇت - قوللىرى كېسىلىپ، گەۋدىلىرى پارچىلى-نىپ، ھەسەن تۆرك قانداق پاجىئەگە ئۇچرىغان بولسا، ئۇمۇ شۇنداق قىلىنغان ئىدى. يېنىدا جەسەتنى قاچىلاپ كەلگەن بىر تاغار تۇراتتى. بۇ، باشقا جايدا ئۆلتۈرۈلۈپ، سېپىل ئۈستىگە ئېلىپ چىقىلغانلىقىنى ئىسپاتلايتتى. ئەفرىدۇن ۋەقەنى شەھەر خەلقىدىن كۆرۈپ، شۇئان خەبەر ئامبالغا مەلۇم قىلدى.

خەبەر ئامبال يېتىپ كېلىشى بىلەن ئەفرىدۇن ۋاڭ كۆزلە-رىگە ياش ئېلىپ، خوجايىنىغا ھاللاندى:

— كۆرسىلە، جانابلىرى! شەھەر ئىچىدىمۇ ئوغرىلار بار ئىكەن. دەرھال بىرىنىمۇ قويماي تازىلاش كېرەك. ھازىردىن باشلاپ ئۆي - ئۆينى ئاختۇرۇشنى بۇيرۇيمەن، بۇنىڭغا ئۆزلىرى نېمە دەيلىكىن؟

— شۇنداق بولسۇن. بۇ ئىشنى يەرلىك قىسىملىرىڭىز بېجىرسۇن! — دېدى خەبەر ئامبال، ئاندىن ئارقىغا يېنىپراق بۇرۇلۇپ قوشۇپ قويدى، — بۇ ئادەمنىڭ پارچىلىرىنىمۇ ئىتىمغا ئاپارغۇزۇپ بېرىڭ!

خەبەر ئامبال ئەفرىدۇننىڭ جاۋابىنى كۈتمەيلا قايتىپ كەتتى. ئۇنىڭ مۇنداق دېيىشىدە مەلۇم مەقسەت بار ئىدى. گەرچە ھەسەن تۇرك ئەشەددىي دۈشمىنى بولسىمۇ، باشقا مىللەت ئىچىدىن چىققان بۇ پالۋاننىڭ جەڭدىكى كاراماتىنى كۆرۈپ كۆزلىرىگە ئىشەنمىگەن چاغلار ئېسىدە ئىدى. ئۇنىڭ شەمشەر ئۇرۇشلىرى، نەيزە بىلەن چېرىكلەرنىڭ بەدىنىنى ئۆتمۆتۈشۈك قىلىپ، ئاندىن ئېلىپ تاشلاشلىرى، لەشكەرلەرنىڭ ھالى دەھشەتلىك بوراننىڭ شىددىتىدىن يەرگە چاپلاشقان ئۆسۈملۈكتەك بولۇپ، ئۇنىڭغا يېقىن كېلە - كەلمەي يۇرىكى قېپىدىن چىقىپ جاندىن ئايرىلىشلىرىنى كۆرۈپ، قىسسەلەردىكى جاڭ فېي، لى كۇيلەرگە سېلىشتۇراتتى. ئەمما، ئۇلارنىڭ ئوبرازىمۇ بۇنىڭغا يەتمەيتتى. خەبەر ئامبال ئۆزىنى باشقىلارنى كۆزگە ئىلمايدىغان دىلاۋەرلەردىن سانايتتى، ئاسانلىقچە قايىل بولمايتتى. دەرۋەقە باتۇرلۇقى بىلەن تونۇلۇپ دېڭىزبېيىنىڭ خەبەر ئامباللىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن ئىدى. ھەسەن تۇرك ھۇجۇم قىلىپ كېلىۋاتقاندا تىرىك تۇتۇپ، ئۆزىگە قايىل قىلىشنى، چوڭ مەنسەپ بېرىپ پايدىلىنىشنى ئويلاۋاتقاندا ئەفرىدۇن ئاتتۇرۇۋەتتى. شۇ چاغدا، دۇنياغا كەمدىن - كەم كېلىدىغان بىر پالۋاننىڭ ئۆز ئىچىدىن چىققان كېرەكسىز، تەمەخور غالچىنىڭ قولىدا ئۆلۈپ

كەتكىنىگە ئەپسۇسلانغان ئىدى. شۇڭا، ئەفرىدۇننىڭ كۆز ياشلىرىدىن پاجىئەگە يولۇققۇچىنىڭ ئۇنىڭ يېقىنلىرىدىن ئىكەنلىكىنى پەملەپ، مازاق قىلىشى ئىدى.

ئەفرىدۇننىڭ بولسا خەبەر ئامبالنىڭ دېگەنلىرىنى بەجا كەلتۇرمەي هەددى ئەمەس ئىدى. چۇنكى، مەنسەپنى شۇلار بەرگەن، خالىسا بېرىدۇ، خالىسا قايتۇرۇۋالىدۇ-دە! ئۇ پەقەت قول كۆيدۇرمەسلىك ئۇچۇن پايدىلىنىۋاتقان كۆسەي ئىدى، خالاس. يەرلىك ئەمەلدارلار ئۇلارنىڭ سايىسىدا گىدىيىپ، كىشىلەرنى كۆزگە ئىلماي كۆرەڭلەپ يۇرگەن بىلەن خوجائاكىلىرىنى كۆرگەندە قۇيرۇق ئاستىنى ياغلاپ قويغان ئېشەكتەك هاڭرىيالماي ئۇنى ئىچىگە چۇشۇپ كېتەتتى. شۇ سەۋەبتىن ياخشىچاق بولۇش ئۇچۇن، خەلقنى بوزەك قىلىشتا ئۇلارنىڭ چۇشىگىمۇ كىرمەيدىغان تەدبىرلەرنى كۆرسىتىپ، خۇشامەت يولىدا هوقۇق قۇدرىتىنى ئۆز خەلقىگىلا كۆرسىتەتتى.

ئەفرىدۇن خەبەر ئامبالنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن پارچىلانغان جەسەتنى نائىلاج تاغارغا سېلىپ يېڭى شەهەرگە چىقارتتى. بۇ، «كىشىگە سانىساڭ ئۆزگە، قاشقا سانىساڭ كۆزگە» دېگەننىڭ ئۆزى ئىدى. ئەمما، بۇنىڭ دەرد - ئەلىمى يۇرەك قېتىدا لاۋۇلداپ، خىزمەتكارلار تاغارنى زەمبىلگە سېلىپ ئېلىپ ماڭغاندا كۆز ئالدىدا تۇرغان ئادەمنى پەرق ئېتەلمەيۋاتقاندەك توۋلاپ سالدى:

— باش مىرزىبەگ!

— خوش!

— پەرمان! چوڭ - كىچىك بەگلەر چېرىكلەرگە ماسلىشىپ، پۇتۇن ئۆيلەرنى ئاختۇرۇپ، قان ئىزلىرىنى تاپسۇن، هەسەن تۇركىنىڭ بېشى...

تۇرۇپلا ئۇنى ئىچىگە چۇشۇپ كەتكەن ئەفرىدۇن ئەسلى

«ئۆز جايىغا ئېسىلسۇن!» دېمەكچى ئىدى. بىردىنلا ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆزىنىڭ بېشى ئېسىلىپ قالىدىغاندەك دەھشەتلىك خى-ياللار كۆڭلىگە كېلىپ:

— بولدى، ئاختۇرۇش باشلانسۇن! — دەپ سىپىلدىن چۈ-شۈپ كېتىشكە تەمشىلىۋاتاتتى، مىرزىبەگ سورىدى:

— بەگلەرنىڭ ئۆيلىرىنىچۇ؟

— ئوردا ئىچى، قەسىرلەردىكى ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭ ئۆيلىرىدىن باشقىلىرى تولۇق ئاختۇرۇلسۇن!

بىردەمدىن كېيىن پۈتۈن شەھەردە ئاختۇرۇش باشلاندى. قىيا - چىيالار، قارغىش - تىللاشلار ھەممە يەرنى قاپلاپ، خەلقنىڭ يوتقان - كۆرپە، كىگىز - بىساتلىرى كوچىغا تاشلان-دى. چىرىكلەر ئەر - ئايال دېمەستىن ھەممە ئادەمنىڭ كى-يىم - كېچەكلىرىنى قايرىپ، قان يۇقىنى ئىزدىمەكتە ئىدى. ئۆزىنى قاچۇرغانلار تەن جازاسىغا ئۇچرايتتى. ئۇلار شۇ تەقلىتتە بىر كۈن ئاختۇرۇپ ھېچقانداق دەلىل - ئىسپات تاپالمىدى. شۇنداقتىمۇ، شەھەر ئىچىدە دۈشمەن بار دېگەن گۇمان بىلەن كوچىلاردا كۆزەتچىلەرنى كۆپەيتتى. لېكىن، ھەرقانچە ئاختۇر-سىمۇ ھېچنېمىگە ئېرىشەلمەيتتى، ئىنتىقام ئالغۇچىلار ئاللىقا-چان شەھەردىن چىقىپ كەتكەن ئىدى.

ئەفرىدۇن ۋاڭ ئەھۋالنى خەبەر ئامبالغا مەلۇم قىلغاندا، قىلچىلىك ھەيرانلىقى قوزغالمىدى. پەقەت ھەسەن تۇرك ئۆلگەن بىلەن قوزغىلاڭچىلارنىڭ شۇنچە كۆپ قاراۋۇل، ئادەملەرگە تۇي-دۇرماي ئىسقىلىق باشنى ئالماشتۇرۇپ ئېلىپ كەتكەنلىكى خە-بەر ئامبالغا ھەسەن تۇركتىنمۇ ئېشىپ چۈشكۈدەك باتۇردىن يەنە بارلىقىنى ھېس قىلدۇرغان ئىدى.

— ئەمدى بولدى قىلىڭلار! — دېدى خەبەر ئامبال ئەفرى-دۇن ۋاڭغا، — شۇنچە كۆپ قاراۋۇلنى كۆزگە ئىلماي باشنى

ئېلىپ كەتكەن ئادەم سىلەرگە تولۇق بېرەمدۇ! ئۆپكەڭلارنى
بېسىپ، ئۆزۈڭلارنىڭ بېشىنى يوقىتىپ قويماي ئوبدان ساقلاڭ-
لار ئەمدى. تىڭتىڭچىلار شەھەردىن چىقىپ ئوغرىلارنىڭ (قوز-
غىلاڭچى قوشۇننى دېمەكچى) ھەرىكىتىنى ئىگىلىسۇن. نەتىجى-
سىنى ماڭا مەلۇم قىلىپ تۇرۇڭ. گۇمانلىق ئادەم بايقالسا،
تەخىرسىز تۇتۇپ سوراق قىلىنسۇن. باشقا ئىشلارنى ئۆزىڭىز
بىر تەرەپ قىلىڭ. يەنە گەپ بارمۇ؟

ئەفرىدۇن خەبەر ئامبالنىڭ تەنە سۆزلىرىدىن خىجىللىق
ھېس قىلىسىمۇ، چاندۇرمىدى. خوجايىنىنىڭ تاپشۇرۇقلىرىنى
قوللۇق بىلدۈرۈپ قوبۇل قىلىپ، خوشلىشىپ چىقىپ كەتتى.
ئەمما، ئەفرىدۇننىڭ كاللىسىنى «زادى بۇ ئىشنى كىم قىلدى»
دېگەن سوئال زادىلا ئارام تاپتۇرمايتتى. ئەفرىدۇنلا ئەمەس،
بەلكى پۈتۈن شەھەر خەلقى ئاشۇ سوئال ئۈستىدە ئويلانماقتا
ئىدى. ئەمما، ھېچكىم جاۋاب تاپالمايۋاتاتتى، بۇلۇڭ - پۇچقاق-
لاردا، سېپىلنىڭ كۆلگە سۇ كىرىدىغان سۇغۇچىدىن سىرتقا
چىقىپ كەتكەن ئەر - ئاياللارنىڭ ئىزلىرىنى تىڭتىڭچىلار بايقاپ-
تىمىش، ئۇلاردىن بىرسى سۇغۇچ بىلەن ئۈمۈلەپ سېپىلنىڭ
سىرتىغا چىقىپ تۇرۇشىغا، قاياقتىندۇر كەلگەن ئوقيا ئوقى
پېشانىسىگە تېگىپ ئۆلۈپتىمىش. شۇنىڭ بىلەن باشقىلىرى چې-
قالماي تۇرۇپ قاپتۇمىش، دېگەندەك مىش - مىش گەپلەر پەيدا
بولدى. ئەمما، مانا مەن كۆردۈم دېگەن ئادەم يوق ئىدى.

بەزىلەر «قان ئىزدىگۈچى» چېرىكلەر ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ
ئۆيىگە كىرىپ، خوتۇن - قىزلىرىنىڭ كۆڭلەك - ئىشتانلىرىنى
قايرىپ يۈرگەن ئىكەن، ئەلەم ئاخۇنۇم «ھۇ بىھايالار!» دەپ
ئۇلارغا ئېتىلىپتۇ. ۋاڭ بېگىمنىڭ «قارشىلىق بىلدۈرگەنلەرنى
ئەدەپلەپ قويۇڭلار» دېگەن تاپشۇرۇقى بويىچە تازا ئۇرۇپ چىقىپ
كېتىپتۇ. ئەلەم ئاخۇنۇم ۋاڭ بېگىمنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ:

يۈزى يېپىقلىق خوتۇن - قىزلىرىمنىڭ كۆڭلەك - تامباللىرىنى قايرىپ قان ئىزدەيمىز دەپ ھاقارەتلىدى دەپتىكەن، ۋاڭ خوجامنىڭ يېنىدىكى ئەكابىر - ئەشرەپلەر يوتىلىرىنى شاپىلاقلاپ كۈلۈشۈپ كېتىپتىمىش، دېيىشىپ چاقچاققا ئايلاندۇرسا، يەنە بەزىلەر تىلغا ئالغىلى بولمايدىغان تېخىمۇ تېتىقسىز گەپلەرنى توقۇپ، «قان ئىزدىگۈچى» لەرنى مازاق قىلىشاتتى.

بۇ گەپ - سۆزلەر ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ قۇلىقىغا يېتىۋىدى:

— مەن قاتىلنى ئىزدەڭلار دېسەم، «قان ئىزدەش» ۋەقەسىنى كىم پەيدا قىلدى؟ — دەپ چالۋاقىدى.

دېمەك، ئەفرىدۇن ۋاڭ ئاختۇرۇشتىنمۇ ھېچبىر ئۈنۈم قازىنالمىدى.

يىگىرمە ئۈچىنچى باب

ئالماشقان باش

ھەسەن تۇركىنىڭ ئۆلۈمى پۈتۈن قوزغىلاڭچى قوشۇننى چوڭقۇر قايغۇغا چۆمدۈردى. كاللىسى كېسىلىپ سېپىل ئۈستىدىكى خادىغا ئېسىلغانلىقى پۈتكۈل شەھەر خەلقىنىڭ يۈرىكىنى تىترىتىۋەتتى. ئۇ كۈنى ساۋۇر زۇمرەتخېنىمنىڭ ئىش - كۈشلىرىگە قاراشقىلى كەتكەن بولۇپ، ئابدۇرەھمان سېپىل ئۈستىدە ئىدى. ساۋۇر ھويلىدا ئوتۇن كەسلەۋاتقاندا، ئابدۇرەھمان چىرايى تاتارغان ھالدا ھاپىزبەگنىڭ قەسرىگە كىرىپ كەلدى - دە، چاقىردى:

— ئاكا!

ساۋۇر بېشىنى كۆتۈرۈپ، ئىنىسىنىڭ ئۆمسە چىرايىدىن بىرەر ھادىسە يۈز بەرگەنلىكىنى سەزدى.

— نېمە ئىش؟

— ئاكا! ئەفرىدۇننىڭ ئادەملىرى ھەسەن باتۇرنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ، گەۋدىسىنى پارچىلاپ خەبەر ئامبالنىڭ ئىتىغا ئېلىپ كەتتى. بېشىنى سېپىل ئۈستىگە خادا قاداپ، ئۇچىغا ئېسىپ قويدى.

— كىم پارچىلىدى؟

— ھېلىقى زاھىت خوجامنىڭ ئوغلى ئەخمەت يۇزبېشى.

— كىم ئۆلتۈرۈپتۇ؟

— ھەممىنى شۇ ئەخمەت يۇزبېشى قىپتۇ...

ئۇلار سۆزلىشىپ تۇرغاندا، رەيھان ئۆيدىن چىقتى:

— ئابدۇرەھمان، كەلدىڭىزمۇ، نېمىشقا ئۆيگە كىرمەيسىز؟

— جىددىي خەۋەر! — ئىنىسىنىڭ ئورنىدا ساۋۇر ئىنكاس قايتۇردى.

رەيھان ساۋۇرنىڭ ئەپتىدىن توختىغا بىرەر ئىش يۈز بەرگەن ئوخشايدۇ دەپ ئويلاپ، ۋۇجۇدىنى جىددىيلىك قاپلىغان ھالدا ساۋۇرنىڭ ئالدىغا كەلدى. قىزنىڭ چىرايى بىردىنلا ئۆزگىرىپ باشقىچىلا تۇس ئالغان ئىدى.

— قېنى تېز ئېيتىڭ!

— ھەسەن باتۇرنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ، بېشىنى كېسىپ سېپىل ئۈستىگە ئېسىپ قويۇپتۇ. جەستىنى پارچىلاپ يېڭىشەردىكى خەبەر ئامبالنىڭ ئىتلىرىغا تاشلاپ بېرىپتۇ.

رەيھان بۇ شۇم خەۋەرنى ئاڭلاپ بېشىغا ئاسماندىن تاش يامغۇرى چۈشكەندەك ئەندىكىپ، كۆزلىرىدىن ئوت چاقناپ كەتتى.

— ئىنتىقام ئېلىش كېرەك! — دېدى رەيھان، — جەزمەن ئىنتىقام ئېلىپ، ھەسەن باتۇرنىڭ جېنىنى كىم ئالغان بولسا، بىزمۇ شۇنىڭ جېنىنى ئالايلى، ئۇلار قانداق قىلغان بولسا، بىزمۇ شۇنداق قىلايلى.

— ئامال يوق! — ساۋۇر بېشىنى تۆۋەن سالدى.

— ئامال تېپىلىدۇ. كىم ئۆلتۈرۈپتۇ؟

— ھەممىنى زاھىت خوجامنىڭ ئوغلى ئەخمەت يۇزبېشى قىپتۇ.

شۇ چاغدا ئۆيدىن زۇمرەتخېنىم چىقىپ، ئۇلارنىڭ پارىڭىغا ئارىلاشتى:

— نېمە ۋەجدىن ئۇ جاللاتنىڭ ئىسمىنى تىلغا ئېلىپ قالدىڭلار؟

— ئۇنىڭ جاللاتلىقىنى قانداق بىلىسىز، ئانا؟ — رەيھان ئانىسىنىڭ شۇنچە پەس ئاۋازدىكى پاراڭنى ئاڭلاپ قالغانلىقىدىن ھەيران بولۇپ سورىدى.

— مەن نېمىشقا بىلمەيمەن! — زۇمرەتخېنىم غەزەپلىك تەلەپپۇزدا ئېيتتى، — ئۇ مېنىڭ تاغامنى چاناپ ئۆلتۈرگەن!

— قاچان؟

— سەن كىچىك چاغدا.

— نېمە سەۋەبتىن ئۆلتۈرگەن؟

— بىر كۈنى كەچتە ئەخمەت ئاتىسى زاھىت خوجام بىلەن ئوردىدىن چىقىپ ئۆيى تەرەپكە كېتىۋاتقان ئىكەن، تاغام ناماز شامغا تەرەت ئېلىشتىن بۇرۇن كىچىك تەرەت قىلىپ تۇتقان چالمىنى تاشلىشىغا ئۈلگۈرۈپ ئەخمەت كېلىپ قاپتۇ. چالما دومىلاپ بېرىپ ئەخمەتنىڭ ئالدىغا كەپتۇ. پەسكەش جاللات «مېنى ھاقارەتلىدى» دەپ تاغامنى شۇ يەردىلا چاناپ ئۆلتۈرۈپتۇ.

— شەرىئەتكە بارمىدىڭلارمۇ؟

— شەرىئەتتە خوجا ئەۋلادىغا ئۆلۈم كەلمەيدىكەن.

— نېمە ئۈچۈن؟

— پەيغەمبەر ئەۋلادى بولغانلىقى ئۈچۈن.

— ئادالەتسىزلىك بوپتۇ! — رەيھان غەزەپلىنىپ كۆزلىرىدىن ياش چىقىپ كەتتى.

— شۇنداق، قىزىم، ئۇنى ئۆلتۈرگىلىمۇ ئادەم چىقىپ قالار.

— بۇ ئىنتىقامنى بۇگۇنلا ئېلىشىمىز لازىم! قاتىلنىڭ بېشىنى ھەسەن باتۇرنىڭ بېشى بىلەن ئالماشتۇرىمىز.

رەيھاننىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ ساۋۇرنىڭ ۋۇجۇدىغا بىردىنلا كۈچ-قۇۋۋەت كىرگەندەك بولدى-دە، دەرھال ئىپادە بىلدۈردى:

— جەزمەن ئالماشتۇرىمىز، بۇگۇن كېچىدىن قالمايدۇ!

— قەۋەت ھوشيار بولۇپ، چاندۇرۇپ قويغۇچى بولماڭلار، ئۇنىڭ ئۆيى بۇ يەرگە يېقىن، بىزنىڭ دەرۋازىنىڭ ئالدى بىلەن ماڭىدۇ!— زۇمرەتخېنىم سەل تۇرۇۋېلىپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى،— ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن شەھەردە قىرغىنچىلىق يۈز بېرىشى مۇمكىن، ياخشىسى سىلەر توختىنى تېپىپ ئۇنىڭغا يارىلاشساڭلا بولاتتى.

بۇ گەپلەر رەيھان ئۇزاقتىن بۇيان دېيەلمەي كېلىۋاتقان ئارزۇلار ئىدى. گەرچە زۇمرەتخېنىم بۇنى ساۋۇر، ئابدۇرەھمانلارغا قارىتىپ ئېيتقان بولسىمۇ، رەيھان ئۆزىنىمۇ شۇلار قاتارىدا ھېسابلىدى.

— قانداق قىلىمىز؟— رەيھان ساۋۇردىن سورىدى.

— مەن ھازىرلا بېرىپ ئادەملىرىمىزگە خەۋەر قىلاي، ئۇلار تەييارلانسۇن. بىز بىرنەچچىمىز مۇشۇ ئەتراپتا يول توسۇپ، ئەخمەت يۈزبېشىنى تۇتايلى...

رەيھان گەپنى بۆلۈپلا ئېيتتى:

— بىخەتەر بولسۇن دېسەك، بىزنىڭ قەسىرگە ئەكىرىپ ئۇجۇقتۇرايلى.

زۇمرەتخېنىم قوشۇلغاندەك تەلەپپۇزدا:

— قانداقلا بولمىسۇن دىققەت قىلىڭلار!— دەپ ھۇجرىسىغا كىرىپ كەتتى.

—ئەمدىكى ئىش بىزگە قالدى،—دېدى رەيھان ساۋۇرغا، — سىزچە قانداق قىلىمىز؟

— مېنىڭچە شەھەر ئىچىدىكى ئادەملىرىمىز 500دىن ئاشىدۇ، بىراق بىزدە كالتەك - چوماقتىن باشقا قورال يوق، شۇڭا شەھەردىن چىقىپ، توختىنىڭ قوشۇنلىرىنى تاپساق دەيمەن. ئۇنىڭ ئۇچۇن دوستلۇقنى يەتكۈزىدىغان پەيت كەلدى.

— توغرا ئېيتتىڭىز، — رەيھان ساۋۇرنىڭ پىكرىنى قوللىدى، — دوستلۇق، مۇھەببەت دېگەنلەرنى باشقا كۈن كەلگەندە سىناش كېرەك. قۇم بىلەن ئالتۇن سۇدا ئايرىلغاندەك، پاك مۇھەببەت، ھەقىقىي دوستلۇق مۇشۇنداق كۈنلەردە سىنىلىدۇ. بىز ئۇنىڭغا ياردەم بېرىپ ھايات - ماماتتا ھەمنەپەس بولمىساق، ھەرگىزمۇ يۈز كېلەلمەيمىز، ناۋادا ئۇنىڭ ئورنىدا مەن بولغان بولسام، مەنمۇ كەچۈرمىگەن بولاتتىم.

— سىز دېگەن قىز بالا.

— قىز بالا جەڭ قىلالامدۇ؟ سىز ئوقۇمىغان ئادەم، كۆپ ئىشلارنى بىلمەيسىز. تارىختا ئۆتكەن قەھرىمانلار ئىچىدە قىزلارمۇ ئاز ئەمەس. ئۇچتۇرپان جىگدە يېغىلىقىدا يەتتە قىز تارىختا ئۆچمەس ئىز قالدۇردىغۇ! سىزنىڭ نەچچە يۈزلەپ يىگىتلىرىڭىز بولسا، مېنىڭمۇ نەچچە ئونلاپ قىز دوستلىرىم بار. ئۇلارمۇ تەييار تۇرۇۋاتىدۇ. مەن توختىنى تېپىپ، ئۇنىڭغا ھەمدەم بولىمەن. ئۇنىڭغا تېگىدىغان ئوقنى پاك گەۋدەم بىلەن توسىمەن!

— توختى ئۆلمەيدۇ، ئۇ ئۆلسە بولمايدۇ! — ساۋۇر ئىنتىكلا دېۋەتتى.

— شۇنداق! — دېدى رەيھانمۇ قۇۋۋەتلەپ، — ئۇ مەڭگۇ ئۆلمەيدۇ. ئەمدى بۈگۈنكى گەپكە كېلەيلى، ئەخمەت يۈزبېشىنى تونۇمسىز؟

— تونۇيمەن. بىز ئىشنى مۇشۇ جايدا پۈتكۈزەيلى. زۇمرەتخېنىممۇ بىلىپ قالمىسۇن. ئابدۇرەھمان، سەن بېرىپ ئا-

دەملىرىمىزگە يەتكۈزگىن، دۆرىقازا كوچىسى تەرەپتىكى چوڭ كۆلگە سۇ كىرىدىغان سۈڭگۈچ ئەتراپىغا يوشۇرۇنسۇن. يىگىتلەردىن باتۇر بىلەن غالىب دەرھال بۇ يەرگە كەلسۇن. دېگەنلىرىمنى ئورۇندىغاندىن كېيىن، سېپىل ئۈستىدىكى خەلقلەرگە ئارىلىشىپ، باش ئېسىلغان جايدىكى ئادەملەرنى كۆزەتكىن.

ئابدۇرەھمان ۋەزىپىنى ئاتقۇرۇش ئۈچۈن چىقىپ كەتتى. ئۇزاق ئۆتمەيلا ھېلىقى ئىككى يىگىت كىرىپ كەلدى - دە، ئورۇنلاشتۇرۇش بويىچە قەسىرگە يوشۇرۇنۇپ دالدىلاندى. ئارىدىن ئىككى سائەت ئۆتۈپ، شام بىلەن خۇپتەن ئارىلىقىدا ئەخمەت يۈزبېشى غىڭشىپ غەزەل ئوقۇغىنىچە ئوردا تەرەپتىن چىقىپ كەلدى. قەسىر دەرۋازىسىغا روبىرو بولۇشىغا، كۈتۈپ تۇرغان رەيھان كىچىك ئىشىكتىن چىقىپ:

— خېلىدىن سىلىنى ساقلاپ تاقىتىم تاق بولدى. ئانام ئۆزلىرى بىلەن كۆرۈشمەن دېگەن ئىدى، — دېدى ۋە دەرۋازىنى ئېچىپ ئەخمەتنى تەكلىپ قىلىپ، ئۆزى ئارقىغا چېكىندى.

ئەخمەتنىڭ كۆڭلىگە «ھاپىزبەگ يوق، ‹قورساق توق، كۆڭۈل شوخ› دەپ، زېرىككەن بولسا كېرەك، ھاپىزبەگ بولغاندىمۇ قېرىپ قالدى ئەمەسمۇ» دېگەن خىياللار كەچتى. ئۇ زۇمرەتخېنىمنىڭ كىچىك چاغلىرىنى ئوبدان بىلەتتى، تولىمۇ گۈزەل قىز ئىدى. شۇڭا «مانا بۈگۈن قول يەتمىگەن شاپتۇل نېسىپ بولىدىغان بولدى» دەپ ئويلاپ:

بوۋاي كىرىچنى تارتار ئوق ئاتالماس،
ئەگەر ئۇ ئاتسا ئوقنى چىڭ قادالماس.
ناۋادا ياتسا ياندا نازىنىن قىز،
كېچە تاڭ ئاتقۇچە ھەزلە قاتالماس.

دېگەن مىسرالارنى ئىچىدە ئوقۇپ، كۈلۈپ قويدى ۋە رەيھانغا:
— قېنى باشلاڭ! — دەپ دەرۋازىدىن كىرىشىگىلا، ئىككى تەرەپتە ساقلاپ تۇرغان يىگىتلەر كاپپىدە گېلىدىن بوغقىنىچە دارقىرىتىپ سۆرەپ ئاقتىخانىغا ئېلىپ كىردى.
بۇ يەردە ھەرقانچە توۋلىغان بىلەنمۇ ھېچكىم ئاڭلىمايتتى.
— ئۇنىڭ گېلىنى قويۇپ بېرىڭلار! — دېدى ساۋۇر يىگىتلەرگە، ئاندىن خىتاب قىلدى، — ئاڭلاپ تۇر، مۇناپىق! شەرىئەتتە خوجا ئەۋلادىغا ئۆلۈم جايىز بولمىغان بىلەن، خەلقنىڭ قانۇنىدا قاتىللار كىملىكىدىن قەتئىينەزەر ئوخشاشلا ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىدۇ. سەندىن زۇمرەتخېنىمنىڭ تاغىسى بىلەن ھەسەن باتۇرنىڭ خۇنى ئۈچۈن ھېساب ئالىمىز، ھەسەن باتۇرنى قانداق پارچىلىغان بولساڭ سېنىمۇ شۇنداق پارچىلاپ، ئۇنىڭ بېشىنىڭ ئورنىغا سېنىڭ بېشىڭنى ئاسىمىز. قېنى يىگىتلەر، بۇنى پارچىلاڭلار!
ساۋۇرنىڭ گېپى تۈگىگۈچە قورققىنىدىن يېرىم جېنى چىقىپ بولغان ئەخمەت ئەمدى قانچە توۋا قىلسىمۇ كارغا كەلمەيتتى.
يىگىتلەر ئەخمەتنى بوغۇزلاپ بېشىنى كېسىپ بولۇپ، تېنىنى پارچىلاپ تاغارغا تىقتى، كېچىنى ئۇيقۇسىز ئۆتكۈزۈپ، تاڭ ئېتىشقا ئاز قالغاندا سېپىلگە چىقىدىغان پەلەمپەيگە يېتىپ باردى. قاراۋۇل چېرىك بۇلارنى كۆرۈپ توۋلىدى:
— كىم! ؟
— ئاخشام سېپىل ئۈستىدىكىلەرنىڭ كەچلىك تامىقىنى بېرەلمىگەن ئىدۇق، نان ئېلىپ ماڭدۇق!
يىگىتلەر شۇنداق دەپ، زەمبىلنى كۆتۈرۈپ ئۈستىگە چىقىپ كەتتى. سېپىل ئۈستىدە بولسا، ئادەم بېشىنىڭ ئېسىقلىق تۇرغىنىغا ئىچى ئاغرىپمۇ ياكى قورقۇپ تېنى ئەيمىنگەنلىك-

تىنمۇ، ئەيتاۋۇر، ئادەملەر نېرىراق بېرىپ ئۇخلىشىۋاتاتتى. ساۋۇرلار تاغاردىكى جەسەتنى تاشلاپ قويۇپ، باشنى ئالماشتۇ-رۇپ سېپىلدىن چۈشۈپ كېتىۋاتقاندا، قاراۋۇل چېرىك ھېچ ئىش يۈز بەرمىگەندەك ئۇياق - بۇياققا مېڭىپ يۈرەتتى. تاڭ ئاتقاندا تەكشۈرگەندە، ئۆزىگە گەپ كېلىپ قېلىشتىن قورقتىمۇ «ھېچكىم كەلمىدى» دەپ تۇرۇۋالدى.

ساۋۇرلار ئەخمەت يۈزبېشىنى پىلان بويىچە بېسىقتۇرۇپ بولۇپ قايتىپ بارغاندا، 10 نەچچە قىز بىلەن زۇمرەتخېنىم يىغ-لىشىپ ئولتۇراتتى.

— ئۇكام ساۋۇر! — دېدى زۇمرەتخېنىم، — سەن بۇ ئاما-نەتنى ساق - سالامەت ئۆز ئىگىسىگە، يەنى توختىغا تاپشۇر. مەن ئارزۇيۇمنىڭ ئەكسىچە بۇنىڭ ئاتىسىغا چۈشۈپ مەغلۇپ بولغان ئىدىم. ئەمدى قىزىم بولسىمۇ مۇرادىغا يەتسۇن. مانا بۇ قىزلار ئۇنىڭ دوستلىرى، پاك ۋىجدانى بىلەن زۇلۇمغا قارشى ئاتلانغان جەڭچىلەر، ھېچبولمىسا، يارىدارلارنى بېقىشقا ۋە ئاش - غىزا تەييارلاشقا يارايدۇ. تاڭ ئېتىشتىن بۇرۇن چىقىپ كېتىڭلار!

زۇمرەتخېنىم گېپىنى تۈگىتىپ، تەييارلاپ قويغان كىيىم - كېچەك، يېمەكلىكلەرنى بەردى. ئانا - بالا يىغلاشقىنىچە خوشلاشتى. ئۇلار قاراڭغۇدا دەرۋازىدىن چىقىپ كەتتى. دېدەك قىز سوراپ كەتكەچكە، زۇمرەتخېنىم كېچىنى يالغۇز ئۆتكۈزدى.

ساۋۇر سۆڭگۈچكە بارغاندا بىرمۇ ئادەم كۆرۈنمەيتتى، بىر ئىسقىرتىش بىلەن يىگىتلەر يوشۇرۇنغان جايلىرىدىن چىقىپ كەلدى. ئۇلار بىر - بىرلەپ سۆڭگۈچتىن چىقىپ، سېپىل ئەتراپىدىكى تۇزلەڭدىن ئۆمىلەپ ئۆتۈپ قوزغىلاڭچى قوشۇنلار كولىغان خەندەكلەرگە يوشۇرۇندى. توختى قوشۇننى باشلاپ ئىككى يول بېشىغا كېتىپ قالغان ئىدى، ئىزدەپ ھېچ يەردىن

تاپالمىدى. سېپىلنى قورشاپ تۇرۇشقا قالدۇرغان پوسكام قىسىملىرىمۇ كۈندۈزلىرى يوشۇرۇنۇپ، كېچىلىرى ئوق چىقىرىپ دۈشمەننى پاراكەندە قىلىپ يۈرەتتى. سېپىل ئەتراپىدىكى جەڭ مەيدانلىرىدا يىغىشتۇرۇلمىغان جەسەتلەر ھەممىلا يەردە تۇراتتى. ساۋۇر توختىنى تاپالمىغانسېرى تىت - تىت بولدى، ھېچبولمىغاندا ئۇنىڭ ئادەملىرى بىلەن ئۇچرىشالىسىمۇ بىر نۆرى ئىدى. ھازىر ساۋۇرنىڭ يىگىتلىرى ئارىسىدا 100دىن ئارتۇق ئوقياچى مەرگەنلەر بار ئىدى. ئۇلار خەندەكلەر بىلەن يېقىنلاپ بېرىپ سېپىل ئۈستىدىكى قاراۋۇللارنى پاراكەندە قىلىشقا باشلىدى. خەبەر ئامبال قوزغىلاڭچىلارنى قاچتى دەپ خاتا ئويلىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، سېپىل دەرۋازىسىنى داۋاملىق چىڭ تاقىدى. سېپىل ئۈستىدىكى قاراۋۇل چېرىكلەرنىڭ غايىب ئوقتا ئۆلۈپ تۇرغانلىق خەۋىرى تىڭتىڭچىلار ئارقىلىق توختىغا يەتكەندە، كىمنىڭ قىلىشۋاتقانلىقىنى بىلەلمىدى، ھەتتا پوسكام قوشۇنلىرىمۇ ئويلاپ يېتەلمىگەن ئىدى. ساۋۇر ئاخىر شەھەرنى قورشاپ تۇرۇشقا قالدۇرۇلغان پوسكام قوشۇنلىرى بىلەن تونۇشۇپ، بىرلەشتى. بۇنى توختى، كىچىك ئاخۇنلار تېخىچە بىلمەيتتى. ئۇلار تاكى دۈشمەننىڭ ياردەمچى قوشۇنلىرى كەلگەندە، توختىدىن بۇيرۇق چۈشۈپ «مارالبېشىنىڭ ئاچال ئەتراپىغا يېتىپ بېرىپ، زور قوشۇن بىلەن بىرلەشسۇن» دېگەنگە قەدەر دۈشمەننى ئۈستىلىق بىلەن ئەدەپلەپ، باش كۆتۈرگۈزمىدى.

يىگىرمە تۆتىنچى باب

تۇيۇقسىز زەربە

ۋەلىخان تۆرە ئاقسۇنى قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن يۈرۈش قىلىپ خانكۆۋرۈككە كەلگەندە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىلى لەشكەرلىرىنىڭ بۇ يەرگە ئايىغى يەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئارقىغا چېكىنىپ قاچتى. ئەمما، ئىلى لەشكەرلىرىنىڭ قەشقەرگە ياكى يەكەنگە بارىدىغانلىقىنى بىلمەيتتى. شۇڭا، ئۇلار قايسى تەرەپكە ماڭمىسۇن، ئۆزىنىڭ تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ئۆتەڭ - ئۆتەڭدە ئادەم قالدۇرۇپ يول توسۇپ كاشىلا تۇغدۇرۇش ئارقىلىق قەشقەرگە بېسىپ كىرىش سۈرئىتىنى ئاستىلىتىپ، قېچىش تەييارلىقى ئۈچۈن پۇرسەت چىقارماقچى بولدى.

ئاقسۇ خەلقى بولسا، ۋەلىخان تۆرىنىڭ قەشقەردىكى ياۋۇزلۇقىنى ئاڭلىغان ئىدى. بۇ نۆۋەت ئاقسۇنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، غەم - ئەندىشىگە چۈشتى. ئويلىمىغاندا ئىلى لەشكەرلىرىنىڭ كېلىشى نىجاتلىق ئاتا قىلىدىغاندەك ياخشىلىق كۆتۈپ، ئۇلارنى قىزغىن قارشى ئالدى.

ئىلى لەشكەرلىرى ئاقسۇدا توختىمايلا يەكەنگە يول ئالدى. ۋەلىخان تۆرىنىڭ قالدۇق قارشىلىق بىلدۈرگۈچى قىسىملىرى چىڭ لەشكەرلىرىنىڭ قارىسىنى كۆرمەيلا تىكىۋەتتى. نەتىجىدە

ئىلى لەشكەرلىرى يۇرۇشنى قارشىلىقسىز داۋاملاشتۇرۇپ مارال-بېشىغا كەلگەندە توختى مانجۇنىڭ 10 مىڭ كىشىلىك بۆكتۈر-مىسىگە ئۇچرىدى.

ئىلى لەشكەرلىرىنىڭ قەدىمى مارالبېشىغا يەتكەندە ناماز پېشىن بولغان ئىدى. ھاۋادا قوغۇشۇندەك ئېسىلىپ تۇرغان بۇلۇتلار شەرق تەرەپتىن چىققان شامالنىڭ ھەيدىشى بىلەن ما-رالبېشى ئاسمىنىغا توپلىنىپ، بىردەمدىلا مۆلدۈر ئارىلاش يام-غۇر بولۇپ چۈشتى. چىڭ لەشكەرلىرى يامغۇردىن پاناھلىنىش ئۈچۈن توختىشىغىلا، قوزغىلاڭچىلارنىڭ بۆكتۈرمە قوشۇنلىرى يولنىڭ ئىككى تەرىپىدىن ئېتىلىپ چىقتى. مىلتىق ئاۋازىدىن كېيىن بىر توپ ئاتلىق قوزغىلاڭچىلار يېتىپ كەلدى. ئىلى لەشكەرلىرى ئۆزلىرىنى ئوڭلاشقا ئۇلگۇرمەي نەچچە يۈز ئادىمى-دىن ئايرىلدى. ئۇزاق ئۆتمەي يامغۇرمۇ توختىدى. ئىككى تە-رەپنىڭ گىرەلەشمە جېڭى باشلىنىپ كەتتى. مىلتىق قايرىلىپ قېلىپ، نەيزە، قىلىچ، خەنجەر ئىشلىتىلمەكتە ئىدى. ھېرىق-قان چىڭ لەشكەرلىرى قىرىلىپلا كەتتى، تەيفو - زەمبىرەكلىرى كارغا كەلمىدى. نامازشامغىچە داۋاملاشقان جەڭدە دۇشمەن تە-رەپ كۆپ چىقىمغا ئۇچرىدى . ئەمما، لەشكەرلىرىنىڭ تولىلى-قىدىن بىرمۇ ئادىمى ئۆلمىگەندەك قىمىرلاپ يۈرۈشەتتى. ئەمە-لىيەتتە دۇشمەن تەرەپتىن 2500 ئەتراپىدا، قوزغىلاڭچىلاردىن 500دىن ئارتۇق ئادەم چىقىم بولغان بولۇپ، قاراڭغۇ چۈشكەندە ھەر ئىككى تەرەپ ئۆز ئادەملىرىنى يىغىۋالدى.

ئىلى جاڭجۇنى بۇگۈنكى كۈتمىگەن مەغلۇبىيەتتىن ساۋاق ئېلىپ، تەدبىرىنى ئۆزگەرتتى. قوزغىلاڭچى قوشۇن بۈگۈنكى غەلىبىسىدىن خۇشالدەك كۆرۈنسىمۇ، ئۆلگەن بۇرادەرلىرى ئۈ-چۈن ياش تۆكمەكتە ئىدى. رەسمىي تۈن قاراڭغۇسى چۈشكەندە ئەتراپقا كۆزەتچىلەرنى يېتەرلىك قويۇپ، قالغانلار مىلتىقلىرىنى

قوچاقلاپ يېتىپ ئۇيقۇغا كەتتى. كۈندۈزدىكى جەڭدە ھارغان جەڭچىلەر ئۇخلاۋاتقاندا، بىردىنلا قىيا - چىيا ئاۋاز ئاڭلىنىپ، ئەتراپنى مىلتىق، تەيفو - زەمبىرەكلەرنىڭ گۈمبۈرلەشلىرى قاپلىدى. چۆچۈپ ئويغانغان جەڭچىلەر ئېسەنگىرەپ قالدى. تاڭ تېخى سۈزۈلمىگەن ئىدى. قوشۇن قاراڭغۇدا پاتپاراق بولۇپ قالايمىقانلاشتى. ئەمدى ئېلىشقانمۇ بىكار ئىدى. توختى دەرھال چېكىنىشكە بۇيرۇق چۈشۈرۈشى بىلەن دۈمباق چېلىندى. شۇن-داق قىلىپ، دۈشمەن تەرەپنىڭ كېچىلىك ھۇجۇمىدا قوزغىلاڭ-چىلار 3000 ئەتراپىدا ئادەم ۋە قورالدىن ئايرىلىپ، چېكىنىپ سالجىلىققا كېلىپ توختىدى.

توختى مارالبېشىغا ماڭمىدىغان چاغدا، كىچىك ئاخۇننى يە-كەندىكى دۈشمەننى سېپىلدىن باش چىقارتماسلىق ئۈچۈن پات-پات ھۇجۇم قىلىپ تۇرۇشقا قالدۇرۇپ كەتكەن ئىدى. كىچىك ئاخۇن ئىلى لەشكەرلىرىنىڭ ئالامەت كۆپ ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ، پوسكام، قاغىلىق، گۇمىدىكى زاپاس قىسىملارغا ئادەم ئەۋەتكەن بولسىمۇ، پەقەت پوسكامدىكىلەرلا يېتىپ كېلەلىدى. كىچىك ئاخۇن ئۇلارنى يەكەننى مۇھاسىرە قىلىپ تۇرۇشقا قالدۇرۇپ، ئۆز قىسمىنى ئېلىپ توختىنىڭ قىسىملىرىغا ياردەمگە ماڭدى. ياردەمچى قوشۇن سالجىلىققا يېتىپ بارغاندا، توختىنىڭ مەغلۇپ بولۇپ چېكىنگەن قوشۇنى بىلەن ئۇچرىشىپ، ئىككى قوشۇن بىرلەشتى.

توختى بىلەن كىچىك ئاخۇن قوشۇنلىرى ئەمدىلا بىرلىشىپ تۇرۇشىغا، ئىلى لەشكەرلىرى ئىز بېسىپ قوغلاپ كەلدى. جەڭ شۇنداق شىددەتلىك بولدىكى، تەيفو - زەمبىرەك، جىفولار ئۇ-زۈلدۈرمەي ئېتىلىپ، قۇلاق - مېڭىنى يەيتتى. ئاسماننى قويۇق ئىس - تۈتەك قاپلىغان ئىدى. گۈمبۈرلىگەن دەھشەتلىك ئاۋاز-لار، ئادەملەرنىڭ قىيا - چىيالىرى، ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى،

ساينىڭ تېشىدەك ياتقان جەسەتلەر، كۆزدىن، پۈتتىن، قولدىن ئايرىلغانلارنىڭ ئېچىنىشلىق نالە - پەريادلىرى، قان پاتقىقىغا مىلىنىپ ئىمجان ھالەتتە ياتقانلار جەڭ مەيدانىنى قورقۇنچلۇق تۇسكە كىرگۈزگەن ئىدى. يەكەندىكى مانجۇ دېۋىزىيىسىنىڭ ئەمەلدارى خەبەر ئامبال تېخىچە ياردەمچى قوشۇننىڭ ئۇچۇرىنى ئالالماي تەقەززالىق ئىلكىدە تۇرغاندا، سالجىلىقتىكى زەمبىرەك ئاۋازى «قۇلىقى»غا يەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ياردەمگە ئادەم ئەمەس، بەلكى خىسلەتلىك سۇمۇرغ كەلگەندەك خۇشال بولۇپ كەتتى ۋە پۈتۈن لەشكەر باشلىقلىرىنى يىغىلىشقا چاقىرتتى.

— يۇرتداشلار! — دېدى خەبەر ئامبال ناھايىتى خۇشال كەيپىياتتا. ئۇزاقتىن بۇيان ئۇنىڭ بۈگۈنكىدەك خۇشال بولغىنىنى ھېچكىم كۆرمىگەن ئىدى، — بىزگە ئامەت كەلدى. ئەنە تىڭشاڭلار، ئېتىلىۋاتقان زەمبىرەكلەر، جەزم قىلىمەنكى، بىزنىڭ قوشۇندىن باشقىلاردا يوق.

زەمبىرەك، تەيفوننىڭ كائىناتنى لەرزىگە سالىدىغان ئاۋازى توختىماي كېلىۋاتاتتى. بۇنى يىغىلىشتىكى ھەممەيلەن ئاڭلىدى. خەبەر ئامبال سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— ھازىر سېپىلنى قورشاپ تۇرغان توپىلاڭچىلارمۇ شېرىكلىرىگە ياردەمگە كەتكەن بولۇشى مۇمكىن، شۇڭا دەرھال سېپىلدىن چىقىپ ھۇجۇم قىلايلى، جەڭگە ئاتلىنىڭلار!

خەبەر ئامبالنىڭ پەرىزى توغرا بولۇپ، سېپىلنى قورشاپ تۇرغانلار ئازلا ئادەم ئىدى. ئۇلار چىڭ لەشكەرلىرىنى كۆرۈپ ئۆزىنى دالدىغا ئالدى. خەبەر ئامبال لەشكەرلىرىگە شەخسەن ئۆزى قوماندانلىق قىلىپ سالجىلىققا قاراپ كېتىۋاتقاندا، ئوق ئاۋازى بىردىنلا توختاپ قالدى. دەرۋەقە، توختىنىڭ قوشۇنلىرى يېڭىلىپ، بىگىلگە چېكىنگەن ئىدى. ئىلى لەشكەرلىرى قوغلىماستىن يەكەنگە مېڭىپ، ئارا يولدا خەبەر

ئامبال بىلەن ئۇچراشتى. ئىككى قوشۇن بىرلىشىپ يەكەن
شەھىرىگە كىردى.

توختى باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچى قوشۇن گەرچە ئاجايىپ
قەھرىمانلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، خىل قوراللار بىلەن قورال-
لانغان، ئادىمى نەچچە ھەسسە ئارتۇق كېلىدىغان كۈچلۈك دۈش-
مەنگە تاقابىل تۇرۇش ئاسان ئەمەس ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە
قوزغىلاڭچى قوشۇن مارالبېشىدىكى كېچىلىك جەڭدە ئىلى لەش-
كەرلىرىنىڭ قاتتىق زەربىسىگە ئۇچراپ نۇرغۇن چىقىم تارتقان-
دىن باشقا، سالجىلىقتىكى ئۇرۇشمۇ پايدىسىز بولۇپ چىقتى.
قوزغىلاڭچىلار بىگىلگە چېكىنگەندە ئەسلىدىكى ئادەملىرىنىڭ
يېرىمى قالغان ئىدى. گۇما، قاغىلىقتىكى قوشۇن تېخىچە يې-
تىپ كېلەلمىگەچكە توختى جىددىيلەشمەكتە ئىدى.

دۈشمەن تەرەپكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ياردەمچى لەشكەرلەر
ئەفرىدۇنغا يېڭىدىن جان كىرگۈزگەن ئىدى. ئۇ ۋېنزۇڭ خان
ئىنئام قىلغان كىيىملىرىنى كىيىپ داقا - دۇمباقلىرىنى چال-
دۇرۇپ شەھەر خەلقىنى باشلاپ ئىلى لەشكەرلىرىنىڭ ئالدىغا
قارشى ئالغىلى چىقتى.

ئىلى لەشكەرلىرى يېڭىشەھەر بىلەن كونىشەھەرنىڭ ئارى-
سىغا چۈشۈپ، رەتمۇرەت بارگاھ قۇردى. خەبەر ئامبال بىلەن
ئىلى جاڭجۈنى مۇدائىپە ئارقىلىق كېيىنكى لەشكەرلەرنى ساقلاپ
تۇردى. شەھەر ئەتراپىدا بىر تۈركۈم قوزغىلاڭچى قوشۇن بو-
لۇپ، كۈندۈزلىرى كۆرۈنمەيتتى، كېچىلىرىلا شەھەرگە ھۇجۇم
قىلىپ، ئىلى لەشكەرلىرىگە ئاراملىق بەرمەيتتى. توختى، كې-
چىك ئاخۇنلارمۇ بۇنى زادى كىمنىڭ قىلىۋاتقانلىقىنى بىلمەيت-
تى. ئەمما، بۇ نامەلۇم ئادەملەرنىڭ يەكەندىكى دۈشمەننى پارا-
كەندە قىلىپ تۇرۇشى نەتىجىسىدە، بىگىلگە چېكىنگەن قوزغى-
لاڭچى قوشۇن قارىقۇمدىكى تارقاق ئادەملىرى بىلەن جەم بول-

ۋالدى. ئەپسۇسكى، گۇما، قاغىلىقتىكى قوشۇنلار ۋاقتىدا كېـ
لەلمەي، كۇچنى زورايتىش مۇمكىن بولمىدى. خەبەر ئامبال
توختى باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچى دولانلىقلارنىڭ قارىقۇمدا
توپلىنىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ دېۋىزىيە بويىچە لەشكەر تارتىپ ماڭـ
غاندا، قارشى تەرەپتىن توختىنىڭ قوشۇنلىرى كېلىپ قالدى،
ئىككى قوشۇن يېڭىباغ دېگەن جايدا ئۇچراشتى. دۇشمەن تەرەپـ
نىڭ قورالىمۇ خىل، ئادىمىمۇ كۆپ ئىدى. يېرىم كۇن داۋامـ
لاشقان قاتتىق ئېلىشىشتىن كېيىن توختىنىڭ قوشۇنلىرى ھەفـ
رىگە چېكىندى، ئاندىن بىگىل كۆۋرۈكىنى توستى. بىگىل
كۆۋرۈكى توسۇۋېلىنسا باشقا جايدىن ئۆتۈش مۇمكىن ئەمەس
ئىدى. خەبەر ئامبال بۇ نۆۋەت ئۆزىدە بار لەشكەرلەردىن باشقا،
ئىلى لەشكەرلىرى تەركىبىدىكى موڭغۇل قىسىملىرىنىمۇ ئېلىپ
كەلگەن ئىدى، ئىلى موڭغۇللىرى ئاتلىق سۇدىن ئۆتۈپ، ھەفـ
رىدىن ئوق ياغدۇرۇشقا باشلىدى، ئۇلارنىڭ قوغدىشى بىلەن
چېرىكلەر كۆۋرۈكتىن بىخەتەر ئۆتۈۋالدى. قوزغىلاڭچى قوشۇن
ئادەم جەھەتتە نەچچە ھەسسە كۆپ بولغان، قوراللىرى خىل
لەشكەرلەر بىلەن جان تىكىپ ئېلىشقان بولسىمۇ، كۆپ چىقىم
تارتىپ چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. ئالدىنقى جەڭدە چىڭ قوـ
شۇنلىرىدىن ئولجا ئالغان ئىككى تەيفو، بىرقانچە زەمبىرەك،
مىلتىق قاتارلىق قوراللار دۇشمەن قولىغا چۇشۇپ كەتكەندىن
باشقا، يەنە بىر قىسىم تەمىناتلىرىدىنمۇ ئايرىلدى. شۇنداقتىمۇ
قوزغىلاڭچى قوشۇندىكى پىدائىيلارنىڭ جاسارىتى قىلچە بوشاشـ
مىغان ئىدى. ئۇلارنىڭ جەڭگىۋارلىقىغا ھەيران قالغان خەبەر
ئامبال خاتىرىسىگە مۇنداق يازدى:

ھەيران مەن جەڭلەردە يەپ نەچچە ئەدەپ،
ئوت، ئوقتىن قورقماسقا نېمىدۇر سەۋەب.

ئەتيانى مەشئەلدەك كۆيۈپ تۇرسىمۇ،
ئېتىلىپ رەقىبكە كەلگىنى ئەجەب.

ئىككى تەرەپ كەسكىن جەڭ ئۈستىدە تۇرغاندا، ئۇرۇمچى، ماناس لەشكەرلىرى بىلەن قارا شەھەر تۇرغۇتلىرىنى ئېلىپ شى دارېن يېتىپ كەلدى. بۇ چاغدا خەۋەر ئامبالنىڭ لەشكەرلىرىنى مەغلۇبىيەت كۇتۇۋاتاتتى، نەچچە تۇمەن لەشكەرنىڭ قىزىل ۋە سېرىق ئەلەملەرنى كۆتۈرۈپ، تەيفو - زەمبىرەكلەرنى سۆرىشىپ كېلىشى يېڭىلىش ئالدىدىكى لەشكەرلەرنى جانلاندۇرۇۋەتتى. قوزغىلاڭچى قوشۇن چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. ئېتىز - ئې- رىق، زىرائەتلەر هەددى - هېسابسىز لەشكىرىي قوشۇننىڭ ئايد- غى ئاستىدا يانجىلىپ، بەيگە مەيدانىغا ئوخشاپ قالدى. بىرلەش- كەن ئىككى قوشۇننىڭ لەشكەر سانى 40 مىڭدىن ئاشاتتى. شۇنداقتىمۇ، قوزغىلاڭچى قوشۇن غەلىبە قازىنىشتىن ئۈمىدىنى ئۈزمىگەن ئىدى. ئۇلار چېكىنىپ قارىقۇمغا بارغاندا چىڭ بىر- لەشمە لەشكەرلىرى بىلەن يېرىم كۈن جەڭ قىلدى، جەڭدە 1000چە ئادىمىدىن ئايرىلدى. چىڭ لەشكەرلىرىمۇ ئېغىر تالا- پەتكە ئۇچراپ، قارىقۇم قىزىل قۇمغا ئايلانغان ئىدى. توختى بىلەن كىچىك ئاخۇن ئىككىلىسى يارىلانغاچقا، ساغۇچاق دېگەن جاينى ئارامگاھ قىلدى. ئۇ يەرنىڭ ئوت - چۆپلىرى مول ئىدى. مۇهاپىزەتچىلەر توختىنىڭ يارىسىنى تازىلاپ تېڭىپ تۇرۇشىغا، ئاتلىق تىڭتىڭچى يىگىتلەر كەلدى. ئۇلارنىڭ باشلىقى توختىدىن ئەھۋال سوراپ، ئاندىن دوكلات قىلدى:

— مەلۇمات!

— قېنى سۆزلەڭ! — توختى ئالدىدا تىك تۇرغان بۇرۇتلۇق تەمبەل يىگىتكە ئىجازەت بەردى.

— تەكشۈرۈپ كۆرۈشىمىزچە، چىڭ لەشكەرلىرىنىڭ ئا-

خىرقى تۇركۇمى «تىدۇ» نىڭ قوماندانلىقىدا ئاقسۇغا كەپتۇ. ئادىمى 30 مىڭ ئەتراپىدا ئىكەن.

«شى دارېن» قوماندانلىقىدىكى لەشكەرلەر بۇ يەرگە ئاياغ باسقىنىغا 15 كۈن بولغاندا، «تىدۇ» قوشۇنلىرى كەلگەن ئىدى. يېڭى كەلگەنلەر ئۇرۇمچى، ماناس قوشۇنلىرى ۋە قاراشەھەر تۇرغۇتلىرى بىلەن بىرلىشىدىغان بولسا، ئۇلارنىڭ تولىلىقىدىن جەڭ قىلىپ يوقىتىش ئەمەس، بەلكى جىم تۇرۇپ بەرسىمۇ ئۆلتۇرۇپ تۈگىتىشكە نۇرغۇن ۋاقىت كېتەتتى.

— كىچىك ئاخۇنكا! — توختى جاراھىتىنى تاڭدۇرۇۋېتىپ چاقىردى.

پېشانىسى تېڭىقلىق كىچىك ئاخۇن توختىنىڭ قېشىغا كېلىپ ئولتۇردى:

— بىز ئىككىگە ئايرىلايلى، — دېدى توختى، — بىزدە ھەممىسى بولۇپ يەنە 8000 ئادەم بار. قاغىلىق، گۇمىدىكىلەر كەلسە 4 — 5 مىڭ ئادەم قوشۇلىدۇ. سىز 5000 ئادەم بىلەن دۈشمەننى چۆللۈككە باشلاپ ئايرىپ زەربە بېرىپ، ئاندىن چېكىنگەن بولۇپ قەشقەر تەرەپكە مېڭىڭ، ئۇلار جەزمەن قوغلايدۇ. ۋەلىخان تۆرە كەتمىگەنلا بولسا، بىزنى قوغداش ئەمەس، ئۆز جېنىنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن بولسىمۇ ھەمدەمدە بولۇشى مۇمكىن. مەن 3000 ئادەمنى ئېلىپ، دولان يۇرتلىرىنى ئارىلاپ مېڭىش جەريانىدا قوشۇننى زورايتىپ مارالبېشى ئاچالغا يېتىپ بېرىپ، كېلىۋاتقان دۈشمەننىڭ ئالدىنى توسۇپ زەربە بېرەي. سىز قەشقەردىن چىقىپ پەيزىۋات بىلەن مارالبېشىغا كېلىڭ، سىزچە بۇ پىلان بولامدۇ - قانداق؟

— شۇنداق بولسۇن! — كىچىك ئاخۇن دەرھال قوشۇلدى.

شۇنداق قىلىپ، توختى 3000 ئادەمنى باشلاپ، تۈيدۇرماي مارالبېشىغا يۈرۈپ كەتتى. كىچىك ئاخۇن 5000 ئادىمى

بىلەن كۆكرەباتتىن ئۆتۈپ «قىزىل»دا بارگاھ قۇردى. چىڭ
بىرلەشمە چوڭ قوشۇنى ئىز قوغلاپ كۆكرەباتقا كىرىش بىلەن،
بىپايان دەشتلىك چىڭ چېرىكلىرىگە تولدى. گاھى كۆك، گاھى
قىزىل بايراقلار زېمىن ئۈستىنى قاپلىغان ئىدى. ئۇلارنىڭ
غوۋغاسىغا تۇرۇپ بولمايتتى. بۇ يەردە «ماياق جىلغىسى» دەپ
بىرمەنزىل بولۇپ، ئۇلارنىڭ مۇدھىش قەدىمى يېتىش بىلەن
«ئاياغ جىلغىسى»غا ئايلاندى. لەشكەرلەر قىزىلغا يەتكەندە كى-
چىك ئاخۇننىڭ قوشۇنلىرى ئاللىقاچان تاماقلىرىنى يەپ قوزغى-
لىپ كەتكەن ئىدى. قىزىل خەلقىمۇ قوزغىلاڭچى قوشۇنغا قې-
تىلىپ كەتكەچكە بۇ ئەتراپ توختاۋسىز چىقىپ تۇرىدىغان قۇيۇن-
نىڭ ماكانىغا ئايلانغان ئىدى.

كىچىك ئاخۇن قوشۇنلىرى توپلۇقتىمۇ توختىماي «سۆگەت-
بۇلاق» ئۆتىڭىگە ئۇلاشتى. بۇ جاينىڭ جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈ-
شى ئىستراتېگىيىلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، يولنىڭ بىر
تەرىپىدە چەش قۇم، بىر تەرىپىدە تاغ بار ئىدى. بۇ يەردىن
ئۆتۈپ كەتمەكچى بولغانلار تاغدىكى يول بىلەن يۈرمەي مۇمكىن
ئەمەس ئىدى. تاغ يولى ئىنتايىن تار بولۇپ، چارۋا مال تىزى-
لىپ تەستە ئۆتەلەيتتى. ئادەملەرنىڭ مېڭىشى تېخىمۇ تەس ئى-
دى. بۇ يولنى توسۇۋالغان بىر ئادەم 1000 ئادەمگە تېتىيتتى.
كىچىك ئاخۇن قوشۇنى چىڭ لەشكەرلىرىنى نەق مۇشۇ جايغا
باشلاپ كەلدى. قوشۇندىكىلەر ئەپلىك جايغا يوشۇرۇنۇپ دۈش-
مەننىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ تۇردى.

چىڭ لەشكەرلىرى تەركىبىدىكى نەچچە يۈزلىگەن ئاتلىق
چېرىكلەر توپلۇققا كەلگەندە پىيادە قىسمىدىن ئايرىلىپ، قوزغى-
لاڭچىلارنى قوغلاپ ئالدىدا كەتكەن ئىدى. ئاتلىقلار يېقىنلاپ
كېلىشى بىلەن كىچىك ئاخۇننىڭ ئادەملىرى ئوقيادىن ئوق ياغ-

دۇردى. ئاتلىق چېرىكلەر خۇددى پىشقان مېۋىلەردەك تۆكۈ-
لۈشكە باشلىدى. ئۆلمىگەنلەر نېمە قىلارىنى بىلمەيلا قېلىشتى.
ئاخىر بىر پاي ئوق چىقىرالماي، زور قوشۇن يېتىپ كەلگۈچە
ھەممىسى ئۆلۈپ تۈگىدى.

شى دارىن، خەبەر ئامبال، ئىلى جاڭجۇنى قوشۇننى باشلاپ
يېتىپ كەلگەندە ئاتلىق چېرىكلەر تۈگەل چېكىنىسگە تاش پاتقان،
كۆزلىرى يۇمۇلماستىن تىللىرىنى چىشلىگەن ھالدا ياتاتتى.
ئۇلار ئەھۋالنى ئۇقۇپ بولغۇچە تەرەپتىن يېغىۋاتقان تاش
يامغۇرىدا قېلىپ، كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە ئارىلىقتا نەچچە يۈز
ئادىمىدىن ئايرىلدى. قورقۇپ كەتكەن لەشكەرلەر ئۆلۈم نۆۋىتى-
نىڭ ئۆزىگە قاچان كېلىشىنى كۈتۈشۈپ تۇرغاندا، چېكىنىش
كانىيى چېلىندى، ئاندىن چىڭ لەشكەرلىرى تاغقا قارىتىپ توپ-
زەمبىرەكتىن شىددەتلىك ئوق ياغدۇردى.

تاغ ئۈستىدە داۋاملىق يوشۇرۇنۇپ تۇرۇش پايدىسىز ئىدى.
كىچىك ئاخۇن قوشۇنلىرىنى باشلاپ جەڭگە ئاتلاندى. ئۆلگەن
چېرىكلەرنىڭ ئاتلىرى يېنىغا ئادەم كەلتۈرمەي ھەريان پىتراپ
يۈرۈشەتتى. قوزغىلاڭچىلار يوشۇرۇنغان جايدىن چىقىپ ئېتى
بارلار ئۆز ئېتىنى، پىيادىلەر چىڭ لەشكەرلىرىنىڭ ئېتىنى
مىنىپ جەڭگە ئاتلاندى. كىچىك ئاخۇن قوشۇننىڭ ئالدىدا ئات
چاپتۇرۇپ دۈشمەن لەشكەرلىرىنىڭ ئارىسىغا كىرىپ كەتتى. ئۇ
ھەربىر ھۇجۇمغا ئۆتكەندە مانجۇ، موڭغۇل، سولۇن، چەمپەن
چېرىكلىرىدىن يۈزلەپ - يۈزلەپ ئۆلتۈرەتتى. جەڭ شۇنداق
شىددەتلىك ئېلىپ بېرىلدىكى، قوزغىلاڭچى دېھقانلارنىڭ باش -
ئاخىرىغا كۆز يەتمەيدىغان زور قوشۇننى كۆرۈپ تۇرۇپ ئۆزىنى
جەڭگە ئۇرۇۋاتقانلىقىغا ھەيرانلىقى ئاشقان شى دارىن ئۇرۇش

خاتىرىسىگە مۇنداق يازدى:

تەگدى تاش يېرىلدى باش، كىم ئاتتىكىن كۆرەلمىدۇق،
ئەنسىرەپ جان ۋەھىمىدىن بىز ئالغا ھېچ يۈرەلمىدۇق.
قولىدا نەيزە - قىلىچنى ئوينىتىپ كەلسە دولان،
زەمبىرەك، جىغو تۈرۈپمۇ قورقۇتۇپ سۈرەلمىدۇق.

شۇنداق قىلىپ، سۆگەتبۇلاقتىكى جەڭ قاراڭغۇ چۈشكۈچە داۋاملاشتى. ئىككى تەرەپ ئۆز ئادەملىرىنى پەرق ئېتەلمىگۈدەك بولغاندا جەڭدىن توختاشتى. بۇگۈنكى جەڭدە دۈشمەن تەرەپ كۆپ چىقىم تارتقان ئىدى. ئەمما، قانچىلىك ئادەم ئۆلگەنلىكىنى بىلگىلى بولمايتتى. كېچىك ئاخۇن كېچە قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ تاغ يولى ئارقىلىق يېڭىسارنى يانداپ مېڭىپ خانئېرىققا چىقىپ، يوپۇرغا بىلەن مارالبېشىنى قارارلاپ يۈرۈپ كەتتى.

چىڭ لەشكەرلىرى سۆگەتبۇلاقتىكى تاغ يولىدىن ئىككى كۈندە ئۆتۈپ بولدى. ئۇلار قوزغىلاڭچى قوشۇننى قەشقەرگە كەتتى دەپ پەرەز قىلىپ يېڭىسارغا كەلگەندە شەھەردە ئادەم كۆرۈنمەيتتى، پەقەت ناھايىتى ئۇزاق ئۆمۈر كۆرگەنلىكتىن قېرىپ ئىككى مۈرىسى بېشى بىلەن تەڭلەشكەن، تۈگۈلگىنىدىن تىزلىرى قۇلىقىدىن ئېشىپ كەتكەن، كۆزلىرى ئولتۇرۇشۇپ ئالدى - كەينىدىن كۆرىدىغان ئەينەكتەك بولۇپ قالغان بىر بوۋاي ئېڭەك سۆڭىكىنى كۆكرىكىگە تىرەپ ئولتۇراتتى.

چىڭ لەشكەرلىرى يېڭىشەھەر دەرۋازىسىنى ئاچتۇرۇپ، ئامباللار بىلەن كۆرۈشتى، يېڭىسارنى ئىگىلەپ ئىككى كۈن تۇردى، ئاندىن مەسلىھەتلىشىپ، 3- كۈنى قەشقەر شەھىرىگە تىڭتىڭچى چېرىكتىن ئۈچنى ماڭدۇردى. تىڭتىڭچىلار كۆردىكى، شەھەر كوچىلىرى ئۆلۈكلەر بىلەن تولۇپ، ئۆزىنىڭ قەدى-

ـمىلىكى، گۈزەللىكى، باياشاتلىقى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا داڭ-
قى مەشھۇر گۈزەل قەشقەر مۇدھىش قەبرىستانلىققا ئايلانغان
ئىدى. تىڭتىڭچىلار سورىدى:
— بۇ نېمە ئىش؟
— ۋەلىخان تۆرە ئاقسۇدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بىر
تۈركۈم ئادەملىرىنى قاياققىدۇر يولغا سېلىۋېتىپ، ئۆزى يەنە
بىر قىسىم قوشۇنلىرى بىلەن قالغان ئىدى، — دېدى تۇرغانلار
ئارىسىدىن بىر كىشى جاۋابەن، — نەچچە كۈنلەر ئىلگىرى چىڭ
لەشكەرلىرى يەكەن تەرەپتىن جەڭ قىلغاچ كېلىۋاتقۇدەك دېگەن
گەپ تارقالدى. بىر كۈنى ۋەلىخان تۆرە قوشۇنلىرىنى باشلاپ
يېڭىسار تەرەپكە مېڭىۋىدى، ئۇرۇشقىلى بارغۇدەك دەپ ئاڭلى-
دۇق، ئۇلار يېڭىسارغا بېرىپ چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ قارىسىنى
كۆرمەي ئۇركۈپ، ئالدىغا ئۇچرىغاننى بۇلاپ قايتىپ كەلگەندە
قەشقەر خەلقى دەرۋازىنى تاقىۋېلىپ شەھەر ئىچىگە كىرگۈزمى-
دۇق. ۋەلىخان تۆرە ئاچچىقىغا پايلىماي دەرۋازىغا ئوت قويۇپ
كىرىپ، ئۇچرىغانلا ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆلگەنلەر بېشىدىن
ئىككى مۇنار قوپۇرۇپ قويۇپ، توپلىغان بايلىقنى ئېلىپ،
ئادەملىرىنى ئەگەشتۈرۈپ قېچىپ كەتتى.
دەرۋەقەۋەلىخانتۆرىنىڭ ۋەھشىيلىكى قەشقەر كوچىلىرىنى
جەسەت بىلەن تولدۇرۇپ گۆرىستانلىققا ئايلاندۇرغان ئىدى.
كوچا دوقمۇشىغا دۆۋىلەپ قويۇلغان ئادەم باشلىرى يىراقتىن
يىرىلغان ئانارلارنى ئۈستى - ئۈستىلەپ تىزىپ قويغاندەك
كۆرۈنەتتى.
تىڭتىڭچىلار خەبەر ئامبالغا ئەھۋالنى دوكلات قىلغاندا،
چوڭ بەگلەردىن ئىككىنى تاللاپ 100چېرىك بىلەن ئالدىدا ماڭ-
دۇردى، كەينىدىن زور قوشۇن ئاتلاندى. ئۆزىچە قوزغىلاڭچىلار-
نىڭ ھەممىسىنى قاچۇردۇق دەپ ئويلىغان خەبەر ئامبال ئۇلار-
نىڭ مارالبېشىغا يىغىلىپ يول توسۇپ تۇرغانلىقىنىبىلمەيتتى.

يىگىرمە بەشىنچى باب

قانلىق ئېدىر

توختىنىڭ قىسىملىرى مارالبېشى بازىرىدىن چىقىپ، قەشقەرگە قايرىلىدىغان ئاچالغا يېقىن جايدىكى ئېدىرلىقنى ئۆزىگە ئىستىھكام قىلدى. ئېدىرلىقنىڭ بىر قىسمىنىڭ ئاستى شېغىللىق بولۇپ، ئۈستىنى بورانلار قۇمغا باستۇرۇۋەتكەن ئىدى. قالغان قىسمى ئەسلىدىنلا قۇملۇق بولۇپ، ئېتىز قىرلىرىسىمان قۇم دۆۋىلىرى پايانسىز ئېدىرلىق ھاسىل قىلغان ئىدى. ھۆل - يېغىن پەسىللىرىدە ياغقان يامغۇرلار تارام - تارام ئېقىنلار بىلەن خالىغان تەرەپكە راۋان بولسا، بىر قىسىم جاي شۇنچە يامغۇر بىلەنمۇ تەشنالىقى قانماي قاغجىرىغان پېتى تۇراتتى. ئارىلاپ - ئارىلاپ ئۆسۈملۈكلەر دالدىسىدا دۆۋىلىنىپ قالغان قۇم دۆۋىلىرى ئۇرۇش ۋاقتىدا مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك رولنى ئوينايتتى. بىراق، بۇ يەردە ئۇزاق تۇرغىلى بولمايتتى. چۈنكى، سۇ يوق ئىدى، قۇدۇق كولىغان بىلەنمۇ سۈيى تۇزلۇق چىقاتتى.

توختىنىڭ قوشۇنلىرى بۇ جايدا تۇرۇۋاتقىنىغا ئۈچ كۈن بولغان بولسىمۇ، كېلىدىغان دۈشمەن تېخىچە كۆرۈنمەيتتى. گويا، قاغىلىقتىكى قىسىملارنىڭ كېلىشى بىلەن ئادەم سانى 10

مىڭغا يەتتى، توختىنىڭ خىيالى بولسا كىچىك ئاخۇندا ئىدى. ئۇنىڭ قوشۇنى ئىلىشىۋاتقان دۈشمەن 30 مىڭدىن ئاشاتتى. توختى ئارقا ـ ئارقىدىن تىڭتىڭچىلارنى ماڭدۇرغان بولسىمۇ، ئېنىقچە خەۋەر يوق ئىدى. 5 ـ كۈنى بولغاندا، ئاقسۇ تەرەپكە كەتكەن تىڭتىڭچىلار قايتىپ كېلىپ، توختىغا مەلۇمات يەتكۈزدى:

— مەلۇمات!

— سۆزلەڭ.

— «تىدۇ» دېگەن ئامبال 14 مىڭ لەشكەرنى باشلاپ ئاقسۇغا كەلدى. بۇ نۆۋەت كەلگەنلەر لەنجۇ، گەنجۇ، سۇجۇ لەشكەرلىرى ئىكەن. ئۇلارنىڭ كەينىدىن يەنە 15 مىڭ لەشكەرنى باشلاپ «زۇڭدۇ» دېگەن ئامبال كېلىۋاتقىدەكمىش. دۈشمەن قوشۇنى ئالىلشتا 14 مىڭ بولغان بىلەن ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭدىن كۆپ بولسا كېرەك، ئاقسۇ شەھىرىگە سىغماي قىزىل كۆۋرۈك ئەتراپىدىكى يەرلەرنى ئىگىلەپ، يوللارمۇ توسۇلۇپ كېتىپتۇدەك ...

— ئۇقتۇم، ئارام ئېلىڭ!

توختى ئۇنىڭ دوكلاتىنى ئاڭلاپ بولۇپ، دۈشمەنگە تاقابىل تۇرۇش تەدبىرلىرى ئۈستىدە ئويلىنىۋاتاتتى، مارالبېشى تەرەپتىن چاڭ ـ توزان كۆتۈرۈلدى، ئارقىدىن قىزىل ئەلەملەر كۆرۈندى. توختى جەزم قىلدىكى، بۇلار كىچىك ئاخۇننىڭ قوشۇنى بولۇپ، هازىر 2000 ئەتراپىدا ئادىمى قالغان ئىدى. توختى تەقەززالىق ئىلكىدە كىچىك ئاخۇننىڭ ئالدىغا باردى. كىچىك ئاخۇنمۇ ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپ توختىنىڭ ئالدىغا كەلدى. ئىككىيلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى. كىچىك ئاخۇن ئادەملىرى تەرەپكە بۇرۇلۇپ كۆزلىرىگە ياش ئالدى.

— كۆڭلىڭىزدىكىنى چۈشەندىم، — توختى كىچىك ئاخۇنغا تەسەللى بېرىپ ئېيتتى، — شۇنچە كۆپ دۈشمەنگە ئازغىنە ئادەم بىلەن تاقابىل تۇرۇپ هايات قېلىشنىڭ ئۆزى بىر مۆجىزە.

دۈشمەن لەشكەرلىرى نەدە قالدى؟

— سۆگەتبۇلاقتـا ئايرىـلدۇق. ھازىر قەشقەردە بولسا كېرەك.

— ۋەلىخان تۆرىچۇ؟

— سىزنىڭ پەرىزىڭىز توغرا چىقتى.

— قانداق؟

— 15 مىڭ ئادەمنى ئەگەشتۈرۈپ قېچىپتۇ.

— نەگە؟

— قوقەندكە بولماي نەگە بولاتتى!

— قەشقەرنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىنى ئۇقتىڭىزمۇ؟

— ئۇقتۇم.

— قانداقكەن؟

— چىڭ قوشۇنلىرى بېسىپ كىرگەن كۈنى ۋەلىخان تۆرىدىن بىزار بولغان قەشقەر خەلقى چىڭ لەشكەرلىرىدىن ياخشىلىق كۈتۈپ ئالدىغا چىققان ئىكەن، چىڭ لەشكەرلىرى شەھەرگە كىرىپ بولغاندىن كېيىن، خەلقنىڭ مال - چارۋىلىرى، ئاشلىق - تۈلۈكلىرى، ئۆت - سامانلىرىنى بۇلاپ - تالاپتۇ. قوزغىلاڭغا قاتناشقانلارنى ناھايىتى قاتتىق قىيىن - قىستاققا ئاپتۇ. سەللا گۇمانلىق دەپ قارالغانلارنى قاتتىق قىيناپتۇ. قىيىن - قىستاققا چىدىماي يالغان ئىقرار قىلغان نۇرغۇن بىگۇناھ ئادەملەر جىنايەتچىلەر قاتارىدا بىر تەرەپ قىلىنىپتۇ. خەلقنىڭ دەسلەپكى كۆلكىسى ئەمدىلىكتە يىغا - زار، ھەسرەت - نادامەتلەر بىلەن ئالمىشىپتۇ. ۋەلىخان تۆرە بىلەن كەتكەنلەرمۇ ئامالسىزلىقتىن كېتىپتۇ. كەتمىگەن بولسا، مۇشۇ قاتاردا بەرىبىر ئۆلتۈرۈلەر ئىكەن.

— يېڭىسارچۇ؟

— يېڭىسار خەلقى ۋەلىخان تۆرىنىڭ قىرغىنچىلىقىدا قې-

چىپ تاغلارغا چىقىپ كەتكەن ئىكەن. ئېھتىمال بۇ كەمگە ئۇلار-نى تاپتۇرۇپ كېلىپ، قەشقەردە قىلغاننى قىلىۋاتىدىغاندۇ.

توختى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ خىيالغا چۆمدى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن ھەسەن تۇرك پاجىئەسى، جەڭگىۋار ئوبرازلار بىر-بىرلەپ ئۆتتى، يەكەن خەلقىنى ئويلىغاندا ۋۇجۇدىنى تىترەك باستى. ساۋۇر، ئابدۇرەھمان، سۆيۈملۈك مەھبۇبى رەيھان ۋە زۇمرەتخېنىملارنى ئويلىدى. دۈشمەن قەشقەردە قىلغانلىرىنى يەكەندىمۇ قىلغانمىدۇ؟ ئۇنداقتا، ساۋۇر، رەيھانلار ئائىلىسى قانداق بولغاندۇ؟ تۇرۇپلا كۆڭلىگە ھەسەن تۇركنىڭ بېشىنىڭ ئالمىشىپ قېلىش ۋەقەسى كەچتى. بۇنى سېپىل ئەتراپىدا دۈش-مەنگە زەربە بېرىپ تۇرۇۋاتقان نامەلۇم قوشۇن ۋەقەسىگە باغ-لاپ، ساۋۇرنىڭ ئىشى بولسا كېرەك دەپ بىلدى. چۈنكى، ساۋۇر ناھايىتى يۈرەكلىك يىگىت بولغاچقا، توختى يەكەندىكى تەشكىللەش ئىشلىرىنى ئۇنىڭغا تاپشۇرغان ئىدى.

شۇنداق خىياللار بىلەن بىر نۇقتىغا تىكىلگىنىچە ئولتۇر-غان توختىنى كىچىك ئاخۇنىڭ:

— ئاۋۇ تەرەپتىن بىر ئاتلىق كېلىۋاتىدۇ! — دېگەن ئاۋازى چۆچۈتۈۋەتتى.

— قېنى؟

— ئەنە ئاچال تەرەپتىن كېلىۋاتىدۇ.

ئىككىسى ئېگىز قۇم دۆۋىسىنىڭ تۈۋىدە ئىدى، توختى ئورنىدىن تۇرۇپ قاراپ:

— بىزنىڭ تىڭتىڭچى ئىكەن! — دەپ، يول تەرەپكە ماڭدى.

بىر پەستە تىڭتىڭچى يىگىت يېتىپ كەلدى. توختى ئۇنىڭ دوكلاتىغا تەقەززا بولۇپ سورىدى:

— يېڭى خەۋەر بارمۇ؟

— بار.

توختى بىلەن كىچىك ئاخۇن ئۇنى بىر چەتكە تارتتى:
— ئالدىرىماي تەپسىلىي سۆزلەڭ!
— دۇشمەن قوشۇنلىرى داۋزىتاغ ئۆتىڭىگە كېلىپ چۈشكەن ئىكەن، ئاچال تەرەپكە قاراپ كېلىۋاتىدۇ. قەشقەرگە بارامدۇ ياكى يەكەنگە بارامدۇ، هازىرچە بىلەلمىدۇق.
— يەكەنگە بارىدۇ، — دېدى توختى، — ئۇلار قەشقەر بىلەن يېڭىسارنى ۋەلىخان تۆرىنىڭ قولىدا دەپ بىلىدۇ. مېنىڭچە، ۋەلىخان تۆرىنىڭ قاچقانلىقىنى ئۇقمىسا كېرەك.
— دۇشمەن تەرەپنىڭ تىڭتىڭچىلىرىنى ئۇچراتتىڭلارمۇ؟
— ياق.
— ئادەملىرى كۆپمىكەن؟
— بۇنىڭغا گەپ توغرا كەلمەيدۇ، ئۇۋۇسى بۇزۇلغان قارا چۈمۈلىنىڭ ئۆزى، بېشى نەدە، ئاخىرى نەدە، بىلگىلى بولمايدۇ.
— خەۋەرچى! — توۋلىدى توختى.
— بار! — 18 ياش ئەتراپىدىكى ئېگىز بوي بىر يىگىت يۈگۈرۈپ كەلدى.
— ئادەملەر قورساقلىرىنى تويدۇرۇپ جەڭگىۋار هالەتكە ئۆتسۇن!
— خوپ!
— كىچىك ئاخۇنكا! — ئادەملىرى تەرەپكە كېتىۋاتقان كىچىك ئاخۇن قايتىپ كەلدى، — يارىڭىز قانداق؟
— هېچ ۋەقەسى يوق.
— ئۇنداق بولسا، سىزنىڭ ئادەملىرىڭىز هازىرچە ئارام ئېلىپ بۇيرۇق كۈتسۇن، جەڭگە ئەهۋالغا قاراپ ئاخىرىدا كىرسۇن.
— نېمىشقا؟
— هازىرچە ئارام ئېلىپ، زاپاس تۇرۇپ تۇرسۇن.

يۈزبېشى، مىڭبېشى، پانساتلار بىر - بىرلەپ چاقىرتى-لىپ، ئايرىم - ئايرىم ۋەزىپە ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

—بۈگۈن ئايغا نەچچە؟— توختى كىچىك ئاخۇندىن سورىدى.

— ھىجرىيە يىلى ئۆرۈلگىلى بۈگۈن 15 كۈن بولدى،— كىچىك ئاخۇن جاۋابەن چۈشەندۈرۈپ ئېيتتى،—ھىجرىيە بويىچە ھېسابلىغاندا بۈگۈن 1274 - يىل مۇھەررەم (1 - ئاي) گە 15؛ مىلادىيە ھېسابىدا 1857 - يىل 7 - ئاي كىردى. بىز قوزغالغى-لى ئاي ھېسابىدا تۆت ئاي، كۈن ھېسابىدا ساق 90 كۈن بولدى.

— توغرا دېدىڭىز، — توختى كۈلۈپ تەستىقلىدى، — مىلادىيە 1857 - يىل دېگىنىڭىز شىيەنفېڭ 7 - يىلى بولىدۇ. ئۆتكەن يىل خوجايىنىمدىن سورىسام، بۇ يىل شىيەنفېڭ 6 - يىل (ئەجدىھا يىلى)، كېلەر يىلى يىلان يىلى كىرىدۇ دېگەن ئىدى. سىزنىڭ دېگەنلىرىڭىز توغرا چىقتى.

كىچىك ئاخۇن چاقچاق قىلدى:

—سىز يەنىلا ئۆزىڭىزنىڭ مانجۇ يىلىنى قوللىنىدىكەن-سىز-دە! ھە، راست...

كىچىك ئاخۇن گەپ باشلاشقا تەرەددۇتلىنىۋاتقاندا، ئاچال-نىڭ يۇقىرى تەرىپىدىكى تۇپتۇز سايلىقتا سېرىق، قىزىل ۋە باشقا رەڭلەردىكى بايراقلارنى كۆتۈرۈشكەن چىڭ چېرىكلىرى پەيدا بولدى. توختىنىڭ بۇيرۇق بېرىشى بىلەن پۈتۈن قوشۇن ئۆزىنى دالدىغا ئالدى. چېرىكلەر ئېدىرلىققا كەلگەندە كەچ پې-شىن بولغان ئىدى. توختى بەلگە ئوقى چىقىرىپ بۇيرۇق بېرىش بىلەن يولنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى پىستىرما قوشۇن ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، ھەش - پەش دېگۈچە دۈشمەنىنىڭ 4 — 5 يۈزچە لەشكى-رىنى قىرىۋەتتى، قالغانلىرى ئالاقىزادە بولۇپ ئارقىغا قاچتى.

بۇ ئارىلىقتا دۈشمەن تەرەپ ئۆزىنى ئوڭشىۋېلىپ، رەسمىي ھۇجۇمغا ئۆتتى. ئىككىلا تەرەپنىڭ توپ - زەمبىرەكلىرى بەس - بەستە ئېتىلماقتا ئىدى. تېخى ھېلىلا نۇر چېچىپ تۇرغان قۇياش ئىس - تۈتەكلەر ئارىسىدا غايىب بولدى. قويۇق پۇرۇخ ئىسى جەڭ مەيدانىنى سايىۋەندەك قاپلىدى. گۈمبۈرلەشلەردىن قۇلاقلار پاڭ بولۇپ، بىراۋنىڭ ئاۋازىنى يەنە بىراۋ ئاڭلىغىلى بولمايتتى، ھازىر ساق ئادەم بىر ئوق بىلەنلا يوق ئىدى. ئات، ئادەم ئۆلۈكلىرى دەستىدىن دەسسىگۈدەك يەر چىقمايتتى. گويا ئاسماندىن قان يامغۇرى ياغقاندەك ئادەملەرنىڭ ئۈستىۋاشلىرىمۇ قان، يەر - زېمىنمۇ قان ئىدى. ئادەملەر توپ ئوقلىرىغا قارىماي نەيزە، شەمشەرلىرىنى ئوينىتىپ گىرەلەشمە جەڭگە كىرىشىپ كەتكەن، بۇغۇزلانغان كانايلاردىن قان ئوقچۇپ چىقاتتى، تېنىدىن جۇدا بولغان باشلار تىلىنى توغرا چىشلەپ سەكرەيتتى. دۇنياغا ئادەمزات ئاپىرىدە بولغاندىن بېرى بۇنىڭدەك ۋەھشىيلىك كۆرۈلمىگەن دېسەك مۇبالىغا بولمايتتى. ئۆچمەنلىك شۇ دەرىجىگە يەتكەن ئىدىكى، تۇتۇشقانلا ئادەم بىر - بىرىنى ئۆلتۈرمەي قويمايتتى. ئاخىر قوزغىلاڭچى قوشۇنلار گىرەلەشمە جەڭدە كۈچلۈك كېلىپ، دۈشمەن قوشۇنلىرى چېكىندى. توختى ئېھتىيات يۈزىسىدىن ئادەملىرىنى قايتۇرۇپ كەلدى. يېرىم كۈن داۋاملاشقان قاتتىق ئېلىشىشتا قوزغىلاڭچىلار تەرەپتىن 2000 دىن ئارتۇق ئادەم چىقىم بولدى. دۈشمەن قوشۇنىدىن ئۆلگەنلەر 5000 دىن ئاشاتتى.

ئەتىسى سۇبھى يورۇشىغا دۈشمەنلەر يەنە زەمبىرەك ئېتىشقا باشلىدى. ئاخىرىغىچە ئېلىشماي بولمايتتى. قۇياش چىقىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا دۈشمەن تەرەپ ياردەمگە ئەۋەتكەن «زۇڭدۇ» باشچىلىقىدىكى 15 مىڭ چېرىك يېتىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ ئىككى تۇركۇمدىكى لەشكەرلىرى ئالدىدا قوزغىلاڭچى قوشۇن ئازلا ئى-

دى. چۈشكىچە داۋاملاشقان جەڭدە توختىنىڭ ئادەملىرىدىن كۆ-
پى ئۆلۈپ 2000 ئەتراپىدا قالدى. دۈشمەن تەرەپنى ئالساق
«تىدۇ» نىڭ ئادەملىرىدىن نەچچە يۈزىلا قالغان ئىدى. كىچىك
ئاخۇنمۇ قوشۇنىنى باشلاپ جەڭ مەيدانىغا كىرىپ كەتكەنچە قاي-
تىپ چىقمىدى. شۇنداقتىمۇ قاراپ تۇرۇشقا بولمايتتى. ئەمدى
جەڭگە توختى ئۆزى ئاتلاندى، ئۇنىڭ يىگىتلىرى ماھىر چەۋەن-
دازلاردىن ئىدى. يىگىتلەر شۇنداق جەڭ قىلدىكى، روبىرو
كەلگەن چېرىكلەرنىڭ بىرسىمۇ تىرىك قالمىدى. جەڭ قىيامىغا
يەتكەندە مارالبېشى تەرەپتىن 1000دەك ئادەم چىقىپ كەلدى.
ئۇلارنىڭ قوللىرىدا چوماق، كالتەك بار ئىدى. ئۇلار كېلىپلا
جەڭگە كىرىپ كەتتى. بۇ، ساۋۇر تەشكىللىگەن قوشۇن بىلەن
پوسكام قوشۇنلىرى ئىدى. توختى ئات چاپتۇرۇپ كېتىۋېتىپ
ساۋۇرنى تونۇدى. توختىنىڭ ئۇستۈيشى غەرق قان ئىدى، سا-
ۋۇر بىلەن كۆرۈشۈپ ئەھۋاللاشقۇسى بولسىمۇ، پۇرسەت يوق
ئىدى، ساۋۇرنىڭ يىگىتلىرى ئوينانقان كالتەك - چوماق شۇنداق
كارغا كەلدىكى، زەربىسىگە ئۇچرىغان ئادەم ئۆلۈپ ياكى چالا
ئۆلۈك بولۇپ يىقىلاتتى، ئاتنىڭ ئايغىدا دەسسىلىپ كاردىن
چىقاتتى. بۇلار توغرىسىدا شۇ كۈنكى بىر خاتىرىگە مۇنداق
يېزىلغان ئىدى:

قولىدا چوماق بار، مىلتىق يوق تۇرۇر،
ۋە لېكىن جەڭلەردە ئۇ قەۋەت باتۇر.
ئات سېلىپ كىرگەندە جەڭ مەيدانىغا،
زەربىدىن چېرىكلەر مەلەقلەپ ياتۇر.

قوزغىلاڭچى قوشۇن قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىپ جان
پىدالىق بىلەن جەڭ قىلىۋاتقان بولسىمۇ، چىڭ چېرىكلىرى
ھەددىسىز كۆپ ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، قوزغىلاڭچىلار جىق

چىقىم تارتتى. توختىمۇ ئېغىر يارىلاندى، شۇنداقتىمۇ باتۇرلۇق
بىلەن جەڭ قىلىۋاتاتتى. توختىنىڭ يان تەرىپىدە ئوخشاش كې-
يىنگەن قارا كىيىملىك سەككىز نەپەر ئاتلىق يىگىت پەيدا بول-
دى، ئۇلارنىڭ قوللىرىدا قىلىچ بار ئىدى، ئېگەردە قىستۇرۇق-
لۇق نەيزە، مۈرىسىدە بولسا ئوقيا تۇراتتى. ئۇلار بىر - بىرلى-
رىنى قوغداپ، دۈشمەننىڭ بىر توپ پىيادە قىسىملىرىنى ئايرى-
ۋېلىپ چاناشقا باشلىدى. توختى بۇلارنىڭ يېڭىدىن كېلىپ
سەپكە قوشۇلغانلار ئىكەنلىكىنى بىلدى. ئاجايىپ ئىش، توختى-
نىڭ ئالدىغا نەيزىسىنى ئويىنىتىپ كېلىۋاتقان بىر چەۋەنداز چې-
رىك ئارىلىق نەچچە مېتىر قالغاندا ئۇشتۇمتۇت ئېتىدىن يىقى-
لىپ ئۆلدى. ئۇنىڭ دۈمبىسىدە ئوقيا ئوقى قاداقلىق تۇراتتى.
ۋەھشىي چېرىكلەردىن يەنە بىرنەچچىسى توختىغا ئېتىلىپ كەل-
دى. قارا كىيىملىكلەر ھۇجۇمنى كېلىۋاتقان دۈشمەنگە قارىتىپ
ئوقيا بىلەن نەچچىنى موللاق ئاتتۇردى. بۇ چاغدا توختى قانسى-
راپ ماغدۇرسىزلىنىپ كېتىۋاتاتتى. شۇنداقتىمۇ بەزىسىگە قى-
لىچ ئۇرسا، بەزىسىگە نەيزە سانجىپ جەڭنى داۋاملاشتۇرۇۋا-
تاتتى. كۈتۈلمىگەندە يان تەرىپىدىن بىر توپ لەشكەر ھۇجۇم
قىلىپ كەلدى. بۇنى كۆرگەن قارا كىيىملىك يىگىتلەردىن
بىرسى ئايرىلىپ چىقىپ دۈشمەننىڭ ئارقا تەرىپىدىن ئوقيا ئات-
تى. ئەمدى دۈشمەنلەر ئارقىغا بۇرۇلۇپ ھېلىقى يىگىتكە ھۇ-
جۇم قىلدى. ئاڭغىچە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىمۇ يېتىپ كېلىپ،
ئېلىشىش باشلىنىپ كەتتى. دۈشمەن تەرەپتىن بىر نەچچىسى
ئۆلۈپ، بىر نەچچىسى چېكىندى. توختى جەڭ قىلغاچ، ئىچىدە
ھېلىقى يىگىتلەرنىڭ جەڭ ماھارىتىگە ئاپىرىن ئېيتاتتى. ئۇش-
تۇمتۇت توختىنىڭ كەينىدىن بىر چېرىك ئات چاپتۇرۇپ كەل-
دى. ھېلىقى قارا كىيىملىك پالۋان يىگىت ئاگاھلاندۇرۇپ:
— توختى! — دەپ توۋلىغىنىچە كېلىپ، ئوقيا بىلەن
دۈشمەننى ھالاك قىلدى. توختى بۇنىڭ رەيھاننىڭ ئاۋازى ئىكەن-
لىكىنى بىلدى. دەرۋەقە ئاشۇ پالۋان جەڭچى توختىنى ئۆلۈمدىن
قۇتقۇزۇپ، چىراغ ئەتراپىدىكى پەرۋانىدەك ئايلىنىپ جەڭ قىلى-

غان باتۇر — رەيھان ئىدى. ئۇ، توختىنى ئاللىقاچان تونۇغان
ئىدى. شۇڭا، جان پىدالىق بىلەن قوغدىدى. توختىنىڭ ئارزۇ-
سى يولىدا جېنىنى ئايىماي بىر سەپتە تۇرۇپ جەڭ قىلدى.
توختى يارىسىنى ئۇنتۇپ بىردىنلا كۈچ - قۇۋۋەتكە تولدى.
ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا ئۆلۈم ئەمەس، بەلكى پارلاق قۇياش نۇر
چېچىپ تۇراتتى. توختى رەيھانىنىڭ ئەجدادلىرىمىزدىن چىققان
ئايال قەھرىمان تۇمارىس، يەتتە قىزلىرىمنى مىسال قىلىپ
ئېيتقان سۆزلىرىنى ئەسلىدى. رەيھان توختى بىلەن يانمۇيان
ئات چاپتۇرۇپ دۈشمەنگە ھۇجۇم قىلىپ كېتىۋاتقاندا، توساتتىن
ئوق تېگىپ يىقىلدى. دۈشمەن نەيزىسىنى رەيھانغا تەڭلەپ يۈگۈ-
رۈپ كەلدى. توختى ئات چاپتۇرۇپ بېرىپ بىر قىلىچ ئۇرۇپلا
دۈشمەننىڭ بوينىنى ئۈزۈۋېتىپ، رەيھاننى ئاتنىڭ ئالدىغا تار-
تىپ ئالدى - دە، جەڭ مەيدانىدىن چېكىنىپ چىقتى. يول
بويىدىكى ئېگىز دۆڭنىڭ تۈۋىگە كەلگەندە، ئارقا تەرەپتىن كەل-
گەن ئوق توختىنىڭ دۈمبىسىدىن تېشىپ ئۆتۈپ، ئاتتىن يىقىل-
دى، رەيھان ئاتتىن چۈشۈپ توختىنىڭ بېشىنى قۇچىقىغا ئال-
دى. توختى بولسا رەيھاندىن رازى بولۇپ، جاسارىتىدىن پەخىر-
لەنگەن ھالدا تەشنالىق بىلەن باقماقتا ئىدى. رەيھانىنىڭ قان -
ياشلىرى توختىنىڭ يۈزلىرىگە تامچىدى. توختى ھاياتلىق دۇنيا-
سىدىن بارغانسېرى يىراقلاپ كېتىۋاتقاندەك، تۇرۇپلا يەرنىڭ
ئاستىغا چۈشسە، تۇرۇپلا پەلەكنىڭ قەھرىگە ئۆرلەۋاتقاندەك تۇي-
غۇدا كۆزلىرىنى يۇمۇپ، ئۇيقۇسى كەلگىنىنى سەزدى. ئۇ ماغ-
دۇرسىزلىنىپ كېتىۋاتاتتى. يۈزلىرىگە چۈشۈۋاتقان ئوت-
تەك ياشلارنى بىلىپ ياتاتتى.

— يىغلىماڭ! —توختى ئاخىرقى مادارىنى يىغىپ كۈلۈم-
سىرىدى، ئەمما ئۇنىڭ كۆز چاناقلىرىمۇ ياشقا تولغان ئىدى،—
ئارمانىم يوق. سىز مېنىڭ ھەقىقىي تۇمارىسىم، سىزنى كۆرە-
لىگىنىمدىن پەخىرلەندىم. ئەپسۇس، خەلقىمىزنىڭ ئازادلىق
ئالقىشلىرىنى كۆرەلمىدۇق!

توختى رەيھانىنىڭ قولىنى تۇتتى، لەۋلىرى قۇرۇپ، تىلى-

نى مىدىرلاتقىدەكمۇ ھالى قالمىدى. يۈرىكىدە رەيھانغا دەيدىغان نۇرغۇن سۆزلىرى بار ئىدى. بىراق، قانچە ئۇرۇنۇپمۇ ئىپادىلىيەلمىدى. ئەتراپىدا ساۋۇر بىلەن بىرقانچە يىگىت ۋە قارا كىيىملىك قىزلار تۇرغانلىقىنى غۇۋا كۆردى. ئۇلارنىڭ ياش سىرغىۋاتقان كۆزلىرى بىرنېمىلەرنى دەۋاتقاندەك قىلاتتى. بىراق، ئاڭلىيالمىدى، تەسەللىمۇ بېرەلمىدى.

رەيھان توختىنىڭ بېشىنى قۇچىقىغا ئېلىپ ئولتۇرۇپ روھى چىقىپ كېتىۋاتقاندەك بولدى. ئۇ توختىدىن ئايرىلىپ بىر كۈن ياشاشنىمۇ خالىمايتتى، شۇ تاپتا خۇدادىن ئۇنىڭ جېنى بىلەن ئۆز جېنىنى بىر قاتاردا قەبزى روھ قىلىشنى تىلەۋاتاتتى.

توختى تېخى ھايات ئىدى، رەيھان ئاستا ... ئېڭىشىپ، ئىسسىق لەۋلىرىنى لەۋلىرىگە قويدى، توختى كۆزىنى لاپپىدە ئېچىپ رەيھانغا كۈلكە بىلەن تەسەللى بەرمەكچى ئىدى، ئەمما كۆز ئالدىدا ئالەم چۆرگىلەپ، رەيھاننىڭ قۇچىقىدا ياتقان پېتى پەلەكتە پەرۋاز قىلىپ، ناھايىتى يىراقلارغا كېتىۋاتقاندەك بولدى. بۇ، ئۆلۈم ئالدىدىكى ئەڭ ئاخىرقى دەقىقە بولۇپ، پەقەت رەيھاننىڭ تىنىقلىرى بىلەنلا نەپەسلىنىپ تۇرۇۋاتاتتى. ئۇ رەيھاننىڭ قولىنى ئاداققى قېتىم چىڭ قىستى، بۇ مەڭگۈلۈك مۇھەببەتنىڭ بېشارىتى ئىدى، ئاندىن بىر ئۇمچىيىپلا كۆزى ئوچۇق پېتىچە ئالەمدىن كەتتى. ئەتراپىدىكىلەر ئۇنىڭ جان تەلپىنىپ قىلغاندىكى ئىپادىلىرىدىن ئالەمدىن ئۆتكەنلىكىنى بىلىپ يۇم - يۇم ياش ئاقتۇرغىنىچە روھىغا دۇئا قىلىشتى. رەيھان لەۋلىرىنى تېخىچە ئۇنىڭ ئاغزىدىن ئالماي خۇدىنى يوقاتقىنىچە تۇراتتى، يەنە بىر توپ چېرىكلەر ۋارقىرىشىپ كەلدى. ماتەمدارلار ئۆزلىرىنى ئوڭلاپ بولغۇچە بىر پاي ئوق كېلىپ رەيھانغا تەگدى. ئوق دەل يۈرەكنى تېشىپ ئۆتۈپ كەتكەن ئىدى. رەيھان لەۋلىرىنى توختىنىڭ لەۋلىرىدىن ئاجراتمىغان پېتى مەڭگۈلۈك ئۇيقۇغا كەتتى.

يىگىتلەردىن نەچچىسى جەڭ مەيدانىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، ياۋۇز دۈشمەنگە زەربە بەردى، ئاندىن قۇربانلارنىڭ نامىزىنى شۇ

يەردىلا ئوقۇپ، ئۆز كىيىملىرى بىلەن ئاپىرىپ مارالبېشىغا ماڭىدىغان يولنىڭ ئاياغ تەرىپىدىكى قۇم دۆڭنى كولاپ، دەپنە قىلدى، توختىنىڭ ئۆلۈمىنى جەڭ ئۇستىدىكىلەر تېخى ئۇقمىغان ئىدى.

ساۋۇر قاتارلىقلار توختى بىلەن رەيھاننى دەپنە قىلىپ بولغاندىن كېيىن يەنە جەڭگە ئاتلاندى. ئەمدىكى ئېلىشىش قىلىچ، نەيزە بىلەنلا داۋاملاشماقتا ئىدى. كەچ كىرىپ جەڭ توختىغاندا، قوزغىلاڭچى قوشۇندىن پەقەت بىرنەچچە يۈزلا ئادەم قالدى. كىچىك ئاخۇن، يولۋاس، تۇرسۇن، كېرەم قاتارلىقلارنىڭ ھېچقايسىسى كۆرۈنمەيتتى. ھايات قالغانلار توختىنىڭ شېھىت بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، ھەسرەتلەر چەكتى، كېچىسى جەڭ مەيدانىنى ئاختۇرۇپ يۈرۈپ خېلى كۆپ جەڭچىلەرنىڭ جەسىتىنى تاپتى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا كىچىك ئاخۇننىڭ جەسىتىمۇ بار ئىدى. جەسەتلەر توختى بىلەن رەيھاننىڭ ئەتراپىغا دەپنە قىلىنىپ، بېشىغا ئايرىم - ئايرىم شاخ بەلگە قاداپ قويۇلدى، توختىنىڭ بېشىغا قادىغان خادىغا ئاق لاتا، رەيھاننىڭكىگە قىزىل لاتا ئەلەم سۈپىتىدە ئېسىپ قويۇلدى. ئاندىن ئۆلمەي قالغانلار مەسلىھەت بويىچە ئۆز يۇرتلىرىغا تارقاپ كەتتى.

«تىدۇ» بىلەن «زۇڭدۇ» دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، قالدۇق لەشكەرلىرىنى باشلاپ قەشقەر بىلەن يەكەنگە قاراپ ئىلگىرىلىدى. بۇ خەۋەر يېتىپ كېلىش بىلەن يەكەن شەھىرىنىڭ خېلىدىن بۇيان تاقىلىپ تۇرغان دەرۋازىلىرى ۋە قەشقەر يېڭىشەھەر قورغىنىنىڭ قوۋۇقلىرى ئېچىلىپ، ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ يۈرىكى ئىزىغا چۈشتى. ئۇلارنىڭ ئەمدىكى ئىشى دېھقانلارنى تۇتۇپ خالىغانچە قاماپ سوراق قىلىش ئىدى. ئۇرغۇن بىگۇناھ كىشىلەرنى قوزغىلاڭچىلارنىڭ شېرىكى دەپ قىيىن - قىستاق ئارقىلىق ئىقرار قىلدۇرۇپ، جاللاتلارغا كاللىسىنى ئالدۇردى. ئەفرىدۇننىڭ قولىدا ئۆلگەنلەر ۋەلىخان تۆرىنىڭ قولىدا ئۆلگەنلەردىن ھەرگىز كەم ئەمەس ئىدى. بۇنىڭلىق بىلەن بولدى قىلماي، ئۇرۇشتىن كېيىن تارقاپ كەتكەن-

لەرنىڭ دېرىكىنى قىلىپ، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغىچە قىرىپ تاشلىدى. ئۆز يۇرتىنى تاشلاپ كېتىپ قۇتۇلۇپ قالغانلار بولسا، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە توختى مانجۇنىڭ زاراتگاھلىقىنى يوقلاپ دۇئا - تەكبىر قىلىشنى تاشلىمىدى.

«ئاتۇش دېھقانلار قوزغىلىڭى» دا، ئېزىلگەن دېھقانلارنىڭ ئىستىبدات چىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ يەرلىك ئەمەلدارى ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ زۇلمى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە قارشى جەڭ قىلىپ تۆككەن قېنى بىلەن بويالغان بۇ ئېدىرلىقنىڭ نامى« توختى مانجۇنىڭ قۇمى» دەپ ئاتالدى، ئىنقىلابچىلارنىڭ دۈشمەنگە قارشى قانلىق كۈرەشلىرى رىۋايەتكە ئايلاندى. قەھرىمانلار دەپنە قىلىنغان قۇم دۆۋىسى ھېلىغىچە ساقلىنىپ، ئەجدادىنى ياد ئېتىدىغانلار يەنىلا تۇغ شادىلىرىنى يېڭىلاپ «قەبرە» ئورنىنى يوقاتماي كەلگەن بولسىمۇ، كونىلارنىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى بىلەن كېيىنكىلەر ئاستا - ئاستا ئۇنتۇپ، بىرەر دەرۋىش كۆمۈلگەن جاينى «ئۇلۇغ مازار» ئاتاپ، نەچچە كۈنلۈك يولنى پىيادە بېسىپ كېلىپ تاۋاپ قىلىشقا ئادەتلەنگەن بۇ يۇرتتا، كەلگۈسى ئەۋلادلىرى ئۈچۈن قان كېچىپ جەڭ قىلغان مىللىي قەھرىمانلىرىنىڭ باسقان ئىزلىرىنى ئەسلىگىلى ئادەم چىقماسلىقى ئانچە ئەجەبلىنىپ كېتىدىغان ئىش ئەمەس ئىدى.

يەنە شۇ قېتىمقى جەڭدە قانلىرى ئېدىرلاردا قىيان ياساپ ئېقىپ، زېمىنىنىڭ تۇپراق قەۋىتىگىچە قىزىل لاي ھاسىل قىلغان ئون نەچچە مىڭ پىدائىي شېھىت كېپەنلەشمۇ نېسىپ بولماي، تىتما - تالاڭ كىيىم - كېچەكلەر بىلەن جەڭ مەيدانىدا قېلىپ، ئەتلىرى يىرتقۇچلارغا يەم بولغان، سۆڭەكلىرى ئېدىرلىقنى ئېپ- تىدائىي ئورمانلىقتەك قاقشاللىققا ئايلاندۇرغان ئىدى» يىللار بورىنى بەزىلىرىنى تۇپراققا كۆمۈپ، بەزىلىرىنى قاياققىدۇر ئۇ- چۇرۇپ تۇگەتتى.

ساقلىنىپ قالغىنى پەقەت دېھقانلار قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئەفرىدۇن ۋاڭ ئۆزىنى «شاھ باھادىرخان» دەپ ئاتاپ، ئوردا خۇشامەتچىلىرىدىن خەلق دۈشمىنىگە ئايلانغان

مولللا ئابدۇغاپپار بىلەن موللا ياقۇپ مىكرۇبىغا يازدۇرغان جەڭ خاتىرىسى بولدى، خالاس.

مەن ھەرقېتىم ئاشۇ ئېدىرلىقنى بېسىپ زاراتگاھلىقنىڭ يېنىدىن ئۆتكەندە، شېھىت بولغان نەچچە مىڭ قوزغىلاڭچى ھاياتتەكلا كۆڭۈل كۆزلىرىم ئالدىدا نامايان بولىدۇ، كېپەنسىز ئەرۋاھلار ئالدىمنى توسۇپ:

بۇ ئېدىر باش بىلەن بولغان ئىدى ساي،
قىياندەك قان ئېقىپ قۇملار قىزىل لاي؛
ئازادلىق يولىدا شۇنچە قان تۆكۈپ،
نېمىشقا قالدۇق بىز تىلغا ئېلىنماي؟

دەپ سوئال قويۇۋاتقاندەك تۇيۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە تەقدىرنىڭ قىسمىتى بىلەن ئەينى چاغدىكى جەڭ خاتىرىلىرى قولۇمغا چۈشۈپ قالغانلىقتىن، ئۆز ۋاقتىدىكى ئوردا ئەمەلدارلىرى بىلەن ئىنقىلابچى باش قەھرىمانلارنىڭ ئىسىم ۋە ئىشلىرىدا ياسالمىلىق كەلتۈرۈپ چىقىرىشتىن ساقلىنىپ، ئىنقىلاب جەريانلىرىنى بىرقەدەر ئەينەن سۈرەتلەپ بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكەچكە، ئەركىنلىك بايىدىكى قانلىق ئىزلارنىڭ دېرەكسىز غايىب بولۇپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن بۇ خاتىرىنى يېزىپ قالدۇردۇم.

2001- يىل 12- ئاينىڭ 13- كۈنى يېزىپ پۈتكۈزۈلدى،
2002-يىل 2-ئاينىڭ 16-كۈنى تۈزىتىپ تاماملاندى، ئاۋات

这部长篇小说主要描写在 19 世纪 50 年代南疆人民反对封建统治者的斗争。

مەسئۇل مۇھەررىرى: **تۇردى يامغۇر**
مەسئۇل كوررېكتورى: **ئارزۇگۇل سىدىق**
تېخنىكىلىق مۇھەررىرى: **گۇلباھار مۇھەممەتئىمىن**

قانلىق ئىدىر

(تارىخىي رومان)

ئاپتورى: **مۇھەممەت ئوسمان**

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلىپ تارقاتتى
(قەشقەر شەھىرى تاربوغۇز يولى 14 - قورۇ، پوچتا نومۇرى: 844000)
جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرىدا سېتىلىدۇ
قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1168×850 مم 1/32
باسما تاۋىقى: 11.625 قىستۇرما ۋارىقى: 4
2003 - يىل 11 - ئاي 1 - نەشرى
2003 - يىل 11 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 1 —— 3070

ISBN7 — 5373 —1199—4/I. 328
باھاسى: 18.50 يۈەن
سۈپەتتە مەسىلە كۆرۈلسە ئالماشتۇرۇپ بېرىلىدۇ
تېلېفون: 0998 — 2653927

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: ئىلشات تۇرسۇن

ISBN 7-5373-1199-4

9 787537 311991 >

ISBN 7— 5373 — 1199 — 4

I. 328(民文) 定价:18. 50 元